DENIEL VULF

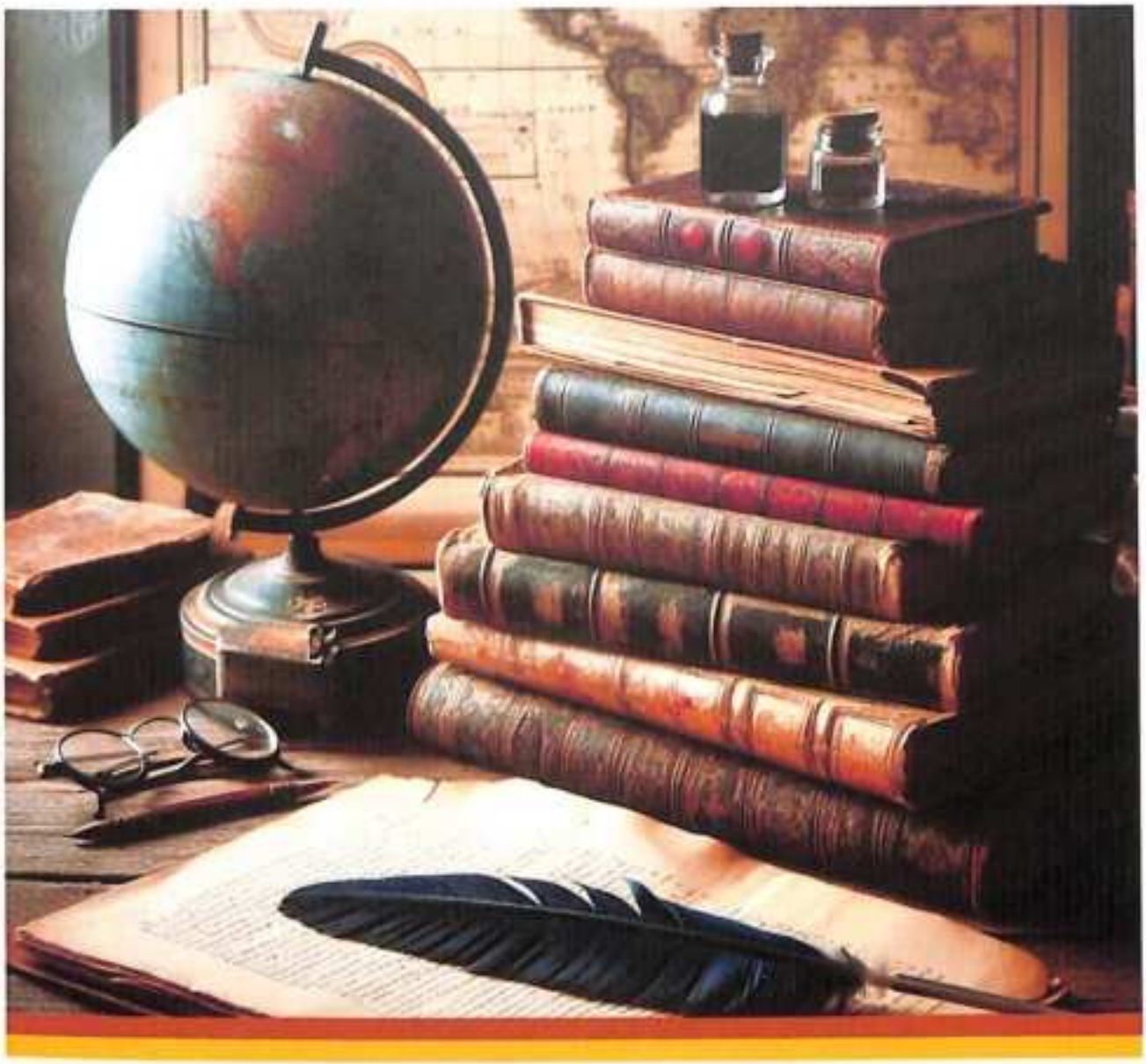

TARIXNING QISQACHA TARIXI

Qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan global tarixshunoslik

Deniel Vulf

TARIXNING QISQACHA TARIXI

Qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan global tarixshunoslik

Toshkent – "Donishmand ziyosi" – 2025

UO'K 94(100)(075)
KBK 63.3(0)ya7
V 94

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari markazining buyurtmasiga asosan nashrga tayyorlandi va chop etildi.

Tarjimonlar:
Bahromjon Xaynazarov, Azizbek Xolliyev,
Dilshodbek Urakov

Deniel Vulf.
Tarixning qisqacha tarixi (Qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan global tarixshunoslik) [Matn]: qo'llanma / Deniel Vulf. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2025. – 288 b.

Qo'lingizdagi mazkur mo'jaz o'quv qo'llanma butun dunyodagi ilk sivilizatsiya o'choqlari, xususan, qadimgi Yaqin Sharqda paydo bo'lgan eng qadimiy tarixiy yozuv shakllaridan tortib, hozirgi global zamongacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Albatta, bunday ulkan davrni ushbu muxtasar kitobda batafsil qamrab olish imkonsiz bo'lardi. Mana shundan kelib chiqqan holda, muallif uni "Tarixning qisqacha tarixi" deb nomlab, o'tmishda kechgan, dunyo tarixiga ta'sir ko'rsatgan asosiy voqealarnigina batafsil yoritib o'tadi. Shu bois ham mazkur o'quv qo'llanma jahon tarixini o'rganayotganlar bilan birga uni o'qitayotganlar uchun ham mukammal kirish hisoblanadi. Kitob aynan shu jihati bilan ahamiyatlidir.

Mazkur xorijiy o'quv adabiyoti professor-o'qituvchilar, doktorantlar, magistrantlar va talabalarning o'quv va ilmiy faoliyatida foydalanish uchun mo'ljallangan. Shuningdek, ilmiy izlanishlar olib borayotgan mustaqil tadqiqotchilar va keng ilmiy jamoatchilik uchun tavsiya qilinadi.

Ushbu xorijiy o'quv adabiyotidan tijorat maqsadida foydalanish qat'iyan man etiladi.

ISBN 978-9910-582-22-6

© Deniel Vulf, 2025
© «Donishmand ziyosi», 2025

TARIXNING QISQACHA TARIXI

Tarixning ushbu qisqacha tarixi tarix sohasi, tarixiy nazariya va usul, shuningdek, tarixshunoslik kurslarida fanni o'rganayotgan yoki o'qitayotganlar uchun mukammal kirish hisoblanadi. Ushbu qo'llanma qadimgi Yaqin Sharqdagi eng qadimgi tarixiy yozuv shakllaridan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni qamrab olgan holda, Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerikadagi rivojlanishni yoritib beradi. Shuningdek, «Katta tarix» (Big History), «Chuqur tarix» (Deep History) va elektron davrning ta'siri kabi sohadagi eng yangi mavzular va munozaralarga ham e'tibor qaratadi. Kitobda xronologik jadvallar taqdim etilgan bo'lib, ularda tarixshunoslik yutuqlari bilan bir qatorda butun dunyodagi eng yirik sulolalar va tuzumlar sanab o'tilgan. Asosiy mutafakkirlar va eng muhim tarixiy asarlar bo'yicha yo'riqnomalar, keyingi o'qish uchun ro'yxatlar, atamalar lug'ati, shuningdek, har bir bob oxirida keyingi munozaralarni rag'batlantirish uchun namunaviy savollar ham kiritilgan. Bu G'arb tarixshunoslik usullarining ustunligiga olib kelgan taraqqiyparvar madaniyatlararo aloqalar jarayonining haqiqiy global tadqiqotidir.

Deniel Vulf (Daniel Woolf) – Ontario shtatidagi Qirollik universitetining (Queen's University) tarixchi professori. U bir nechta kitoblar muallifi, jumladan, mukofotlarga sazovor bo'lgan «Tarixning global tarixi», «O'tmishning ijtimoiy sirkulyatsiyasi», «Ilk zamonaviy Angliyada tarixni o'rganish» va «Ilk Styuart Angliyasida tarix g'oyasi» asarlari unga tegishli. U Qirollik tarix jamiyati, London antikvarlar jamiyati va Kanada Qirollik jamiyati a'zosi hisoblanadi.

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI AXBOROT
№ 36420

Jorj G. Iggers (1926–2017) va Hayden Uayt (1928–2018) xotirasiga bag'ishlanadi.

...Tarix qullik bo'lishi mumkin. Tarix ozodlik bo'lishi mumkin...
T.S. Eliot. «Kichkina Gidding» (1942)
To'rt Kvartet

SO'ZBOSHI VA SHARTLI BELGILAR

Ushbu kitob 2011-yilda chop etilgan «Tarixning global tarixi» (TGT) nomli asarimning qayta tahrir etilgan va qisqartirilgan nusxasidir. TGT tarixiy tafakkur va yozuv tarixini, shuningdek, alifbosiz va og'zaki shakllardagi tarixiy tasvirlarni, ensiklopedik darajada to'liq bo'lmasa-da, global miqyosda qamrab olishga intilgan edi. U katta hajmli bo'lib, magistratura talabalari va ilmiy xodimlar uchun mo'ljallangan. U mening umumiy muharrirligim ostida nashr etilgan, xuddi shu mavzuga bag'ishlangan va global miqyosga ega bo'lgan ko'p jildli «Oksford tarixiy yozuv tarixi» (2011–2012) bilan deyarli bir vaqtda chop etilgan edi. Bu ikki asar ham tarix fani tarixini qisqaroq ko'rib chiqishga muhtoj bo'lgan bakalavrlar uchun unchalik mos kelmaganligi sababli ushbu kitob yaratildi.

TGTning dastlabki nashri so'zboshisida quyidagilarni yozgan edim, bu hali ham bunday kitobni yozishning umumiy maqsadini tushuntirish uchun o'z ahamiyatini saqlab qolgan:

Ko'p yillar davomida tarixshunoslik kurslarini o'qitish va talabalar uchun bir nechta turli xil darsliklarni tavsiya etish tajribasi meni yana bir asar zarurligiga ishontirdi... Uzoq vaqt oralig'ini qamrab oluvchi bir nechta kitoblar mavjud, yana bir-ikkitasi global qamrovga ega, ammo nazarimda ingliz tilida ikkalasini ham qamrab olgan birorta asar yo'q. Talabalarni o'z sivilizatsiyalaridan tashqari boshqa sivilizatsiyalarning «tarixiy madaniyatlari» bilan tanishtirish kerakligi haqidagi ishonch mening mazkur mavzu tanlovimga ta'sir ko'rsatdi. Tarixiy tafakkur, tarixiy yozuv va zamonaviy tarix fani rivojlanishi haqida hikoya qilish zarurligiga va bu hikoya bevosita jahon tarixining yirik jarayonlari (xususan, turli xalqlar va madaniyatlarning bir necha ming yillar davomidagi global aloqalari) bilan bog'liqligiga bo'lgan kuchli ishonch sifatida agar tarixshunoslik fanida syujet haqida gapirish mumkin bo'lsa, «syujet» vazifasini bajaradi.

Oradagi vaqt mobaynida mening umumiy nuqtayi nazarim o'zgargani yo'q, biroq ayrim tarixchilar, tarixiy mutafakkirlar va tarixiy madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar haqidagi fikrlarim, tabiiyki, yanada chuqurlashdi. Bunga 2010-yil o'rtalarida TGT nashrga topshirilganda mavjud bo'lmagan (masalan, Frederik S.Beisering nemis tarixiyligining kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi keng qamrovli tadqiqoti, Dipesh Chakrabartining hind tarixchisi Jadunath Sarkar haqidagi intellektual biografiyasi va jahon tarixi bo'yicha bir nechta yangi asarlar) yoki men ilgari bilmagan asarlarni o'qish sabab bo'ldi. Qisqartirish jarayoni (garchi ko'pincha ancha qiyin bo'lsa-da) qaysi jihatlar va misollarni saqlab qolish, qaysilarini chiqarib tashlash kerakligini ko'rib chiqishda hamda kattaroq asardagi ayrim fikrlarni qayta ko'rib chiqish yoki aniqlashtirish uchun foydali bo'ldi. Qisqartirilgan versiya global qamrovini saqlab qolgan bo'lsa-da, u oldingi kitobga nisbatan qisqaroq bo'ldi va TGTda batafsil muhokama qilingan ayrim tarixiy an'analar butunlay tushirib qoldirildi yoki faqat qisqacha tarzda tilga olindi. Umid qilamanki, ushbu qisqacha tarix bilan tanishgan o'quvchilar qiziqishlarini qondirish uchun uning kattaroq, keksaroq «ajdodi»ga murojaat qiladilar.

Biroq bu shunchaki qisqartma emas. Shuningdek, men ushbu kitobda, ya'ni TGTning taxminan 60 foiz qismida, aksariyat boblarning mazmunini qayta tartibga solish va butun narsani qayta tashkil etish imkoniyatidan foydalandim. Shunday qilib, bu yerda oldingi asardan so'zma-so'z va o'zgarishsiz ko'plab parchalar mavjud bo'lsa-da, aksariyat bo'limlar qisman yoki to'liq qayta yozilgan, xususan, alohida boblar bilan qamrab olingan davrlar o'zgartirilgan. Antik davr haqidagi dastlabki bob garchi qisqaroq bo'lsa-da, unchalik o'zgarmagan, ammo shu paytdan boshlab oldingi kitobning boblari birlashtirilgan, ko'proq qisqartirilgan va ba'zi hollarda turli davrlarni hisobga olgan holda qayta yozilgan. Natijada TGTning dastlabki ikkita zamonaviy bobi bir xil bo'lib qoldi; XVIII asrga oid bob endi inqilobiy va romantik davrlardan tortib XIX asrning birinchi o'n yilliklarigacha cho'zilgan; va XIX asrga oid ikkita TGT bobi bu yerda yagona bo'lib, ushbu asrning ikkinchi yarmidan Ikkinchi jahon urushining oxirigacha yoritilgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, oxirgi ikki bobni juda jiddiy ravishda qayta ko'rib chiqdim hamda sohadagi so'nggi va kelajakdagi rivojlanishlar haqida material qo'shdim. TGTning bir nechta o'quvchilari men o'ylaganimdan ko'ra qisqaroq yozilgan deb hisoblashdi (garchi bu yerda ham oldingi kitobning ko'plab jumlalari so'zma-so'z takrorlangan bo'lsa-da). Ushbu qayta davriylashtirish intellektual jihatdan foydali bo'ldi, chunki u oldingi kitobda unchalik aniq bo'lmagan ba'zi uzilishlar va o'tishlarni ochib berdi, boblarning bo'linishlari biroz an'anaviyroq edi.

Qisqa va tushunarli bo'lishi uchun oldingi kitobning yaxshi qabul qilingan ba'zi xususiyatlaridan, jumladan, maxsus «mavzu qutilari» (asosiy matnda tilga olingan alohida mavzular bo'yicha yon lavhalar), tarixiy yozuv namunalarini o'z ichiga olgan keng ko'lamli «matn qutilari» (ayniqsa, ko'plari Yevropadan tashqaridagi madaniyatlardan) va illyustratsiyalardan voz kechdim. Shunga qaramay, har bir bobning «vaqt jadvali» xususiyatini saqlab qoldim (bo'limlarning qayta tashkil etilishini aks ettirish uchun qisqartirilgan va qayta tartiblangan), bu yerda ular «marra toshlar» deb nomlangan. Bular tarixiy yozuv tarixidagi muhim ishlanmalar yoki alohida asarlarning sanalarini sanab o'tadi. Kitobxonga yordam sifatida

Jorj G. Iggers (1926–2017) va Hayden Uayt (1928–2018) xotirasiga bag'ishlanadi.

...Tarix qullik bo'lishi mumkin, Tarix ozodlik bo'lishi mumkin...
T.S. Eliot, «Kichkina Gidding» (1942)
To'rt Kvartet

SO'ZBOSHI VA SHARTLI BELGILAR

Ushbu kitob 2011-yilda chop etilgan «Tarixning global tarixi» (TGT) nomli asarimning qayta tahrir etilgan va qisqartirilgan nusxasidir. TGT tarixiy tafakkur va yozuv tarixini, shuningdek, alifbosiz va og'zaki shakllardagi tarixiy tasvirlarni, ensiklopedik darajada to'liq bo'lmasa-da, global miqyosda qamrab olishga intilgan edi. U katta hajmli bo'lib, magistratura talabalari va ilmiy xodimlar uchun mo'ljallangan. U mening umumiy muharrirligim ostida nashr etilgan, xuddi shu mavzuga bag'ishlangan va global miqyosga ega bo'lgan ko'p jildli «Oksford tarixiy yozuv tarixi» (2011–2012) bilan deyarli bir vaqtda chop etilgan edi. Bu ikki asar ham tarix fani tarixini qisqaroq ko'rib chiqishga muhtoj bo'lgan bakalavrlar uchun unchalik mos kelmaganligi sababli ushbu kitob yaratildi.

TGTning dastlabki nashri so'zboshisida quyidagilarni yozgan edim, bu hali ham bunday kitobni yozishning umumiy maqsadini tushuntirish uchun o'z ahamiyatini saqlab qolgan:

Ko'p yillar davomida tarixshunoslik kurslarini o'qitish va talabalar uchun bir nechta turli xil darsliklarni tavsiya etish tajribasi meni yana bir asar zarurligiga ishontirdi... Uzoq vaqt oralig'ini qamrab oluvchi bir nechta kitoblar mavjud, yana bir-ikkitasi global qamrovga ega, ammo nazarimda ingliz tilida ikkalasini ham qamrab olgan birorta asar yo'q. Talabalarni o'z sivilizatsiyalaridan tashqari boshqa sivilizatsiyalarning «tarixiy madaniyatlari» bilan tanishtirish kerakligi haqidagi ishonch mening mazkur mavzu tanlovimga ta'sir ko'rsatdi. Tarixiy tafakkur, tarixiy yozuv va zamonaviy tarix fani rivojlanishi haqida hikoya qilish zarurligiga va bu hikoya bevosita jahon tarixining yirik jarayonlari (xususan, turli xalqlar va madaniyatlarning bir necha ming yillar davomidagi global aloqalari) bilan bog'liqligiga bo'lgan kuchli ishonch sifatida agar tarixshunoslik fanida syujet haqida gapirish mumkin bo'lsa, «syujet» vazifasini bajaradi.

Oradagi vaqt mobaynida mening umumiy nuqtayi nazarim o'zgargani yo'q, biroq ayrim tarixchilar, tarixiy mutafakkirlar va tarixiy madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar haqidagi fikrlarim, tabiiyki, yanada chuqurlashdi. Bunga 2010-yil o'rtalarida TGT nashrga topshirilganda mavjud bo'lmagan (masalan, Frederik S.Beiser-

ning nemis tarixiyligining kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi keng qamrovli tadqiqoti. Dipesh Chakrabartining hind tarixchisi Jadunath Sarkar haqidagi intellektual biografiyasi va jahon tarixi bo'yicha bir nechta yangi asarlar) yoki men ilgari bilmagan asarlarni o'qish sabab bo'ldi. Qisqartirish jarayoni (garchi ko'pincha ancha qiyin bo'lsa-da) qaysi jihatlar va misollarni saqlab qolish, qaysilarini chiqarib tashlash kerakligini ko'rib chiqishda hamda kattaroq asardagi ayrim fikrlarni qayta ko'rib chiqish yoki aniqlashtirish uchun foydali bo'ldi. Qisqartirilgan versiya global qamrovini saqlab qolgan bo'lsa-da, u oldingi kitobga nisbatan qisqaroq bo'ldi va TGTda batafsil muhokama qilingan ayrim tarixiy an'analar butunlay tushirib qoldirildi yoki faqat qisqacha tarzda tilga olindi. Umid qilamanki, ushbu qisqacha tarix bilan tanishgan o'quvchilar qiziqishlarini qondirish uchun uning kattaroq, keksaroq «ajdodi»ga murojaat qiladilar.

Biroq bu shunchaki qisqartma emas. Shuningdek, men ushbu kitobda, ya'ni TGTning taxminan 60 foiz qismida, aksariyat boblarning mazmunini qayta tartibga solish va butun narsani qayta tashkil etish imkoniyatidan foydalandim. Shunday qilib, bu yerda oldingi asardan so'zma-so'z va o'zgarishsiz ko'plab parchalar mavjud bo'lsa-da, aksariyat bo'limlar qisman yoki to'liq qayta yozilgan, xususan, alohida boblar bilan qamrab olingan davrlar o'zgartirilgan. Antik davr haqidagi dastlabki bob garchi qisqaroq bo'lsa-da, unchalik o'zgarmagan, ammo shu paytdan boshlab oldingi kitobning boblari birlashtirilgan, ko'proq qisqartirilgan va ba'zi hollarda turli davrlarni hisobga olgan holda qayta yozilgan. Natijada TGTning dastlabki ikkita zamonaviy bobi bir xil bo'lib qoldi: XVIII asrga oid bob endi inqilobiy va romantik davrlardan tortib XIX asrning birinchi o'n yilliklarigacha cho'zilgan; va XIX asrga oid ikkita TGT bobi bu yerda yagona bo'lib, ushbu asrning ikkinchi yarmidan Ikkinchi jahon urushining oxirigacha yoritilgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, oxirgi ikki bobni juda jiddiy ravishda qayta ko'rib chiqdim hamda sohadagi so'nggi va kelajakdagi rivojlanishlar haqida material qo'shdim, TGTning bir nechta o'quvchilari men o'ylaganimdan ko'ra qisqaroq yozilgan deb hisoblashdi (garchi bu yerda ham oldingi kitobning ko'plab jumlalari so'zma-so'z takrorlangan bo'lsa-da). Ushbu qayta davriylashtirish intellektual jihatdan foydali bo'ldi, chunki u oldingi kitobda unchalik aniq bo'lmagan ba'zi uzilishlar va o'tishlarni ochib berdi, boblarning bo'linishlari biroz an'anaviyroq edi.

Qisqa va tushunarli bo'lishi uchun oldingi kitobning yaxshi qabul qilingan ba'zi xususiyatlaridan, jumladan, maxsus «mavzu qutilari» (asosiy matnda tilga olingan alohida mavzular bo'yicha yon lavhalar), tarixiy yozuv namunalarini o'z ichiga olgan keng ko'lamli «matn qutilari» (ayniqsa, ko'plari Yevropadan tashqaridagi madaniyatlardan) va illyustratsiyalardan voz kechdim. Shunga qaramay, har bir bobning «vaqt jadvali» xususiyatini saqlab qoldim (bo'limlarning qayta tashkil etilishini aks ettirish uchun qisqartirilgan va qayta tartiblangan), bu yerda ular «marra toshlar» deb nomlangan. Bular tarixiy yozuv tarixidagi muhim ishlanmalar yoki alohida asarlarning sanalarini sanab o'tadi. Kitobxonga yordam sifatida

ko'plab o'quvchilarga notanish bo'lgan atamalarning tanlangan lug'atini qo'shdim. Va nihoyat, matn ichida tug'ilish yoki o'lim sanalarini ko'rsatishda biroz ikkilanib, qiynaldim, ayniqsa, VI va VII boblarda, zero unda keltirilgan ko'plab shaxslar hali ham tirik. Tarixshunoslikda asosan ikkilamchi asarlar muallifi sifatida tilga olinganlarning aksariyatida ularning hayotiy sanalari ko'rsatilmagan, bu makonni tejaydigan tanlov bo'lib, ularning asarlaridan o'rganganlarim uchun minnatdorlik bildiraman.

O'qishni davom ettirishning eng uzun bo'limi TGTning oxirida bir nechta takliflarga (maxsus bob bo'limlari bilan bog'langan) qisqartirildi, ular bu yerda har bir bob oxirida paydo bo'ladi va hech qanday qo'shimcha izohlar yo'q. To'g'ridan to'g'ri iqtiboslar qo'llanilgan aksariyat hollarda, keltirilgan kitob yoki muallif tegishli keyingi o'qish bo'limida, sahifaning maxsus ma'lumotnomasisiz keltirilgan. Ushbu iqtiboslarning aksariyatini TGTda aniqroq topish mumkin; chunki ular aniq asarlardan olingan. (Kitobning «asosiy» manbalaridan, o'tmishdagi buyuk tarixchilar yoki tarixiy mutafakkirlardan olingan iqtiboslar, odatda, parchalardan so'ng darhol qavsli nashr va sahifa havolalari beriladi.) Men ingliz tilidan boshqa tillardagi asarlarni sanab o'tmaganman, agar ba'zilar kabi ular ingliz tilidagi mavzular yoki boblarni o'z ichiga olmasa. TGTda ancha to'liq bibliografiyani (garchi so'nggi sakkiz yil ichida nashr etilgan asarlar bo'lmasa ham) topish mumkin. Keyingi o'qish bo'limida bir marta sanab o'tilgan asarlar, hatto keyingi bo'limlarga tegishli bo'lsa ham, o'sha bobda qayta sanab o'tilmaydi; ammo ular tegishli bo'lsa, keyingi boblarda qayta ko'rib chiqiladi.

Kitob dars jarayonlarida talabalar uchun foydali bo'ladi, degan umiddamiz, shu jihatdan men o'qituvchilar manfaati uchun TGTda mavjud bo'lmagan narsalarni, ya'ni sinf muhokamasi yoki esse topshirig'i uchun bir qator savollar qo'shmanki, bu savollar muhokama qilinishi kerak bo'lgan yoki muhokama qilinishi mumkin bo'lgan barcha mavzularni hech qachon tugatmasa ham, yangi munozaralarga sabab bo'ladi.

Diakritika[1] va transliteratsiya[2]

Kitobni yanada «o'quvchiga qulay» qilish maqsadida sarlavha va nomlarni transliteratsiya qilishda «minimal-diakritik» yondashuvni qo'lladim. Shunday qilib, TGT (arab tili kabi tillar uchun)da uchraydigan nuqtalar, ustunlar va tagiga chizilgan belgilar yo'qoldi, bu, shubhasiz, arab do'stlarimda noqulaylik tug'dirishi mumkin, ammo ba'zi hollarda («ayn» va «hamza») belgilar saqlanib qolingan.

[1] Diakritik belgilar – talaffuzdagi o'zgarishni yoki tovushning ma'lum bir so'zdagi alohida ahamiyatini ifodalash uchun harfga qo'shiladigan tilshunoslik belgilaridir. Ular harfning ustiga yoki ostiga joylashtiriladi yoxud uni kesib o'tadi.

[2] Transliteratsiya – bu belgilarning bir tildan ikkinchi tilga batafsil takrorlanishi bo'lib, bunda barcha belgilar va ularning bir nutqdagi ketma-ketligi boshqa tilning tegishli belgilari bilan ifodalanadi.

Ingliz tilida tez-tez ishlatiladigan tanish atoqli yoki familiya nomlari (masalan, arab tilida «Muhammad») bilan diakritiklar butunlay yo'q qilingan. Yaponcha so'z va nomlar o'z ma'nosini yo'qotdi. Barcha xorijiy so'zlar lotin alifbosida berilgan. Aksariyat tarixiy asarlar faqat asl sarlavhasining inglizcha tarjimasi bilan iqtibos qilinadi, ba'zi hollarda asl sarlavhasi ham kiritilgan va transliteratsiya qilingan – bu menga, masalan, Ibn Xaldunning «Muqaddima»siga tanish nom bilan murojaat qilish va ba'zida o'quvchiga asl sarlavhani his qilish imkonini beradi. Lotin alifboli tillar uchun (masalan, fransuz, ispan, turk) an'anaviy urg'ularni saqlab qoldim, ularning aksariyati hatto monoglot ingliz tilida so'zlashuvchi o'quvchilarga ham tanish bo'ladi.

Xitoycha ismlar va so'zlar eski Wade-Giles tizimini transliteratsiya uchun standart protokol sifatida almashtirgan *pinyin*[3] tizimiga ko'ra berilgan TGTdagidek qoladi: shunday qilib, Mao Tse-tung emas, Mao Szedun. Ushbu qoidadan ba'zi istisnolar, masalan, xitoycha nomi Kong Qiu yoki Kong Zi (Ustoz Kong) bo'lgan Konfutsiy kabi g'arbcha nomlar bilan mashhur tarixchilar uchun qo'llaniladi. G'arb tillarida nashr etilgan xitoylik tarixchilarning ismlari va o'sha tillarda nashr etilgan kitoblarning nomlari muallif yoki sarlavhaning haqiqiy imlosiga bo'ysunadi, xoh *Wade-Giles* yoki *pinyin* bo'lsin.

Xitoy, koreys va yapon nomlari birinchi navbatda familiya bilan, keyin vergulsiz berilgan ism bilan paydo bo'ladi. Bu xitoyliklar va koreyslar uchun yaxshi ma'lum va keng tarqalgan amaliyotdir, ammo yaponlar misolida G'arb jurnalistikasi Shimoliy Amerikada foydalanilishiga ko'ra ism tartibini o'zgartirishga moyil bo'lib, men rioya qilmagan amaliyot: shunday qilib, Kume Kunitakega havola familiyasi Kume bo'lgan tarixchini anglatadi. Ba'zi istisnolar, asosan nomlari ingliz tilidagi nashrlarida G'arb uslubida paydo bo'lgan tarixchilar, chalkashlikdan qochish uchun tinish belgisi bilan indekslangan; bir nechta yapon tarixchilari (masalan, *Motoori Norinaga* va *Hayashi Razan*) konvensiyaga ko'ra o'zlarining nomlari bilan ataladi, masalan, Norinaga.

Sanalar

So'nggi besh ming yil ichida turli xalqlar ko'plab taqvimlardan foydalanganlar. Ushbu kitobning yevrosentrik bo'lmagan tamoyillariga to'liq rioya qilish sanalarni tasvirlangan mualliflar ularni qayd etganidek, masalan, musulmon taqvimining hijriy yilidan foydalangan holda qayd etishni taklif qiladi. Biroq bu foydali bo'lishdan ko'ra ancha chalkashroq bo'ladi. Oddiy davr (CE) yoki Oddiy davrdan oldin (BCE) ko'pincha ishlatiladigan kompromiss menga oddiy G'arb taqvimini boshqa nom bilan takrorlashdek tuyuladi. Shuning uchun men, TGTdagidek, BC va AD dan foydalandim.

[3] Pinyin – xitoy tilini lotin alifbosiga transliteratsiya (transkripsiya) qilish tizimi hisoblanadi.

Ko‘pgina tarixchilar (va ko‘plab tarixchi bo‘lmagan, lekin hikoyada tasvirlangan) uchun hayotiy sanalar (ma’lum bo‘lgan joyda) asosiy matnda berilgan. Ba’zi hollarda muqobil sanalar bitta sana bo‘yicha ilmiy kelishuv yo‘qligi sababli yoki ba’zi hollarda sananing o‘zi noaniq bo‘lgan ma’lum bir xronologik sxema bilan bog‘langanligi sababli ishlatiladi. Oxirgi boblarda, afsuski, birinchi kitob nashr etilgan paytda hali tirik bo‘lgan odamlarning o‘limi tufayli ba’zi muhim sanalar qayta ko‘rib chiqilishi kerak edi. Sanalar uchun ba’zi qisqartmalar ishlatilgan:

b. = tug‘ilgan, 2018-yil o‘rtalarida hali ham yashayotgan tarixchilar uchun.

c. = taxminan, aniq yil ma’lum bo‘lmagan yoki kelishib olinmagan taxminiy yil.

sent. = asr yoki asrlar.

d. = vafot etgan, qat’iy o‘lim yili mavjud bo‘lganda ishlatiladi (yoki taxminiy, bu holda «d. c» deb belgilanadi). Masalan, jurnal yoki tarixiy jamiyat tashkil etilgan yil.

fl. = floruit, ya’ni «gullab-yashnagan», odatda tug‘ilish va o‘lim sanalari umuman noma’lum yoki juda noaniq bo‘lgan mualliflarga nisbatan ishlatiladi: faol davrni ko‘rsatadi.

r. = hukmronlik qilgan. Monarx qayd etilganda, uning tug‘ilgan va vafot etgan yillari emas, balki uning hukmronlik yillari qavs ichida qayd etiladi.

TASHAKKURNOMALAR

Men bu yerda «Jahon tarixi» jurnalida qilgan e’tiroflarimni takrorlashdan va 1990-yillarning boshlariga oid turli tarixshunoslik loyihalarida menga qo‘shilgan (ilk zamonaviy Angliyadagi o‘z vatanim hududidan tashqarida birinchi marta harakat qilganimda) yoki ma’lum bir masalalar bo‘yicha fikrimni o‘tkirlashtirgan bir nechta shaxslarni qo‘shishdan mamnunman. Shu munosabat bilan Gvido Abbatiste, Maykl Aung-Tvin, Donald Beyker, Maykl Bentli, Stefan Berger, Jeremi Blek, marhum Ernst Breysax, Adam Badd, Piter Berk, marhum Jon Berrou, Fernando Servantes, Dipesh Chakrabarti, Eylin Ka-Mey Cheng, Yusuf Chuyeri, Uilyam Konnell, Anton De Baets, Yeva Domanska, Richard Evans, Sara Fut, Grant Xardi, Bryus Yanachek, Donald R. Kelli, Nyuton Ki, Tarif Xalidi, Ann Kumar, marhum Jozef M. Levin, Frits Levi, Kris Lorents, Xuan Mayguashka, Styuart Makintayr, Allan Megill, Mattias Middell, Mark Solber Fillips, J.G.A.Pokok, Attila Pok, Xose Rabasa, Entoni Rid, Cheyz Robinson, Yorn Ryuzen, Dominik Zaksenmayer, Masayuki Sato, Zaxari Seyr Shiffman, Aksel Shneyder, Baki Tezjan, Romila Tapar, Edoardo Tortarolo, Aviezer Taker, Markus Felkel, Pir Vris va K.Edvard Vangga minnatdorchilik bildiraman. Ko‘plab boshqalar menga yordam ko‘rsatishdi, masalan, Qirollik universiteti rektori devonxonasidagi sabrli jamoam yozda kitob ustida ishlayotganimda yarim kun yoki bir hafta yo‘qligimni to‘g‘ri qabul qilishdi. Ro‘yxatning uzunligini hisobga olgan holda, ularning barchasini aytib o‘tirmayman, lekin ular ham mening alohida tashakkurimga sazovor.

Kembrij universiteti matbuot xizmatidagi Maykl Uotson o‘n yil oldin kitob uchun turtki bergan va yaqinda ushbu qisqartirishni asl kitobni yangilash va uni kengroq auditoriyaga yetkazish usuli sifatida taklif qilgan; shuningdek, matbuotning anonim o‘quvchilaridan dastlabki taklif va oxirgidan oldingi matn bo‘yicha foydali fikr-mulohazalari uchun minnatdorman. Ian MakIver nashr jarayonini qat’iy nazorat qildi. 2010-yilda kitob nusxasini tahrirlagan Rouz Bell ham ushbu kitobni o‘z zimmasiga oldi. Tafsilotlarga va foydali takliflarga sinchkovlik bilan e’tibor bergani uchun undan yana bir bor minnatdorman. Avvalgi doktorantlarim orasida doktor Metyu Neyfeld, doktor Sara Brend va doktor Jeyn Vong Yeang-Chuga rahmat aytaman. Boshqa aspirantlar asl kitob bilan boshqa yo‘llar orqali yordam berishdi (jumladan, men o‘qimaydigan tillardagi kitoblarni men uchun umumlashtirish), xususan, (Alberta universitetida 2002–2009) Tanya Xenderson, Kerolin Salomons, Toni Maan hamda Nina Paulovichova va boshqalar. Turli darajadagi ko‘plab talabalarga tarixshunoslikni o‘rgatish tajribasi menga boshqa darsliklarda nima yoqishi va nima yoqmasligi haqidagi his-tuyg‘ularimga beqiyos

darajada qo'shildi, bu har doim ham talabalar yoqtirgan narsalar bilan bir xil emas edi. Qirollik universitetining hozirgi aspirantlari Devid Uayt, Kimberli Bell, Virjiniya Vandenberg, Megan Kirbi va Yoxanna Strong yuqori ma'muriyatdagi uzoq muddatli xizmat safarim davomida ajoyib intellektual rag'batlantirish berishdi. Qirollik universitetidagi sobiq ilmiy hamkasbim, hozirda esa Brisbendagi Kvinslend universitetida faoliyat olib borayotgan Ian Hesket tarixiy masalalar bo'yicha mening yaqin hamkasbim va muxlisim bo'lib qolmoqda: u bir nechta o'rinli havolalarni taqdim etishdan tashqari (masalan, 7-bobni ochib beradigan H.T.Baklning parchasi), u meni ushbu asarda «Katta tarix»ga ko'proq e'tibor qaratishim kerakligiga ishontirdi. 2018-yil iyun oyida Makmaster universitetida Sandra Lapuonte tomonidan tashkil etilgan tarixshunoslik, falsafa va uslub bo'yicha konferensiyada ishtirok etish 5 va 6-boblardagi ba'zi parchalarni biroz qayta ko'rib chiqishga sabab bo'ldi va men ishtirokchilarga, ayniqsa, Martin Kush, Katarina Dutil Novaes, Lidiya Patton, Kristofer Grin va Maykl Biniga ularning maqolalari va muhokamalari uchun minnatdorchilik bildiraman.

Mening katta farzandlarim Sara, Semyuel va Devid tarixshunoslikka qiziqib qolishgan; Devidning misolida esa bu qiziqish haqiqiy bo'lishi kerak, chunki u bir oy davomida TGTni o'qish va uni qisqartirish uchun batafsil belgilash bilan shug'ullangan. Garchi men uning barcha takliflariga amal qilmagan bo'lsam-da, ushbu mashq menga asl nusxani global miqyosga putur yetkazmagan holda qanday qilib qisqartirish va soddalashtirish mumkinligini ko'rsatishda bebaho manba bo'ldi. Marhum ota-onam Margaret va Kirill Vulf ham mening ishimga qiziqish bildirishgandi va afsuski endi bu kitobni ular bilan bo'lishish imkoni yo'q. Va nihoyat, rafiqam Juli Enn Gordon-Vulf mening eng yaqin do'stim, umr yo'ldoshim, qo'llab-quvvatlovchim va mehribon tanqidchim bo'lib qolmoqda.

Oxirgi va qayg'uli xabarga ko'ra, mendan bir avlod katta, ham namuna bo'lgan, ham vaqti-vaqti bilan tanqid qilgan ikki tarixchi yaqinda vafot etishibdi. Hayden Uayt bilan bir necha marta muloqotda bo'ldim. So'nggi o'n besh yil ichida o'tkazilgan xalqaro konferensiyalarda tarix tarixiga mening yondashuvim unga unchalik yoqmadi, bu boradagi bizning qarashlarimiz tubdan farq qiladi. Biz bir-birimizni yaxshi bilmagan bo'lsak-da, uning asarlari yillar davomida menga katta ta'sir ko'rsatgan. Turli yo'nalishdagi tarixchi, bir xil konferensiyalarda qatnashgan marhum Jorj Igers men bilan yigirma besh yil davomida do'st va yaqin ittifoqchi bo'lib, tarixshunoslikni globallashtirish kerak, degan fikrdaman. U menshunoslikning bu ikki ulkan namoyandasiga bag'ishlayman.

KIRISH

Tarixchi tarixni yozishdan oldin o'zini tarixning mahsuli ekanligini his qilishi lozim.
E.H.Karr, «Tarix nima?» (34-b.)

«Tarix» bugungi kunda yoziladi va o'qiladi, chunki odamlar narsalarni eslab qolish va esga olingan narsalar atrofida obyektiv yoki ramziy xarakterdagi munosabatlarni shakllantirish uchun biologik va nevrologik qobiliyatga ega. U shuning uchun ham mavjudki, biz ijtimoiy mavjudotlarmiz, ularning omon qolishi turimizning boshqa a'zolari bilan aloqalarga ozmi-ko'pmi bog'liq. O'tmishni ma'lum bir shaklda bilish barcha odamlar uchun umumiy, ammo maxsus tarixiy bilim (bu shaxsiy kechagi va hozirgi xotiradan tashqariga chiqadi) bo'lmasligi mumkin. Marhum fransuz psixologi va faylasufi Mishel de Serto (1925–1986) o'zining «Tarixni yozish» nomli kitobida jamiyat tarixiy yozuv orqali o'zining hozirgi zamon bilan ta'minlashi, o'tmishni hozirgi kundan ajratib, zamonaviylikni vaqtinchalik va ba'zan jug'rofiy «boshqa» haqidagi bilimlar bilan ta'minlashi haqida yozgan edi. Va bu oldingi davrlarda ahamiyatsiz yoki «qatag'on qilingan» parcha sifatida tashlab ketilgan, ba'zan boshqasiga qaytishga imkon beradi.

Biroq eslash qobiliyati va inson qo'li bilan yaratilgan yoki tabiiy artefaktlardan boshqa mavjud bo'lmagan voqelikni o'rganishga qiziqish tarix yaratilishi uchun shart-sharoit yaratishga yetarli emas. Odamlar uzoq muddatli xotiralarni (vazifalarni qanday bajarish yoki ma'lum bir tanish joyni qanday topish haqida oddiy xotiradan tashqari) shakllantirish va muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'lgan yagona turdir. Aynan shu ikkinchi funksiya ushbu xotiralarni va boshqa bilimlarni hozirgi va kelajakdagi odamlarga uzatishga imkon beradi. Yozma aloqa ma'lumotni uzoq masofalar yoki uzoq vaqt davomida saqlash va yetkazishda sezilarli darajada texnologik yaxshilanish bo'ldi, ammo bu bir necha ming yillar oldin Mesopotamiyadagi eng qadimgi mixxat lavhalari, Misrdagi iyerogliflar va Xitoydagi suyak yozuvlari bilan bog'liq bo'lgan nisbatan yangi rivojlanishdir. Undan oldin odamlar muloqot qilish uchun og'zaki tilga tayanishgan va biz bilamizki, juda qadimgi madaniyatlar o'tmishdagi xudolar va qahramonlarning ishlarini xotirlash uchun she'riyat va qo'shiqdan foydalanganlar. Bugungi kunda tarix, shubhasiz, juda ko'p shakllarda, yozma, og'zaki, vizual va elektron shaklda mavjud. Bu qisman shuning uchunki, o'tmishning o'zi bizning kundalik hayotimizda, hatto biz u haqida ko'p o'ylamaganimizda ham, hamma joyda mavjuddir. Amerikalik yozuvchi Uilyam Folkner bir vaqtlar yozganidek: «O'tmish o'lmagan; u hatto o'tmishda ham emas». Buning sababi ham shundaki, insoniyat taraqqiyotining ko'p asrlik davri o'tmishga qiziqish uyg'otdi va uni kundalik hayotga (ko'pincha ongsiz ravishda) moslashtirish istagini paydo qildi. Bu, paradoksal tarzda, hatto

har kuni umid va qo'rquv o'rtasida o'zgarib turadigan kelajakni ko'rishga ko'proq e'tibor qaratadigan hozirgi zamon madaniyati uchun ham to'g'ri keladi.

«Tarixiy madaniyat», albatta, yozma tarixdan ko'ra ko'proq narsani o'z ichiga oladi, uning so'nggi ikki asrdagi boshqaruvchi, akademik, «kasbiy» tarixi esa juda yangi rivojlanishdir. Piter Lambert va Byorn Veyler yaqinda to'plangan insholar to'plamiga kirish qismida ta'kidlaganidek, o'tmish bilan ishlashning tor tarixiy yozuv doirasidan tashqarida bo'lgan ko'plab shakllari mavjud (va asrlar davomida mavjud bo'lgan) hamda zamonaviylik (shuningdek, G'arb zamonaviyligi) ularni ixtiro qilmagan. Biz hozir «tarix» deb ataydigan narsa (yozma janr) uni keltirib chiqargan kengroq tarixiy madaniyat – o'tmish bilan aloqa qilish shakllarining kengroq to'plami doirasida tushunilishi kerak.

Inglizcha «tarix» so'zi (o'tmishning cheklangan yozma bayoni ma'nosida) faqat Yevropa tillarida turli xil nomlar bilan keladi: fransuz tilida «histoire», nemis tilida «geschichte», italyan tilida «storia», polyak tilida «dzieje» va hokazo. Ko'pgina Osiyo madaniyatlari o'z atamalariga ega bo'lgan o'tmishni qayd etish va xotirlashning o'z shakllarini ishlab chiqdilar: Siamda (hozirgi Taylandda) «tamnan» va «phongsawadan», Birmada «pang-vatar» va «thamaing», Yavada «babad», Sumatrada «hikayat», qadimgi Hindistonda «itihasa-purana». Tarix ko'pincha biz hozir g'alati, hatto «tarixiy bo'lmagan» deb hisoblaydigan tarzda yaratilgan. Ushbu kitob ingliz tilida yozilganligi sababli «tarix», «tarixiy tafakkur» va «tarixiy bilim» kabi atamalarni tez-tez ishlataman, lekin shu bilan birga ushbu tanish iboralar ostida o'tmishni tashkil etish va ifodalash usullarining dunyodagi umumiy nomlarini qamrab olaman.

Ushbu kitobdagi so'zlardan foydalanishni tanlash biroz batafsilroq ishlashni talab qiladi. Aniqlik uchun quyidagi amaliyotni qo'lladim. «Tarix» so'zi ingliz tilida qo'llanilganda va boshqacha tushuntirilmagan yoki aniqlashtirilmagan bo'lsa, o'tmishni tiklash, o'ylash, gapirish va yozish shakllari (lekin uni yaratishda foydalanilgan dalillar emas), shu jumladan, uzluksiz nasrda tuzilgan tarixiy yozuvning ma'lum bir turi sifatida qabul qilinishi kerak (Yevropaning o'rta asrlarida keng qo'llanilgan yilnomalar yoki solnomalar kabi boshqa shakllardan farqli o'laroq); yoki, ayniqsa, so'nggi ikki bobda, XIX asrning o'rtalaridan beri rivoj topgan tarixni o'rganish yoki Yevropa ma'rifatchiligidan meros qolgan yana bir odatiy foydalanish mavjud (4-bobga qarang), unda tarix o'tmishni qayd etish yoki o'qish emas, balki haqiqiy voqealarning o'zi bo'lib, hozirgi kunga olib keladigan voqealar, sabablar va ta'sirlarning yig'indisi sifatida tushuniladi. Tarixga shu ma'noda ham murojaat qilish vaqti keladi; bunday hollarda «Tarix» (bir zamonlar shunday qonuniyat bo'lgan va uni tushunib olish mumkinligiga ishonganlar uchun voqealarning jamlanma qonuniyati) yuqorida aytib o'tilgan an'anaviyroq qo'llanishlardan farqlash uchun katta harf bilan yoziladi. Bu taraqqiyot bilan deyarli bir vaqtda ilgari kam uchraydigan yana bir hodisa: «Tarix»ni ham tegishli ravishda falsafiy spekulyatsiya obyekti va bilish usuli deb hisoblash paydo bo'ldi. Bu, o'z navbatida, XVIII asrning oxiridan boshlab o'tmishni bilish va Xudo yoki Tabiatni bilish o'rtasidagi munosabatning tabiati haqida boshqa munozaralarga sabab bo'ldi.

Tez-tez ishlatiladigan va talabalarni qo'rqitadigan hamda ba'zi o'qituvchilarni chalg'itadigan yana bir so'z «tarixshunoslik»dir. Bu ham ko'p ma'noga ega bo'lsa-da, ushbu kitobda u birinchi navbatda tarixiy amaliyotning «meta» darajasini anglatadi: ya'ni tarixning o'zi bir necha ming yillar davomida va turli xil madaniyatlarda qanday yozilganligi, aytilganligi yoki o'ylanishi tarixini anglatadi. Tarixshunoslikda tarixga turlicha yondashuvlar va «haqiqiy» tarixiy yozuv qachon boshlanganligi haqida turli xil tushunchalar mavjud. Jonatan Gorman ta'kidlaganidek, tarixshunoslik tarixlarini taqqoslash va shu bilan bir daraja chuqurroq kirish mumkin, aslida tarixshunoslik tarixshunosligini yaratish mumkin. Shunday qilib, ushbu kitob «Fransuz inqilobi tarixshunosligi» yoki «Amerika qulligi» kabi alohida munozaralar bilan emas, balki «tarix tarixi» ma'nosidagi tarixshunoslik bilan shug'ullanadi. Shuningdek, u «tarixiy usullar» to'plamini belgilashga da'vo qilmaydi, ayniqsa, ular o'tmishni qanday tiklash va tasvirlash kerakligi haqidagi munozaralarda takrorlanadigan va juda bahsli element bo'lsa. Tarixshunoslik faylasufi Avizer Taker ta'kidlagan to'g'ri usullar va amaliyotlarni o'rgatish mumkin emas va ularni shunchaki tajriba orqali egallash kerak, deb hisoblaydigan «tarixshunoslik ezoterigi»[4] emasman. Shuni e'tirof etamanki, tarixiy metodlarni, xususan, boshqa barcha yondashuvlarni istisno etadigan metodlarni o'qitish sifatida talabalar uchun qanchalik tasalli baxsh etmasin, o'zini ta'riflaydigan asarlar ham uchraydi. Ular, shuningdek, ma'lum bir mashinani mahkamlash bo'yicha ko'rsatmalar yoki konchilik–eritish–qayta ishlash jarayonlari tavsifi kabi favqulodda quruq bo'ladi. Ba'zi o'tmish madaniyatlarida «tarixshunoslik» so'zi tarixning o'zi (yozma janr) bilan sinonim sifatida ishlatilgan. Bu yerda biz nafaqat tarixchilar (yozuvining sifati, idrokining o'tkirligi, ba'zan esa uslubi va kompozitsiyasining oddiy mahorati tufayli muhim hisoblangan tarixiy asarlar yozganlar) haqida, balki tarixshunoslar, adabiyotshunoslar va hatto ba'zi tarix faylasuflari haqida ham gapiramiz, ularning ba'zilari haqiqiy tarixni juda kam yozgan yoki umuman yozmagan, lekin o'tmishning o'zi haqida yoki uni tasvirlash usullari haqida o'ylashga katta ta'sir ko'rsatgan. Bu yozuvchi yoki mutafakkirning kelib chiqishi Yevropa, Amerika, Afrika yoki Osiyoda bo'lishidan qat'i nazar, shunday bo'ladi.

Avvalgi jumlani boshidanoq aniq tushunish kerak. «G'arb» tarixni kashf etmadi va unga monopol egalik qilmadi. Tarix, shuningdek, tarixning oliy ruhoniylari, asosan oliy o'quv yurtlarida faoliyat yurituvchi akademiklar tomonidan qattiq qo'riqlanadigan mulk bo'lmagan. Aslida, bu sayyorada yashagan ko'plab turli sivilizatsiyalar o'tmishni turli yo'llar bilan tushunishgan, uning bugungi kun bilan aloqasi haqida o'zgaruvchan tushunchalarni shakllantirishgan va uni ifodalash uchun har doim ham biz ingliz tilida ishlatadigan atamalarga to'g'ridan

[4] Ezoterika – g'ayritabiiy va u dunyoga ishonchni nazarda tutuvchi turli ta'limotlar.

to‘g‘ri mos kelmaydigan o‘ziga xos atamalarni ishlab chiqishgan. O‘tmishdagi tarixiy madaniyatlar zamonaviy professional tarixchilarning juda tor taxminlari bilan emas, balki o‘z fazilatlari bo‘yicha ko‘rib chiqilishi va o‘z standartlari bilan baholanishi lozim. Qisqasi, biz ham geografik va xronologik paroxializmdan ehtiyot bo‘lishimiz kerak. Tarixning ko‘plab shakllari yakka holda paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, ular shundayligicha qolmagan. Dunyo tarixi (qisman) turli xalqlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar, ziddiyatlar va g‘alabalar tarixidan iborat bo‘lgani kabi, tarixning o‘zi ham o‘tmishni bilishning turli usullari ko‘pincha bir-biri bilan aloqaga kirishganligini va bir-biri bilan sezilarli darajada ta’sirlashganligini ko‘rsatadi. Bu uchrashuvlar ilk zamonaviy davrgacha (3-bobda muhokama qilinadi) nisbatan cheklangan edi va ularning to‘liq oqibatlari XIX asrgacha amalga oshirilmadi. bu paytda, ortga nazar tashlashning afzalligi bilan, dunyo ko‘rgan barcha turli xil tarixiy tafakkur oqimlari yoki to‘sib qo‘yilgandek yoki o‘shandan beri o‘tmishni boshqargan Yevropa va ayniqsa, Germaniyaning akademik amaliyoti asosida qurilgan professional tarixning ancha katta qismiga yo‘naltirilgandek tuyulishi mumkin. Biroq bu natija aslo muqarrar emas va bu intellektual «istilo» ham emas edi. chunki o‘z o‘tmishini tasvirlashda azaldan amal qilib kelayotgan va ular uchun cheklovchi hamda taraqqiyotdan ortda qolayotgan an’analarga muqobil yo‘l qidirayotgan boshqa mamlakatlardagi sotsial islohotchilar ko‘pincha G‘arb amaliyotini bajonidil qabul qilar, hatto g‘ayrat bilan tatbiq etardilar.

Garchi G‘arb tarixi gegemon modelga aylanganligiga shubha yo‘q bo‘lsa-da (hozirgi vaqtda), u o‘z navbatida, tarixiy bilimning boshqa shakllari bilan to‘qnash keldi, hatto tarixning ekzotik, ammo «kichikroq» narsa bilan taqqoslash orqali uning nima bo‘lishi va nima bo‘lmasligi kerakligi haqidagi ta’riflarni keskinlashtirdi. XVI asrdagi ispan tarixiy yozuvi, shubhasiz, yangi kashf etilgan Amerikaning o‘tmishi qanday yozilishiga katta ta’sir ko‘rsatdi, ammo bu tarixlarni yozgan dastlabki zamonaviy missionerlar o‘z yozuvlarini mahalliy og‘zaki va piktografik amaliyotdagi manbalarga moslashtirishga majbur bo‘ldilar. Shuni ta’kidlab o‘tmoqchimanki, bu aloqalar va «tarixiylik»ning muqobil usullarini (bu ma’noda o‘tmishning jihatlarini saqlab qolish yoki tiklash va ifodalash qobiliyati va irodasini anglatadi) tobora ko‘proq anglash yevropaliklarni haqiqiy tarix uchun «chegarada» deb hisoblagan narsalar to‘g‘risida ba’zi qarorlar qabul qilishga va o‘tmishning og‘zaki yoki piktografik yozuvlaridan ko‘ra yozma yozuvlarini afzal ko‘rishga majbur qildi. Bu XVII–XVIII asrlarda Yevropa munosabatlarining keskinlashuviga va dunyoni tarixga ega bo‘lganlardan (aftidan) tarixga ega bo‘lmaganlarga bo‘linishiga zamin hozirladi. Bu, o‘z navbatida, 4 va 5-boblarda bayon etilgan G‘arbning tarix ustidan hukmronligiga erishish jadvalini yaratdi. Kitobda. qisqasi, jahon tarixiy yozuvlarining asosiy an’analari, so‘ngra o‘z-o‘zini tartibga soluvchi «intizom»ni yaratgan Yevropa yondashuvining gegemonligiga erishgan jarayoni tasvirlangan, ba’zan juda turli madaniyatlar yoki raqobatdosh mafkuralar bilan yaxshiroq moslashgan yoki o‘zgartirilgan (bularning o‘zi hozirgi davrning

ma’naviy, iqtisodiy va siyosiy maqomi haqida turli xil e’tiqodlar sifatida tushunilishi mumkin).

Bu gegemonlik, ba’zi zamonaviy tanqidchilar ta’kidlaganidek, o‘z bahosiga ega bo‘ldi. Bu haqda keyingi boblarda yana to‘xtalamiz. Xususan, ilmiy hamjamiyat doirasida tarixshunoslik nufuzining mustahkamlanishi, uning ilmiy avlodini qayta ishlab chiqarish uchun qat’iyat va deyarli zavodga o‘xshash tizimni ta’minlash bilan bir qatorda, ijodkorlikka to‘siq sifatida ham qaralishi mumkin. Bu, shuningdek, XIX asr o‘rtalarigacha noma’lum bo‘lgan muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi to‘siqni ham keltirib chiqaradi. «Tarixni yozish» asarida Serto tarixiy mualliflar va keng auditoriya o‘rtasida paydo bo‘lgan jarlik haqida o‘rinli fikr bildirgan. Unga ko‘ra, asarning qiymati endi keng o‘quvchilar tomonidan emas (Yevropada XVIII asr va XIX asrning ko‘p qismida bo‘lgani kabi), balki mezonlari ko‘pincha oddiy odamnikidan butunlay farq qiladigan tengdoshlar tomonidan ma’qullanadigan tizim orqali belgilanadi. Bu tizimning (mazkur muallif ham shu tizim mahsuli) mavjudligi tarixchilarni intizomning «akkreditatsiya qiluvchi» qoidalaridan haddan tashqari uzoqlashishdan ham, salbiy baholar, lavozimni rad etish va jamoat oldida uyatga qolish kabi haqiqiy intizomdan ham saqlaydi. Shu bilan birga, professional tarixchilar va ularning talabalari odatda yaxshi o‘rganilgan mavzular haqida yangi qarashlar, yondashuvlar va original fikrlarni izlayotganda (garchi deyarli har doim akademiyaning tasdiqlangan amaliyotlari doirasida ehtiyotkorlik bilan bo‘lsa ham), tizim ularni torroq va yanada torroq ko‘lam tomon yo‘naltiradi. Bu ko‘pincha juda mayda yoki haddan tashqari ko‘p qayta ko‘rib chiqilgan, faqat kasbning kichik qismidagina qiziqish uyg‘otadigan mavzularga olib keladi.

Bu esa yana bir muammoni keltirib chiqaradi. So‘nggi paytlarda «jahon tarixi» va keyinchalik «global tarix» asta-sekin akademik va o‘quv dasturlarida tan olinayotgan bir paytda, inklyuzivlik bo‘yicha eng olijanob rejalar ko‘pincha yevrosentrizm sayozligiga kelib taqalayotgani ma’lum bo‘ldi. Falastinlik madaniyat tanqidchisi Edvard Said bir paytlar ta’kidlaganidek, turli intizomiy sohalarning, shu jumladan, tarixshunoslikning da’vo qilingan universalizmi «nihoyatda yevrosentrik, go‘yo boshqa adabiyotlar va jamiyatlar past yoki yuqori qiymatga ega bo‘lganday», bu yuklangan nuqtayi nazarni Said ma’rifatchilik tafakkuriga (to‘liq aniq bo‘lmasa-da) bog‘lagan. Har bir tarixiy madaniyatga o‘ziga xos va qadrli deb munosabatda bo‘lish orqali bu tuzoqdan qochish mumkin. Ammo boshqa tomondan, agar biz G‘arb va Sharq tarixining bir qator parallel tarixlarini shunchaki hikoya qilsak, umumiy manzarani yo‘qotamiz; biz «katta manzara»ni ham, turli xil tarix turlarining nisbiy ko‘lami, ahamiyati va mohiyatini tushunishni ham qo‘ldan boy beramiz. Shuningdek, biz mazmunli umumlashmalar chiqarish, o‘xshashliklar va bog‘liqliklarni topish imkoniyatini ham xavf ostiga qo‘yamiz. Bu yerda aniq taqqoslash, shuningdek, tarixiy madaniyatlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sir ko‘rsatishdan ancha oldin bir-birlaridan qanchalik xabardor bo‘lganliklariga e’tibor qaratish yordam berishi mumkin.

Shuningdek, so'nggi ikki asr davomida tarixiy an'analar muayyan millat-davlatlar bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa-da, bu har doim shunday bo'lmaganini esda tutish muhim. Siyosiy tashkilot nuqtayi nazaridan, XIX asrda G'arbning «zamonaviy» tarixiy usullari shakllanishida muhim rol o'ynagan millat-davlat insoniyat jamiyati tarixida shunchaki bir lahzadir. Shaharlar va imperiyalar (ba'zan bir vaqtning o'zida) insoniyat tarixining aksariyat qismida hukmronlikning asosiy shakli bo'lgan; keyingisi odatda ko'p millatli va ko'p tilli bo'lib, madaniyatlar o'rtasidagi «ichki» o'zaro ta'sirga olib kelgan – XIII va XIV asrlarda mo'g'ullarning ham xitoy, ham islom tarixiy yozuv shakllarini o'zlashtirishi bunga bir misol. Bundan tashqari, umumiy o'tmish (va ba'zan «ixtiro qilingan an'analar») haqidagi tasavvurlar asosida qurilgan bo'lsa-da, millat-davlatlarning o'zlari o'zlari kelib chiqqan imperiyalardan ko'ra kam bir xillikka ega emas, buni so'nggi yuz yil ichidagi etnik va irqiy ta'qiblarning shafqatsiz tarixi ko'rsatib turibdi. Shu sababli, «fransuz» tarixiy yozuvi (yoki ingliz, turk, xitoy va hokazo) kabi iboralar ushbu kitobda, ayniqsa, XIX asrga qadar, har doim ham bu nomlarning zamonaviy mamlakatlarini anglatmaydi va hatto o'shanda ham monolitik mohiyat sifatida qabul qilinmasligi kerak.

Britaniyalik tarixchi J.H. Plumb (1911–2001) qadimgi Xitoy tarixiyligi zamonaviy G'arbniki emas (va biz ko'radigan, hatto XIX asrdan keyingi Xitoyniki ham emas) deb to'g'ri ta'kidlagan, xuddi shuningdek, u antik davrdan 1800-yilgacha «G'arb» (bu atama Yevropa va uning bevosita mustamlaka davomchilari) tarixshunosligini harakatlantirgan axloqiy va ta'limiy imperativlar bilan undan keyin paydo bo'lgan kamroq ochiq axloqiy akademik tarix o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib o'tishda haqli edi. Ammo bu faqat zamonaviylik – va u ham o'zining Yevropa shaklida – «haqiqiy» tarixni yaratdi deganimi? Bu kitob o'rganadigan masalalardan biri ana shu. G'arb tarixshunosligi urush, savdo va boshqa aloqa shakllari davomida duch kelgan boshqa tarix turlariga javoban o'zining ichki ishonchsizliklari va intellektual shubhalarini yashirgan holda, bir necha bor va ko'pincha himoya tarzida o'zini shakllantirdi. Eng qizig'i shundaki, o'zining «sharqona» va go'yo «notarixiy» muqobillaridan farqli bo'lgan bu g'arbcha bilim shakli XIX asrga kelib, o'z usullariga ishonchi komil va maqsadlari aniq (o'zlari G'arbning iqtisodiy va texnologik ustunligi bilan chambarchas bog'liq) bo'lgan holda, o'tmish nima ekanligi, uni qanday va nima uchun eslab qolish kerakligi haqida boshqacha tushunchaga ega bo'lgan dunyo qismlariga nisbatan osongina – ba'zan esa taklif bilan – kirib borishi mumkin edi. Va yana bir kinoya bor: hatto eng ishtiyoqmand mahalliy muxlislarning yordami bilan ham, xuddi bugungi kunda demokratik an'analarga ega bo'lmagan mamlakatlarga Amerika uslubidagi demokratiyani singdirib bo'lmaganidek, Yevropa tarixiy amaliyotlarini chet el jamiyatlariga to'laligicha ko'chirib o'tkazib bo'lmaydi. Ba'zi hollarda (masalan, tarixiy o'zgarishlar jarayoni haqidagi g'arbona tasavvurlarga asoslangan marksizm tizimining

o'z o'tmishiga juda boshqacha munosabatga ega bo'lgan Xitoyga o'tkazilishi) Yevropa shakllari keng qabul qilinishi uchun sezilarli darajada o'zgartirish yoki moslashtirishni talab qildi. XX asr yozgan tarix hikoyasidan bu qo'pol moslanish va murosalar, shuningdek, ular o'rnini bosgan mahalliy tarixiy amaliyotlarning aksariyati tushirib qoldirilgan.

Dipesh Chakrabarti o'z asarida «Yevropani provinsiyalashtirish»ga chaqirdi, ya'ni Yevropa an'anaviy ravishda dunyo qolgan qismi o'lchanadigan mezon bo'lib kelganini ta'kidlagan holda. Shunday bo'lsa-da, Yevropa tarixshunosligini oddiy bir yondashuv sifatida ko'rish qiyin. Ko'pchilik postkolonial olimlar tan olganidek va bu kitobning keyingi boblarida ta'kidlanganidek, o'zining akademik va kasbiy institutlariga ega bo'lgan Yevropadan kelib chiqqan G'arb tarixshunosligi o'tmish haqida yozish yoki fikrlashning boshqa shakllaridan ustunlikka erishdi. U asosan ilgarigi davrlarda keng tarqalgan an'anaviy, og'zaki tarix shakllarini e'tibordan chetda qoldirdi. G'arbda taxminan 1600-yildan boshlab tarix asosan nutq emas, balki yozuv bilan bog'liq bo'lib qoldi. Bu o'tgan ikki asr davomida oddiy xalq savodxonligining oshishi va yozuv tizimi mavjud bo'lmagan joylarda tarixiy ma'lumotlarning ishonchsizligi haqidagi tushunchalar natijasi edi. O'tmishni idrok etish va tasvirlashning muqobil shakllarining yo'q qilinishi, Said va boshqa postkolonial olimlar tomonidan mustamlakachilarga G'arb bilim tizimi va tilining yuklanishi deb qaralgani, hatto G'arb tarixiy usullari qo'lga olinib, ularni tarqatgan siyosiy yoki ijtimoiy tuzilmalarga qarshi qurol sifatida ishlatilgan holatlarda ham o'z kuchini saqlab qoldi (6-bobga qarang). Kitob o'quvchisini, ehtimol, birinchidan, «zamonaviy» tarixshunoslik o'zining ustunligiga qanday erishgani va ikkinchidan, bu jarayon «g'olib»ga «mag'lublar» (yoki ba'zi hollarda «yo'q bo'lib ketganlar») bilan aloqa orqali ta'sir ko'rsatmasdan sodir bo'lgan-bo'lmagani haqidagi savollar ko'proq qiziqtirishi mumkin. Tarixshunoslik ko'chishlarining sodir bo'lish usullari faqat intellektual – muallifdan muallifga «ta'sir» natijasi emas. Dominik Saksenmayerning kuzatishicha, akademik tarixshunoslikning keng tarqalishini g'oyalarning kelib chiqqan mamlakatdan tashqarida shunchaki «ommalashishi» mumkin bo'lgan oddiy «tarqalish» modeli bilan tushuntirish mumkin emas. Uni Yevropa va butun dunyoda mavjud bo'lgan turli xil ijtimoiy va siyosiy omillarning natijasi sifatida tushunish kerak.

Shunday qilib, bu kitobda qamrab olingan soha turli xil tarixshunoslik an'analarini o'z ichiga oladi. Ular ko'p vaqt davomida parallel rivojlanib, ba'zan (ayniqsa XVI asrdan boshlab) kesishib va bir-biriga ta'sir o'tkazib kelgan. Bu an'analar turli janrlarda mujassamlashgan; ular xotira va muloqotning turli shakllarida (og'zaki va tasviriy, shuningdek, yozma) yetkazilgan; ular turli xil ijtimoiy va siyosiy sharoitlarda paydo bo'lgan va rivojlangan. Ushbu kitobning asosiy maqsadi ana shu jarayonlarni va ularning hozirgi holatini tasvirlashdir.

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI AXM
№ 36420

Qo'shimcha adabiyotlar

Bentley, Michael (ed.), *A Companion to Historiography* (London and New York, 1997).

Breisach, Ernst, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, 3rd edn (Chicago, IL, 2007).

Brown, Donald E., *Hierarchy, History and Human Nature: The Social Origins of Historical Consciousness* (Tucson, CO, 1988).

Burrow, J. W., *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century* (London, 2007).

Butterfield, Herbert, *Man on His Past: The Study of the History of Historical Scholarship* (Cambridge, 1955).

Carr, E. H., *What is History?* (1961; Basingstoke, 2001).

Certeau, Michel de, *The Writing of History*, trans. T. Conley (New York, 1988).

Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton, NJ, 2000).

Cheng, Eileen Ka-May, *Historiography: An Introductory Guide* (London and New York, 2012).

Claus, Peter and John Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 2nd edn (Abingdon and New York, 2017).

Duara, Prasenjit, Viren Murthy and Andrew Sartori (eds), *A Companion to Global Historical Thought* (Chichester, 2014).

Fuchs, Eckhardt and Benedikt Stuchtey (eds), *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective* (Lanham, MD, 2002).

Gorman, Jonathan, *Historical Judgement: The Limits of Historiographical Choice* (Stocksfield, UK, 2007).

Hama, B. and J. Ki-Zerbo, "The Place of History in African Society", in J. Ki-Zerbo (ed.), *General History of Africa, Vol. 1: Methodology and African Prehistory* (Paris and London, 1981), 45-53.

Iggers, Georg G., Q. Edward Wang with S. Mukherjee, *A Global History of Modern Historiography* (Harlow, UK and New York, 2008).

Jordanova, Ludmilla, *History in Practice*, 2nd edn (London and New York, 2006).

Kelley, Donald R., *Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder* (New Haven, CT, 1998).

Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga (New Haven, CT, 2003).

Frontiers of History: Historical Inquiry in the Twentieth Century (New Haven, CT, 2006).

Kemp, Anthony, *The Estrangement of the Past: A Study in the Origins of Modern Historical Consciousness* (Oxford, 1991).

Kramer, Lloyd and Sarah Maza (eds), *A Companion to Western Historical Thought* (Oxford, 2002).

Lambert, Peter and Bjorn Weiler (eds), *How the Past was Used: Historical Cultures c. 750-2000* (Oxford, 2017).

Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country-Revisited* (Cambridge, 2013).

MacMillan, Margaret, *The Usesand Abuses of History* (London, 2008).

Mali, Joseph, *Mythistory: The Making of a Modern Historiography* (Chicago, IL and London, 2003).

Maza, Sarah C., *Thinking About History* (Chicago, IL, 2017).

Paul, Herman, *Key Issues in Historical Theory*, trans. Anthony Runia (Abingdon and New York, 2015).

Plumb, J. H., *The Death of the Past*, rev. edn (1969; Houndmills, Basingstoke, UK, 2004).

Popkin, Jeremy, *From Herodotus to H-Net: The Story of Historiography* (Oxford, 2016).

Rublack, Ulinka, *A Concise Companion to History* (Oxford, 2011).

Rüsen, Jörn, *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate* (New York and Oxford, 2002).

Sachsenmaier, Dominic, *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World* (Cambridge, 2011).

Said, Edward, *Orientalism* (London, 1978).

Schiffman, Zachary S., *The Birth of the Past* (Baltimore, MD, 2011).

Tosh, John, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, 3rd edn (London and New York, 2002).

Tucker, Aviezer, *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography* (Cambridge, 2004).

Wolf, Eric R., *Europe and the People without History* (Berkeley, CA, 1982).

Ma'lumotnomalar, qo'llanmalar va ensiklopediyalar

Boia, Lucian (ed.), *Great Historians from Antiquity to 1800: An International Dictionary* (New York, 1989).

Great Historians of the Modern Age: An International Dictionary (New York, 1991).

Boyd, Kelly *(ed.), Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, 2 vols (London, 1999).

Munslow, Alun, *The Routledge Companion to Historical Studies* (London and New York, 2000).

Tucker, Aviezer (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (Malden, MA and Chichester, UK, 2009).

Woolf, Daniel R. (ed.), A *Global Encyclopedia of Historical Writing*, 2 vols (New York, 1998).

Tarixiy asarlarning ayrim antologiyalari[5]

Budd, Adam (ed.), *The Modem Historiography Reader: Western Sources* (London, 2009).

Bums, Robert M. and Hugh Rayment-Pickard (eds), *Philosophies of History: From Enlightenment to Post-Modernity* (Oxford, 2000).

Green, Anna and Kathleen Troup (eds), *The Houses of History: A Critical Reader in Twentieth-Century History and Theory* (New York and Manchester, 1999).

Hoefferle, Caroline (ed.), *The Essential Historiography Reader* (Saddle River, NJ, 2011).

Hughes-Warrington, Mamie (ed.), *Fifty Key Thinkers on History*, 3rd edn (Abingdon and New York, 2015).

Jenkins, Keith (ed.), *The Postmodern History Reader* (London and New York, 1997).

Kelley, Donald R. (ed.), *Versions of History from Antiquity to the Enlightenment* (New Haven, CT, 1991).

Mazlish, Bruce and Akira Iriye (eds), *The Global History Reader* (New York, 2005).

Roberts, Geoffrey (ed.), *The History and Narrative Reader* (London and New York, 2001).

Stern, Fritz (ed.), *The Varieties of History* (New York, 1956).

Stunkel, Kenneth R. *(ed.), Fifty Key Works of History and Historiography* (Abingdon and New York, 2011).

Tosh, John (ed.), *Historians on History*, 3rd edn (London and New York, 2018).

Tarixshunoslikka oid maqolalarni o'z ichiga olgan ingliz tilidagi jurnallarning saralangan ro'yxati[6]

American Historical Review (1895).

Comparative Studies in Society and History (1958).

Gender and History (1989).

*History in Africa: A Journal of Method** (1974–).

*Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History** (1978; successor to *Historical Methods Newsletter*).

*Historiography East and West** (2003–06).

History and Memory (1989).

[5] Ushbu ro'yxat faqat ingliz tilida mavjud bo'lgan manbalarni o'z ichiga oladi, chunki kitobning maqsadli auditoriyasi hisobga olingan. Shuningdek, u muqarrar ravishda yevrotsentrizm, chunki hozircha global miqyosdagi tarixshunoslik manbalarining yaxshi to'plami mavjud emas. Ba'zi g'arbiy bo'lmagan tarixshunoslik matnlaridan qisqa parchalar asl kitobga kiritilgan edi. Bu kitob «Tarixning global tarixi» (Kembrij. 2011) asarining qayta ko'rib chiqilgan qisqartmasi bo'lib, hali ham to'liq hajmdagi antologiyaga ehtiyoj saqlanib qolmoqda.

[6] Yulduzcha bilan belgilangan sarlavhalar tarixshunoslik, tarixiy metodologiya, tarixiy yozuv tarixi yoki tarix falsafasiga e'tibor qaratadi.

*History and Theory** (1960).

*History in Africa** (1974).

History of Humanities (2016).

History Workshop Journal (1976).

Journal of Contemporary History (1966).

Journal of Interdisciplinary History (1970).

Journal of the History of Ideas (1940).

Past and Present (1952).

*Rethinking History** (1997).

Representations (1983).

Signs: Journal of Women in Culture and Society (1975).

Storia della storiografia/Histoire de l'Historiographie/History of Historiography/Geschichte der Geschichtsschreibung (multilingual)* (1982).

Muhim sanalar

Miloddan avvalgi XXV asr. Palermo tosh stelasi parchasining taxminiy sanasi (qadimgi Misr tarixiy qaydlari).

Miloddan avvalgi taxminan XXII asr. Shumer podsholari ro'yxati.

Miloddan avvalgi X asrdan VII asr oxirigacha. Tanax (Yahudiy Muqaddas Injili).

Miloddan avvalgi 704–681-yillar. Eponimik yilnoma.

Miloddan avvalgi VII–VI asrlar. Yangi Bobil solnomalari turkumi.

Miloddan avvalgi taxminan 480-yil. «Bahor va kuz» solnomalari.

Miloddan avvalgi taxminan 440-yil. Gerodotning «Tarix» asari.

Miloddan avvalgi taxminan 400-yil. «Chunsyu Szochjuan»; Fukididning «Peloponnes urushi tarixi».

Miloddan avvalgi II asr o'rtalari. Polibiyning «Tarix» asari.

Miloddan avvalgi taxminan 90-yil. Sima Syanning «Tarixiy yilnomalar».

Miloddan avvalgi I asr o'rtalari. Gay Sallyustiy Krisp[7] o'z tarixiy asarlarini yozadi.

Miloddan avvalgi 27-yildan so'ng Liviy Rim tarixini shaharga asos solinishidan boshlab yozadi.

Milodiy taxminan 90-yil. Iosif Flaviyning «Yahudiylar qadimgi jamiyati», «Yahudiylar urushi» va «Apionga qarshi» asarlarini yozgan.

Milodiy taxminan 105–117-yillar. Tatsitning «Solnomalar» va «Tarix» asarlari.

Milodiy taxminan 111-yil. Ban Gu va Ban Chjaoning «Xan shu» asari kelajakdagi yagona sulola «Standart tarixi» uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

Milodiy 391-yil. Ammian Marsellinning «O'ttiz bir kitobda bayon etilgan voqealar»i.

[7] Qadimgi Rim tarixchisi bo'lib, antik tarixshunoslikni isloh qilgan va Tatsit hamda boshqa yilnomachilarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan shaxs.

1. TARIXIY BITIKLARNING ENG QADIMGI SHAKLLARI

Qadimgi Yaqin Sharq

Yaqin Sharq Misrdan boshlanib, Isroil yerlariga aylanib, Levant orqali Mesopotamiya va Anadolu hamda Shimoliy Suriyadagi xett yerlarini o'z ichiga olgan murakkab, ko'p tilli mintaqa edi. Bu hududda uzoq umr ko'rgan bir qancha sivilizatsiyalar mavjud bo'lib, ular o'z o'tmishlarini bir xil usulda yoki bir xil turdagi yozuvlarda eslamasdilar yoki saqlamasdilar. Dalillar aslida parchalangan bo'lib, steladagi yozuvlar, tosh lavhalar yoki qoyalar va papirusdagi yozuvlardan olingan; bu narsalarning ko'pchiligi butunlay saqlanib qolmagan. «Tarix» tushunchasi, ayniqsa, unga bag'ishlangan asarlar izlansa, natija bo'lmaydi. Min-
taqadagi har qanday tilda «tarix» yoki «tarixshunoslik» uchun leksik ekviva-
lentlar kam uchraydi, garchi ibroniycha «toledot» («nasabnomalar») va «divre
hdyyamtm» («o'sha kunlarning so'zlari») taxminiy ekvivalentlar deb hisobla-
nishi mumkin. Terminologiya, ayniqsa, o'tmishdagi xalqlarning fikrlari va to-
ifalar nomenklaturasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Yunonlar, xususan,
ikki ming yil o'tgach Uyg'onish davri gumanistlari singari, tarixning umumiy
bo'linishlariga jiddiy e'tibor qaratishgan. Biroq lingvistik terminlarning yetish-
masligidan yoki adabiy janrning yo'qligidan «o'sha paytda tarix bo'lmagan»
degan xulosaga kelish noto'g'ri bo'lardi.

Qadimgi Misrda o'tmishni his qilish, xususan, Qadimgi, O'rta va Yangi pod-
sholiklarning ketma-ket sulolalarini yodda saqlash uchun harakat qilinganligi
haqida shubhasiz dalillar mavjud. Dastlabki fir'avnlar tomonidan yozilgan «sol-
nomalar»ning juda oz qismi saqlanib qolgan: eng qadimgi namuna – miloddan
avvalgi XXV asrga oid «Palermo toshi» bo'lib, u sulolalar davrigacha bo'lgan
davrdan to uchinchi ming yillikning o'rtalarigacha bo'lgan qirollar ro'yxati yozil-
gan parchalangan stelladir (uning bir qismi Sitsiliyaning Palermo shahrida saqla-
nayotgani uchun shunday nomlangan); va miloddan avvalgi XV asr o'rtalaridagi
fir'avn Tutmos III (taxminan mil. avv. 1479–1425-yillarda hukmronlik qilgan)
ning urushlari haqidagi solnomalar keyinchalik ibodatxona devorida saqlanib
qolgan. Tarixiy yozuvlar va matnlar xettlarga ham tegishli bo'lib, ular ehtimol
tarixning ta'limiy va ayniqsa, siyosiy maqsadlarini birinchilardan bo'lib anglab
yetganlar. Ular ma'lum bir vaziyatni o'tmishga murojaat qilish orqali oqlash yoki
uning voqealaridan maslahat berish va ogohlantirish uchun foydalanganlar. Bi-
roq aynan Mesopotamiyada, ayniqsa, bobilliklar va ossuriyaliklar orasida o'tmish
haqida yozishga qasddan intilganlikning aniq dalillarini uchratish mumkin. Dajla
va Frot oralig'ida yashagan va mixxatda proto-alifbo yozuvini ishlab chiqqan ket-
ma-ket xalqlar o'tmishni ifodalash uchun oddiy shakllar (qirollar ro'yxati va sol-

nomalar) va o'z yozuvlarini saqlash uchun kutubxona va arxiv kabi muassasalarni ham yaratishgan.

Oxir-oqibat yozma ravishda qayd etilgan hikoyalarning ko'pchiligi yozuvning rivojlanishidan oldin paydo bo'lgan va ilgari og'zaki tarzda saqlanib kelgan. Uruklik Gilgameshning jangovar ishlari va sarguzashtlarini hikoya qiluvchi «doston» janri tarixiy bayonning eng qadimgi shakli edi. Dostonlarda hikoya qilingan voqealarning ko'pchiligi afsonaviy ekanligi va ularning qahramonlari yo bo'rttirib ko'rsatilgani yoki umuman mavjud bo'lmagani o'z-o'zidan tarix yoki tarixiy tafakkurning yo'qligini anglatmaydi: bu hikoyalarning aytuvchilari va tinglovchilari shubhasiz, ma'lum darajada ularning aynan haqiqatligiga yoki hech bo'lmaganda ular aks ettirgan axloqiy tamoyillarga ishonishgan. Keyinchalik, Gomerga tegishli deb hisoblangan buyuk yunon dostonlari «Iliada» va «Odisseya»da miloddan avvalgi VIII–V asrlardagi yunonlar o'zlarining qadimiy o'tmishi deb bilgan voqealar tasvirlangan. Doston va bizga tarixga o'xshab ko'rinadigan narsa – shubhasiz, «haqiqiy» shaxslar ro'yxati o'rtasidagi chegara ko'pincha xiralashib ketadi.

Tarixiy hujjat sifatida tanib olinadigan matnlar sinfiga eng yaqin bo'lgani keng ma'noda «xronografik» (ma'lum voqealarni ketma-ketlik doirasida aniq sanaga bog'laydigan) deb ataladigan matnlar bo'lib, ularga «shohlar ro'yxati», «yilnomalar» va «solnomalar» kabi kichik janrlar kiradi. Eng qadimgilari orasida, ehtimol XXII asrda boshlangan Shumer shohlar ro'yxati mavjud bo'lib, u afsonaviy qadimiyatga borib taqaladi, ammo oddiy ro'yxatdan ko'ra ko'proq ma'no kasb etadi. Bu o'sha davrdagi o'tmishni muallifning zamoni sharoitlari ta'sirida ma'lum bir nuqtayi nazardan tasvirlashga qaratilgan maqsadli urinishdir. Shumer-Bobil tarixiy yozuvlarining qurilish bitiklari, stellalar va boshqa uzoq muddat saqlanadigan vositalar kabi turli shakllari mavjud. Uchinchi shaxs nomidan yozilgan solnomalar hozirda Yagona monarxiya solnomasi deb ataladigan va Akkad davriga (miloddan avvalgi XXIV–XXII asrlar) tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan matndan boshlanadi. Astronomik kundaliklar kabi boshqa janrlar voqealarni qayd etish uchun aniq xronologik tizimni yaratishda muhim rol o'ynagan. ikkinchi ming yillikdagi bobilliklar hamda birinchi ming yillikning o'rtalarida ularning yangi bobil yoki xaldey vorislari esa ishtiyoqli astronomlar va tirishqoq ro'yxat tuzuvchilar bo'lishgan. Qo'shni ossuriyaliklar ham tarixshunoslik hujjatlarini yaratganlar. Miloddan avvalgi VIII asrning oxirigacha davom etgan Ossuriya podshohlarining ro'yxati, chamasi, boshqa hujjatlar asosida tuzilgan bo'lib, bu biz «tadqiqot» deb ataydigan jarayonni talab qilgan. Ossuriya podsholik yozuvlariga mil. avv. XIII asrning boshlarida paydo bo'lgan va birinchi shaxs nomidan tuzilgan yilnomalar kiradi; ular alohida harbiy yurishlar tarixini hikoya qiladi va Bobil yoki Shumerning o'xshash yozuvlariga ega emas. Ossuriyaliklar, shuningdek, Sinaxeribgacha (hukmronligi mil. avv. 704–681-yillar) bo'lgan shohlarning har yilgi harbiy yurishlarini tasvirlovchi «Eponimlar solnomasi» kabi uchinchi shaxs nomidan yozilgan matnlarni ham yaratganlar. Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda,

miloddan avvalgi 747-yildan to 539-yilgacha Bobilning forslar tomonidan bosib olinishiga qadar bo'lgan davrni qamrab olgan «Yangi Bobil xronikasi» turkumi va uni miloddan avvalgi III asrgacha davom ettirgan «So'nggi Bobil xronikasi» turkumi kabi navbatdagi asarlar yaratildi. Bu davrga kelib yunonlar bilan aloqalar mualliflarning dunyoqarashini kengaytirgan edi. Bobilning so'nggi mashhur asari miloddan avvalgi III asr yozuvchisi Berosning yunon tilida yozilgan asaridir. Uning asl asarlaridan hech biri saqlanib qolmagan, garchi u ellinistik va Rim davrida ancha mashhur bo'lgan bo'lsa ham. Bu ko'plab qadimgi matnlardan biridir (misrlik Manefonning hozirgi zamon «Yegiptiakasi» deb taxmin qilinadigan asari, ehtimol, ancha keyingi davr mahsulidir), ular haqida biz bilvosita ma'lumotlarga yoki parcha-parcha lavhalarga egamiz, chunki keyingi davrlar mualliflari bu matnlardan iqtibos keltirganlar. Miloddan avvalgi VI asrda Bobil hokimiyatining vorislari bo'lgan forslar bu tarixshunoslik faoliyatini davom ettirdilar; darhaqiqat, Doro I (hukmronligi miloddan avvalgi 521–486-yillar) o'zining ko'p tilli Behistun yozuvi bilan hukmronligi boshlanishidagi voqealar haqida hikoya qiluvchi tarixiy asarning (hech bo'lmaganda bilvosita) muallifi bo'lgan birinchi fors shohi bo'ldi. 521–486-yillar).

Podsholarning oddiy ro'yxati yoki voqealarni sodir bo'lishi tartibida qayd etuvchi yilnomalardan farqli o'laroq, ba'zi mualliflar o'tmishdagi voqealar, jumladan, o'z davrlaridan oldin yuz bergan hodisalar haqida yozishga intilganliklari to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Uzluksiz yozuv yoki yilnoma tuzish an'anasi borligi haqida dalillar kam bo'lgani uchun (bu o'rta asr nasroniyligida rivojlanganiga kabi), ko'plab asarlar hozir biz «tadqiqot» deb ataydigan jarayonning natijasi bo'lishi mumkin – ya'ni ko'plab ilgarigi, narrativ bo'lmagan manbalarni o'rganish, saralash va taqqoslash kabi. Ko'p mualliflar o'tmishdagi voqealarni shunchaki tasvirlash bilan cheklanmay, tarixiy yozuvning butun jahon tarixida takrorlanuvchi mavzu bo'lmish maslahatlar, nasihatlar yoki ogohlantirishlar berishga intilganlar. Didaktik maqsad ilk Mesopotamiya tarixiy yozuvining eng mashhur namunalaridan biri – qadimgi Bobil davriga oid «Veydner solnomasi»da yaqqol ko'rinadi. Bu targ'ibot asari uchinchi ming yillikning boshlaridan-boshlanib, asosan miloddan avvalgi XXIV–XXIII asrlardagi Akkad Sargonidlar sulolasiga bag'ishlangan. Faqat ancha keyingi nusxalarda saqlanib qolgan bu solnoma hozirgi va kelajak uchun ibrat sifatida o'tmishni tiklash va saqlashga mo'ljallangan dastlabki tarixiy asarlardan biridir. Ilohiy mavjudotlar o'rtasidagi muloqot shaklida taqdim etilgan «Veydner solnomasi» akkadlik Sargonning taqvodorligini uning nabirasi Naram-Sinning yovuzligiga qarama-qarshi qo'yadi. Muallif Akkad qirolligining qulashini aynan Naram-Singa bog'laydi. Shunday qilib, voqea-hodisalarni ilohiy marhamat va jazoning almashinuvi orqali tushuntirish an'anasi, ko'p asrlar davomida takrorlanib kelgan mavzu va bu juda erta boshlangan. Bu mavzu yahudiy Muqaddas Kitobida tasvirlangan Isroil farzandlarining chet ellik hukmdorlar tomonidan duchor etilgan kulfatlarini tasvirlashda tez-tez uchraydi.

Yahudiylarning tarixiy tafakkuri Tanaxdan[8] Iosifgacha[9]

Aksariyat Yaqin Sharq madaniyatlari kabi, qadimgi isroilliklar ham «tarix» yoki «afsona» tushunchalarini ifodalovchi so'zlarga ega bo'lmagan va ular o'rtasida aniq chegara qo'ymagan ko'rinadi. Tanax (yahudiy Muqaddas Kitobi)dagi tarixiy anglashning o'ziga xosligi haqida bir qator mubolag'ali fikrlar ilgari surilgan, hatto yahudiylar ma'rifatdan keyingi tushunchada tarixni yaratuvchilari sifatida qaralgan – ya'ni ilohiy belgilangan yakunga olib boruvchi voqealar oqimi yaratuvchilari sifatida. Bu masala Tanaxning qismlari ketma-ketligi va xronologiyasi haqidagi zamonaviy va ancha chuqur tushunchalar bilan yanada murakkablashadi. Hozirda ma'lum bo'lishicha, Tanax miloddan avvalgi X–VI asrlar oralig'ida bir necha mualliflar tomonidan yaratilgan. Bir paytlar yahudiylarning yakkaxudolik dini va ularning yagona Xudo bilan ahd tuzganiga ishonchi ularga o'tmish, hozir va kelajakni, shuningdek, vaqtning chiziqli yo'nalishini o'ziga xos tarzda idrok etish imkonini bergan, degan fikr keng tarqalgan edi. Bu qarash boshqa madaniyatlarda ko'zga tashlanadigan davriy qarashdan keskin farq qilardi. Biroq yunon va rim mualliflarida ham chiziqli, ham davriy vaqt idrokining mavjudligi, shuningdek, yahudiy yozuvlaridagi tarixiy sikllarning shak-shubhasiz dalillari bu fikrni inkor etdi. Bunday dalillarning eng yaqqol misoli – tanlangan xalqqa nisbatan ilohiy marhamat va norozilik almashinuvi bo'lib, bu dunyoda qullik va ozodlik, asirlik va erkinlikning takrorlanuvchi tajribasiga olib kelgan. Bundan tashqari, isroilliklar va mintaqaning boshqa xalqlari o'rtasidagi ilk aloqalarni hisobga olgan holda, tarixni alohida isroil-yahudiy idrokining izolyatsiyada paydo bo'lganini tasavvur qilish qiyin.

Tanaxning eng «tarixiy» bo'limi, ya'ni biz tashqi manbalar va arxeologik topilmalar tufayli mavjudligiga ishonch hosil qilgan davrlar, shaxslar va voqealarni tasvirlovchi qismi, ehtimol, «Devteronomik tarixchi» deb ataladigan yagona muallif tomonidan yaratilgan bo'lib, u Tavrotdan (Musoning besh kitobining oxirgisi) to Shohlar kitobining ikkinchisigacha cho'zilgan. Biroq hatto uning ishonchliligi ham shubha ostiga olingan. So'nggi tadqiqotlar Tanaxning ko'p qismining tarixiyligini (ya'ni uning haqiqiy asosini) shubha ostiga oldi. Bu esa unda tarixshunoslikni (o'tmishni ongli ravishda tasvirlashga urinish) topish mumkinligi g'oyasini butunlay rad etmaydi. Ammo bu tarixshunoslik hech qachon so'zma-so'z haqiqatni emas, balki muhimroq hisoblangan axloqiy yoki diniy haqiqatni aks ettirishga intilgan. Ibtido kitobining dastlabki shajaralarida hamda Shomuil, Shohlar va Solnomalar kitoblarining xronologik hikoyalarida voqealarni yozma shaklda aniq qayd etishga urinishni, shuningdek, Isroilning tanlangan xalq sifatidagi ilohiy taqdirining kuchli his-tuyg'usini ko'rish mumkin. Bu chiziqli rivojlanish jarayonida g'alaba va ofatlar sikli takrorlanib turadi, chunki Xudo o'z farzandlarini goh yuk-

[8] Yahudiycha Injilning nomi, uning uchta bo'limi nomlarining qisqartmasi.
[9] Iosif Flaviy – qadimgi yahudiy tarixchisi va lashkarboshisi.

saltiradi, goh jazolaydi. Milodiy 37–100-yillar oralig'ida yashagan Flaviy Iosifdan to 1500-yillargacha, ya'ni Yevroosiyoga tarqalib ketgan yahudiylar o'tmishni rasman o'rganishni qayta kashf eta boshlagan davrga qadar, yahudiy dunyoviy tarixiy yozuvining deyarli yo'qligini hisobga olsak, bu yutuq ayniqsa e'tiborga loyiqdir.

Barcha yahudiylar orasida aynan Iosif bizga klassik ma'noda tarixga eng yaqin narsani taqdim etdi. Rim fuqarosi bo'lgan Iosifning bir oyog'i yahudiy dunyosida, ikkinchisi esa Rim-ellin dunyosida bo'lgan. Bu esa biz keyinchalik ko'p bora kuzatadigan hodisaning ilk namunasi edi: bir madaniyat vakili bo'lgan tarixchi boshqa muhit va uslubda yozadi. Rimlikka aylangan bu yahudiy o'zining saqlanib qolgan tarixiy asarlarini yunon tilida yozgan. Uning «Yahudiya qadimiy yodgorliklari» asari yahudiylarning ijtimoiy, huquqiy va diniy urf-odatlari haqida bebaho ma'lumot manbai bo'ldi. «Yahudiya urushi» esa yahudiylar va ularning dushmanlari, ayniqsa, Rim o'rtasidagi ziddiyatlarni tasvirlaydi. Bu asar miloddan avvalgi 164-yilda salavkiylar tomonidan Quddusning bosib olinishidan boshlanib, Yusuf davrida yahudiy qo'zg'olonining mag'lubiyati bilan yakunlanadi. Har ikkala asar ham yahudiy xalqining qadimiyligini va Rim hukmronligi ostida tinch-totuv yashash qobiliyatini himoya qiladi, qo'zg'olonlarni esa bir necha avlod mutaassiblarning ishi sifatida tasvirlaydi. Boshqa o'rinlarda Yusuf o'zining yunon salaflarini tanqid qilib, yahudiy an'analarining qadimiyligini himoya qildi. Bu esa keyingi davrlarda takrorlanadigan hodisani, ya'ni institutlar, millatlar, dinlar va hatto oilalarning nisbiy yoshi haqidagi bahslarni oldindan bashorat qildi.

Ilk yunon tarixshunosligi

Yunonlar tarixshunoslik tarixida munosib o'rinni egallagan, garchi bu ko'pincha sharqdagi qadimgi sivilizatsiyalar yutuqlariga soya solgan bo'lsa-da. «Tarix» so'zining o'zi yunon tilidan kelib chiqqan bo'lib, ilk bor Gerodot Galikarnasskiy tomonidan o'tmishni o'rganish maqsadida qo'llanilgan. Aynan yunonlar bilan Yevropa muntazam ravishda tarixiy asarlarni mualliflar nomlari bilan bog'lay boshladi. Ba'zi anonim yunon asarlari mavjud bo'lsa-da, bizgacha yetib kelgan ko'plab asarlarning, hatto fragmentar (uzuq-yuluq lavhalar) tarzda saqlanganlarining ham mualliflari bizga ma'lum. Haqiqatan ham, ba'zi hollarda bizda faqat bir vaqtlar zamondoshlariga yoki keyingi yozuvchilarga ma'lum bo'lgan, ammo keyinchalik yo'qolgan tarixiy asar yozgan shaxsning nomi va bilimigina mavjud. Nihoyat, yunonlar birinchi bo'lib turli tarixiy shakllar bilan tajriba o'tkaza boshladilar va xronologik bayon qilishdan voz kechmagan holda yilnomalar va solnomalarning cheklangan tuzilishini tezda yengib o'tishga muvaffaq bo'ldilar.

Yunon tarixiy tafakkurining ildizlari, Mesopotamiyadagi kabi, epik she'riyatda, xususan, Gomerning «Iliada» va «Odisseya» asarlarida yotadi. Ularda bronza davri axeylarining Troya urushi paytidagi va undan keyingi qahramonona harakatlari tasvirlangan. Ular voqealarning ko'p qismini goh insoniy his-tuyg'ularga, goh ilohiy injiqliklarga bog'laganlar. Bir necha asr o'tib paydo bo'lgan dastlabki yunon tarixchi-nasrnavislarida biz, garchi ilohiy aralashuv va ayniqsa, keyinchalik «taqdir» deb atalgan, yunonlar esa «Tyuxa» deb nomlaydigan tushuntirib bo'lmaydigan va oldindan aytib bo'lmaydigan kuch ta'siri ostida bo'lsa-da, ko'proq inson harakatlari sohasiga kirib boramiz. Yunonlarning o'z navbatida Mesopotamiya va Misr bilan aloqada bo'lgan finikiyaliklar bilan munosabatlari, ehtimol, alifbo yozuvining o'zlashtirilishiga olib kelgan, ilgari og'zaki tarzda yetkazilgan Gomer dostonlari esa, nihoyat, ular birinchi marta ijro etilgandan bir necha asr o'tgach, yozma ravishda qayd etilgan. Eng qadimgi tarixiy nasrnavis yozuvchilar umumiy «logograflar» nomi bilan tanilgan bo'lib, ularning aksariyati yunon «ma'lum dunyosi» yoki oykumenasining eng sharqiy chegaralarida, Eron bilan chegaradosh Ioniyadan kelib chiqqan. Ularning asarlari ko'pincha biz hozir afsonaviy va tarixiy deb ajratadigan narsalarning uyg'unligidan iborat bo'lib, ham eposga, ham ular yozgan alohida shaharlar solnomalariga asoslangan edi.

Nisbatan qisqa davr – ikki-uch asr mobaynida yunonlar o'tmishni bir nechta turli yozuv janrlari orqali o'rganishgan. Ular orasida, taxminiy rivojlanish tartibida, quyidagilar bor edi: shajara yoki mifografiya; etnografiya (ayrim chet ellar va ularning xalqlari urf-odatlarini o'rganish); zamonaviy tarix yoki «asl tarix» – voqealar ketma-ketligining sabab-oqibat bog'liqliklarini uzluksiz bayon etish; xronografiya (asosan amaldorlar hukmronligi yillari bo'yicha yil hisobi tizimi); va orografiya (alohida shaharning yilma-yil tarixi). Ilk bor biz bu matnlarning ayrim mualliflarini ismlari bilan taniymiz. Ularga «Mehnat va kunlar» asarida pasayib boruvchi asrlar ketma-ketligi tushunchasini kiritgan mifograf Gesiod (ijodining gullagan davri taxminan miloddan avvalgi 700-yil) va lesbosslik Gellanik (taxminan miloddan avvalgi 490–405-yillar) kiradi. Gellanik turli xronologiyalarni muvofiqlashtirish muammosiga e'tibor qaratganligi bilan mashhur bo'lgan yunon xronografik yozuvining asoschisidir (bu masala bilan ikki ming yil o'tgach Yevropa olimlari ko'p shug'ullanishgan). Ioniyalik yozuvchi Gekatey Miletskiy (ijodining gullagan davri miloddan avvalgi 500-yillar atrofida) ikki jihatdan muhim: birinchidan, o'zining «Periodos Ges» («Yerni aylanib chiqish») asarida shaxsiy sayohatlar va guvohlar ko'rsatmalariga asoslangan etnografik janrga asos solganligi; ikkinchidan, o'zining «Shajara» asarida keyingi yozuvchilar uchun namuna yaratib, to'qima va haqiqat o'rtasida aniq chegara o'rmatganligidir. Biroq aynan miloddan avvalgi V asrdagi Afinada «tarix» so'zining o'zi, shuningdek, asarlari deyarli to'liq saqlanib qolgan va nomlari bizga ma'lum bo'lgan ikki tarixchi ilk bor uchraydi.

Gerodot va Fukidid

Garchi tarixning «ixtirochisi» sifatida o'z vatani Galikarnas shahridan quvg'in qilingan sayohatchi Gerodotni (miloddan avvalgi taxminan 484–420 yillar) noto'g'ri ayblash mumkin bo'lsa-da, u birinchi bo'lib, tasodifan bo'lsa ham, «ιστορία» (tarix) so'zini o'tmish bilan bog'liq holda ishlatgan. Bu so'z kelib chiqqan yunoncha fe'l «tekshirish» ma'nosini anglatadi; Gerodot «ιστορία» nomini «tadqiqotlar» yoki ehtimol «kashfiyotlar» ma'nosida qo'llagan, o'tmish yoki hozirgi zamonga aniq ishora qilmasdan. Gerodot joyga vaqtdan kam qiziqmagan, uning dunyoga qiziqishi ko'p jihatdan yunon geograflari va periyegezis janri, ya'ni miloddan avvalgi VI asrning geografik qo'llanmalariga bog'liq edi. Shuningdek, Gerodot o'z nasrida ko'rish mumkin bo'lgan o'ziga xos shaxs sifatida tarixchi obrazini yaratgan, deb to'g'ri aytish mumkin. Uning yunon o'tmishdoshlari, garchi anonim bo'lmasalar-da, kam tanilgan shaxslar bo'lib qolmoqdalar, ammo Gerodot bilan biz ba'zan shaxsiy tafsilotlarni keltirgan, ba'zan esa aniq voqealar haqida o'z fikrlari yoki mulohazalarini bayon qilgan, o'zini o'zi tanitgan tarixchining birinchi haqiqiy namunasini ko'ramiz. Bu tendensiya Fukidid va undan keyingi yunon tarixchilarida ham davom etdi va biz miloddan avvalgi I asr oxirida Galikarnaslik Dionisiyga yetib borganimizda, tarixchi uchun o'z afzalliklari, usullari va xurofotlari haqida – hatto oldingi tarixchilarga nisbatan o'z pozitsiyasini ochiq aytish deyarli majburiy bo'lib qoladi.

O'tmishdoshi Gekatey singari Gerodot ham faqat voqealar bilan cheklanib qolmasdan, forslar va boshqa yunon bo'lmagan xalqlarning urf-odatlari va an'analarini qayd etib, etnografik masalalarga e'tibor qaratgan. Agar u tarixning «otasi» bo'lsa, bu kengroq ma'nodagi tarixdir, u bizning kunlarimizda ijtimoiy va madaniy o'tmishga qiziqish ortib borishi bilan yana ommalashdi. Gerodot o'zining «Tarix» asarini, ehtimol, maqsadning eng lo'nda va sodda, da'vo qilmaydigan bayoni bilan boshlagan; u nima uchun yunonlar va «varvarlar» (yunon tilida gaplashmaydigan xalqlar uchun yunoncha atama bo'lib, u hali o'zining hozirgi tahqirlovchi ma'nosiga ega bo'lmagan) o'zi tug'ilishidan bir necha o'n yil ilgari bir-birlari bilan urushganlarini aniqlashni istagan va o'zi ilhom olgan dostonlarga ergashib, bir vaqtning o'zida ularning yutuqlarini ham ulug'lash va ularning saqlanib qolishini ta'minlashni xohlagan. Bu varvarlar Doro I va uning vorisi Kserks boshchiligidagi forslar bo'lib, aynan Gerodotning hikoyasi tufayli Ahamoniylar sulolasining yuksalishi va uning yunonlar ustidan hukmronlik o'rnatishga bo'lgan muvaffaqiyatsiz urinishlari haqida ko'p narsa bilamiz. Gerodot davridagi Ellada – o'z imperiyasida tobora ko'proq norozilik va Spartadagi raqibida qo'rquv uyg'otgan Afina hukmronlik qilgan – Fors mojarosi natijasida qurilgan edi. Ammo eng muhimi – miloddan avvalgi V asr boshidagi kurashni tushuntirish uchun Gerodot o'tmishga yanada chuqurroq nazar tashlash kerakligini tushundi va uning asosiy hikoyasi miloddan avvalgi VI asr o'rtalarida Eronning yuksalishi bilan boshlanadi.

Gerodot dastlabki voqealarning guvohi bo'lish uchun juda yosh bo'lsa-da, u ko'p sayohat qilgan, ko'plab guvohlar yoki guvohlardan ma'lumot olganlar bilan suhbatlashgan va haqiqatni o'zi ishonganidek yozib qoldirgan. Bu esa asrlar davomida uni ishonuvchanlikda yoki hatto ochiqdan ochiq yolg'onchilikda ayblab kelishga sabab bo'ldi: «tarix otasi»ni ko'pincha «yolg'on otasi» deb atashgan, uning fikrlariga ishonib bo'lmasdi. Ehtimol, Yevropadagi tarixshunoslik ziddiyatining eng dastlabki misolida Ahamoniylar yozuvlariga kirish imkoniga ega bo'lgan forsparast Ktesiy Gerodotga ba'zi zamonaviy kitob tanqidchilariga xos bo'lgan asabiy va qo'pol ohangda hujum qilgan. Keyingi tanqidchilar orasida milodning I asrida yashagan tarixchi Plutarx ham bor edi. U hatto «Gerodotning yovuz niyatlari haqida» risolasida Gerodotning «taxminiy jinoyatlari» ro'yxatini tuzishga harakat qilgan. Birmuncha xayrixoh bo'lgan zamonaviy o'quvchi, buyuk italyan tarixchisi Arnaldo Momil'yano (1908–1987) bir kuni Gerodot tanqidchilari uni o'tmishdoshlaridan o'g'irlik qilish bilan ayblanish va ochiqchasiga to'qib chiqarishda ayblanish o'rtasida qoldirganini ta'kidlagan. U yo o'g'ri, yo yolg'onchi bo'lib chiqardi.

Gerodotning bevosita vorisi Fukidid (taxminan miloddan avvalgi 401-yilda vafot etgan) unga nomma-nom hujum qilmagan, ammo deyarli shubhasiz uni «haqiqat hisobiga jozibador» tarixni bayon qilganlar orasida nazarda tutgan (Pelop. urushi 1.1.21). Fukidid, ehtimol, butun Yevropa an'anasidagi eng hurmatli tarixchidir va garchi uning ham tanqidchilari bo'lgan bo'lsa-da, u o'zidan oldingi tarixchiga qaraganda butunlay boshqa yo'nalishdagi Yevropa tarixnavisligining asoschisi bo'ldi. Gerodot tolmas sayyoh va jahongashta bo'lsa, Fukidid to'liq afinalik, siyosatchi va Peloponnes urushining hal qiluvchi pallasida nomunosib deb topilgan omadsiz sarkarda edi. Afina va Sparta boshchiligidagi ittifoqlar o'rtasidagi bu mojaro o'ttiz yil davom etdi va oxir-oqibat Afinaning halokatiga olib keldi. Garchi uning tarixi miloddan avvalgi 411-yilda, urush tugashini kutmay uzilib qolgan bo'lsa-da, bu bir paytlar qudratli bo'lgan shahar-davlatning tez va kutilmagan mag'lubiyati haqidagi mohirona tasvirdir.

Gerodotga o'xshab, Fukidid ham yozma manbalarga qaraganda og'zaki ma'lumotlarga ko'proq tayanardi, ammo bu butunlay boshqacha tarzda edi. Gerodot o'z «Tarixlar»ining katta qismini yozma manbalarga emas, balki og'zaki an'analarga asoslagan. Fukidid ham barcha zamonaviy tarixchilar uchun xos bo'lgan tadqiqotning asosiy shaklini – eski hujjatlarni o'rganish, ularni tanqid qilish va taqqoslashni tez-tez qo'llamagan. Buni uni zamonaviy usulning bashoratchisi sifatida ko'rsatmoqchi bo'lganlar ko'pincha unutib qo'yishadi. Aslida u jonli guvohlarni topolmagan hollardagina yozma manbalarga murojaat qilgan. Biroq bu bilan o'xshashlik tugaydi va biz Fukididning Gerodotga xos bo'lgan bir nechta usullardan butunlay voz kechganini ko'ramiz. Birinchidan, Fukidid hodisalarning sabablarini izlab, uzoq o'tmishga nazar solishdan o'zini tiygan. Ikkinchidan, u faqat o'ziga o'xshab voqealarga «aloqador bo'lganlar»gina ular haqida aniq hi-

koya qila olishini nazarda tutgan: tarixchi «amaliyotchi» bo'lishi kerak (bu bilan ayollar va quyi tabaqadan chiqqanlarni chiqarib tashlagan) degan uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan g'oya aslida uning asari bilan birga paydo bo'lgan. Shunday qilib, imtiyozli bilim mish-mishlarning quyi shaklini siqib chiqardi: garchi Fukidid o'zining aniq usullari va manbalari haqida juda kam gapirsa-da, u ehtimoliy guvohlar bilan suhbatlashish uchun sarson-sargardonlik qilmagan va eng so'nggi og'zaki guvohliklardan tashqari og'zaki ma'lumotlarga kam tayangan bo'lardi.

Fukidid asarlarida ham mo'jizaviy va g'ayrioddiy voqealar kam tilga olinadi. Bu xususiyat Gerodot hikoyasini jonlantiradi va asrlar davomida bir madaniyat boshqasini kashf etganda etnografik yo'naltirilgan tarixning o'ziga xos xususiyati bo'lib qoladi. Gerodot o'quvchilar qarama-qarshi qarashlar va to'liq bo'lmagan manbalar muammosini tushunishlari uchun o'z hikoyasiga sinchkovlik bilan aralashgan bo'lsa, Fukidid, odatda, dalillarning noaniqligini yashiradigan benuqson ishonch manzarasini taqdim etgan. Uning Peloponnes mojarosining sababi ommaviy bahonalar yoki sabablar (Afina va Sparta mustamlakalari haqidagi bahslarda) emas, balki kengroq hodisa – Afinaning yuksalishi va Spartaning bu kuchdan tobora ortib borayotgan qo'rquvida ekanligini ta'kidlashidagi ishonchi yaqqol ko'rinadi. Nihoyat, Fukidid G'arbda o'z asarining maqsadli auditoriyasini aniq belgilagan birinchi tarixchi hisoblanadi. Gerodot o'z zamondoshlariga o'tgan o'n yilliklardagi voqealarni tushuntirishga harakat qilgan bo'lsa, Fukidid o'z asarini «bir lahzalik qarsaklar uchun emas, balki barcha davrlar uchun boylik sifatida» yozayotganini ochiq bayon qilgan (Pelop. urushi 1.1.23). Shuningdek, u inson tabiati kelajakni bugunga juda o'xshash qilishini va shu tariqa uning tarixi keyingi avlodlar uchun shunchaki ko'ngil ochish emas, balki foyda keltirishini ta'kidlagan.

Fukididning qat'iy aniqlik va haqqoniylik borasidagi obro'si shubhasiz qolmagandi. Miloddan avvalgi I asrda rimlik yunon tarixchisi Dionisiy Galikarnasskiy Fukidid «biz tarixni ko'rishni istagan haqiqatga eng e'tiborli bo'lgan» degan umumiy fikrga qo'shilgan bo'lsa-da, afinalikni tanqid qilgan va ko'proq Gerodotni maqtagan. Chunki Gerodotning mavzusi – Fors urushlari, Fukididning ofatlar, takabburlik va aqlsizlik haqidagi hikoyasidan ko'ra olijanobroq va kamroq yoqimsiz tuyulgan. Bundan tashqari, ko'pchilik Fukididning tor siyosiy bayonidan ko'ra Gerodotning kengroq, keng qamrovli yondashuvini ma'qul ko'rgan. Uni «ilmiy tarixchi» sifatida maqtash, «sabablar»ga e'tibor qaratish darajasi shubha ostiga olingan, ba'zi olimlar yunon fojiasini uning ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatgan deb hisoblashadi. Shu nuqtayi nazardan, Fukidid tarixining hech bir xususiyati uning himoyachilari uchun hikoya qilishning muhim nuqtalariga go'yoki haqiqiy nutqlarni kiritish amaliyoticha qiyinchilik tug'dirmagan – bu yana ikki ming yil davom etadigan tarixiy yozuvning xususiyati bo'lgan. Aslida, Fukidid o'zi hikoya qilgan nutqlarning barchasini shaxsan eshitmaganini va eshitganlari haqidagi xotirasi mukammal emasligini ochiq tan oladi – u ularni so'zma-so'z yozib olmagan;

ular so'zma-so'z emas, balki aytilishi mumkin bo'lgan narsalarning mohiyatini yetkazish uchun mo'ljallangan. Bunday nutqlarni kiritish amaliyoti, ehtimol, unga zamondosh bo'lgan yunon fojiasi ta'sirida tarixda muhim rol o'ynagan, chunki so'zlar ish kabi muhim va ta'sirli hisoblangan – ma'lum ma'noda mashhur va samarali nutq ish bo'lgan. To'qilgan nutq, shuningdek, voqealar o'rtasidagi muhim narrativ aloqani, iste'dodli tarixchi o'z hikoyasini boyitishi va taqvim yillari doirasidan chiqishi mumkin bo'lgan usulni ta'minlagan. «Nutqlar, aytish mumkinki, voqealarga yakun yasaydi va tarixni birlashtiradi», deb yozadi oxir-oqibat II asr tarixchisi Polibiy. Nutqlardan butunlay voz kechgan yagona taniqli qadimgi tarixchi Pompey Trog (ijodining gullab-yashnashi miloddan avvalgi I asrda) bo'lgan, shuning uchun bu Fukididni tanqid qilish uchun zaif asos bo'lib tuyuladi.

IV–II asrlarda yunon tarixshunosligi

Miloddan avvalgi IV va III asrlarda mustaqil yunon shahar-davlatlarining mustaqilligi va qudrati pasayishi hamda Afina demokratiyasining inqirozi natijasida ta'sirli va yorqin zolimlar, yollanma askarlar, sarkardalar va monarxlar soni ko'paydi. Bu jarayon Buyuk Iskandar hukmronligi bilan cho'qqisiga chiqdi. Tarixiy yozuvchilar e'tiborlarini alohida shaxslar va ularning yutuqlariga qaratib, ularning xarakterlari haqida to'g'ridan to'g'ri mualliflik sharhlarini bera boshladilar. Tarixchining nafaqat solnomachi, balki o'tmishdagi nojo'ya xatti-harakatlarning «qozisi» sifatidagi rolini aks ettiruvchi boshqa uzoq davom etgan an'ananing boshlanishini Efor (taxminan mil. avv. 400–330-yillar) va Feopompning (taxminan mil. avv. 380–315-yillar) yuqori notiqlik ijodini saqlanib qolgan parchalarida ko'rish mumkin. Ularning ikkalasi ham ritorikaga o'rgatilgan edi. IV asrning yirik tarixchisi, asarlari to'liq saqlanib qolgan Ksenofont (taxminan mil. avv. 431–352-yillar) o'zining katta akasi shoh Artakserks II ni taxtdan ag'darishga uringan fors shahzodasi xizmatida mil. avv. 401-yilda o'n ming yunon yollanma askarlarining (shu jumladan o'zining ham) muvaffaqiyatsiz yurishini, shuningdek, o'zining Yunonistonga chekinishga rahbarligini tasvirlagan. Afinalik faylasuf Suqrotning sobiq shogirdi bo'lgan Ksenofont, shuningdek, Eron hukmdori Buyuk Kirning ideallashtirilgan tarjimayi holi «Kiropediya»ni ham yozgan. Unda u tarixiy hukmdorga tarixiy dalillardan ko'ra ko'proq falsafadan olingan xususiyatlarni bergan. Aynan shundan didaktik nasihatgo'ylik bilan ritorik tarjimayi hol o'rtasidagi uzoq aloqadorlik boshlangan, deyish mumkin.

Ehtimol, Fukididdan keyin yunon tarixchilaridan hech biri Polibiy (taxminan mil. avv. 200–118-yillar) kabi yuqori bahoga sazovor bo'lmagan bo'lsa kerak. Garchi bu e'tirof Uyg'onish davrigacha oydinlashmagan bo'lsa-da, uning hushyorligi, voqealarning sabablarini aniqlashga e'tiborliligi va o'tmishning amaliy saboqlariga urg'u berganiga qoyil qolishgan. U Rim tarixchisi, buyuk lotin uslubchisi Liviyga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, Polibiyning shuhrati hech qachon uning

adabiy mahoratiga asoslanmagan. Uning yozuv uslubi V asrdagi o'tmishdoshlariga qaraganda ancha zerikarli edi. U o'zi aytganidek – keyinchalik keyingi davrlar o'zlashtirib olgan iborani ishlatib – «pragmatik tarix» yozardi. Aynan u ilk bor (Fukididda aniq emas, ko'proq yashirin) ideal tarixchi tajribali inson bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari surdi. Bu g'oya uning davridan to XIX asrgacha davriy ravishda takrorlanib keldi. Boshqa saqlanib qolgan yunon tarixchilaridan ko'ra ko'proq u o'z hikoyasini to'xtatib, o'quvchiga metodologiya haqida aniq fikrlarni taqdim etardi. U tarixchilarning turli talqinlarni taqqoslashi zarurligini muhokama qilar va o'zidan oldingilarni nomma-nom tanqid qilgan. U biz hozir tarixning «birlamchi» manbalari deb ataydigan narsalarga, ayniqsa, arxivlar va yozuvlarga, Fukididdan ko'ra ko'proq e'tibor berganligini ta'kidlash lozim.

Ikki asr keyinroq yahudiy Iosif Flaviy kabi, Polibiy dastlab harbiy asir bo'lgan, keyinchalik esa yuksalayotgan rimliklarning mehmoniga aylangan hamda Rim dunyosiga g'ayrat bilan moslashgan. Baxtli tasodif tufayli u rimliklarning azaliy dushmani Karfagen ustidan g'alaba qozonishning me'morlari bo'lgan Emiliylar bilan aloqa o'rnatdi. Polibiy ko'rgan narsalaridan hayratga tushdi va bu uni jahon davlatlarining qanday ko'tarilishi va qulashi haqida chuqur mulohaza yuritishga undadi. U o'zining «Tarix» asarining oltinchi kitobida Afina faylasufi Aristotel ilgari ta'riflagan uchta sof va uchta tegishli buzilgan boshqaruv shakllari o'rtasidagi bashorat qilinadigan konstitutsiyaviy aylanishlar (odatda anakuklosis politeyon deb ataluvchi) nazariyasini shakllantirdi va uchala sof shakldan iborat «aralash» tuzumlarning barqarorligini ta'kidladi. Bu keyingi asrlarda tarixiy tahlilning kuchli vositasiga aylandi. Polibiyning fikricha, Rim o'zining ulug'vorligi uchun monarxiya, aristokratiya va demokratik unsurlarning muvozanatiga qarzdor edi. Biroq u bu muvozanatning abadiy saqlanib qolishiga shubha bildirgan, ayniqsa, miloddan avvalgi 146-yilda buyuk tashqi dushman Karfagenning butunlay yo'q qilinishidan so'ng amalga oshirilgan demokratik islohotlardan xavotirda bo'lgan. Ikki asr keyingi Tatsitni hisobga olmaganda, keyingi siyosiy fikr rivojiga shunchalik chuqur ta'sir ko'rsatgan boshqa qadimgi tarixchini tasavvur qilish qiyin. Polibiyning g'oyalari XVI asrda florensiyalik siyosatchi va tarixchi Makiavelli, XVII asrda ingliz respublikachilari hamda XVIII asrda Monteskye va Amerika konstitutsiyasining mualliflari tomonidan o'zlashtirilgan.

Polibiyning «Tarix» asari butun ma'lum dunyoda yuz bergan va Rim respublikasi hukmronligiga olib kelgan yaxlit jarayon haqida so'zlaydi. Polibiy hikoyasi qisman qiyosiy va eng muhimi, o'zaro bog'liq edi. Uning turli davlatlar o'rtasidagi aloqalarni ifodalash uchun qo'llagan «simploke» atamasi alohida tarixlarning turli iplarini yechib olishga imkon berdi, aslida bu oson vazifa emas edi. Yunon tarixchilari voqealarni an'anaviy tarzda fuqaro amaldorlarining hukmronlik yillari bo'yicha sanashgan; aniq xronologiyaga e'tibor ko'pchilikni qiziqtirmagan hatto Fukidid ham odatda voqealarni yilning ma'lum faslida sodir bo'lgan, deb tasvirlash bilan cheklangan. Turli taqvim va xronologiyalar muammosi o'shandan

beri va hozirgacha xalqaro tarixchilar qalamga qo'l urishdan oldin hal qilishi lozim bo'lgan masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Polibiy materiallarni olimpiadalar (miloddan avvalgi 776-yildan boshlab, Olimpiya o'yinlari orasidagi to'rt yillik davrlar) bo'yicha tashkil etishni oldingi mualliflardan o'zlashtirgan, har bir kitobda avval Italiya, so'ngra Sitsiliya, Yunoniston, Afrika va hatto Osiyo hamda Misr kabi boshqa hududlarga ham o'tgan.

Polibiyga ahamiyat bergan narsa nafaqat uning «Tarixlar»ining o'zaro bog'liqligi edi. Balki uning yagona maqsadi – Rim ustunligiga qaratilgan tarixiy jarayonga e'tibor berishi ham muhim rol o'ynadi. Bu jarayon tasodifiy holatlardan ko'ra ko'proq oldindan belgilangan taqdirga o'xshash vazifani bajargan Tyuxe (ing. Tyche) tomonidan boshqarilgan edi. Polibiyning bu yondashuvi keyinchalik Rim tarixi haqidagi ko'plab asarlar uchun namuna bo'lib xizmat qildi. Pirovardida, bu o'tmish haqidagi yunon, rim va yahudiy qarashlarini uyg'unlashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi, bu esa ikki ming yillik nasroniy tarixiy yozuvlarini va dunyoviyroq variantda zamonaviy tarixshunoslikdagi liberal-progressiv yo'nalishni tavsiflaydi. Buni marhum Gerbert Batterfild (1900–1979) «Tarixning vig talqini» sifatida mashhur qilgan. Bu umrining ko'p qismini surgunda o'tkazgan nisbatan ahamiyatsiz yunon siyosiy arbobi uchun ta'sirlar to'plamining taassurotli ko'rinishidir.

Respublikadan imperiyagacha bo'lgan Rim tarixnavisligi

Polibiy davrida O'rtayer dengizidagi hokimiyat markazi G'arbga, Rimga ko'chdi, uning ta'siri Italiyadan tashqarida qolgan Yevropa, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqqa tez tarqaldi. Milodiy I asr boshlariga kelib, bu jarayonlarning qayerga olib borishini bashorat qilish va Polibiy singari tarixni xuddi shu yo'nalishda bayon etish unchalik qiyin emas edi.

Rim tarixchilarining mashhur asarlari orasida saqlanib qolganlarining miqdori yunonlarnikidan ham yomonroq edi. Milodning 25-yilida imperator Tiberiy hukmronligi davrida, ehtimol Yuliy Sezar qotillariga nisbatan o'ta xolis munosabatda bo'lgani uchun o'zini o'zi o'ldirishga majbur bo'lgan Avl Kremutsiy Kord asarlarining bir necha parchalari saqlanib qolgan, xolos. Sallyustiy kabi boshqa mualliflarning ahamiyatsizroq asarlari bizgacha yetib kelgan bo'lsa-da, ularning asosiy ishlaridan faqat parchalar qolgan. Liviy va Tatsit asarlarining ko'p qismi bizgacha yetib kelgan bo'lsa-da, ularning muhim bo'limlari yo'qolgan.

Rimda tarixshunoslik sekin rivojlandi: Yunonistonda u eposdan keyin paydo bo'lgan bo'lsa, eng buyuk lotin eposi «Eneida» kech, ya'ni miloddan oldingi I asrda Virgiliy tomonidan yozilgan. Bu davrda respublikaning buyuk tarixchisi Liviy o'zining nasriy tarixini yaratayotgan edi. Shaharning ilk tarixini she'riy bayon qilishga urinishlar bo'lgan, ammo ulardan juda oz narsa saqlanib qolgan. Bundan tashqari, ilk Rimda ikkita asosiy yo'nalish yoki tarixiy asarlar guruhi mavjud

bo‘lib, ularning ikkalasi ham yunon ta’sirini boshdan kechirgan. Birinchisi, ehtimol yunon xorografiyasidan[10] kelib chiqqan bo‘lib, fuqarolik va diniy amaldor – pontifik maksimus tomonidan yuritilgan va har yili Forumdagi bronza lavhalarga ko‘chirilgan yozuvlardan iborat edi. Bu «Annal maksim» deb atalgan yozuvlar har yili tayinlanadigan yuqori mansabdor shaxslar – konsullar, pretorlar va boshqalarning ketma-ketligini qayd etishdan iborat edi, xolos. Tarixchilar uchun pontifikal yozuvlardan tashqari, dafn nutqlari, jamoat yozuvlari, oilaviy solnomalar va boshqa magistrlarning lavozimda bo‘lish vaqti to‘g‘risidagi hisobotlari (commentarii) ham manba bo‘lib xizmat qilgan. Ikkinchi asosiy yo‘nalish esa, ehtimol, uzluksiz nasr yozgan va dastlab o‘z asarlarini yunon tilida yaratgan rim yozuvchilarini o‘z ichiga oladi. Bular qatoriga Kvint Fabiy Piktor (ijodining gullagan davri miloddan avvalgi 225-yil atrofida) kiradi. Uning tarixiy asarlaridan ham juda oz narsa saqlanib qolgan. Fabiy turli manbalardan, jumladan, qadimgi yunon yozuvchilaridan tortib «Annal maksim»gacha, og‘zaki rivoyatlar, magistratlar ro‘yxati va o‘zining hamda boshqa oilalarning xronikalaridan foydalangan, deb hisoblanadi.

Bizgacha yetib kelmagan, lotin tilida yozilgan eng qadimgi nasriy tarix asari «Boshlanishlar» (Origines) deb nomlangan. Uning muallifi ashaddiy ksenofob, siyosatchi va rim fazilatlarining himoyachisi Katon Senzor (mil. avv. 234–149-yillar) edi. U lotin tilini tanlashi orqali xavfli deb hisoblagan yunonlar ta’siriga qarshi noroziligini bildirgan. Biroq u ham yunon uslubidagi uzluksiz nasrdan foydalangan va yunon tarixshunosligining boshqa jihatlarini, jumladan, «e’tiborga loyiq faktlar»ni o‘z asariga kiritgan. Annalistik bo‘lmagan nasriy tarix bir muddat asosan rimliklashgan yunonlar qo‘lida qoldi. Miloddan avvalgi I asrga oid Sitsiliyalik Diodor (mil. avv. 90–30-yillar) va galikarnaslik Dionisiy (mil. avv. 60 – mil. avv. 7-yildan keyin) asarlari boshqalarga qaraganda to‘liqroq saqlanib qolgan. Sitsiliyalik yunon bo‘lgan Diodor, xuddi to‘rt asr oldin Gerodot kabi, o‘zining «Tarixiy kutubxona» (Bibliotheca historica) asarini yozishdan oldin ko‘p sayohat qilgan. Bu asar Polibiy uslubidagi umumiy tarix bo‘lib, uning taxminan uchdan bir qismi bizgacha yetib kelgan. «Tarixiy kutubxona» nomi Diodorning ko‘plab ilk manbalarga tayanganligini ko‘rsatadi. Bu holat ko‘pincha uning nooriginal to‘plovchi sifatida rad etilishiga sabab bo‘lgan, garchi u o‘zini o‘tmishdoshlari qatorining cho‘qqisi deb hisoblagan bo‘lsa ham. Tarixiy tadqiqotning muhim jihati bo‘lgan «an’ana» tarixchilarning mavzu tanlashi va materiallarni joylashtirishiga tobora ko‘proq ta’sir ko‘rsata boshladi. Galikarnaslik Dionisiy esa, aksincha, deyarli faqat Rimga e’tibor qaratgan. Uning «Rim qadimshunosligi» asarining asosiy maqsadi yunon dunyosiga Rim ta’sirini oqlash edi. Bu asarda biz miloddan avvalgi IV asrda paydo bo‘lgan tarixshunoslikning notiqlik va pand-nasihat yo‘nalishi g‘alabasini ko‘ramiz. Aynan Dionisiy tarixning tez-tez takrorlanadigan ta’rifini «misollar orqali o‘rgatadigan falsafa» deb yaratdi va o‘z usullari hamda qarashlarini ochiq

[10] Muayyan hududning batafsil tavsifi yoxud tasvirlanishi.

bayon etish an’anasini davom ettirdi. Shunday qilib, Dionisiy o‘zining «Rim qadimshunosligi» asarini quyidagi so‘zlar bilan boshlaydi:

Garchi tarixiy asarlarning so‘zboshisida odatda beriladigan tushuntirishlarga berilib ketishni istamasam-da, bu asardan oldin o‘zim haqimda ba’zi mulohazalarni bildirish majburiyatini his qilaman. Shu bilan birga, men kitobxonga yoqimsiz bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘zini maqtash haqida uzoq to‘xtalib o‘tirmoqchi emasman va boshqa tarixchilarni tanqid qilmoqchi ham emasman... lekin faqat bu asarni yozishga meni undagan sabablarni ko‘rsataman va men hikoya qilmoqchi bo‘lgan voqealar haqida bilimlarni olgan manbalarni aytib o‘taman. (Rim qadimshunosligi 1.1, E. Keri tarjimasi).

Bu davrga kelib, lotin yoki yunon-lotin shaklidagi «historia» tushunchasi Gerodot yoki Fukidid nazarda tutgan ma’nolardan ancha uzoqlashganligi aniq bo‘lishi kerak edi. Gerodot bu so‘z bilan «tadqiqot»ni nazarda tutgan va uni o‘tmish bilan bevosita bog‘lamagan. Fukidid esa uni yaqin yoki zamonaviy voqealarning tavsifi sifatida torroq ta’riflagan bo‘lsa, miloddan avvalgi II asr oxiriga kelib, tarix uzoq yoki yaqin o‘tmish haqida hikoya qilish bilan mustahkam bog‘langan va ba’zi mualliflarning o‘z asarlarini geografik bo‘limlardan boshlashga moyilligiga qaramay, asosan siyosiy va harbiy jihatlarga e’tibor qaratadigan bo‘ldi. Xuddi shunday, tarix endi adabiyotning, xususan notiqlikning alohida sohasiga aylandi. Ishontirish tadqiqotdan ustun keldi, saxovatli va muvaffaqiyatli kishilarni maqtash hamda poraxo‘r, axloqsiz yoki zaiflarni qoralash har qanday tarixchi uchun asosiy maqsadga aylandi. Agar «shon-shuhrat» yunon tarixshunosligi va dostonchiligining o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan bo‘lsa, uning lotincha «fama» muqobili endi tarix bilan uzviy bog‘liq bo‘lib qoldi. Buning sababi nafaqat tarixchilarning maqtash va qoralashni o‘z burchi deb bilgani, balki bu holat zamonaviy tarixiy shaxslarni ezgulik qilishga undaydi, deb hisoblanganidadir.

Rimliklar o‘tmishni o‘rganishga yunonlarga qaraganda kamroq qiziqish bildirgan va shuning uchun keyingi davrlar «antikvar» bilimi deb ataydigan narsani juda kam yaratganlar, chunki bundan hech qanday foyda yo‘q edi. Kamdan kam uchraydigan istisno bu sermahsul Mark Terentiy Varronning (miloddan avvalgi 116–27-yillar) fragmentar saqlanib qolgan «Antikvitatlari»dir. Yunonlardan farqli o‘laroq, rim yozuvchilari o‘tmish haqida qanday yozish yoki tarixning kichik janrlarini aniqlash haqida juda kam o‘ylaganlar. Shunday qilib, rimlikning tarix haqidagi birinchi aniq nazariyasi qudratli siyosatchi va notiq Mark Tulliy Sitseronning (miloddan avvalgi 106–43-yillar) asari bo‘lgani tasodif emas. Uning tarix haqidagi muhokamasi asosan «De Oratore» («Notiq haqida») nomli dialogda uchraydi. Sitseron uchun (De Orat. 2.36) tarix – testis temporum, lux veritatis, nuncia vetus-tatis – zamonlar guvohi, haqiqat nuri va qadimiyat xabarchisi edi. U keyingi davrlarda aksiomatik bo‘lib qoladigan ba’zi tamoyillarni, masalan, tarixchining faqat haqiqatni, xolislik bilan so‘zlash majburiyatini ilgari surdi (De Orat. 2.62) va uning ritorika bilan aloqasini ta’kidlab, bezakli uslubni targ‘ib qildi. Sitseronning

ta'rifi unchalik chuqur bo'lmasa-da, u qisqaligi va uning ulkan obro'si tufayli, ayniqsa o'n besh asr o'tgach, Yevropa Uyg'onish davrida, uning shuhrati cho'qqisiga chiqqanida, katta ahamiyat kasb etdi. Sitseron vafotidan ikki asr o'tgach, ritorik urg'u tarixni to'g'ri yozishga (va Fukidid standartiga javob bera olmagan zamondoshlarining shafqatsiz tanqidiga) bag'ishlangan eng qadimgi ma'lum asarda – Lukian Samosatlikning (taxminan milodiy 129–180-yillar) «Tarix qanday yoziladi» asarida saqlanib qoldi. Ehtimol, Lukian ham keyingi asrlarda qabul qilingan «tarixchilar bayon qilishi kerak bo'lgan narsa faktdir va u allaqachon sodir bo'lgani uchun o'zi uchun gapiradi» degan g'oyani birinchi bo'lib ilgari surgan.

Tarixshunoslikda rimliklarning asosiy yangiligi tarixni dunyo voqealarining yig'ma hikoyasiga aylantirish edi. Bu, albatta, ularning ixtirosi emas edi – Polibiy Rim tarixini ma'lum bir maqsadga yo'naltirishda katta hissasini qo'shgan. Ammo rimliklar o'z shaharlari va uning kengayib borayotgan imperiyasining ilohiy taqdirini kuchliroq his qilishgan va bu ularning tarix yozishlariga ufq ham, imkoniyat ham bergan, xuddi yunonlar uchun ma'lum dunyo haqidagi qiziqish shunday rol o'ynagani kabi. Biroq rimliklar Polibiydan oldingi yunon tarixchilarida bo'lmagan teleologik va rivojlanuvchi elementni ham kiritdilar. Yunon tarixchilarining ko'pchiligida ko'tarilish va tushish davrlari hamda Tixe (omad)ning tasodifiy ta'siri ko'rinsa, rimliklar orasida tarix yanada maqsadli va deyarli ilohiy tusga kiradi. Bu keyinchalik yahudiy tafakkurining esxatologik elementlari bilan bog'langanda (Yusuf bu ikki dunyo o'rtasida muhim ko'prik vazifasini o'tadi), oxir-oqibat nasroniy tarixshunosligi uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Miloddan avvalgi birinchi asrda ikkita buyuk lotin tarixchisi (agar general va diktator Yuliy Sezarni hisobga olsak, uchtasi) turli xil asarlar yaratdilar. Ular orasida eng ta'sirli bo'lgani, shubhasiz, Fabiy Piktor bilan boshlangan respublika yilnomachilari qatorining oxirida turgan Tit Liviy yoki Liviy (miloddan avvalgi 59 – milodiy 17-yillar) edi. Liviyning uzoq va shuhratli asarlarining aksariyati yo'qolgan, ammo biz uning shakli va ko'lamini bilish uchun yetarli ma'lumotga egamiz. (142 ta kitobdan 35 tasi saqlanib qolgan va yo'qolganlarining aksariyatining qisqacha mazmuni mavjud.) «O'n yilliklar» va «besh yilliklar» to'plamiga (o'n yoki besh kitoblik birliklar) bo'lingan va bular ichida yilnomalar shaklida tuzilgan Liviyning birinchi kitobi – yirik lavozim yoki harbiy qo'mondonlikka ega bo'lmagan viloyat fuqarosi tomonidan yozilgan tarix asarining bozordagi talabini sinab ko'rish uchun nashr etilgan mustaqil asar – troyanlarning Italiyaga kelishi bilan boshlanib, keyin Romul tomonidan Rimning asos solinishiga (an'anaviy ravishda miloddan avvalgi 753-yilda deb hisoblanadi) va yetti qirol davriga o'tadi. «Ab Urbe Condita» («Shaharning asosidan») deb nomlangan Liviy tarixi o'z davri uchun Rim respublikasining mukammal tavsifi edi. Keyingi davrlar tomonidan goh mukammal sof, goh haddan tashqari bezakdor deb baholangan lotin tilida yozilgan bu asar yillik voqealarni qayd etish va uzluksiz nasriy hikoya bilan yilnoma yondashuvini birlashtirdi. Qaysidir ma'noda, u mahalliy tarix janrini de-

yarli tasodifan universal tarixning bir ko'rinishiga aylantirdi, chunki Rim xalqaro ta'sirining eng yuqori cho'qqisida va boshqaruv hamda ta'sir jihatidan imperiyaga aylanish arafasida bo'lib, endi O'rtayer dengizi dunyosining katta qismini nazorat qilardi.

I asrning boshqa, ehtimol, qiziqroq yirik tarixchisi Sallust (Gay Sallustiy Krisp, miloddan avvalgi 86–34-yillar) nomi bilan tanilgan siyosatchi va harbiy sarkarda edi. Yangi Afrika viloyati hokimi lavozimidagi e'tiborsiz davrdan so'ng Sallust Rimga qaytib, alohida voqealar haqida ikkita tarixiy asar yozdi: miloddan avvalgi 63-yildagi patritsiy Katilina fitnasi va undan oldingi Afrika podshosi Yugurtaga qarshi urush haqida. (Kattaroq «Tarix» asari faqat parchalarda saqlanib qolgan). O'z davri Rim respublikasi siyosati va qadriyatlarining pessimistik tanqidchisi bo'lgan Sallust keyingi asrlarda keng hurmatga sazovor bo'ldi, uning asarlari esa alohida voqealar tarixini yozish uchun namunaga aylandi. Sallust o'zini Fukididning shogirdi deb e'lon qildi. U respublika tanazzulini bevosita Karfagenning vayron bo'lishi bilan bog'liq degan barqaror g'oyani ilgari surdi. Bu voqea rimliklarni o'z olamining xo'jayinlariga aylantirdi, ammo ularni ikki buzg'unchi kuch – ochko'zlik va shuhratparastlik qurboniga aylantirdi, ularning o'sib borayotgan imperiyasi esa o'zaro urushlar maydoniga aylandi. Shuningdek, Sallust Polibiyning yarimratsional Tyuxesini ayollik, injiq Fortunaga aylantirdi va shu bilan so'nggi antik davr hamda keyingi davrlarga ushbu universal tushuntirish mexanizmini yetkazdi.

Miloddan avvalgi 31-yildagi Aksiya jangidan keyin Avgust Sezar hukmronligi davridan boshlab Rim imperatorligi ham o'z tarixchilariga ega edi. Ular orasida Publiy (yoki Gay) Korneliy Tatsit (taxminan milodiy 56–117-yillar) eng hurmatli edi va shunday bo'lib qolmoqda. Agar Liviy ravon notiqlik uslubida yozgan bo'lsa, Tatsit u hayratlangan Sallustga yoki uzoqroq istiqbolda Polibiyga yaqinroq edi. Liviyning asari og'zaki o'qish uchun mo'ljallangan bo'lsa, Tatsit xususiy o'quvchiga e'tibor qaratgan. Uning asarlaridagi uzun notiqlik parchalar qisqa, aforistik hikoya bilan almashtirildi. Tatsit ularga keyingi davr o'quvchilari uchun jozibali bo'lgan siyosiy ma'nolarni kiritdi. Uning ismi «sukutli» degan ma'noni anglatsa-da, Tatsit hayotda juda mohir notiq bo'lgan va oxir-oqibat o'zi notiqlik san'ati haqida risola yozgan. Biroq uning shuhrati xarakterlar haqidagi o'tkir mulohazalar va bir necha so'z bilan ko'p narsalarni ifodalay olish qobiliyatiga asoslangan. Hatto «tatsitcha» so'zi butun bir yozuv uslubini tasvirlash uchun sifatga aylandi.

Taqdir Tatsitga xayrixoh bo'lib, uning «Annallar» va «Tarix» asarlarining ko'p qismi o'rta asrlarda (har biri yagona qo'lyozmada) saqlanib qolishiga imkon berdi. Bu davrda ular majusiy va nasroniylikka dushman hisoblangan yozuvchiga nisbatan nafrat tufayli deyarli ishlatilmadi. Sallust, Ksenofont va Fukidid singari, Tatsit ham siyosiy va harbiy tajribaga ega bo'lgan, yuqori lavozimlarga ko'tarilgan senator edi. Mashhur siyosatchi-tarixchi Sezardan farqli o'laroq, u o'z asarlarini sine ira et studio (g'azab yoki ehtirossiz, yoki biz hozir «shaxsiy manfaatdorlik»

deb ataydigan narsasiz) yozganini e'lon qilib, bosiq betaraflik taassurotini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, Tatsitning siyosiy qarashlariga shubha yo'q. Masalan, uning eng ta'sirli qadimgi matnlardan biri bo'lgan «Germaniya» asari german qabilalarining qo'pol, madaniyatsiz, ammo buzilmagan fazilatlarini ulug'lagan. Bu asar keyinchalik XVI asrda nemis protestantlarining Rim katolitsizmiga qarshi qo'zg'olonlari uchun adabiy manba va oqlovchiga aylandi hamda oxir-oqibat XIX va XX asrlarda nemis millatchiligi uchun asos bo'ldi.

G'arbiy Rim imperiyasi Tatsit vafotidan so'ng to «varvarlik va din» uyg'unligi (XVIII asr Rim inqirozi tarixchisi Edvard Gibbonning so'zlari bilan) uni tanazzulga olib kelguncha yana uch asr yashadi. G'arb tarixnavisligining rivojlanishida so'nggi antik davrning eng muhim hodisalari quyidagilar edi: nasroniylikning paydo bo'lishi va IV asr boshida Konstantin hukmronligi davridan boshlab uning imperiyaning rasmiy diniga aylanishi; Tatsit bashorat qilganidek, faqat armiya qo'llab-quvvatlaganda boshqara oladigan imperatorlar tufayli imperiyaning beqarorligi ortishi va III asr oxirida boshqarib bo'lmaydigan imperiyaning g'arbiy (poytaxti Rimda) va sharqiy (poytaxti Vizantiya, keyinchalik Konstantinopol deb nomlangan) qismlarga bo'linishi, bu yerdan yunon tilida so'zlashuvchi Vizantiya imperiyasi kelib chiqqan. Biroq bu ichki hodisalar kabi, tashqi tahdid ham muhim edi. Sharqda ham, G'arbda ham bir qator varvar xalqlarning tahdidi. Bular kelt, got va xunn ko'chmanchi qabilalari bo'lib, ularning Yevropa va Markaziy Osiyo bo'ylab jamoaviy harakatlari – «Xalqlarning buyuk ko'chishi» – keyingi bir necha asr davomida imperiyani o'rab oldi va unga kirib bordi. Bu qabilalardan biri bo'lgan vestgotlar milodiy 410-yilda (gallar tomonidan so'nggi marta bosib olinganidan roppa-rosa sakkiz asr o'tgach) Rimni talon-toroj qildilar, 476-yilda esa g'arbiy Rim imperatorini boshqa got sarkardasi ag'darib tashladi. Vestgotlar, ostgotlar va franklar, sakslar, yutlar va langobardlar kabi boshqa xalqlar oxir-oqibat Yevropadagi sobiq Rim mulklarida bir qator mustaqil monarxiyalarni tashkil etdilar.

Kassiy Dion (taxminan milodiy 155–229-yildan keyin) yoki Lutsiy Flor (milodiy II asr boshlarida ijodi gullab-yashnagan) kabi so'nggi antik davr majusiy tarixchilarining ko'pchiligi, shuningdek, Liviyning epitomasini tuzuvchi (jumladan, Liviyning ko'p yo'qolgan qismlari ham bor) ularning mashhur o'tmishdoshlariga qaraganda kamroq qiziqarli ekanligi haqidagi fikrga qarshi chiqish qiyin. Ammo bir necha asrlar davomida tarixchilar ularni tobora kuchayib borayotgan nasroniylik oqimiga qarshi kurashayotgan mayda baliqlar deb hisoblaganlari ham haqiqat. Ko'p hollarda biz bu mualliflar haqida juda kam ma'lumotga egamiz va faqat ularning asl asarlarining izlarigagina duch kelamiz. Bu qoidadan eng e'tiborli istisno antioxiyalik Ammian Marsellin ismli askar (taxminan milodiy 325–391-yildan keyin) hisoblanadi. Ammianning o'ttiz bir kitobdan iborat «Res Gestae Libri XXXI» («O'ttiz bir kitobda bayon etilgan voqealar») asarining dastlabki o'n uch kitobi saqlanib qolmagan, garchi uning o'z izohlaridan bilamizki, u bu asarni I asrning so'nggi o'n yilligida Tatsitning «Tarix»lari tugagan joydan boshlagan.

Ammian Rimning so'nggi buyuk qadimgi tarixchisi va bir necha asrlar davomida o'z tarixini buyuk notiqlik uslubida, ko'plab nutqlar va annalistik tuzilishidan tashqari sanalari kam holda yozgan so'nggi Yevropa tarixchilaridan biri deb hisoblanadi. Ammianning ona tili yunon bo'lsa-da, u lotin tilida yozgan. Polibiy va Iosif Flaviy kabi Rimga oshiq bo'lgan imperiyaning so'nggi fuqarolaridan biri edi. Aynan Ammian bizga birinchi bo'lib Rimning abadiy shahar degan tanish ta'rifini berdi yoki hech bo'lmaganda ommalashtirdi. Keyingi tarixchilar uning bir paytlar qudratli bo'lgan Rimning tanazzulga yuz tutganiga guvohlik bergan xotiralarini va bu uzoq davom etgan inqirozning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sabablariga e'tiborini yuqori baholadilar. Ammianning tarixi imperiyaning turli qismlari va xalqlari haqida qiziqarli ma'lumotlarga boy, u ularning ko'pchiligiga nisbatan Tatsitning yahudiylarga munosabatiga qaraganda kamroq salbiy qaragan. U hatto zilzilalar va quyosh tutilishlari kabi ilmiy mavzularni ham o'z ichiga olgan. Ammianning bunday masalalarga e'tibori ayniqsa, e'tiborga loyiq va ehtimol, beixtiyor bo'lgan, chunki u o'zi tarix muhim va buyuk voqealarga e'tibor qaratishi va oddiy yoki kundalik voqealarni e'tiborsiz qoldirishi kerakligini ta'kidlagan edi. Bu esa bizni tarixchilarning e'lon qilingan niyatlari va ular amal qilayotgan nazariyalar yoki tamoyillar amaliyotda tez-tez buzilishidan ogohlantiradi. Shunday qilib, so'nggi buyuk G'arb qadimgi tarixchisi o'ziga xos tarzda eramizdan avvalgi V asrga oid o'tmishdoshlari Gerodot va Fukididning yondashuvlarini birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Xitoy tarixshunosligi eng qadimgi davrdan Xan sulolasigacha

Qadimda tarix hech qachon faqat Yevropa va Yaqin Sharq xalqlarining mulki yoki ijodi bo'lmagan. Dunyodagi birorta sivilizatsiya o'z o'tmishini saqlash va tushunishga Xitoy sivilizatsiyasichalik doimiy va izchil e'tibor qaratmagan. Yunonlar tomonidan «tarix» so'zining shartli ravishda kashf etilishi ularni bizning hikoyamizda oldinroq joylashtirgan bo'lsa-da, biz xuddi shunday muvaffaqiyat bilan Sharqdan ancha uzoqda boshlay olardik. Mesopotamiyadagi kabi, tarixiy yozuvga aylangan narsalarning eng dastlabki shakllari yozuv yuritishdan boshlangan, ammo o'tmish bilan ancha aniq aloqaga ega bo'lgan. Qadimgi Shan sulolasi (miloddan avvalgi 1600–1046-yillar) uchun eng qadimgi saqlanib qolgan manba bo'lgan «Fol suyaklari» (birinchi marta XIX asr oxirida topilgan suyak yoki toshbaqa qalqoni parchalari), chamasi, qirollik oilasining ajdodlarga hurmat-ehtiromiga javoban yaratilgan va ularga to'g'ridan to'g'ri murojaatlar yoki xabarlarni o'z ichiga oladi. Ularning eng yaqin o'xshashi o'sha davr ossuriyaliklarining bashorat matnlari bo'lishi mumkin.

Xitoy va klassik Yevropa tarixshunosligi o'rtasidagi aniq o'xshashliklarni ularning asosiy farqlarini hisobga olgan holda o'tkazish lozim. Grekcha «tarix» so'zining ma'nosi Gerodot tomonidan dastlab qo'llanilganidan keyin o'zgargan

bo'lsa-da, u nisbatan bir ma'nolidir. Xitoy tilida «shi» so'zi na tarixning, na uning muallifining aniq belgisi hisoblanadi. Shuningdek, Xitoy yozuvi kabi logografik tizimdagi yozuvlarning murakkabligi bilan bog'liq chuqur farqlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. An'analarga bo'lgan ulkan hurmatdan tashqari, olimlarning ilk davrlardanoq manbalarni tekshirishga tinimsiz e'tibor berishining sabablaridan biri (va ko'pincha kamroq ishonchli taxminlarni ataylab yo'q qilishgani) shundaki, ba'zi logogrammalar noaniq bo'lganda, kotibning o'zi ko'chirgan narsani noto'g'ri tushunish ehtimoli ancha yuqori edi.

Bundan tashqari, ba'zi asosiy fikrlash tarzi butunlay boshqacha edi. Aksariyat yevropalik mutafakkirlar yaqin vaqtgacha vaqtni vayronkor, o'zgarishlarni esa muqarrar, ammo ko'p hollarda salbiy hodisa deb hisoblashgan. Eng qadimgi Xitoy faylasuflari an'analarga bo'lgan chuqur hurmatlariga qaramay, vaqtni Polibiy Tyuxasi kabi o'zgarishlar sodir bo'ladigan idish sifatida emas, balki o'zgarishlar vositachisi sifatida ko'rishgan va o'zgarishlarni buzg'unchi yoki orqaga qaytaruvchi emas, balki taraqqiyparvar va rivojlantiruvchi deb baholashgan. Bir suloladan ikkinchisiga o'tish bilan bog'liq bo'lgan to'polonlar muvaffaqiyatsizlik belgisi emas, balki boshqaruv uchun asosiy asos – «Osmon mandati» (tyanmin) yo'qolganligining dalili edi. Xitoy tarixchilari e'tibor qaratgan xronologiya ham butunlay boshqacha tushunilgan: u tez-tez o'zgarib turadigan era nomlariga asoslangan (XX asrgacha ko'plab Osiyo mamlakatlarida qo'llanilgan amaliyot), yagona xronologiyaga emas – ab orbe condita (dunyoning yaratilishidan), ab urbe condita (shaharning asos solinganidan) yoki, ayniqsa, XVII asrdan boshlab, miloddan avvalgi va milodiy – bu Xitoyda sinxron xronologik jadvallarning Yevropaga qaraganda ertaroq rivojlanganini tushuntiradi. Xitoyliklar, shuningdek, tarixning turli janrlarini boshqacha tushunishgan. Agar Yevropa an'analarida «solnomalar» odatda tarixiy yozuvlarning eng sodda shakli sifatida qaralgan bo'lsa, an'anaviy Xitoy tarixshunosligi solnomalarni boshqa manbalardan olingan bilimlarning oliy shakli, mohiyati deb hisoblagan. Qadimgi Xitoy tarixiy yozuvi bo'yicha zamonaviy mutaxassislardan biri Grant Xardi ta'kidlashicha, Uyg'onish davridan beri mavjud bo'lgan (ko'p jihatdan Fukidid va Tatsitga taqlid qiluvchi) yagona hamma narsani biladigan hikoyachi va ichki muvofiqlashtirilgan hikoyaga berilgan zamonaviy afzallik qadimgi xitoylik tarixchilarning eng buyugi Sima Szyanning «Shi Szi» asarida keltirilgan bir xil voqeaning ko'plab ovozlari va ko'pincha raqobatlashuvchi tavsiflari bilan yaxshi mos kelmaydi.

G'arb tarixshunosligi tarixchining tashqi aralashuvdan mustaqilligiga katta e'tibor qaratadi, garchi ko'p hollarda bunday munosabatlar amalda idealdan ko'ra ko'proq bo'lgan. Rasmiy tarix, saroy tarixi va boshqa ko'rinishlar an'anaviy tarzda zamonaviy Yevropa–Amerika tarixshunoslari tomonidan e'tiborga olinmagan, chunki ular mustaqillik va ta'sirdan xoli bo'lishni yuqori baholaydilar. Xitoyda tarix deyarli boshidanoq boshqaruv va oxir-oqibat o'sha davrdagi hukmron sulola bilan bog'liq edi, ammo xitoylik tarixchilar bu holat bilan haqiqatni qayd

etish burchi o'rtasida jiddiy ziddiyat ko'rmasdilar, garchi ko'pincha katta shaxsiy xavf ostida qolsalar ham. Darhaqiqat, xristian Yevropasidagi kabi ilohiy vahiy shaklida mutlaq haqiqat ekvivalentining yo'qligi xitoyliklarga o'tmishning o'ziga xuddi shunday aniqlik xususiyatini berish imkonini yaratdi, deb asosli ravishda ta'kidlash mumkin. Nihoyat, Xitoy imperiyasi tarixchilari tarixiy yozishni oldingi manbalardan to'plash jarayoni sifatida ko'rib chiqdilar, bunda boshqa tarixchining ishini so'zma-so'z kiritish ham amalga oshirilgan. Xitoy tarixining ko'p qismida ustunlik qilgan faylasuf Konfutsiy o'zini donolik yaratuvchisi emas, balki uning yetkazuvchisi deb e'lon qildi va dastlabki tarixchilar ham o'z ishlariga asosan o'tmish bilimlarini uzatish vositasi sifatida qarashgan. Amalda ular ko'pincha o'tmishning meyoriy jihatlarini va uning koinot ma'nosiga ishoralarini ochib berish uchun axloqiy mulohazalar qiymatini qo'shib, ancha ko'proq ishlarni bajarganlar. Qadimgi xitoylik tarixchi uchun haqiqat tarixning haqiqiy voqelikka mosligida emas, balki uning manbalarga sodiqligida edi; «sin» so'zi zamonaviy ma'nodagi haqiqatni emas, balki ko'proq «ishonchlilik» yoki «ishonarlilik»ka o'xshash narsani anglatardi.

Xitoylik tarixchilar o'tmishni tasvirlash uchun aniq va izchil qoidalar hamda amaliyotlar to'plamini yevropalik hamkasblaridan ancha oldin shakllantirganlar. Ular, shuningdek, asta-sekin boshqa hech qanday qadimgi madaniyatda o'xshashi bo'lmagan tarixchining «rasmiy» maqomiga ega bo'lishgan. «Shi» so'zi dastlab marosim amaldoriga nisbatan ishlatilgan, keyinchalik esa hukmdorning kotibi yoki yozuvlarni yuritish uchun mas'ul bo'lgan amaldorni anglatgan. Xitoyliklar tomonidan «o'tmish» (ya'ni haqiqatda sodir bo'lgan voqealar) sinonimi sifatida deyarli hech qachon qo'llanilmagan tarix, ko'proq ushbu o'tmishning to'plangan va tartibga solingan yozuvlari (keyinchalik «li shi xue» deb nomlangan) sifatida tushunilgan. Shunday qilib, u miloddan avvalgi IV asrdayoq bilimning asosiy toifasiga aylangan (falsafa, adabiyot va «mumtoz asarlar» bilan bir qatorda). Bu tarix antik davrning boshqa joylarida hech qachon ega bo'lmagan va Yevropada XVII asrgacha qo'lga kiritilmagan maqom edi. Xitoyda tarix, shuningdek, Yunonistonga qaraganda ko'proq darajada, imperiyaparast yoki «gegemonistik» amaliyotning (keyingi boblarda bu tushunchaga yana qaytamiz) namunasi bo'lib, u o'zining nominal siyosiy chegaralaridan tashqarida ham ta'sir ko'rsatgan va oxir-oqibat Mo'g'uliston, Yaponiya, Koreya va janubi-sharqiy Osiyoning katta qismidagi tarixshunoslik rivojlanishini belgilab bergan.

Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik oxiridagi Iyjing (yoki I Ching, «O'zgarishlar kitobi») kabi qadimiy kanonik[11] matnlargacha bo'lgan o'tmish haqidagi muhim xitoycha mulohazalarni kuzatish mumkin. O'tmishning obro'si sifatida qabul qilingan tarix falsafa va she'riyat bilan teng maqomga ega edi. U dastlabki Xitoy «Besh qonun»lari orasida ikkita asar bilan taqdim etilgan: Shutszin («Tarix

[11] Qat'iy o'rnatilgan, namuna sifatida olingan.

qonuni» yoki «Hujjatlar qonuni»), rasmiy hujjatlarning ilk to'plamlaridan biri va Chunsyu («Bahor va kuz»), bir paytlar Konfutsiyga nisbat berilgan. Shutszin – bu Shan sulolasi (miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning o'rtalari va oxiri) va keyingi Chjou sulolasi (miloddan avvalgi 1046–256-yillar) hukmdorlarining farmonlari, deklaratsiyalari, ommaviy e'lonlari va boshqa matnlari to'plamidir. O'tmishni maqsadli tasvirlash keyinroq paydo bo'lgan va Xan sulolasidan oldingi Xitoy tarixshunosligida mualliflikni aniqlash qiyin, chunki Konfutsiy kabi buyuk donishmandlardan tashqari muallif shaxsini aniqlash yozuvchilar uchun ham, o'quvchilar uchun ham muhim bo'lmagan. Ba'zi hollarda xitoycha matn bilan bog'liq «muallif» siyosatchi yoki uni yozishga ruxsat bergan saroy amaldori hisoblanardi.

Amaliyot va kontekstdagi barcha bu farqlarga qaramay, Xitoyda o'tmishga murojaat qilish sabablari qadimgi Yevropada shunga o'xshash izlanishlarga turtki bo'lgan sabablardan unchalik farq qilmagan, ayniqsa, notinch davrlarda o'tmishda barqarorlik manbaini topish va unda to'g'ri xulq-atvor namunalarini aniqlashga intilish kabi. Ilk Xitoy tafakkuri inson ishlari jarayonida o'zini boshqarishni o'rganish va doimiy o'zgarishlar dunyosida yo'nalish olish mumkin bo'lgan aniq qonuniyatlar mavjudligi g'oyasini ifodalagan. Bundan ko'rinib turibdiki, xitoyliklarning o'tmish haqidagi fikrlari falsafa va Dao («yo'l» yoki axloqiy tartib)ni izlash bilan tez bog'langan. Birinchi muhim mustaqil tarixiy asar Chunsyu (Lu davlati yilnomasi) miloddan avvalgi 722-yildan taxminan 480-yilgacha bo'lgan voqealar haqida hikoya qiladi. U odatda nufuzli faylasuf Konfutsiy yoki ustoz Kun (miloddan avvalgi 551–479-yillar) bilan bog'lanadi, garchi saqlanib qolganlari, ehtimol, Konfutsiyning ancha oldingi, hozirda yo'qolgan asarga yozgan sharhi yoki qayta ishlangan varianti bo'lsa kerak.

Keyingi sharhlovchilar XIX asrgacha Xitoy tarixiy tafakkurida hukmronlik qilgan davrga siklik qarashga moyil bo'lgan Konfutsiy dunyoqarashini qo'llab-quvvatlash uchun «Chunsyu» va boshqa ilk yilnomalarga tayanib, tarixiy latifalar va nutqlarni taqdim etishgan. «Szo chjuan» (miloddan avvalgi IV asr oxiri) bir olim tomonidan ilgari tarqoq bo'lgan ikki xitoycha tashvishni, ya'ni eslashga an'anaviy intilish va tarixiy voqealardan ma'no topish istagini bir hikoyada birlashtirgan birinchi xitoy tarixiy matni sifatida belgilangan. Sikllar tushunchasi bu yerda Polibiy kabi yunon qabul qilishi mumkin bo'lgan darajadan yuqoriroq darajaga ko'tariladi: faqat umumiy qonuniyatlar emas, balki aniq voqealar shunchalik ehtimol bilan takrorlanadiki, to'g'ri tayyorlangan o'quvchi to'liq bilim va marosim odob-axloq qoidalariga rioya qilish tufayli ularning belgilarini oldingi voqealarda oldindan ko'ra olgan. Voqealarning tartibli harakati haqidagi bunday tasavvurni hisobga olib, xitoylik tarixchilar tarix axloqiy va ayniqsa, siyosiy hayotni boshqarish uchun misollar manbai bo'lib xizmat qilishi mumkinligini juda erta anglaganlar. Bir hikoyaga ko'ra, Konfutsiy o'zining obro'si uning tarixchi sifatidagi muvaffaqiyatiga asoslanishiga ishongan. Uning tamoyillari «nazariy

so'zlar»dan ko'ra «haqiqiy ishlar» misolida yaxshiroq namoyish etilishi haqidagi taxminiy bayonoti, ehtimol, XVIII asrgacha Yevropa tarixchilari tomonidan qizg'in himoya qilingan (va Aristoteldan boshlab bir qator faylasuflar va shoirlar tomonidan qizg'in bahslashilgan) tarixning ajoyib namunasining birinchi ifodasi bo'lishi mumkin.

Boshqa falsafiy maktablar hukmron konfutsiychilikdan voz kechdilar va tarixiy o'zgarishlar jarayoni haqidagi fikrlar doirasi G'arbdagi antik yoki o'rta asrlardagi har qanday narsadan ancha keng edi. Daochilar, masalan, tabiat bilan uyg'unlikka va siklik, ammo oldindan aytib bo'lmaydigan o'zgarishlar dunyosidan uzoqlashishga intilib, tarixning qandaydir ajralib turadigan qonuniyatga yoki didaktik qiymatga ega ekanligini tan olmadilar. Moistlar (Motszi izdoshlari) va legistlar taraqqiyotning farqli qonuniyatlarini ko'rdilar, garchi ular, shafqatsiz Sin sulolasi (miloddan avvalgi 221–206-yillar) tomonidan qabul qilingan totalitar falsafa tarafdorlari, tabiatan yovuz individlar ustidan davlat nazorati o'rnatgan bunday taraqqiyot o'tmishni sezilarli darajada ahamiyatsiz qilganini ta'kidlashgan. Sin turli «urushayotgan podsholiklar»ni yagona imperiyaga birlashtirgandan so'ng, ularning birinchi imperatori kitoblarni yoqib yuborishni va olimlarni ommaviy ravishda qatl qilishni buyurdi, natijada qo'l ostidagi podsholiklarning yozuvlari deyarli yo'q qilindi.

Keyingi Xan sulolasi keyingi to'rt asrning aksariyat qismida hukmronlik qildi. Bu davrda konfutsiychilik yetakchi falsafiy va ta'lim tizimiga aylandi. Xitoy tarixiy tafakkuri va yozuvidagi eng muhim ilk shaxs birlashgan Chjungo (so'z-ma-so'z «Markaziy podsholik» xitoyliklarning o'z vataniga bergan nomi) dunyosida paydo bo'ldi. Sima Syan (miloddan avvalgi 145–86-yillar) – biz haqimizda ko'p ma'lumotga ega bo'lgan birinchi xitoylik tarixchi hisoblanadi. Buning sababi, u o'z shaxsiyatini yashirmagani va afsonaviy davrlarga borib taqaladigan oilasining batafsil shajarasini kiritgani, shuningdek, milodiy I asr tarixchisi Ban Gu o'zining mashhur o'tmishdoshining tarjimayi holini yozganidir. Sima Syan dastlab ilm-fan bilan shug'ullanishni rejalashtirmagan, biroq otasi Sima Tan boshlagan ishni davom ettirish majburiyatini his qilgan. Otasi, chamasi, Chjou sulolasi davridan beri oilasiga tegishli bo'lgan irsiy tayshi (turlicha tarjimalarda buyuk astrolog, buyuk kotib yoki ba'zan buyuk tarixchi deb ataluvchi) lavozimini egallagan edi. Taxminan miloddan avvalgi 90-yillarda Sima Syan imperatorni haqorat qilgani uchun ixtiyoriy ravishda tahqirlovchi axtalashga rozi bo'ldi (tarixini tugatishga xalaqit beradigan o'z joniga qasd qilish o'rniga) va «Shi szi» («Buyuk tarixchining yozuvlari»)ni tuzdi.

«Shi szi» beshta asosiy bo'limga bo'lingan bo'lib, ularning har biri Xitoy tarixiy yozuvining kelajak janrlari uchun asosiy namunaga aylandi. O'n ikki bobdan iborat birinchi bo'lim «Asosiy solnomalar» (benszyi) asosiy sulolalarni xronologik tartibda, ularning yuksalishidan to qulashigacha tasvirlaydi. Ikkinchisi o'nta xronologik jadvallar (byao) to'plamidan iborat. Uchinchisi astronomiya va taqvimdan tortib qishloq xo'jaligi, adabiyot va musiqagacha bo'lgan bilimlar-

rixdan olingan misollar antik davrdan olingan misollardan qolishmasligi haqidagi keyingi fikr XVIII asr ingliz davlat arbobi lord Bolingbrok kabi yozuvchilarning asarlarida ham takrorlanadi.

Shiji oxir-oqibat voris sulola davrida yozilgan sulola rasmiy tarixining 24 ta «Standart tarix» (Zhengshi) uzun qatorining birinchisi hisoblansa-da, keyingi hech bir asar uning ko'lami va ming yillik qamroviga taqlid qilmagan. Ularning aksariyati Simaning barcha beshta bo'limidan foydalanmagan, garchi ular har doim kamida yilnomalar va tarjimayi hollarni o'z ichiga olgan. Xan sulolasini ham, uning o'tmishdoshlarini ham qamrab olgan shijidan farqli o'laroq, keyingi standart tarixlar odatda faqat bitta sulolani qamrab olgan va uning qulashidan so'ng yozilgan, ularning xulosasi yangi sulolaning vorisligini asoslashni ta'minlagan. Sobiq yoki G'arbiy Xan sulolasi (eramizning 9-yilida tugagan) tarixchilari Ban Gu (taxminan 32–92-yillar) va uning singlisi Ban Chao (taxminan milodiy 48–116-yillar) ushbu modelni namunaviy tarzda ko'rsatishdi. Shijining davomi sifatida mo'ljallangan Banlarning «Xanshu» («Sobiq yoki G'arbiy Xan tarixi») o'zidan oldingiga qaraganda aniqroq axloqiy ohangni qabul qildi, masalan, Xan sulolasining qaytishidan (Sharqiy Xan sulolasi sifatida) oldin sodir bo'lgan Van Mang (eramizning 9–23-yillarigacha) uzurpatsiyasini qoraladi. Xanshu hatto qadimgi davrdan tortib Xan davrigacha bo'lgan ikki ming shaxsni «donishmand» va «ahmoq» toifalariga bo'lib ro'yxatga olgan ulkan ro'yxatni ham o'z ichiga oladi. Uslubi va miqyosiga ko'ra, keng ko'lamli shiji emas, balki aynan Xanshu faqat bitta sulolani qamrab olgan keyingi tarixlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Keyinchalik, Xitoy tarixshunosligi tarixiga nazar tashlasak, Konfutsiydan boshlangan tarixchilar va boshqaruv o'rtasidagi aloqa keyingi imperatorlar tarixni institutsionallashtira boshlagani sari ancha mustahkamlangani ko'rinadi. Uslubi va miqyosiga ko'ra, u keng ko'lamli shiji emas, balki faqat bitta sulolani qamrab olgan keyingi tarixlar uchun asos solgan bo'lardi.

Xulosa

Bizning uch ming yillik tarix asoslarining qisqacha tadqiqotimiz ushbu kitobning katta qismi davomida takrorlanadigan bir qator mavzularni aniqladi: tarixning o'tmishdagi haqiqiy voqealarga munosabati (yoki uning yo'qligi); tarixchining haqiqatgo'y bo'lish majburiyati (garchi haqiqatning o'zi sirg'anchiq nishondir); tarixchining tarbiyaviy roli; o'tmishning u yoki bu darajada namunali ko'zgu bo'lganiga ishonish, undan hozirgi kun saboq olishi mumkinligiga ishonch; ba'zi yozma manbalar yoki hukmdorlar uchun nisbiy qiymat; «boshqalar» bilan aloqalarning o'tmishni idrok etishga ta'siri yoki o'tmishni ilgari o'ziga xos yoki noyob deb hisoblangan narsaga nisbatan istiqbol berishi orqali, yoki hukmron hokimiyat tomonidan tarixiy tasvirlash shakllarini to'g'ridan to'g'ri qabul qilish va uning hukmronligini tasdiqlash orqali. E'tiborli tomoni shundaki, bu xususiyatlarning ko'pchiligini qadimgi Yevropada ham, imperiyagacha bo'lgan davrda ham, ilk

Xitoyda ham turlicha uchratish mumkin. Keyingi bir necha yuz yillikda bu yo'nalishlarning ko'pchiligi yanada rivojlandi, takomillashdi va o'z vatanidan tashqarida tarqaldi.

Muhokama uchun savollar

1. Qadimgi madaniyatlar nima sababdan o'tmishni qayd etib, o'rganishni boshlagan?
2. Tarixchilar qachondan boshlab o'tmishni axloqiy obro' va donolik manbai sifatida qo'llay boshlaganlar?
3. XVIII asr britaniyalik tarixchisi Devid Yum «haqiqiy tarix» Fukididning birinchi sahifasidan boshlanadi, deb ta'kidlagan. Bu fikr to'g'rimi?
4. Turli madaniyatlar o'tmish haqidagi yozma manbalarning har xil turlarini tasniflashga qanday yondashgan? Bu nima uchun muhim edi? Nima uchun bu hozir ham ahamiyatli?
5. Dastlabki Xitoy tarixshunosligi va tarixiy tafakkuri Yevropa tarixshunosligidan qanday farq qilgan? Ular nimasi bilan o'xshash edi? Qaysi jihatlari bir-birigа o'xshash edi?
6. Qadimgi madaniyatlarda din tarix yozilishiga qanday ta'sir ko'rsatgan? Din qadimgi madaniyatlarda tarixning yozilishiga qanday ta'sir o'tkazgan?

Qo'shimcha adabiyotlar

Umumiy

Butterfield, Herbert, *The Origins of History*, ed. A. Watson (London, 1981)

Feldherr, Andrew and Grant Hardy (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 1:*Beginnings to AD 600* (Oxford, 2011).

Lloyd, G.E.R., *The Ambitions of Curiosity: Understanding the World in Ancient Greece and China* (Cambridge, 2002).

Marincola, John (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, MA and Oxford, 2007).

Momigliano, Arnaldo, *Studies in Historiography* (New York and Evanston, IL,1966).

Pocock, J. G. A., "The Origins of Study of the Past: A Comparative Approach", *Comparative Studies in Society and History* 4.2 (1962): 209-46.

Raaflaub, Kurt A. (ed.), *Thinking, Recording, and Writing History in the Ancient World* (Malden, MA and Oxford, 2014).

Qadimgi Yaqin Sharq

Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Locust Valley, NY, 1975).

Liverani, Mario, *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography* (London, 2004).

Van Seters, John, *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History* (New Haven, CT and London, 1983).

Yahudiylarning tarixiy tafakkuri Tanaxdan Iosifgacha

Brettler, Marc Zvi, *The Creation of History in Ancient Israel* (London and New York, 1995).

Holladay, Carl R. (ed.), *Fragments from Hellenistic Jewish Authors, Vol. I: Historians* (Chico, CA, 1983).

Ishida, Tomoo, *History and Historical Writing in Ancient Israel* (Leiden, 1999).

Rajak, Tessa, Josephus: *The Historian and His Society, 2nd edn* (London, 2002).

Ilk yunon tarixshunosligi

Fomara, Charles W., *The Nature of History in Ancient Greece and Rome* (Berkeley, CA, 1983).

Hornblower, Simon (ed.), *Greek Historiography* (Oxford, 1994).

Marincola, John, *Greek Historians* (Oxford, 2001).

Scanlon, Thomas F., *Greek Historiography* (Chichester, 2015).

Sorek, Susan, *Ancient Historians: A Student Handbook* (London and New York, 2012).

Woodman, A. J., *Rhetoric in Classical Historiography* (London, 1988).

Gerodot va Fukidid

Balot, Ryan K., Sara Forsdyke and Edith Foster (eds), *The Oxford Handbook of Thucydides* (Oxford and New York, 2017).

Dewald, Carolyn and John Marincola (eds), *The Cambridge Companion to Herodotus* (Cambridge and New York, 2006).

Foster, Edith and Donald Lateiner (eds), *Thucydides and Herodotus* (Oxford, 2012).

Hartog, Francois. *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, trans. Janet Lloyd (Berkeley, CA, 1988).

Hau, Lisa, *Moral History from Herodotus to Diodorus Siculus* (Edinburgh, 2016).

Roberts, Jennifer T., *Herodotus: A Very Short Introduction* (Oxford, 2011).

IV–II asrlardagi yunon tarixshunosligi

Flower, Michael (ed.), *The Cambridge Companion to Xenophon* (Cambridge, 2017).

McGing, B. C., *Polybius, Histories* (Oxford, 2010).

Parmeggiani, Giovanni (ed.), *Between Thucydides and Polybius: The Golden Age of Greek Historiography* (Cambridge, MA, 2014).

Sacks, Kenneth S., *Polybius on the Writing of History* (Berkeley, CA, 1981).

Walbank, F. W., *Polybius* (Berkeley, CA, 1972).

Respublikadan Imperiyagacha bo'lgan Rim tarixnavisligi

Clarke, Graeme et al. (eds), *Reading the Past in Late Antiquity* (Rushcutters Bay, NSW, Australia, 1990).

Cornell, T. J. (ed.), *The Fragments of the Roman Historians*, 3 vols (Oxford, 2013).

Feldherr, Andrew (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians* (Cambridge and New York, 2009).

Mellor, Ronald, *The Roman Historians* (London, 1999).

Rohrbacher, David, *The Historians of Late Antiquity* (London and New York, 2002).

Syme, Ronald, Tacitus, 2 vols (1958; Oxford, 1989).

Xitoy tarixshunosligi eng qadimgi davrdan Xan sulolasigacha

Durrant, Stephen W., *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian* (Albany, NY, 1995).

Hardy, Grant, *Worlds of Bronze and Bamboo: Sima Qian's Conquest of History* (New York, 1999).

Li, Wai-yee, *The Readability of the Past in Early Chinese Historiography* (Cambridge, MA, 2007).

Martin, Thomas R., *Herodotus and Sima Q ian: The First Great Historians of Greece and China. A Brief History with Documents* (Boston and New York, 2010).

Ng, On-ChoandQ. Edward Wang, *Mirroring the Past: The Writingand Use of History in Imperial China* (Honolulu, 2005).

Schaberg, David, *A Patterned Past: Form and Thought in Early Chinese Historiography* (Cambridge, MA, 2001).

Muhim sanalar

330-yil. Evseviyning cherkov tarixi va yilnomasi.
Milodiy IV asr. Shri-Lanka vamsalarining boshlanishi.
417-yil. Oroziyning «Majusiylar ziddiga tarixning yetti kitobi».
551-yil. Prokopiy Kesariyskiyning «Maxfiy tarix»i.
Milodiy VI asr boshi. Gildaning «Britaniyaning halokati haqida» asari.
629-yil. Xitoyda tarix yozish bo'yicha yangi idora tashkil etildi.
Milodiy VII asr o'rtalari. Islom tarixiy yozuvchiligining boshlanishi.
708–721-yillar. Lyu Chjitszining «Tarixshunoslikning keng qamrovli istiqbollari».
712-yil. «Kodjiki» (Yaponiya).
720-yil. «Yaponiya yilnomalari».
731-yil. Beda Muhtaramning «Angllar xalqining cherkov tarixi».
IX asr – milodiy taxminan 1154-yil. Anglo-sakson solnomasi.
X asr. Abu-l-Hasan al-Mas'udiyning «Oltin konlari va javohirlar ma'danlari».
XI asr boshi. Al-Beruniyning faoliyati va sayohatlari.

1084-yil. Sima Guanning «Boshqaruvga yordam beruvchi keng qamrovli ko'zgu» asarining yakunlanishi.

1120–1143-yillar. Malmsberiylik Vilgelmning turli tarixiy asarlari.

XII asr boshi. Anna Komnina (lot. Comnena) «Aleksiada»ni yozadi; nasriy tarixiy asar yozgan birinchi mashhur yevropalik ayol.

1136-yil. Galfred Monmutskiyning «Britaniya qirollari tarixi».

1148–1149-yillar. Kalhananing «Shohlar oqimi».

1220-yil. Jiennning «Ahmoqning qaydlari».

1274–1461-yillar. Fransiyaning katta solnomalari.

1305–1309-yillar atrofi. Jan de Juanvilning «Avliyo Lyudovikning salib yurishi solnomasi».

1337–1405-yillar. Jan Fruassarning «Fransiya, Angliya va qo'shni mamlakatlar solnomalari».

1339-yil. Kitabatake Tikafusaning «Ilohiy hukmdorlarning qonuniy taxt vorisligini qayd etish».

2. XV ASR O'RTALARIGACHA BO'LGAN YEVROSIYO TARIXI

Xristian va varvar Yevropasida tarixiy yozuv

Xristianlik qisman o'z tarixini yozish orqali, qisman esa ma'lum dunyo tarixini qayta talqin qilish yo'li bilan o'zini mustahkamladi. Bu talqin qadimgi o'tmishni Masihning gavdalanishi, xizmati va tirilishiga muqaddima sifatida ko'rsatdi hamda keyingi tarixni zamonaviy kosmik drama deb talqin qildi, bu drama insoniyat davrida Masihning qaytishi bilan yakunlanadi. Xristianlik tarixiy dunyoqarashining ildizlari, dinning o'zi kabi, ham iudaizmda, ham yunon-rim madaniyatida aks etadi. Iosif Flaviy kabi ellinlashgan yahudiylar o'zlarining yahudiy qadimiyati haqidagi hikoyalari bilan ular o'rtasida ko'prik yaratdilar. Xristianlik Xudoning bevosita va tez-tez aralashuvi, gunohkorlarning jazolanishi va taqvodorlarning yer yuzidagi g'alabasi bilan belgilangan o'tmish haqidagi qarashni o'zlashtirdi. Bundan tashqari, dunyo ma'lum bir sanada yaratilgan va oxir-oqibat o'z mavjudligini tugatadi, degan Masihga oid e'tiqodni ham qabul qildi.

Yunon va Rim tarixshunosligining ta'siri kamroq ko'zga tashlanadi, ammo muhim ahamiyatga egadir. Yunonlar ishlab chiqqan xronografiya nasroniylarning maqbul o'tmishni izlashida asosiy element bo'ldi. Bu asarlarning ba'zilari aniq millenariy yoki apokaliptik maqsadlarga ega bo'lib, nafaqat dunyo yaratilishigacha bo'lgan vaqtni, balki butparast yozuvchilardan sanalarni va Injildagi bashoratlarni olib, kunlarning oxirigacha bo'lgan vaqtni ham hisoblashga harakat qilgan. Rim tarixshunosligi boshqa jihatdan foydali bo'ldi: imperiyaning o'zi nasroniylikni qabul qilgach, u Xudo irodasining dunyoviy quroliga va butun Yevropaga nasroniylikni tarqatishda asosiy kuchga aylandi. Rim o'tmishi va u bilan birga uzoq o'tmishdagi bobilliklardan tortib forslar va makedonlargacha bo'lgan barcha buyuk imperiyalarning to'plangan o'tmishi yahudiylar tarixiga parallel bo'lgan va nasroniylashgan dunyoga olib boradigan yana bir vorislik va voqealar oqimini tashkil etdi. Bu dunyo o'sha paytda Yevropa, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikani o'z ichiga olardi.

Xristian xronologiyasini yaratishga bo'lgan dastlabki urinishlar orasida, shubhasiz, Konstantin davrida ta'qiblardan diniy bag'rikenglikka o'tish davrida yashagan yunon tilida so'zlashuvchi Yevseviy Kessariyskiy (taxminan 260 yoki 275–339-yilar) ishi eng ta'sirli bo'ldi. Yevseviyning asarlari jahon solnomasini o'z ichiga olgan. Unda Ibrohimning tug'ilishidan boshlangan bir qator xronologik qonunlar yoki jadvallar mavjud bo'lib, u miloddan avvalgi 2016-yilga to'g'ri keladi deb hisoblangan. Yil uchun odatiy yozuv bir nechta tegishli sanalarni o'z ichiga olgan va odatda odamlar yoki voqealar haqidagi ma'lumotlarni qayd etgan. Yarim

asr o'tgach, avliyo Iyeronim tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan va davom ettirilgan Yevseviyning «Solnoma»si turli qadimgi taqvimlarda qayd etilgan turli voqealarning aniq sanalarini aniqlash bo'yicha Yevropa harakatlari uchun asosiy matnga aylandi. Bundan tashqari, Yevseviyning xronologik yozuvlari Rim fuqarolik tarixidan keng foydalangan va ko'pincha kometalar yoki quyosh tutilishi kabi qiziqarli hodisalarni o'z ichiga olgan. Keyinchalik yozgan «Cherkov tarixi» asarida Yevseviy «cherkov tarixi»ni tarixiy yozuvning kichik janri sifatida va haqiqatan ham XX asrgacha Yevropa adabiyotida asosiy kategoriya sifatida kashf etdi. Cherkov va dunyoviy tarixni ajratish, garchi mutlaq bo'lmasa-da, o'rta asr va ilk zamonaviy tarixiy yozuv uchun, shuningdek, Uyg'onish davrida tarixiy janrlarni ajratish uchun fundamental ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zlarining dunyoviy hamkasblaridan va ular asoslangan barcha mumtoz an'analardan farqli o'laroq, og'zaki manbalarga tez-tez murojaat qilishlariga qaramay, cherkov tarixi mualliflari, garchi ko'pincha dialoglardan iqtiboslar keltirsalar-da, umuman olganda, kengaytirilgan uydirma nutqlar amaliyotidan qochganlar. Ehtimol, Yevseviy hujjatlar ritorik usullardan ko'ra uning maqsadlariga yaxshiroq xizmat qilishini boshidanoq anglagan va uning izdoshlari ham unga ergashgan. Ular o'z dalillarini boshqacha usul bilan, jumladan, asl hujjatlar va xatlarni so'zma-so'z yoki qisqacha bayon qilish orqali mustahkamlashni afzal ko'rganlar. Bu ko'pchilik klassik tarixlar uchun xos bo'lmagan, chunki bu qisman o'qishni charchatadigan va matn oqimini buzadigan edi. Sozomen (taxminan 400–450-yillar) yunon tarixchilari o'rgatganidek, guvohlarning ko'rsatmalariga e'tibor berishi bilan faxrlangan, shuningdek, u ko'plab hujjatlarni to'plash uchun keng ko'lamli sayohatlari bilan ham g'ururlanardi. Bu hujjatlarning «ba'zilari hali ham imperator saroyi arxivlarida va cherkovlarda saqlanadi, boshqalari esa olimlarning arxivlarida tarqoq holda mavjud». Ularning ba'zilarini u qisqacha bayon qilgan, boshqalarini esa Yevseviyga ergashib, to'liq taqdim etgan. Bu hujjatli amaliyot ilk Yangi davrgacha davom etgan.

IV asrda, Konstantinopolda (sobiq Vizantiya) Sharqiy Rim imperiyasi tashkil etilgandan va xristianlik imperiyaning rasmiy dini sifatida o'rnatilgandan so'ng, G'arbiy Yevropa va Sharqiy Yevropa tarixshunosligi ancha turli yo'nalishlarda rivojlandi. Lotin G'arbining yilnomalarida sezilarli bo'lgan klassik shakllar bilan uzilish yunon tilida so'zlashuvchi Sharqda unchalik ko'zga tashlanmaydi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan dunyoviy tarixchisi va harbiy ishlarni yoritishda Fukididning eng yorqin izdoshi kessariyalik Prokopiy (taxminan 500–554-yillar) bo'lib, uning diniy qarashlari uzoq vaqt munozaralarga sabab bo'lgan. Prokopiy imperator Yustinianning (527–565) harbiy yurishlarini tasvirlab bergan, uning «Urushlar» asari bu hukmronlik davri uchun asosiy manba hisoblanadi. Bu hikoya Fukidid uslubida yozilgan bo'lib, umuman olganda, ijobiy baholangan. Afsuski, Prokopiy Uyg'onish davrida qayta kashf etilgan, dastlab «Anekdota» (so'zma-so'z «nashr etilmagan asar») deb nomlangan, ammo ko'proq «Sirli tarix» nomi bilan

mashhur bo'lgan kichik asari tufayli yanada tanildi. Taxminan 551-yilda yakunlangan bu asarda muallif Svetoniyning «Sezarlar hayoti» asariga taqlid qilishga uringan. Prokopiy «bashariyat iblisi» Yustinian va uning axloqsiz malikasiga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lib, beixtiyor yangi janr yaratdi. Bu janr keyinchalik XVII va XVIII asrlardagi qirollar va boshqa mashhur shaxslarning shaxsiy hayoti haqida uyatsiz tafsilotlarni taqdim etuvchi bir qator fosh etuvchi asarlarni, shuningdek, ularning zamonaviy jurnalistik avlodlari – mashhurlar haqidagi «ochiqcha» memuarlar va tabloidlarni[12] o'z ichiga oldi.

Lotin xristianligida din umumiy lug'at boyligi va tarix yozish uchun standart mavzular to'plamini rivojlantirishda birlashtiruvchi kuchga eng yaqin hodisa edi. Yevseviyning asarlari lotin tiliga tarjima qilingan va Avliyo Avgustindan boshlab, asosiy xristian tafakkuri ikki «shahar» – samoviy va dunyoviyning neoplatonik qarama-qarshiligini qabul qildi. Unga ko'ra, inson va tabiat olamida sodir bo'layotgan voqealar faqat ilohiy sohadagi oliy haqiqatning quyi soyalari yoki akslari edi. Bu sohalar ajratilganidan ko'ra ko'proq o'zaro bog'liq bo'lgan. «Ilohiy inoyat» nomi ostidagi ilohiy iroda Rimning talon-toroj qilinishi (milodiy 410-yil) kabi yirik halokatlarda ko'rinardi va hatto alohida shaxs darajasigacha gunoh uchun jazoni aql bovar qilmas tarzda boshqarardi. Garchi Avgustin tarixiy voqealarning shiddatli dengizida biron-bir keng qamrovli qonuniyatni ko'rishdan ochiqchasiga qochgan bo'lsa-da, u: «Umuman olganda, yomonlar yomon oqibatga duch keladi, yaxshilar esa oxir-oqibat muvaffaqiyatga erishadi» deb ta'kidlagan. Biroq u ba'zan yaxshi odamlar bilan yomon narsalar sodir bo'lishini tan olishga majbur bo'ldi. Bundan besh asr oldin xitoylik tarixchi Sima Syan munosib va yovuz kishilarning nohaq tuyulgan taqdirlarini tahlil qilib, shunga o'xshash xulosaga kelgan edi. Avgustin Ibtido va Injil kitoblariga tayanib, Yevseviyda mavjud bo'lmagan o'tmishni keng qamrovli davrlashtirishni ta'riflab, dunyo davrlarini Yaratilishning olti kuniga o'xshash «Buyuk hafta»ga bo'lib chiqdi. Avgustinning shogirdi Oroziy (faoliyati 414–418-yillarda gullab-yashnagan) o'z ustozining qarashlariga aniqroq ta'rif berib, «Majusiylar (butparastlar)ga qarshi tarixning yetti kitobi» deb nomlangan bahsli asarida ilohiy irodaning barcha qayd etilgan zamonlar davomida namoyon bo'lishi haqida hikoya qiluvchi birinchi jahon tarixini yaratdi. Bu asar xristian dunyosidan tashqarida ham katta ta'sir ko'rsatdi: X asrda arab tiliga tarjima qilingan «Yetti kitob» oxir-oqibatda Ibn Xaldun kabi ancha keyingi musulmon tarixchilari asarlariga xristian tarixiy tafakkurini yetkazish uchun muhim vositaga aylandi. Oroziy, shuningdek, Avgustinning «Olti asr»ini Doniyor kitobidan olingan Injildagi «To'rt saltanat» yoki dunyo imperiyalari tushunchasi bilan almashtirib, jahon tarixidagi apokaliptik unsurni kuchaytirdi va shu bilan Avgustin nazarda tutganidan ko'ra insoniyat zamoniga chuqurroq ma'no berdi.

[12] Tabloid – kichik o'lchamli, axborotga boy va sensatsiyalarga urg'u beruvchi bosma nashrlar format. U o'zining ixchamligi, ma'lumotlar to'yinganligi va shov-shuvli xabarlarga e'tibor qaratishi bilan ajralib turadi.

Avgustinning «Ilohiy shahar» g'oyasi ham ko'p marta qayta ishlab chiqilgan va qayta ko'rib chiqilgan, ayniqsa XII asrda Freyzingen yepiskopi Otto (taxminan 1111–1158-yillar) tomonidan, u bu g'oyani o'zining asosiy tarixiy asari «Ikki podsholik solnomasi» nomida qo'llagan. Otto Samoviy shahar tushunchasini kengaytirib, unga Rim imperiyasining o'zini ham kiritdi hamda yer yuzidagi voqealarning ancha mayus takrorlanishi va muqaddas sohaning ilgarilanma harakati o'rtasidagi farqni aniqladi (bizning zamonaviy «taraqqiyot» so'zimiz shundan kelib chiqqan, garchi Otto shunchaki bashoratli voqealarning qutqarilish tomon yo'nalishini nazarda tutgan). Aynan Otto tarixchilar «translatio imperii» deb ataydigan tushunchada tarixiy vorislik dalilining klassik ta'rifini berdi. Bunga ko'ra, xristianlikning dunyoviy qo'li bo'lgan Rim imperiyasi aslida qulamagan, balki Rimdan franklarga va oxir-oqibat ularning imperatori Buyuk Karlga «ko'chirilgan» (o'tkazilgan). Bu qadimgi dunyoning har bir imperiyasi boshqasi bilan almashgan jarayonning so'nggi bosqichi edi. Bu nuqtayi nazardan, Karolinglar imperiyasi yangi imperiya emas, balki Rim imperiyasining davomi edi. Bu jarayonning so'nggi merosxo'rlari Ottoning zamondoshi bo'lgan Gogenshtaufenlar sulolasidan chiqqan nemis imperatorlari, masalan, yepiskopning jiyani Fridrix I Barbarossa (1156–1190-yillarda hukmronlik qilgan) bo'lgan. Imperiyani qaytadan yaratish emas, balki uni «ko'chirish» g'oyasi o'rta asr va ilk zamonaviy monarxlar hamda ularning targ'ibotchilari qo'lida deyarli cheksiz moslashdi. XV asrda Konstantinopolni zabt etgan Usmoniylar Rimning haqiqiy vorislari ekanliklarini asoslash uchun translatio[13] tushunchasini o'zlashtirdilar. Ispaniyalik Ernan Kortes esa oxir-oqibat Meksikaning astek hukmdoridan imperator Karl V ga hokimiyatni o'tkazishni oqlash uchun shunga o'xshash dalildan foydalandi.

V asrdan IX asrgacha bo'lgan «zulmat asrlari» deb ataladigan lotin xristian dunyosidagi tarixiy yozuv, yunon sharqidagiga qaraganda ancha xilma-xil hodisa hisoblanadi. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi va uning turli varvar qirolliklari bilan almashtirilishi antik namunalar bilan uzviylikni xiralashtirgani bilan to'liq uzib qo'ymadi: britaniyalik Gildas (ijodining gullab-yashnagan davri – VI asr boshlarida) kabi yozuvchining «De Excidio Britanniae» («Britaniyaning vayron bo'lishi haqida») asari Saksoniya bosqinidan oldingi Britaniyaning so'nggi kunlari haqida hikoya qiladi va u o'zining axloqiy tanqidida Tavrotdagi payg'ambar yoki kechki davr Tatsiti kabi jaranglaydi. Shunga qaramay, bu davr qorong'i emas, balki g'ira-shira edi, chunki tarixchilar turli german qabilalari haqida muhim asarlar yaratdilar. Ularning mualliflari oldida yaqin vaqtgacha «universal» imperiyadan tashqarida bo'lgan, kelib chiqishi noaniq xalqlarni paydo bo'layotgan xristian meta-tarixiga birlashtirish vazifasi turardi. Butun dunyoda xorijiy jamiyatlar bilan

[13] Translatio imperii (lot. «Hokimiyatni o'tkazish») – bu o'rta asrlardan kelib chiqqan tarixshunoslik konsepsiyasi bo'lib, unda tarix yagona hukmdorga oliy hokimiyatni beruvchi imperiyani o'tkazishning chiziqli ketma-ketligi sifatida ko'rib chiqiladi.

aloqalar keyingi asrlarda tarixshunoslik o'zgarishlarining eng muhim omili bo'lib qoldi, shuningdek, ilgari noma'lum yoki kam ma'lum bo'lgan xalqlar uchun o'z hikoyalarida o'rin topish zaruriyatiga duch kelgan tarixchilar uchun muammoga aylandi.

Endi XIX asrning millatchilik davrigacha tarixchilarning asosiy faoliyati bo'lgan etnik, til va hatto oilaviy tarixni uning kelib chiqishiga qadar kuzatish boshlandi. Odatda, bu klassik manbalarda tilga olingan qadimgi xalqni va ko'pincha taxmin qilingan individual asoschini – ba'zi hollarda mahalliy irqni yoki gigantlarni bo'ysundirgan muhojirni aniqlashni o'z ichiga olardi. Ilk o'rta asrlardagi yuksak ajdodlar izlanishlarining eng muhim varianti va uzoq muddatli istiqbolda eng katta zarar – aqliy va jismoniy – keltirgan variant lotincha origo gentis atamasi bilan ma'lum (ko'plik: origines gentium, so'zma-so'z «xalqlarning kelib chiqishi»): oriy pokligining natsistik nazariyasi va zamonaviy «etnik tozalash» uning eng shafqatsiz so'nggi avlodlaridan hisoblanadi. Mashhur ajdodlarni izlash o'yini, ayniqsa, varvar ko'chishlari (yoki *Volkerwanderung*) paytida va undan keyin darhol sezilarli edi, ammo erta Yangi davrda ham davom etdi, qachonki yangi paydo bo'lgan oilalar ham uzun va mashhur shajaralarni qidirishgan yoki ixtiro qilishgan. U boshqacha shakllarda XIX asr boshlarida yangi hayot kasb etdi, biroq bu paytda e'tibor uzoq ajdodlardan milliy xarakter, madaniy vorisiylik va «irqiy» xususiyatlarni aniqlashga ko'chdi. Tavrotdagi nasabnomaga rioya qiluvchilar barcha xalqlarni, xristian va majusiylarni, hatto To'fondan keyin yer yuzini qayta egallagan Nuhning uchta o'g'lidan birigacha kuzatishlari mumkin edi. Tarixchilar keyingi kelib chiqishni izlashda yunonlar, misrliklar va «skiflar» (Gerodot tilga olgan Markaziy Osiyoning haqiqiy qabilasi, endi bir nechta alohida xalqlarning yaxshi aniqlanmagan birlashmasiga aylangan) kabi turli qadimgi xalqlarga murojaat qilishlari mumkin edi. Shubhasiz, eng mashhur va moslashuvchan qadimgi xalq – troyaliklar Italiyadagi Rim sivilizatsiyasining kelib chiqishini tushuntirish uchun Vergiliyning «Eneida»sida allaqachon ishlatilgan va o'rta asrlarning oxiriga kelib, ular Britaniya («Brut»dan) va Fransiya («Frankion»dan) kabi yer sharining boshqa qismlarini mustamlaka qilgan va ularga nom bergan deb hisoblangan. Aytgancha, bu troyaliklarni Rim dunyoviy hokimiyatiga e'tiroz bildiruvchilar uchun ayniqsa, foydali qildi, chunki ularning mavjudligi (va binobarin, mustaqilligi) Rimning asoslanishidan bir necha asr oldin bo'lgan, deb ta'kidlash mumkin edi.

Ilk o'rta asrlar muqaddas tarixining qo'shimcha mahsuloti avliyoning hayoti edi (odatda «agiografiya» deb ataluvchi, aslida unga to'liq baho bermaydigan atama), u ilk cherkovda taqvodorlik va amallarni, shu jumladan, mo'jizalarni, nasroniy azob chekkanlarni, rohiblar va tarkidunyochilarni abadiylashtirdi va tez orada olimlar va episkoplar kabi dunyoviy ruhoniylarga ham tarqaldi. Buyuk Karl singari hukmdorlarning muvaffaqiyati ilk o'rta asrlarda Eynxard va Notker Zaykaning frank imperatori haqidagi asarlari kabi bir qator alohida qirollik tarjimayi hollarini ilhomlantirdi (ulardan so'nggisi faktlarni saxiylik bilan

bezab, Buyuk Karlning tarixiy shaxsdan ritsar xalq qahramoniga aylanishiga asos soldi). Bu tarjimayi hollar bilan kengroq tarqalgan solnomalar o'rtasidagi aloqa murakkab va noaniqdir. Eynxard (taxminan 770–840-yillar) Buyuk Karlning tarjimayi holida ataylab solnoma yondashuvidan qochdi va Plutarx yoki Svetoniy uslubidagi qadimgi tarjimayi holiga taqlid qilishni ma'qul ko'rdi. Uch avlod o'tgach, Eynxardning ingliz izdoshi Asser (vafoti 908/9-yil) o'zining «Alfred hayoti» asariga bizga «Anglosakson xronikasi» nomi bilan tanish bo'lgan asardan keng parchalarni kiritdi – bu nom asosan qadimgi ingliz tilida yozilgan qo'lyozmalar to'plamiga berilgan bo'lib, u Buyuk Alfred hukmronligi oxiridan (871–899-yillar) boshlanib, XII asr o'rtalarigacha ketma-ket anonim solnomachilar tomonidan davom ettirilgan. U o'sha davr G'arbida xalq tilida yaratilgan uzluksiz milliy tarix sifatida noyob hisoblanadi. Lotin tili hali ham ilmiy fikr-mulohaza tili bo'lib qolgan va savodli qatlam, ruhoniylar bu tildan tarix yozish uchun foydalanishda davom etganlar, bu ularning faoliyati uchun kontekst va asarlarining keng auditoriyasi bo'lgan kengroq lotin xristian dunyosini aks ettirardi.

VI–X asrlardagi «varvar» tarixchilar orasida eng muhim to'rtlik ajoyib asarlar yaratdi. G'arbiy Yevropaning xalqaro tili bo'lib qolgan lotin tilida yozilgan bu asarlar gotlar (Iordan [vafoti 554] «Getika»(gotlar tarixi) asari, VI asr yozuvchisi Kassidorning yo'qolgan tarixini qisman umumlashtiradi), franklar (Grigoriy Turskiy [538–93/4] asari, garchi Yevseviy uslubida umumiy tarix sifatida rasmiylashtirilgan bo'lsa-da, aslida o'z davrining tarixi deb atash to'g'riroq bo'lardi). langobardlar (Pavel Diakon [vafoti 799] asari) va anglosakslar (Beda [vafoti 753] asari) tarixlarini o'z ichiga oladi. Birgina misol kifoya. «Muhtaram» Beda bir nechta tarixiy va bibliografik asarlar, jumladan, «Ingliz xalqining cherkov tarixi»ni yozgan bo'lib, u muqaddas va dunyoviy adabiyotlarning ajoyib uyg'unligini namoyon etadi hamda Britaniyaning Rimgacha bo'lgan davrdan to 731-yilgacha bo'lgan tarixini hikoya qiladi.

Beda o'z davrining boshqa tarixchilari singari xolis va betaraf sharhlovchi emas edi: uning nasroniyligi inglizlar qabul qilgan Rim udumiga sodiqligi kabi qizg'in va aniq edi. «Cherkov tarixi» ham mo'jizaviy voqealar va avliyolar hayoti bilan to'lib-toshgan bo'lib, ular butun o'rta asrlar davomida monastir tarixshunosligini jonlantirib kelgan. Bedada zamonaviy, qattiqqo'l arxivshunos olimni ko'rish va uning ijodining adabiy va notiqlik jihatlarini e'tiborsiz qoldirish jiddiy xato bo'lardi. Shunga qaramay, uning asari manbalarni sinchkovlik bilan tanlash, og'zaki va yozma ma'lumotlarni oqilona muvozanatlash, turli joylardagi muayyan shaxslar haqidagi biografik va agiografik latifalarni mohirona kiritish va yaxlitlikni puxta o'ylangan, mavzuiy ko'rinishda taqdim etish bilan ajralib turadi. Bu shunchaki an'analarni uzatuvchi emas, balki ijodiy va tanqidiy ishdir. Unda biz o'rta asr tarixiy yozuvining yuqori darajada qo'llanilgan asosiy xususiyatlarining ko'pchiligini, jumladan, tarixning «maqtov va tanqid» jihatiga qat'iy ishonch;

uning hukmronlarning ustozi sifatidagi roli; ham og'zaki, ham yozma manbalarga tayanish va ular o'rtasidagi farqqa nisbatan befarqlik (ishonchli va ishonchsiz axborot beruvchilarga bo'linish ko'proq ahamiyatga ega edi); va kitob nafaqat shaxsiy o'qish uchun, balki og'zaki hikoya qilish orqali, qisman savodli jamiyatda ijro etish uchun mo'ljallanganligini ko'ramiz. Beda, shuningdek, o'z o'quvchilariga nafaqat o'z ma'lumotlarini qayerdan va kimdan olganini, balki uning axborotchilari, o'z navbatida, voqealarga yaqin bo'lgan ma'lumotlar zanjirini o'rnatib, o'z ma'lumotlarini qanday qo'lga kiritgani haqida ham jon kuydirib xabar bergan.

Bu so'nggi jihatda u Yaqin Sharqda yaqinda paydo bo'lgan yangi din – islom tomonidan yaratilgan tarixchilar bilan qandaydir umumiylikka ega edi.

Islom tarixshunosligi Muhammad (s.a.v.)dan Ibn Xaldungacha

Islom tarixshunosligi jahon tarixshunoslik an'analarining eng yoshi hisoblanadi. Uning mualliflari (xitoyliklardan farqli o'laroq) klassik va yahudiy-xristian asarlariga nisbatan erta kirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shu sababli, islom tarixshunosligi Xitoy yoki Janubiy Osiyo an'analariga qaraganda klassik/yahudiy-xristian tarixshunosligidan kamroq «mustaqil» bo'lib, bu uning so'nggilarga qaraganda birinchisiga ko'proq o'xshashligini tushuntiradi. U tayanadigan din kabi, islom tarixnavisligi ham tez paydo bo'ldi va ikki-uch asr ichida qisqa shakllanish davrini bosib o'tib, o'ziga xos janrlar va amaliyot qoidalariga ega aniq tizimga aylandi. Bu tizimni dastlab arab tilida, keyinchalik esa e'tiqodning arab vatanidan tashqariga tarqalishi bilan fors va boshqa tillarda yozgan musulmonlar qabul qildilar. Islom tarixshunosligi dunyoning yaratilishidan payg'ambarlar (ularning eng buyugi Muhammad) orqali oxirzamonga olib boruvchi vaqt taraqqiyoti tuyg'usini ifodaladi. Muhammad (s.a.v.) va keyingi musulmon tarixchilari yahudiy-nasroniy Injil tarixini yolg'on hikoya sifatida emas, balki boshlang'ich nuqta, o'tmish tarix sifatida ko'rib chiqdilar. Musulmon uchun, yahudiy yoki nasroniy kabi, dunyo cheklangan va muayyan vaqtda yaratilgan; Odam Ato va Momo Havo birinchi insonlar edi. Muhammad esa tarixdagi yagona payg'ambar emas, balki Iso orqali Ibrohimgacha bo'lgan qatordagi so'nggi va eng ulug' zot edi. Musulmon olimlarining Payg'ambar (s.a.v.)ga borib taqaladigan ishonchli manbalar zanjirini o'rnatish orqali o'z fikrlarini asoslashga intilishi ularni ma'lum ma'noda juda zamonaviy qiladi.

Garchi islom tarixshunosligi yangi bo'lsa-da, u allaqachon o'tmishga qiziqish mavjud bo'lgan hududda rivojlandi. Arablar va forslarda tarixshunoslik, shajara, yarim afsonaviy hikoyalar va og'zaki an'analarning mahalliy namunalari mavjud, masalan, janglar (ayyam) yoki Yaman kabi alohida mintaqalar tarixi haqidagi mashhur hikoyalar shular jumlasidandir. Aslida islom tarixshunosligi VII asr o'rtalaridan boshlandi va uning birinchi mavzusi Muhammad (s.a.v.)ning hayoti va faoliyati yoki yurishlari (g'azotlari) bo'ldi. Uning 622-yilda Madinaga hijrati

islom xronologiyasini mustahkamlash uchun aniq sana bo'lib xizmat qildi. Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyingi bir-ikki avlod davomida voqealarni sanalash va o'tmish haqida hikoya qilishga qiziqish rivojlandi.

Dastlabki paytlardanoq Payg'ambar (s.a.v.) haqidagi haqiqiy fikrlarni yoki uning o'z so'zlarini yozib olishga intilish, oxir-oqibat guvohlarning ishonchli ma'lumotlariga asoslangan uzatish zanjiriga (isnod) e'tibor qaratishga olib keldi. Bunda bir ishonchli manba ma'lumotni, ko'pincha og'zaki tarzda, keyingisiga yetkazardi: hadis yoki Payg'ambarning so'zlari haqidagi xabar odatda isnoddan iborat bo'lib, undan keyin matn (asl mazmun) kelardi. IX asrga kelib, aniq matnlar yoki guvohliklarni baholash qoidalari va soxta yoki buzilgan hadislarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lgan haqiqiy «hadis ilmi» shakllandi. Bu adabiy ijodga to'sqinlik qilmadi – musulmon mualliflari vizantiyalik, xitoylik va qadimgi hamkasblari kabi g'oyani yetkazish uchun to'qima nutqdan foydalanishga moyil bo'lishgan va turli ro'yxatlarni kiritishni yoqtirishgan – ammo bu Yevrosiyoning boshqa qismlariga qaraganda biroz boshqacha yondashuvdan dalolat beradi. Hadis standartlarining tarixiy yozuvga muvaffaqiyatli o'tkazilish darajasi mutaxassislar orasida munozarali masala hisoblanadi. Shuni ta'kidlash muhimki, ko'pchilik tarixchilarning fikrlari asoslarini taxmin qilishga to'g'ri kelgan bo'lsa-da, bu yerda manbalar zanjiri batafsil va aniq ko'rsatilgan. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, garchi ko'pchilik tarixchilar hozirgacha o'z fikrlari nimaga asoslanganini aniq bilmasalar-da, bu yerda ma'lumot uzatish zanjiri batafsil va aniq bayon etilgan.

Isnodga asoslangan tarixshunoslikning asosiy kamchiligi shundaki, musulmon bo'lmagan shaxslarning guvohliklariga joy kam qoladi. Xristian yoki yahudiyning ko'rsatmalarini qanday baholash kerak? Yoki aksincha, isnod tizimi mavjud bo'lmagan begona yurtlar haqidagi ma'lumotlarning ishonchliligini qanday baholash mumkin? Tizim qoidalari uzil-kesil shakllanishidan oldin faoliyat yuritgan Ibn Is'hoq (VIII asr o'rtalari) kabi ilk mualliflar islomgacha bo'lgan tarix masalalarida g'ayridinlar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch kelmagan. Bu muammo al-Tabariy (taxminan 839–923-yillar) singari keyingi tarixchilar uchun yanada jiddiylashdi. U o'zining umumiy tarixini zamonaviylikka yaqinlashtirgan sari, o'z fikrlarini muntazam ravishda «eshitganman» yoki «aytishlaricha» kabi iboralar bilan qo'llab-quvvatlashga majbur bo'ldi. Biroq tarixchilarning hadis bilimdonlari qat'iy amal qilgan isnod tizimidan chekinishga tayyorligi, oxir-oqibat tarixni hadislardan biroz uzoqlashtirishga olib keldi. Chunki tarixchilar tobora ko'proq adab amaliyotiga – filologiya yoki «nafis adabiyot» deb atash mumkin bo'lgan yo'nalishga murojaat qila boshladilar. Adab ta'sirida yozilgan tarixiy asarlar muallifning yozishdagi maqsadlari haqida ko'proq ma'lumot beradi. X asrning diqqatga sazovor asari «Muruj az-zahab va ma'adin al-javohir» («Oltin o'tloqlar va qimmatbaho konlar») bu istiqbolning kengayishini yorqin namoyon etadi: bu keng geografik va vaqt qamrovini o'z ichiga olgan ulkan asar bo'lib, u insonning

Odam Atodan kelib chiqishi bilan boshlanadi hamda turli xalqlarning, qadimgi va o'sha davrdagi, san'at va ilm-fanga qo'shgan hissalari muhokamasi bilan davom etadi. Uning muallifi, iroqlik tarixchi Abul-Hasan al-Mas'udiy ushbu insonparvarlik tamoyillarini aks ettiradi. Uning kitobi ham tanqidiy yondashuvi (u isnodlarga qat'iy rioya qilishdan voz kechgan va umuman an'analarga ishonmagan kam sonli musulmon tarixchilaridan biri edi), ham «har qanday fan tarixdan kelib chiqishi kerak... Tarixning boshqa barcha fanlardan ustunligi ravshan» degan ta'kidlovi bilan e'tiborga loyiqdir. Al-Mas'udiy uchun tarix ham ko'ngilochar, ham ilm (eski va kengroq ma'noda «bilim») edi. U olimlar uchun ham, oddiy odamlar uchun ham tushunarli bo'lishi, uning amaliyoti esa arablar va arab bo'lmaganlar o'rtasidagi farqlardan tashqariga chiqishi kerak edi. Bu yerda al-Mas'udiy va boshqa arab yozuvchilari asarlari bilan tanish bo'lgan (va ularni asrab-avaylashda vizantiyalik olimlar bilan birga xizmat qilgan) yunon olimlari bilan aniq aloqa ko'rinadi. Ular tarixni «kashfiyot» shakli va barcha ma'lum tajribalarning yig'indisi – ham tabiiy dunyoni, ham o'tmishni tushunish manbai sifatida talqin qilishgan.

VIII asr o'rtalarida Bag'dodda Abbosiylar sulolasining paydo bo'lishi bilan o'tmish haqida hikoya qilish g'oyasini ifodalovchi terminologiya ham rivojlandi. Ko'pchilik musulmon mamlakatlarida tarixga nisbatan qo'llanadigan zamonaviy arabcha atama «tarix» bo'lib, u birinchi marta taxminan 644-yilda paydo bo'lgan. Boshqa bir so'z – «xabar» – islom huquqini aniqlashtirishdan ko'ra ko'proq tarixiy qiziqish asosida tuzilgan va ko'pincha bitta voqea tavsifiga bag'ishlangan o'tmish haqidagi xabarni (ba'zan bir abzasdan uzun bo'lmagan) anglatardi. Biroq Fukididdan keyingi ba'zi G'arb tarixchilaridan farqli o'laroq, musulmon tarixchilarining aksariyati manbalar turlicha bo'lgan holatlarda o'tmish haqida yakuniy hukm chiqarishni zarur deb hisoblamaganlar. Aksincha, ular o'quvchi tanlashi mumkin bo'lgan ko'plab talqinlarni taqdim etishgan. Bu jihatdan ular musulmon mualliflari yaxshi tanish bo'lgan mumtoz manbalardan ko'ra, Xan sulolasi davri Xitoyining buyuk tarixchisi Sima Syan yondashuviga yaqinroq turadi. Ilk islom tarixshunosligining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaqin o'tmishdan ko'ra uzoq davrlarga ko'proq e'tibor qaratgan. Gerodot o'zidan bir avlod yoki undan oldingi davr haqida savollar bergan bo'lsa, Fukidid esa zamonaviy bo'lmagan har qanday o'tmishni rad etgan bo'lsa, dastlabki musulmon tarixchilari zamonaviy yoki yaqin tarixdan qochgandek tuyuladi. Boshqacha aytganda, ilk yunon tarixchilari o'z hikoyalarida hozirgi zamonni afzal ko'rgan bo'lsalar, islom tarixchilari umuman o'tmishni emas, balki islom uchun asos bo'lgan o'tmishning o'sha qismini qadrlaydigan ilmiy an'ana doirasida ish olib borib, Payg'ambar davrini, so'ngra fuqarolar urushlari davrini ustuvor deb bilganlar, o'z zamonlariga esa kam e'tibor qaratganlar.

Islom tarixshunosligining «klassik» davri fors mualliflari tomonidan, ayniqsa, XI–XII asrlarda g'aznaviylar sulolasi hukmronligi paytida ko'plab asarlar yaratilishi bilan e'tiborga sazovor bo'ldi. Fors musulmon tarixshunosligi hadislarga

qat'iy amal qilishdan chekinishni davom ettirdi va ko'p tarixchilar adab bilan ajralib turadigan erkinroq aqliy yondashuvni qabul qildilar. Tarixga ilohiyot xizmatchisi emas, balki bilim daraxtining bir shoxi sifatida qarash ko'p sayohat qilgan qomusiy olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973–1048) asarlarida mujassamlashgan bo'lib, u umrining ko'p qismini Hindistonda o'tkazgan. Arab va fors tillarida ijod qilgan al-Beruniy o'zining matematik va filologik bilimlarini dunyo xalqlari o'rtasidagi taqvim va xronologik ziddiyatlarni hal etish uchun qo'llagan; shuningdek, u qadimiy va afsonaviy tarixga, xususan, ijtimoiy larzalar davrida paydo bo'ladigan soxta shajaralarga shubha bilan qaragan, chunki bu paytda oilaviy va sulolaviy tartiblarning o'zgarishi asl o'tmishni yaratish yoki ixtiro qilishni talab qilardi.

So'nggi o'rta asrlar islomi uchun hal qiluvchi ziddiyat nasroniy Yevropa bilan emas (garchi yevropaliklar boshqacha o'ylasalar-da), balki sharqdagi mo'g'ullar bilan qarama-qarshilik edi. Bu ko'chmanchi xalqning bir tarmog'i – Oltin O'rda 1258-yilda Bag'dodni talon-toroj qilib, Abbosiylarning so'nggi hukmdori va uning oilasini qatl ettirdi, shu bilan birga butunjahon musulmon xalifaligi g'oyasini ham yo'q qildi. XIII asr davomida g'arbda Eron va sharqda Xitoy bilan aloqada bo'lgan jangari g'ayrimuslim xalq mo'g'ullar universallik haqida o'z tasavvurlariga ega edilar; Chingizxon (yoki Chingiz) va uning vorislariga berilgan ilohiy jahon hukmronligi huquqi ularning ko'plab dastlabki tarixiy asarlarining mavzusiga aylandi. Xitoyda hukmronlik qilgan Yuan tarmog'idan tashqari, mo'g'ul kengayishi G'arbiy va O'rta Osiyoda bir qator tobe xonliklarni vujudga keltirdi, ularning tartiblari Xitoy emas, balki islom tarixshunoslik uslubini qabul qildi. XIV asr oxiridagi sarkarda Amir Temur yoki Temurdan (1405-yilda vafot etgan) boshlangan Temuriylar sulolasi XV asrda mintaqaning katta qismini boshqargan va tarixga alohida qiziqish bildirgan, ko'pincha solnomalar va buyuk shaxslar haqidagi hikoyalarni tinglagan. Bir kuni Temur nomi tarixiy tafakkur tarixidagi eng mashhurlardan biri bo'lgan tunislik musulmon bilan suhbatlashib qoldi. Ibn Xaldun (1332–1406) avvalgi yetti asrlik islom tarixshunosligi bilan tanish bo'lmagan, unga hayratda qolgan G'arb olimlarining ta'kidlashicha, noyob shaxs bo'lmasa-da, haqli ravishda shuhrat qozongan. Uni ilgari al-Mas'udiyda kuzatilgan falsafiy yo'nalishlarning cho'qqisi sifatida ko'rish to'g'riroq bo'ladi. Uning shuhrati an'anaviy ravishda tarixning o'ziga emas, balki uning prolegomenasi yoki Muqaddimaga («Tarixga kirish») asoslangan edi. Bu tarixiy o'zgarishlarga asos bo'lgan ko'plab omillarni, jumladan urf-odatlar, xulq-atvor, iqlim va iqtisodiyotni tahlil qilishga qaratilgan ulkan urinish edi.

Ibn Xaldunning hokimiyatga kelgan shaxslar va guruhlar jamoaviy ruh yoki «asabiya» bilan harakatlanishi haqidagi g'oyasi (bu o'z-o'zidan ko'pincha hokimiyatni saqlab qolishga to'sqinlik qiladi va bostirilishi lozim) keyingi Yevropa asarlarida, jumladan, I.G.Gerderning ishlarida o'z aksini topgan (4-bobga qarang). Shu bilan birga, uning rejimlar mustahkamlangach, deyarli muqarrar ravishda parchalanishi yoki korrupsiyaga berilishi va qulashi haqidagi fikri yunon tarixchisi Polibiyning davraviy siyosat nazariyasiga hamohangdir. Uning hokimiyat tahlili XVI asr florensiyalik tarixchi va nazariyotchisi Nikkolo Makiavellining qarashlarini ham oldindan ko'zda tutgan. Biroq «Muqaddima» faqat tarixiy jarayonlar va ta'sirlarning keng qamrovli masalalariga bag'ishlanmagan. IX va X asrlarda ilohiyotshunoslar tarixning foydasi va ishonchliligini shubha ostiga olganlarida, tarixchilar o'z uslublari va farazlarining asoslarini muqaddimalarida bayon etib, bunga qarshi turdilar. Ibn Xaldun, garchi uning mulohazalari ancha keng qamrovli bo'lsa-da, tarix fani nimalarni o'z ichiga olishi va uning zaif tomonlari qayerdaligi haqidagi mavjud fikrlash an'anasiga mos keladi. Kitobining boshidayoq Ibn Xaldun tarixiy haqiqat, aniqrog'i, nohaqlik chegaralari haqida mulohaza yuritadi. Tarixiy bilim bir necha turdagi yolg'ondan aziyat chekadi. Ularning birinchisi «xurofot va tarafkashlik» bo'lib, u bunda islomdagi ma'lum bir oqim yoki fikrga ko'r-ko'rona ergashishni nazarda tutgan. Yolg'onning boshqa turlari qator insoniy zaifliklar: guvohlarning o'zlarini yetarlicha tekshirmasdan ularga ishonish, voqea maqsadini tushunmaslik, hodisa haqiqatligiga asossiz ishonch, tarixchilarning hokimiyat egalariga yoqish uchun hikoyalarni bezashga moyilligi va eng muhimi, «jamiyatda yuzaga keladigan turli sharoitlarni bilmaslik» bilan bog'liq. Bularning barchasi keyinchalik yevropaliklar nazariy va falsafiy darajada o'rganadigan mavzulardir.

Janubiy Osiyoda tarix shakllari

Xitoy va islom tarixshunosligining qadriyatlari va uslubi ularning nasroniy Yevropadagi analoglaridan farq qilgan, ammo ularning asarlari, shunga qaramay, tarixiy asarlar sifatida aniq belgilangan va ular xronologiya, meyoriy funksiya, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan «haqiqat»ni taqdim etishga sodiqlik va o'tmish haqidagi aniq faktlarni saqlashga intilish kabi masalalarda umumiy manfaatlarga egadir. Shu sababli, hatto G'arb tarixshunosligining aksariyat tarixlarida (agar ular umuman tilga olinsa) Xitoy tarixiy an'analariga bo'lgan hurmat ham, odatda, o'tmishni idrok etishning uzoqroq tuyulgan boshqa usullariga nisbatan butunlay rad etiladi. Ilk Janubiy Osiyo tarixiy yozuvi shular jumlasidandir. Uning o'tmish haqida fikr uyg'otish va yozish qobiliyati, ayniqsa, hinduizmdan ilhomlangan shakllarda, ko'pincha rad etildi: musulmon al-Beruniy 1020-yillarda «narsalarning tarixiy tartibiga» hindlarning qiziqishi yo'qligini izohlagan; Gibbon o'n sakkizinchi asrda tarixning umumiy «Osiyo» kamchiligini qayd etdi; bu ayblov o'n to'qqizinchi asr boshlarida Jeyms Mill va Georg Vilgelm Fridrix Gegel tomonidan qo'llab-quvvatlangan.

Ko'plab etnik guruhlar va tillar, shuningdek, dinlar ichidagi va ular orasidagi murakkabliklar G'arb tarixshunosligiga o'xshash biror narsa rivojlanishiga imkon bermadi, agar biz buni Fukidid uslubidagi kanonik tarixchilar to'plami-

ni nazarda tutsak. Shuningdek, Szin sulolasidan keyingi Xitoy tarixshunosligini rag'batlantiradigan va tez orada byurokratlashtiradigan markaziy davlat apparati ham yo'q edi. Biroq o'tmish haqidagi fikrlar, shuningdek, ulardan kelib chiqqan og'zaki an'analar va yozuv qadimgi Hindistonda bir necha an'analarda mavjud bo'lgan. Milodning birinchi ming yilligi o'rtalariga kelib, hukmron brahmanlar tabaqasi uchun nufuzli manba bo'lgan ittixosa-purona eng diqqatga sazovordir. Ittixasa «shunday bo'lgan» deb tarjima qilinadi va keyingi davrlarda «tarix» degan ma'noni anglatadi, garchi u qadimda bunday assotsiatsiyaga ega bo'lmagan. Purana (sanskrit tilida) «qadimgi davrlarga oid» yoki «eski bilim» eshitilgan yoki eslab qolingan ma'nolarni anglatadi. Milodiy birinchi ming yillikning o'rtalarida yaratilgan Vishnu-purana «vorisiylik» bobini o'z ichiga olgan bo'lib, unda uning dunyoqarashi ham, mifdan tarixning paydo bo'lishi ham tasvirlangan. U uzoq afsonaviy o'tmishda boshlanib, buyuk to'fon va qahramonlik davrining oxirini anglatuvchi yirik urushlar orqali avloddan avlodga davom etadi.

Islomdan oldingi Hindiston, ko'pincha diniy muassasalarda to'plangan ittixas-purandan farqli o'laroq, o'tmish haqida yozishning boshqa an'analarini ham rivojlantirdi. Mintaqaning yana bir yirik dini buddaviylik ham yozma tarixga, ham xronologiyaga ilk sodiqlikni namoyon etgan. Tibet va Shri-Lankada ham topilgan buddaviylik tarixiy yozuvi braxman yozuvidan hech bo'lmaganda bitta muhim jihati bilan farq qilgan – uning voqealarni yagona sanoq nuqtasidan, ya'ni Buddaning miloddan avvalgi 483-yilda vafot etganligidan ekanligini ta'kidlash lozim (bahsli sana, ba'zan, ammo barcha buddaviy mamlakatlar tomonidan ham qo'llaniladi). Masalan, Shri-Lankadan kelgan pali tilidagi yilnomalar ma'lum bir buddaviylik tariqati yoki monastiri tarixiga qaratilgan, ammo dunyoviy tarix va undan oldingi davrlar tarixiga ham tegishli. Ulardan eng mashhuri milodiy IV asrdan boshlab bir necha yuz yillar davomida davom etgan va qariyb ikki ming yillik kumulyativ tarixini saqlab qolgan vamsalar[14] janridir. Vamsaning uzoq umr ko'rishi diqqatga sazovordir: mavjudligining davomiyligi bo'yicha yagona taqqoslanadigan misollar Xitoy Chjensi yoki «Yigirma to'rt standart hikoyalaridir». Agar o'rta asrlarda yozilgan xronika turlari Napoleon davrigacha tarixiy yozuvning asosiy yo'nalishi bo'lib qolganda edi, Yevropa tarixshunosligi qanday ko'rinishda bo'lishini o'ylab ko'ring. Buni kelajakda tasavvur qilish uchun, agar o'rta asrlarda yozilgan yilnomalarning turlari Napoleon davrigacha tarixiy yozuvlarning asosiy oqimi bo'lib qolsa, Yevropa tarixshunosligi qanday ko'rinishga ega bo'lishini ko'rib chiqamiz.

Hind tarixlarining eng g'ayrioddiysi aniq xronologiyani o'z ichiga olganligi bilan ajralib turadi – bu Kalxanaga (ijodi XII asrning o'rtalarida gullab-yashnagan) tegishli bo'lgan «Rajatarangini» («Qirollar daryosi» taxminan 1148–1149-yillarda yozilgan) nomli XII asrga oid sanskrit matnidir. Ushbu she'riy asar Kashmir tarixining eng qadimgi davridan to muallif davrigacha bo'lgan davrni qamrab olgan

[14] Tarixiy yilnoma.

bo'lib, afsona, og'zaki an'analar, yozma yozuvlar va bitiklarga asoslangan; muallif foydalangan boshqa tarixiy manbalarga havola qilingan, bu esa o'z davrida noyob hodisa bo'lmaganligini ko'rsatadi. Kalxananing dostoni o'sha davrdagi aksariyat hind tarixiy asarlariga qaraganda xronologiyaning ancha rivojlangan his-tuyg'usini namoyish etadi va boshqa mintaqalar bo'yicha bizga tanish bo'lgan: mashhur o'tmishdoshlarining xatolari; turli manbalarga murojaat qilish zarurati; uslubning ahamiyati; va tarixchining ta'limiy vazifasi kabi masalalarga to'xtalib o'tadi.

Shimoliy Hindistonda buddaviylik ham, hinduiylik ham tubdan farq qiluvchi din – islom bilan to'qnashdi, u subkontinentga tarixiy yozuvning o'z varianti olib keldi. Hindistonda bir muncha vaqtdan beri musulmonlar, jumladan, al-Beruniy kabi tashrif buyuruvchilar ham bor edi, ammo islomiy Hindiston aslida Janubiy Markaziy Hindistonda Dehli sultonligi (1206–1526) va keyingi Dakan sultonliklari (1490–1596) kabi musulmon hukumatlarining o'rnatilishi bilan boshlangan. Bu saroylar bilan aloqador bo'lgan musulmon solnomachilari butunlay boshqa tarixiy tafakkurni va o'sha vaqtga kelib bir necha yuz yillik bo'lgan islom tarixnavislik an'anasini olib kirdilar. Bu hind-musulmonlar orasida Ziyoiddin Baroniy (1284-yildan 1357-yilgacha faoliyat ko'rsatgan) kabi zamonaviy ma'lumotlarni sinchkovlik bilan yozgani, bu esa uni qimmatli manbaga aylantirgani va uning falsafiy qarashlari uchun yuqori obro'ga ega bo'lgan yagona tarixchiga aylantirdi. Baroniy «Shoh Feruz tarixi»ni 1357-yilda yetmishdan oshganida, tarixning maqsadlari, «fanlar malikasi» va Qur'on yoki qonunlar bilan bog'liq bo'lganlaridan tashqari bilimning oliy shakli haqida jiddiy fikr yuritib, tugatdi. U tarixni o'rganishning yetti xil sababini ta'riflaydi: u muqaddas matnlar va misollar to'plami bilan tanishtiradi; u hadislarning egizak ukasi bo'lib, ularning dalillarini tasdiqlashga yordam beradi; u aql va mulohazani mustahkamlaydi, bizni boshqalarning tajribasiga duch kelishga majbur qiladi; u qiyin paytlarda hokimiyat egalariga tasalli beradi, ko'pchilik muammolar uchun sinovdan o'tgan yechimlar mavjudligini ko'rsatadi; tarixni bilish yaxshi musulmonlarda sabr va kamtarlikni tarbiyalaydi; u ezgu va yovuz xarakterlarni aniq ajratib ko'rsatadi, yaxshi va yomon xulq-atvorning oqibatlarini ko'rsatib, hukmdorlarni munosib yo'l tutishga undaydi va nihoyat, haqiqatning asosi sifatida, u oddiy o'quvchilarga qimmatli misollar taqdim etadi va ularni to'g'ri yo'ldan borishga undaydi. Tarixchining vazifasi o'z-o'zidan axloqiy bo'lib, tarixdan saboq berishdir. «Tarix – bu ishonchli inson bo'lsa, isbot talab qilmaydigan fan», degan qo'shimcha ta'kidida «ishonchli» aslida «oliy nasab» degan ma'noni anglatadi: Baroniy epistemologik nufuzni o'z egalarining ijtimoiy holatiga bog'lagan ilmiy va tarixiy haqiqatga nisbatan ancha keyingi Yevropa qarashlarini oldindan bashorat qilgan.

Sharqiy Osiyoda Tandan Yuangacha bo'lgan tarixshunoslik

G'arbiy Rim imperiyasining qulashi atrofidagi asrlar tartibsizliklari va g'alayonlari Xitoyda 220-yilda Sharqiy Xan sulolasi tugaganidan keyin yuz bergan tarqoqlik davriga o'xshashdir. Bu davrda bir qator qisqa muddatli va ba'zan bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan sulolalar parchalangan Xan imperiyasining turli qismlarini boshqargan. Imperiyaning shimoliy va janubiy qismlaridagi xususiy olimlar tomonidan katta hajmdagi tarixiy asarlar yaratilgan, jumladan, III asr o'rtalarida Vey, Shu va U davlatlarining «Uch qirollik» haqidagi bir qator zamonaviy tarixlari shular jumlasidandir. Tarixnavislik shu qadar keng tarqaldiki, davr oxiriga kelib, ilgari tarix yozuvchisini anglatgan «shi» so'zi tobora ko'proq tarixiy matnning o'ziga nisbatan ishlatiladigan bo'ldi. Xan imperiyasining vorisi bo'lgan davlatlar keyingi to'rt asr davomida juda ko'p tarixiy asarlar yaratdilar (ko'pincha bambuk yoki ipak o'rniga yangi manba – qog'ozda). Xan sulolasining tugashi va Tan sulolasi davrida barqarorlikning qaytishi o'rtasida taxminan 140 ta sulola tarixi paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. Agar Ban Gu milodiy I asrda atigi o'n ikkita tarixiy asarni sanab o'tishga muvaffaq bo'lgan bo'lsa, 656-yilga kelib «Suyshu» mualliflari, ya'ni Suy sulolasi tarixini (581–618) yozganlar, 900 ga yaqin asarni sanab o'tishgan. VI asrning o'rtalariga kelib, ishonchsiz tarixlarni ajratib olish maqsadida, Lyan sulolasining Yuan imperatori (552–555) ularning ba'zilarini «chjenshi» («standart tarixlar») deb e'lon qildi va shu bilan ushbu atamani yaratdi (ularning yigirma to'rtta kanonik matn sifatida raqamlanishi ancha keyin, XVIII asrda paydo bo'ladi).

Tan sulolasining (618–907) vujudga kelishi tarixshunoslikning ham mavqei, ham amaliyotining sezilarli o'zgarishiga olib keldi. Asrlar davomida mavjud bo'ladigan davlat imtihonlari tizimini yaratish bilan bir qatorda (622-yil) Tan sulolasi hukumat faoliyatiga tarixshunoslikni kiritdi va oldingi sulolalar davridagi tarixchilarga imperiya homiyligiga asoslanib, tarixni tizimli ravishda «byurokratlashtirish»ni boshladi. 629-yilda yangi Tarix yozish byurosi (shiguan) tashkil etildi, u dastlab Kanselyariyaga biriktirilgan va bir asrdan ko'proq vaqt o'tgach, Kotibiyatga o'tkazildi; Byuroning Sharqiy poytaxt Loyanda ham filiali bor edi.

Tanning tarixshunoslik loyihasi yaqin o'tmish haqida ishonchli yozuvlar to'plami yoki milliy tarix (goshi) yaratishni maqsad qilgan edi. Bu yakuniy natijada kelajakda sulola tarixini tuzish uchun foydalanilishi kerak edi. Byuro, shuningdek, eklektikroq «Shichzi» emas, balki pravoslav konfutsiychi Ban Guning «Xanshu» asarini namuna qilib, bir nechta Xan sulolasidan keyingi davr sulolalarining yangi tarixlarini yaratdi. Shunday qilib, Byuroda institutsionallashtirilgan jarayon tarixiy voqealarni ularning sodir bo'lishiga qarab yozib borish va keyinchalik ushbu voqealarni hikoya qilish shaklida abadiylashtiradigan tarixlarni yozishni aniq ajratib turardi. Biz bu farqni o'sha davrdagi dunyoning

hech bir joyida bunday aniq tushuntirilganini topolmaymiz, shuningdek, ishlab chiqarishning bu «konveyer» yondashuviga o'xshagan biron narsani, uning kundalik voqeadan tortib sulolaviy umumlashtirishgacha bo'lgan bosqichlarini ham topolmaymiz. Jarayon amaldagi imperator hukmronligi davrida yuritiladigan saroy kundaliklari, uning so'zlari va harakatlarining yozuvlari bilan boshlangan, ulardan nazariy jihatdan imperatorning o'zi foydalanishi mumkin emas edi – hatto bir imperatorga uning o'z yilnomachilari yozgan narsalarni ko'rishni rad etishgan. Ushbu va boshqa materiallar asosida har bir hukmronlik davri oxirida «haqiqiy yozuvlar» to'plami (shilu), ba'zan esa odatda standart tarixlarning yilnomalari va tarjimayi hollari formatiga mos keladigan hukmronlikning o'zi «milliy tarixi» tuzilgan. Dastlabki pretsedentlarga ega bo'lmagan bu Tan ixtirosi keyingi barcha sulolalar rasmiy tarixshunosligining muhim qismini tashkil etdi; sulolaning batamom tanazzulga uchrashi va uning vorisi yuksalishidan so'ng, ular bu sulolaning standart tarixi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Bu ish doimo ikkita asosiy elementni o'z ichiga olardi: asosiy yilnomalar va alohida taniqli shaxslarning, ba'zan esa chet el xalqlarining tarjimayi hollari.

Yozilgan tarixning barchasi sulolalar tarixi bo'lmagan, shuningdek, uning hammasi ham Byuro nazoratida bo'lmagan. Bunga qo'shimcha ravishda, muassasalar tarixi, tarixiy ensiklopediyalar va xususiy tarixiy asarlar kabi bo'limlar ham mavjud edi. Ularning ba'zilari o'z tashabbusi bilan yozgan Byuro a'zolarining ishlari edi. Ko'plab xususiy mualliflar «solnoma-biografiya» formatining murakkabliklaridan qochib, oddiy yilnoma usulini afzal ko'rganlar. Tan sulolasi oxirlariga kelib, Byuro o'z nazoratining bir qismini yo'qotgani sababli, xususiy tarixiy asarlar keng tarqala boshladi. Ba'zi olimlar hajmi katta sulola tarixlarini qayta yozish yoki qisqartirishga urinishi natijasida norasmiy xronika shaklidagi tarixlar paydo bo'ldi. Tan davrining tarixshunoslik tizimi bo'g'uvchi va yangiliklarga qarshi bo'lishi mumkin edi, ammo e'tiborli tomoni shundaki, u o'z tanqidchilarini ham yetishtirib chiqardi. Ular orasida ingliz Bedaning deyarli zamondoshi bo'lgan Lyu Chjitszi (661–721) ham bor edi. Uning «Shitun» («Tarixshunoslikka har tomonlama qarashlar») asari tarixshunoslikka nisbatan o'ta teran sharh hisoblanadi. Lyu yoshligidanoq tarix bilan shug'ullangan, ammo uning rasmiy tarixchi sifatidagi faoliyati qisqa bo'lgan. U «dangasalar boshpanasi» va «mansabparastlar uyasi» deb atagan Byurodan chuqur ko'ngil qoldirib, iste'foga chiqdi. U Byuro a'zolarining qulay va korrupsiyaga moyil turmush tarzini, shuningdek, tarix yozish jarayonining imperatorlar yoki haddan ortiq nazorat qiluvchi bosh vazirlarning siyosiy aralashuviga nisbatan zaifligini yoqtirmasdi. Lyu, shuningdek, jamoaviy yozilgan tarixlarning adabiy qimmatiga shubha bilan qarardi. U iste'dod, bilim va ziyraklikni yaxshi tarixchining eng muhim fazilatlari sifatida belgiladi. Bunda haqiqat va aniqlik tarixchi o'z asarlarida intilishi kerak bo'lgan oliy maqsad edi. Bundan tashqari, u tarixiy janrlarni yanada batafsil tasnifladi va barcha avvalgi tarixiy asarlarni oltita «maktab»ga ajratib tashkil etdi.

Sun sulolasi (960–1269) tarixshunoslik sohasiga ulkan hissa qo'shdi. Sun davri tarixchilari «zamonaviy» tarixiy tafakkur vositalarini ishlab chiqqanligi uchun yuqori baholangan. Ular har bir imperator haqida majburiy «Haqiqat yozuvlari»ni tuzib, ma'muriy hududlar uchun bibliografik, geografik, genealogik, biografik, tarixiy va ijtimoiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ma'lumotnomalar yoki fanchjilarni rivojlantirdilar. Shuningdek, ular kamida oltita keng qamrovli Goshi (cheklangan ma'noda «milliy» tarixlar), to'liq yilnomalar, monografiyalar va tarjimayi hollarni yaratdilar. Sulola Sima Syandan keyin, ehtimol, eng buyuk xitoy tarixchisi bo'lgan Sima oilasining boshqa a'zosi Sima Guanni (1019–1086) yetishtirib chiqardi. Sima Guan siyosatchi va yuqori martabali amaldor sifatida faoliyat yuritdi, raqiblari uni iste'foga chiqishga majbur qilgunga qadar turli mavzularda asarlar yaratdi. Uning asosiy merosi «Szichi Tunszyan» nomi bilan tanilgan, yaratilishi deyarli yigirma yil davom etgan ulkan asar bo'ldi. Bu unvon, tarixchi saroyda ba'zi dastlabki bo'limlarni o'qigandan so'ng, Simani moliyaviy qo'llab-quvvatlagan va uning ishidan hayratga tushgan imperator tomonidan berilgan bo'lib, odatda «Boshqaruvga yordam beradigan umumiy ko'zgu» deb tarjima qilinadi. Sima Guan Tan davridagi Lyu Chjitszining «Namunali tarixlar»ning cheklanganligi va sifatiga nisbatan noroziligini meros qilib oldi. Bu norozilik, shubhasiz, ularning tarixning bir suloladan kattaroq davrini qamrab ololmasligidan kelib chiqqan edi (bu muammo o'n to'qqizinchi asr oxiridagi xitoylik olimlarni tashvishga soladi va ular yechimni o'z mamlakatlaridan tashqarida izlaydilar). U Xitoyning urushayotgan podsholiklar davridan boshlab, miloddan avvalgi 403-yildan milodiy 959-yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan keng qamrovli umumiy tarixini yozishga intildi. Sima Syan o'z materialini yilnomalar, xronologiyalar, tarjimayi hollar va boshqa qismlarga bo'lib tashkil etgan bo'lsa, Sima Guan o'tmish saboqlarini ajratib ko'rsatish uchun oddiyroq yo'lni – to'g'ridan to'g'ri xronologik hikoyani tanladi. U birlamchi va ikkilamchi manbalar o'rtasidagi farqni ifodalab, iloji boricha asl dalillarni o'rganish zarurligini ta'kidladi va g'ayritabiiy hodisalarni sabab-chi omil sifatida ko'rishga nisbatan o'ta shubha bilan qaradi. Sima Guanning ishi Sun davri tarixshunoslik merosining asosiy elementiga aylandi. Unda tarixning amaliy saboqlari va bilimni ensiklopediyalar kabi mavzuli tashkil etilgan kitoblar orqali foydali o'tmishga aylantirish jarayoni ta'kidlangan. Tarixni bilish imperator saroyigacha bo'lgan Xitoy ta'lim tizimining eng muhim qismiga aylandi. Tarix saboqlari haqidagi imperator ma'ruzalari yoki seminarlar tizimi, shuningdek, Sima Guan va boshqa mualliflar asarlarining muntazam o'qilishi 1911-yilda imperiya qulagunga qadar davom etdi.

Yaponiyada (milodiy V asrdan boshlab «millat» deb e'tirof etilgan) tarix Xitoyga qaraganda ancha kechroq rivojlandi va Xitoy yozuvining qabul qilinishi, Xitoy ilm-fanining keng o'zlashtirilishi, konfutsiychilik va buddizmning ta'siri hamda xitoy tilining tez-tez asar yozish tili sifatida ishlatilishiga qaramay,

bir xil shaklda rivojlanmadi. Farqlar muhim ahamiyatga ega. Ba'zan ta'kidlanishicha, konfutsiychilik tamoyillari va Xitoy tarixshunoslik modellari yaponlar tomonidan qabul qilingan bo'lsa-da, manbalarga va tekshirilmagan an'analarga tanqidiy munosabat bu o'zlashtirishga hamroh bo'lmadi. Aksincha, aksariyat yapon tarixchilari qadimgi an'analarni qabul qilishni o'zlarining burchi deb bilishdi. XVIII asr tarixchisi va millatchisi Motoori Norinaga o'z mamlakatiga Xitoy ta'sirini yoqtirmagan va manbalarni konfutsiycha tanqid qilishni ochiqdan ochiq rad etib, kitobxonlariga eski kitoblarni shubhali «xitoycha qalb» (karagokoro) bilan o'qimaslikni maslahat bergan. Bundan tashqari, Xitoyda rasmiy tarixnavislik asta-sekin rivojlanib borgan bir paytda, yaponlar tarixnavislikni nisbatan yosh Yamato sulolasini mustahkamlash vositasi sifatida boshidanoq imperator saroyi bilan bog'ladilar. Xususiy tarixnavislik ancha keyin paydo bo'ldi. Bu X asrning boshlarida rasmiy tarixlarning dastlabki an'anasi to'satdan uzilgandan keyin yuz berdi. Xitoyda bo'lgani kabi ular bilan parallel emas.

Eng qadimgi saqlanib qolgan tarixiy matnlar Nara davrining boshlariga (710–794-yillar) tegishli: «Kodziki» (milodiy 712-yilda yakunlangan «Qadimgi voqealar haqidagi yozuvlar») va «Nihon syoki» («Yaponiya yilnomalari», shuningdek «Nihongi» nomi bilan ham tanilgan, 720-yilda tuzilgan). «Kodziki» 711-yilda, ehtimol malika Gemmey tomonidan buyurtma qilingan, «Nihon syoki» esa uning qaynotasi, imperator Temmu buyurtma bergan ishning natijasi (yoki keyingi talqini) bo'lishi mumkin. Ikkala matn ham dunyoning yaratilishi va keyinchalik quyosh ma'budasining to'g'ridan to'g'ri avlodi bo'lgan birinchi inson-monarx Dzimmu tomonidan imperiyaga asos solinishi haqidagi qudratli mifologiyani yetkazib bergan. O'tmish haqidagi yaponcha tasavvurlarning nisbatan izchil mavzusi, Tenno yoki imperatorning ilohiy kelib chiqishiga ishonch XX asrdagi yapon maktablarida o'qitilishda davom etdi. «Kodziki» ham, «Nihon syoki» ham o'z hikoyalarini olamning yaratilishidan boshlaydi, afsonalar, rivoyatlar va og'zaki an'analarga, shuningdek, ular go'yo tuzatayotgan avvalgi hujjatlarga tayanadi.

Bu ikki dastlabki asar o'rtasida muhim farqlar mavjud. Aniq xronologiyaga ega bo'lmagan «Kodziki» taxminan 628-yilda tugaydi, «Nihon syoki» esa (aksincha, deyarli qat'iy xronologik) 697-yilda yakunlanadi. «Nihon syoki» Yaponiyani jahon yoki hech bo'lmaganda, ufqida Xitoy giganti ko'rinib turgan minqaviy maydonda mustahkamlashga qaratilgan edi. U xitoy tarixshunosligiga ochiq-oydin taqlid qilish maqsadida xitoy tilida tuzilgan, shu jumladan, ilgari Sima Syanda kuzatilgan tendensiyani o'z ichiga olgan: bir voqeaning bir nechta versiyalarini «boshqa asarda aytiladi» yoki «boshqa joyda deyiladi» kabi ibolar bilan kiritishdir. Uning mualliflari xitoycha chjenshi'dan model va manba sifatida foydalanganlari aniq: asar xitoycha asarlardan parchalar oladi va ularni yapon hukmdorlarining nutqlariga aylantiradi. 901-yilga kelib, «Nihon syoki» xitoy tilidagi yana beshta asar bilan to'ldirildi, ular ham goshi va chjenshi na-

munasida yaratilgan bo'lib, ular bilan birgalikda «Olti milliy tarix» yoki «Rikkokusi»ni tashkil etadi.

X asr oxiriga kelib, Yaponiyada Xitoy sulola tarixlarini mexanik ravishda takrorlash o'z dolzarbligini yo'qota boshladi. «Rikkokusi»ning rejalashtirilgan davomini yaratish uchun mas'ul bo'lgan idora 969-yilda tugatildi. Buning bir nechta sabablari bor, ammo eng muhimi shundaki, Xitoy tarixiy yozuv tizimi, xususan, suloladan standart tarixning asosiy birligi sifatida foydalanish Yaponiya uchun mutlaqo mos emasdi. Yapon nuqtayi nazaridan, barcha imperatorlar bir sulolaga mansub bo'lib, Dzimmunning to'g'ridan to'g'ri avlodlari edi: «Kodziki» rivoyatlar to'plami ham, xronologik jihatdan tuzilgan «Nihon syoki» ham Xitoy standart tarixlariga xos bo'lgan sulola ko'tarilishi va tanazzuli siklini emas, balki imperatorlik sulolasining uzluksizligini nazarda tutadi. Bir qator mayda qo'zg'olonlarga qaramay, XII asrgacha nisbatan kichik beqarorlik kuzatilgan. Sulola ichidagi nasabnomadagi o'zgarishlar tegishli tarzda qayd etilgan va hatto «yaxshi birinchi imperator/yomon oxirgi imperator» sikli ham Xitoydan Yaponiyaga ko'chirilgan; biroq bu o'zgarishlar yapon yozuvchilari uchun «Osmon mandati»da jiddiy o'zgarish hisoblanmagan. Ushbu chiziqlilik va xitoy madaniy hukmronligiga ma'lum darajada qarshilik ko'rsatish, konfutsiylik ta'siriga qaramay, uning tili dastlab o'zlashtirilgan bo'lsa-da, Xitoy tarixiy yozuvi tizimi hech qachon Yaponiyada to'liq qayta tiklanmasligini ta'minladi. Bu borada alohida sulolalarni tan olgan va xitoy tarixiy yozuvini sillok (= shilu) va chonsa (= chjenshi) kabi aniq janrlargacha osonroq moslashtirgan qo'shni Koreya bilan sezilarli farq mavjud.

XI asrdan boshlab, Xeyan davrining (794–1185) o'rtalarida, yapon tilida yozilgan boshqa turdagi tarixiy asarlar – monogatari deb ataluvchi nasr yoki she'riy hikoyalar paydo bo'la boshladi. Ularning ba'zilari tarixdan ko'ra badiiy adabiyotga yaqinroq bo'lib, bu ko'plab ilk tarixiy madaniyatlarning ular o'rtasidagi qat'iy chegaralarni o'rnatishga qarshi ekanligini ko'rsatadi. «Rekishi monogatari» («Tarixiy qissalar») mustaqil olimlar va saroy ahli tomonidan yozilgan oltita asardan iborat bo'lib, ular ba'zan xronika shaklida bo'lsa-da, hajmi va uslubi jihatidan milliy tarixlardan sezilarli farq qiladi, ba'zan esa birinchi shaxs tilidan hikoya qiladi. Ba'zilari, masalan, «Gunki monogatari» («Harbiy qissalar») deb ataluvchi guruh, zo'ravonlik to'qnashuvlari haqida hikoya qilgan va ko'pincha og'zaki ijro etilgan (Gomer dostonlari yoki o'rta asr fransuz chansons de geste kabi, qahramonlik qadriyatlari bilan o'xshash), keyinchalik nasriy shaklda yozilgan hamda rasmlar bilan bezatilgan. Ulardan asosan XII asrga oid beshta asar saqlanib qolgan. Turkumning so'nggi va eng uzun asari keyinroq, XIV asr o'rtalarida yozilgan «Tayheiki» («Buyuk tinchlik haqida qissa») edi.

O'rta asrlarda eng ko'p o'qilgan yapon tarixiy asarlari orasida buddaviy rohib Dzienning «Gukansho» («Ahmoqning qaydlari», taxminan 1220-yillar) va buddaviylik ta'sirida yozilgan yana bir asar – XII asr boshidagi «Rekishi monogatari» janridagi «Okagami» («Buyuk ko'zgu») bor edi. Dzien (1155–1225) o'sib borayotgan harbiylar sinfi imperatorlik hokimiyatiga tahdid solayotgan beqaror davrda yozgan; bu uni o'tmishdan asosiy qonuniyatlarni izlashga undagan va aynan uning Yaponiya o'tmishidagi voqealarning asosiy sababi sifatidagi «Aql» haqidagi mulohazalari eng qiziqarli hisoblanadi. So'nggi Rim tarixshunosligida paydo bo'lgan va keyingi davrlarda takrorlangan muammolarni – nazariy jihatdan ilohiy imperatorlik hokimiyatini boshqaruvga bevosita ta'sir o'tkazishga intilayotgan harbiylar bilan qanday muvofiqlashtirish mumkinligini – sezmaslik qiyin. O'tmishning o'zi tasodiflar va kutilmagan hodisalar emas, balki «Aql»ga o'xshash narsaning rivojlanish jarayoni edi. Ta'kidlash joizki, bu XVIII va XIX asrlardagi Yevropa mutafakkirlari nazarda tutgan «Aql» emas, balki tanazzulning keng qamrovli bosqichi doirasida narsalarning (shu jumladan, davlatlarning) davriy ko'tarilishi va pasayishining shaxssiz qonuni edi; u Gegeldan ko'ra Polibiyga yaqinroq edi. «O'kagami» uslub jihatidan o'xshash: ikki juda keksa odamning suhbati shaklida taqdim etilgan, uning muallifi Dzienning tanazzul haqidagi qarashi va dunyo Buddaning Uch Davrining oxirgisi – mappo davrida, o'n ming yillik tanazzul davrida ekanligiga ishonchini baham ko'radi. Garchi bu xitoy an'anaviy tarixlarining solnomaviy-biografik shakliga taqlid qilgan birinchi yaponcha tarixiy asar bo'lsa-da, «O'kagami» «Rikkokushi» kabi rasmiy tarix emas, balki muallifi noma'lum xususiy asar edi. Bundan tashqari, «Milliy tarixlar»dan farqli o'laroq (ammo Dzienning «Gukansho»siga o'xshab), «Okagami» va uning keyingi asarlari (barcha nomlarida «kagami» yoki «ko'zgu» so'zlari bor) qo'mitalar tomonidan emas, balki yapon tilida va alohida shaxslar tomonidan yozilgan.

1339-yilda yakunlangan «Dzinno syotoki» («Ilohiy hukmdorlarning qonuniy vorisligi haqidagi yozuv») nomli keyingi asarida, biz VIII asrda yaponlarning imperatorlik tuzumini qonuniylashtirish uchun tarixdan foydalanish uslubiga deyarli to'liq qaytganmiz. Bu asar keyingi bir necha asr davomida ko'pincha imperatorga sodiqlikka chaqiriq sifatida keltirilgan. Uning muallifi Kitabatake Tikafusa (1293–1354) Dziendan tashqari, biz shunchaki ismidan ko'proq ma'lumotga ega bo'lgan o'rta asrlardagi kam sonli yapon tarixchilaridan biridir. Tikafusa (odatda u ismi bilan ataladi) sobiq imperator maslahatchisi, jangchi va aristokrat bo'lib, u, chamasi, o'z asarini ona viloyatida qamal paytida yozishga kirishgan, faqat bitta manba – «qisqartirilgan imperator shajarasi»ga ega bo'lgan, garchi bir necha yil o'tgach, u o'z asarini qayta ko'rib chiqishga muvaffaq bo'lgan. «Dzinno syotoki» imperator sulolasining butun tarixini, hukmdorma-hukmdor sharhlaydi va asar yaratilgan yili vafot etgan imperator Go-Daygo (1318–1339-yillarda hukmronlik qilgan) bilan yakunlanadi. Tikafusaning tarixi ochiqdan ochiq g'arazli bo'lib, imperatorni qudratli samuraylar (jangchilar) sinfiga qarshi qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Tikafusa Xitoy tarixini «Shidzi» va «Xanshu» kabi asarlardan bilgan va u Xitoyda yuz bergan sulola o'zgarishlari hamda ular keltirib chiqargan «tasvirlab bo'lmas» tartibsizliklarni Yaponiya imperatorlik sulolasining barqarorligiga

qarama-qarshi qo'ygan. Yaponiya har doim bir hukmron xonadonga qaytib kelgan – hatto ayrim yo'nalishlardagi og'ishlar ham oxir-oqibat asosiy daryoga qo'shiladigan irmoqlar kabi edi. Yaponiyaning alohida maqomi haqidagi bu tushunchani bu yerda ikki sababga ko'ra ta'kidlash muhim: birinchidan, biz bu mavzuning keyingi yapon tarixiy tafakkurida takrorlanishini ko'ramiz; ikkinchidan esa, u dunyoning boshqa qismlarida turli davrlarda ilgari surilgan «istisnoli» g'oyalarga o'xshaydi. Bu g'oyalar Isroilning ahdlashgan tanlangan xalq haqidagi tasavvuridan boshlab, Bedaning anglo-saksonlarga nisbatan shunga o'xshash qarashlarini, erta zamonaviy protestant providensializmini, va nihoyat zamonaviy nemis millatchiligining «Sonderweg» («alohida yo'l») tushunchasi hamda o'n to'qqizinchi asrdagi amerikaliklar e'tiqod qilgan «Manifest taqdir» g'oyasigacha bo'lgan turli fikrlarni o'z ichiga oladi.

Xronikalar davri: so'nggi o'rta asrlar xristian olamidagi tarixiy yozuvlar

O'rta asr tarixiy yozuvlariga uslub, kompozitsiya, manbalarga tanqidiy yondashuvning yo'qligi va to'g'ridan to'g'ri ishonchlilik kabi turli kamchiliklar tufayli uzoq vaqt e'tiborsizlik Uyg'onish davri gumanistlaridan boshlanib, XX asrgacha davom etdi. Bu barcha tarixiy yozuvlarni keyingi davr mezonlari asosida baholashning jiddiy va adolatsiz tendensiyasini aks ettiradi. Biroq baholovchi fikrlarni rad etgan holda, shuni tan olish kerakki, o'rta asr tarixshunosligining ko'p qismi zamonaviy o'quvchiga g'alati tuyuladi. Bir tomondan Fukidid yoki Tatsit, boshqa tomondan Leopold fon Ranke yoki Karl Marksni o'z ichiga olgan Yevropa tarixchilari qatorida V asr oxiri va XV asr o'rtalari oralig'ida yozgan deyarli har qanday tarixchi ma'lum darajada begona bo'lib ko'rinadi. O'rta asr tarixlarining g'alatiligini turlicha izohlashgan, ko'pincha solnomanavislarning parataktik kompozitsiyaga moyilligiga e'tibor qaratilgan. Bunda bir-biriga bog'liq bo'lmagan ko'plab voqealar, hatto uzluksiz hikoyaga yaqin asarlarda ham ketma-ket keltirilgan.

VIII va IX asrlarda G'arbiy Yevropada qirolliklarning shakllanishi migratsiyalar davriga chek qo'ydi, hududiy chegaralarni belgiladi (garchi haqiqiy milliy chegaralar bo'lmasa-da) va aristokratik hamda qirollik xonadonlarini barpo etdi. 1000-yilga kelib, «Angliya» «Shotlandiya» va «Fransiya» deb ataladigan mamlakatlar haqida gapirish mumkin edi. Ularning barchasida qirol bor edi, garchi merosxo'rlik hali Germaniyaning eski saylanadigan monarxiya amaliyotini to'liq siqib chiqarmagan bo'lsa-da. Boshqa geografik hududlar asrlar davomida bo'lingan holda qoldi. X asr boshlariga kelib, Markaziy Yevropadagi imperiya hokimiyati german saksonlar sulolasi – Ottonlarga tegishli edi. Shu paytda shimoli-g'arbiy franklar, endi fransuzlar deb ataladiganlar, Kapetinglar tomonidan boshqarilardi. X asrda Uesseks qirollari tomonidan birlashtirilgan Angliya ikki

asr davomida normanlar va daniyaliklarning bosqinlariga qarshi kurashdi. Ilgari Toledo vestgot monarxiyasi hukmronligi ostida birlashgan Iberiya yarimoroli bu vaqtga kelib bir nechta raqobatdosh qirolliklarga bo'linib ketgan va endi Andalusiyada kuchli musulmon hukmdorligi mavjud edi.

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan bu bosqichda bir nechta muhim tendensiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi va eng muhimi – jahon tarixi va cherkov tarixi o'rtasidagi an'anaviy farqlardan tashqariga chiqadigan, ammo klassik yunon yoki xitoycha shakl va tasnifga qat'iy e'tibor bermaydigan ajralib turadigan janrlar sonining sezilarli darajada ko'payishi. O'rta asrlarda, ayniqsa, Lotin Yevropasida qisman va uzuq-yuluq klassik meros mavjud edi. Bir tomondan, ular klassik notiqlik san'atini o'rganishgan va qo'llashgan hamda janr farqlaridan xabardor bo'lishgan. Ingliz-normand tarixchisi Orderik Vitaliy o'z asarini na to'qib chiqarilgan fojia, na «ko'p so'zli komediya» emas, balki shunchaki e'tiborli o'quvchilar uchun turli voqealarning yozuvi ekanligini ta'kidlagan. Boshqa tomondan, janr farqlarini anglash, ehtimol, tarixshunoslik amaliyotida kamdan kam hollarda o'z aksini topgan. «Tarix» so'zining o'zi endi dunyoviy tarixga, diniy tarixga va Bibliyadagi tarixiy kitoblarga nisbatan farqsiz qo'llanila boshladi. Bu atama tez orada romanlar va boshqa badiiy asarlarni ham o'z ichiga oldi. O'rta asr tinglovchilari ular o'rtasidagi farqni anglaganmi yoki bu aralashuvdan xavotirda bo'lganmi, aniq emas.

Tarixchilar qadimiylikdan uzoqlashgan sari, yaqinda paydo bo'lgan monarxiyalarni klassik andozalar doirasida tasvirlash tobora qiyinlashib bordi. Muammolardan biri shunday andozalarning cheklangan sonida edi. Shubhasiz, o'rta asr tarixchilari antik tarixshunoslik, uning usullari va qadriyatlaridan bexabar bo'lgan yoki klassik asarlar Uyg'onish davrigacha butunlay «yo'qolgan» degan fikr noto'g'ridir. Aksincha, antik mualliflardan gumanistlargacha bo'lgan aniq chiziq mavjud – ba'zi joylarda uzuq-yuluq va egri-bugri bo'lsa-da, u so'nggi antik davrning «klassiklashtirilgan» tarixchilari orqali o'rta asrlarning ko'p qismini qamrab oladi, shu jumladan, XII asr antik davriga oid romanlar hamda XIII asrdagi Lukan, Sallyustiy, Svetoniy va Sezar asarlarining moslashtirilgan variantlari yoki tarjimalarini o'z ichiga oladi. Klassik ritorika va uning usullari, hatto to'qima nutqlar ham muntazam ravishda, ko'pincha ta'lim berish maqsadida qo'llanilgan. IX asr boshidagi saroy tarixchisi Nitxard (844-yilda vafot etgan), Karoling davlatining so'nggi yillari voqealari haqidagi hikoyaning muallifi, Sallyustiyni o'qigan va xuddi shunday tarzda bu yaqinda sodir bo'lgan voqealarni zamonaviy o'quvchilar va kelajak avlodlar manfaati uchun saqlab qolishga intilgan. Karolina davlatining so'nggi yillari voqealari haqidagi hikoya muallifi Sallyusti o'qigan va xuddi shu tarzda bu yaqinda sodir bo'lgan voqealarni hozirgi zamon o'quvchilari va avlodlar manfaati uchun saqlab qolishga harakat qilgan.

Biroq mavjud antik mualliflarning soni juda cheklangan, ko'pincha parchalangan va ko'p asrlik tadqiqotlar hamda sharhlar tufayli buzilgan edi. Lotin tilida

so'zlashuvchi yevropaliklarga Sallyustiydan tashqari faqat bir nechta antik tarixchilarning to'liq asarlari ma'lum edi. Beda yoki Grigoriy Turskiy asarlari kabi ilk o'rta asr manbalarida yoki Vizantiya olimlari tomonidan keltirilgan parchalar va bayonlar faktik jihatdan ma'lumotli bo'lsa-da, tarix yozishda kam yordam berardi. Ko'pgina mualliflar uchun eng oddiy yechim tarixiy tashkilotning sinalgan va ishonchli birligi – solnomalarga qaytish edi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu klassik uslubda uzluksiz va izchil hikoya yozishga qodir bo'lmagan va Uyg'onish davrida klassik lotin namunalarini kashf etish bilan tarixni «qutqarishga» majbur bo'lgan, tasavvurdan mahrum rohiblarning ixtirosi emas edi. Solnomalar Yevseviy kabi ilk nasroniy tarixchilari orqali ma'lum bo'lgan va Beda tomonidan ishlab chiqilgan Pasxa jadvallari kabi xronologik va taqvimiy ishlarda qo'llanilgan tarixiy yozuvning qadimiy shakli edi. Solnomalardan foydalanish, ular kengayib, yanada uzunroq xronika shakliga birlashganida, bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qilgandek tuyuldi. Xronologiya oddiy bo'lib, asosiy sanalar va taqvim masalalari Yevseviydan Bedagacha bo'lgan xronograflar ketma-ketligi bilan belgilangan edi. Solnomalar esa muallifni biz tarixchi uchun muhim deb hisoblashimiz mumkin bo'lgan bir qator vazifalardan ozod qilardi: muhim va o'tkinchi narsalarni farqlash, bir voqea tarixini yoki qoida tariqasida bir yil doirasidan chiqadigan voqealar zanjirini hikoya qilishdir. Solnomalar odatda bir xil mazmunga ega bo'lib, alomatlar va kometalar yoki kuchli bo'ronlar haqidagi xabarlardan tortib, alohida qirollarning sayohatlari va urushlarigacha (va yilning ma'lum qismlarini, masalan, Rojdestvoni qayerda o'tkazganliklari haqidagi tafsilotlar) qamrab olardi. Boshqa masalalar, jumladan, ma'lum bir voqeadan olinishi mumkin bo'lgan saboqlar yoki vaqt bo'yicha taqqoslashlarga oid sharhlar, ko'p jihatdan tarixchining mahorati va ijodkorligiga hamda uning deyarli so'zma-so'z «qolip»dan tashqarida fikrlash qobiliyatiga bog'liq edi. Tarixiy yozuvning muqobil shakllari, jumladan, avliyolar hayoti va gesta yoki buyuk odamlarning «ishlari» mavjud bo'lib qoldi, ammo tez orada solnomalar ham joriy voqealarni yozib borish, ham o'tmish haqida hikoya qilish uchun eng maqbul usulga aylandi.

Ming yillar o'tib, so'nggi o'rta asrlardagi eng muhim madaniy o'zgarish aloqada sodir bo'ldi. Bu o'zgarish avvalgi asrlardagi asosan og'zaki madaniyatdan yozma matnlar va hujjatlar katta ahamiyat kasb etgan madaniyatga o'tishda namoyon bo'ldi. Bunday matnlarni saqlash, uzatish va hatto zarur hollarda yaratish muhim ahamiyat kasb etdi. Bu o'zgarish tarixshunoslik uchun chuqur oqibatlarga olib keldi. Savodxonlik asta-sekin oliy ruhoniylar va monastirlardan tashqariga tarqaldi. XI va XII asrlarda yozma qaydlar muntazam ravishda yuritila boshlandi, bu saqlanib qolgan hujjatlar sonidan ko'rinadi: ilgari marosim yoki og'zaki va'da bilan tasdiqlangan majburiyatlar endi qog'oz yoki pergamentda ham qayd etildi. Bu keyingi davrlarda yashagan tarixchilar uchun boy manba yaratdi, garchi uni to'liq deb bo'lmasa-da. Bugungi kunda arxivchilar va kutubxonachilar nimani saqlashni tanlashlari kerak bo'lgani kabi, ikkinchi ming yillikning boshlarida ular-

ning o'tmishdoshlari ko'pincha dolzarb bo'lmagan materiallarni yo'q qilishgan va shu bilan ular haqidagi xotirani butunlay o'chirib tashlashgan. Bundan tashqari, tarixiy rivoyatlarni, ayniqsa, qo'shiq va she'riyatni yetkazishda og'zaki aloqa vositalari faol qo'llanilishda davom etdi. Keyingi bir necha asr davomida tarix og'zaki va yozma usullar o'rtasida muvozanatda turdi. Yozma tarix og'zaki an'anaga kirib bordi va keyin yana yozma shaklga qaytdi. Ko'plab tarixchilarning o'zlari yozgan so'zlarni ko'rish emas, balki tinglash kerak bo'lgan material sifatida qabul qilish tendensiyasi yevropaliklarning barqaror og'zaki tafakkurining oddiy ko'rinishidir. XIV asrdagi yo'qolgan franklar shon-shuhratining yilnomalaridan biri shunday boshlanadi: «Men sizga buyuk bir voqeani aytib bermoqchiman, agar gapimga quloq solsangiz, umid qilamanki, u sizga yoqadi».

Ushbu murakkab muloqot vaziyatining va yozma qaydlarning ahamiyati ortib borishining yana bir natijasi «foydali» o'tmishni izlashning kengayishi bo'ldi. Bunday o'tmishdan saboq olish yoki hatto mulk huquqi va hududiy yoki sulolaviy qonuniylikni isbotlash mumkin edi. Ba'zi guruhlar o'zlarining hozirgi mavqei va uning ildizlari haqida uzoq yoki hatto qadimiy o'tmishda aytmoqchi bo'lgan aniq da'volari yoki bayonotlarini qo'llab-quvvatlash uchun tarixiy hujjatlarni saqlash, topish yoki hatto noldan yaratish zaruratini tez-tez his qilishdi. Ba'zi hujjatlar o'z-o'zidan asosiy hujjatlar sifatida emas, balki an'anaviy yoki odatiy huquq va imtiyozlarning keyingi kodifikatsiyalari sifatida qabul qilindi. Ushbu hujjatli burilish, shubhasiz, tarixiy yozuvning yangi turlarini yaratishda afzalliklarga ega edi. Biroq u salbiy oqibatlarga ham olib keldi, chunki ko'plab soxta matnlar paydo bo'ldi. Bu amaliyot qadimda paydo bo'lgan bo'lsa-da, endi deyarli cheklovlarsiz rivojlandi. Agar yordamchi hujjat ushbu yangi matn madaniyatida foydali bo'lsa, ko'pincha uni tekshirish uchun taqdim etish kerak edi. Uni topishning iloji bo'lmagan yoki u hech qachon mavjud bo'lmagan, lekin «bo'lishi kerak edi» deb hisoblangan hollarda, hujjatni butunlay o'ylab topishga yoki uni ijodiy tarzda tuzatishga tayyor bo'lgan iste'dodli xattotlar va olimlar topilardi. Bu monastir yer bitimlari yozuvlarini o'z ichiga olgan kartulyar, aristokratik oilaning nasl-nasabi yoki eng mashhur holda, VIII yoki IX asrga oid Konstantin sovg'asi bo'lishi mumkin edi. Konstantin sovg'asi imperator Konstantin tomonidan papa Silvestr I ga IV asrda Lotin Yevropasi ustidan hokimiyat berganini ko'rsatuvchi soxta hujjat edi va shu tarzda g'alayonli dunyoviy hukmdorlar ustidan papa ustunligini himoya qilish uchun juda foydali edi. Shuni yodda tutish kerakki, birinchidan, ko'pchilik qalbakiliklar, shu jumladan, Konstantin sovg'asi ham, ehtimol, yomon niyatda yoki aldash maqsadida emas, balki samimiy deb hisoblangan da'volarni qo'llab-quvvatlash uchun hujjatlarni taqdim etish maqsadida yaratilgan. Ikkinchidan, o'rta asr yevropaliklari uchun yolg'on va haqiqatni, xoh yozma matn, tasvir yoki guvohlarning so'zi bo'lsin, baholashning oddiy usuli mavjud emas edi.

1095–1291-yillar oralig'ida harbiy faoliyat va natijada tarixiy yilnomalarning markazi sharqqa ko'chdi. Bu yerda musulmon dunyosi bilan yangi to'qna-

shuvlar asosiy harakatlantiruvchi kuchga aylandi. Islom xristian Yevropasi bilan ancha erta aloqaga kirdi, uning qo'shinlari ma'lum vaqtda hatto Fransiyaning ichkarisigacha yetib bordi. Bu, shubhasiz, ikkala tomondan ham samarali madaniy almashinuvlarga olib kelgan bo'lsa-da, ikki kengayuvchi din o'rtasida ziddiyatni ham keltirib chiqardi. Garchi harbiy harakatlarning ko'p qismi ma'naviy sabablardan ko'ra, aristokratiyaning hududiy ambitsiyalari va jangovar intilishlari bilan bog'liq bo'lsa-da, ular muqaddaslik niqobi ostida yashirilgan edi. Qizg'in nuqtalar orasida VIII asr boshlarida Shimoliy Afrika musulmonlari yoki «mavrlar» bostirib kirgan Iberiya yarimoroli va 1453-yilda XV–XIX asrlardagi hukmron islom davlati – Usmoniylar imperiyasi bosimi ostida qulagan Vizantiya imperiyasi chegaralari bor edi. Ammo hech qayerda bunday ziddiyat XI asr oxiridan XIII asr oxirigacha bo'lgan «salib yurishlari» davrida Muqaddas zaminda, o'sha doimiy jang maydonida bo'lgani kabi tarixiy yilnomalar uchun samarali bo'lmagan.

Zamonaviy nuqtayi nazardan qaraganda, salib yurishlari xristianlik va islom o'rtasidagi murakkab munosabatlar tarixida ancha yoqimsiz boshlang'ich bob bo'lsa-da, ular ziddiyatning har ikki tomonida boy tarixiy asarlarni keltirib chiqardi. Tirlik Vilgelm (taxminan 1130–1190-yillar) salib yurishlarining keyingi solnomachilari uchun yuqori mezon o'rnatdi. Vilgelm asli Quddusda tug'ilgan, arxiyepiskop va tajribali muallif bo'lib, ilgari bir nechta tarixiy asarlar yozgan, ularning aksariyati hozirda yo'qolgan. Uning shuhrati aynan «Dengiz ortidagi ishlar tarixi» asariga asoslangan. Vilgelmning maqsadi birinchi ikki salib yurishi qahramonlarini maqtash va zamonadosh o'quvchilarni bu ishga yangilangan sadoqat bilan yondashishga undash edi. Bu yorqin geografik tavsiflar hamda klassik va nasroniy mualliflarning ko'plab ishora va iqtiboslari bilan to'ldirilgan katta hajmli kitob edi. Bu havolalar asosan bezak vazifasini o'tardi – Vilgelmning o'zi tan olganidek, u noma'lum hududda, «yunon va arab tillarida yozma manbalarsiz» ishlagan va shuning uchun o'z ma'lumotlarida «faqat rivoyatlarga» tayanishga majbur bo'lgan. Uning asari salib yurishlarining keyingi ko'plab tavsiflariga ta'sir ko'rsatdi, ular Vilgelmning Birinchi salib yurishi haqidagi hikoyasini o'z asarlariga kiritdilar. Salib yurishlari davrida dunyoviy kishilar tomonidan yozilgan ikkita eng mashhur tarix asarlari zodagonlar qalamiga mansub edi. Ulardan birinchisi Joffrua de Villardu Enning (taxminan 1150–1213-yillar) asari bo'lib, u 1207-yilda uch yil oldin Konstantinopolni bosib olish haqidagi shaxsiy xotiralarini yozib qoldirgan. Bu eski fransuz tilidagi eng qadimgi saqlanib qolgan matnlardan biri bo'lib, uning uslubi ham ancha oldingi davr qahramonlik qo'shiqlari, ham solnomalardan ilhomlangan. Oradan yuz yil o'tgach, ikkinchi muallif Jan de Juanvil (1224–1317) yettinchi salib yurishi paytida o'zining yaqin hamrohi bo'lgan qahramon va taqvodor fransuz qiroli Lyudovik IX (1226–1270 yillarda hukmronlik qilgan) haqida hayratga to'la, ammo tanqidiy hikoya yozdi.

So'nggi o'rta asrlar davomida xalqaro va ichki urushlar tarixiy asarlar, ayniqsa, aristokratik solnomalar yozish uchun eng kuchli turtki bo'lib xizmat qilgan («aristokratik» so'zi muallifni emas, balki auditoriya va mavzuni anglatadi). Bu asarlar tobora ko'proq xalq tillarida yaratilardi. Kataloniyalik Ramon Muntaner (taxminan 1270–1336-yillar) o'zining askarlik hayoti haqida batafsil hikoya yozgan. Kastiliya kansleri Pedro Lopes de Ayala (1332–1407) keksayganda tarixga murojaat qilib, Liviyning ayrim qismlarini tarjima qilgan, oilaviy shajarasini tuzgan va «Kastiliya qirollari tarixi» deb nomlanuvchi solnomalar to'plamini yaratgan. Bu uslubda yozilgan tarix ham hukmdorlarni, ham ularning bir xil ijtimoiy «tabaqaga» yoki «sinfga» mansub bo'lgan jangovar zodagonlarini o'zi ga jalb qilardi. U boylik, o'lja va qon to'kishni ulug'lar, inson qurbonlariga yoki g'olib va mag'lubning axloqiga alohida e'tibor qaratmay, harbiy g'alabalarni sovuqqonlik bilan tasvirlardi. Biroq ayni paytda, u insoniy xatti-harakatlarda kengroq ma'no ko'rardi. Ehtimol, o'sha davrda ham, keyinchalik ham eng ko'p o'qilgan aristokratik asarlar Jan Fruassarning (1337–1405-yildan keyin) Angliya–Fransiya Yuz yillik urushining (1337–1453) dastlabki bosqichlari haqidagi hikoyasi hamda inglizlarga qarshi mustaqillik uchun Shotlandiya urushlari haqidagi turli xil she'riy va nasriy xalq rivoyatlari bo'lgan. Ishtirokchilar va guvohlarning og'zaki ma'lumotlariga asoslangan Fruassarning «Fransiya, Angliya va qo'shni mamlakatlar solnomalari» Yevropa tarixshunosligining g'oyat qiziqarli va jozibador klassik asari bo'lib qolmoqda. Garchi Fruassar ruhoniy bo'lsa-da, u umrining ko'p qismini qirollik va zodagonlar xonadonlarida o'tkazgan va u yerdagi odamlarning qadriyatlarini o'zlashtirgan. Uning «Solnomalari» mavzu jihatidan ham, til jihatidan ham monastir yoki dunyoviy solnomachi ruhoniylarning asarlariga qaraganda Villardu Enga va XIII asr romanlarga yaqinroq ekanligi taajjublanarli emasligini guvohi bo'lamiz.

XIII asrda salib yurishlari tugagach va ular bilan birga tarixchilarning urushni muqaddas mojaroning mahalliy ko'rinishi sifatida deyarli instinktiv tushunishi ham barham topgach, ko'plab tarixiy asarlarning e'tibori keskin pasaydi. «Xristian dunyosi» tashkiliy tushuncha sifatida alohida qirolliklar yoki knyazliklarga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Avliyo Lyudovik yoki hatto Buyuk Karl kabi ritsar qahramon endilikda cherkovning sodiq askari emas, balki o'z xalqining himoyachisi, nazokatli qadriyatlarning tarafdori va harbiy zodagonlarga boylik hamda iltifot in'om etuvchi shaxs sifatida gavdalanadi. Zamonaviy, o'n to'qqizinchi asrdan keyingi ma'nodagi «millat» tushunchasi mavjud bo'lmasa-da, hech bo'lmaganda milliy yoki vatanparvarlik tuyg'ulari bor edi. XII asr o'rtalaridan boshlab tarixiy qiziqishlar umumiy xristian dunyosidan alohida qirolliklarning o'tmishiga va xristianlik ichidagi ziddiyatlarga qaratila boshlandi, islom va xristianlik o'rtasidagi qarama-qarshilik esa ikkinchi o'ringa tushib qoldi. Albatta, istisnolar ham bo'lgan va XII asrda o'zining cho'qqisiga chiqqan umumjahon tarixi butunlay yo'qolib ketmagan. U so'nggi o'rta asr saroylarida

o‘qilgan va diniy mualliflar dunyoviy hukmdorlarga maslahat berishi uchun qulay vosita bo‘lib xizmat qilgan; yangi namunalar butun davr mobaynida paydo bo‘lib turgan. Biroq hatto uning mualliflari ham o‘z zamoniga yaqinlashganda e’tiborni imperiya yoki milliy tarixga qaratganlar; ularning «universalligi» fazoviy emas, balki ko‘proq vaqt va ilohiyotga taalluqli edi. Bunga qarshi o‘laroq, XII–XIV asr solnomachilari, masalan, daniyalik ruhoniy Sakson Grammatik (taxminan 1150–1220-yillar) merosxo‘r monarxiya hokimiyatining o‘sishidan (bu ko‘pincha cherkov va feodal zodagonlar hisobiga sodir bo‘lardi) mamnun bo‘lmasalar-da, milliy rivoyatlarni Yevseviy dunyo tarixi doirasida bayon etishni davom ettirdi.

Cherkov tarixining shunga o‘xshash ajoyib namunalari ham mavjud, masalan, benediktinchi rohib Orderik Vitaliyning (1075–1142) ulkan «Historia ecclesiastica» asari voqealarni keng qamrab oladi, cherkovni ko‘plab siyosiy sohalar o‘rtasidagi umumiy bog‘lovchi sifatida ko‘rsatishda davom etadi va dunyoviy voqealarni oxirzamon yo‘lidagi bosqichlar sifatida taqdim etadi. Ammo Yevseviy uslubidagi umumjahon tarixi inqirozga yuz tutgan edi. XIV asr o‘rtalariga kelib ingliz rohibi Ranulf Xigden (taxminan 1280–1364-yillar) o‘zining «Polikronikon» asarini tuzar ekan, jahon tarixiga yangi hissa qo‘shishdan ko‘ra, uni umumlashtirishga harakat qilgan. Bu asarning keyinchalik katta shuhrat qozonishi va tez orada ingliz tiliga tarjima qilinishi umumjahon tarixining «qisqacha sharhi» uchun tayyor bozor mavjudligidan dalolat beradi, biroq bu janrning davomiy hayotiyligini ko‘rsatmaydi. Dunyoviy kitobxonlar doirasining kengayishi tarix yozishga ta’sir ko‘rsata boshladi, chunki o‘quvchilarning qiziqishlari mualliflarning mavzu tanlashini belgilab berardi. Bu tendensiya kitob bosishning paydo bo‘lishi bilan yanada kuchaydi.

Qisqasi, tarixiy adabiyotning turlari, uning shakllari (she’riy va nasriy) hamda u yozilgan tillar ko‘payib bordi. Boshqa joylarda aniq o‘xshashi bo‘lmagan mintaqaviy variantlar orasida XII–XIV asrlarga oid yigirma uchta Skandinaviya (Norvegiya va Islandiya) sagalari (dastlab og‘zaki rivoyatlar, ammo taxminan 1150-yildan keyin yozma shaklga o‘tkazilgan) nasriy solnomadan ayniqsa, qiziqarli farq qiladi va tarixchi olim dunyosi bilan qahramon shoir dunyosi o‘rtasidagi bog‘lovchi vazifasini bajaradi. Ular zamonaviy Norvegiyaning o‘rta asr tarixi uchun asosiy manba hisoblanadi, garchi ularning targ‘ibot rolini ham hisobga olish kerak. Snorri Sturlusonning (1179–1241) keng qamrovli «Heimskringla» («Norvegiya qirollari tarixi») asarida o‘zining cho‘qqisiga yetgan sagalar keyingi asrlarda Norvegiya milliy o‘zligini anglash uchun tayanch nuqta bo‘lib xizmat qildi. Ular Sakson Grammatikning «Gesta Danorum» («Daniyaliklarning ishlari») kabi lotin tilidagi nasriy asarlar bilan yonma-yon mavjud bo‘lgan.

Salibchilar adabiyotidan tashqarida, XII, XIII va XIV asr boshlarida yozilgan tarixiy asarlarning ko‘pchiligi deyarli har doim ma’lum bir millat/etnik guruh yoki mintaqaga oid bo‘lgan. Bunga Angliyaning lotin tilida yozgan tarixchilari

misol bo‘la oladi. O‘rta asrlarning eng ziyrak va tanqidiy monastir solnomachilaridan biri sifatida tan olingan malmsberilik Vilgelm (taxminan 1095–1143-yillar) asosan kutubxonachi sifatida o‘tkazgan faoliyati davomida bir qator tarixiy asarlar yozgan, bu unga materiallardan imtiyozli foydalanish imkonini bergan. Uning barcha asarlari Angliya tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, uning o‘tmishi tabiiy ravishda cherkov va dunyoviy masalalarni qamrab oladi. Xuddi shu narsa Sent-Olban abbatligidagi benediktin rohiblarining uzun qatoriga ham tegishli: XIII asr-da Rodjer Vendoverskiy (1236-yilda vafot etgan) va Matvey Parijlikdan (taxminan 1200–1259-yillar) to XV asr boshida Tomas Uolsingemgacha (taxminan 1422-yil-da vafot etgan) – ularning barchasi fikrlarining sifati, manbalardan foydalanish yoki yozish uslubining o‘ziga xosligidan qat’iy nazar, ingliz markazli edi. Bunday matnli tavsif o‘quvchi tajribasini to‘liq aks ettirmaydi, chunki ushbu so‘nggi o‘rta asrlar yilnomalarining saqlanib qolgan ko‘plab qo‘lyozmalaridagi yorqin va boy illyustratsiyalar ular bilan birga kelishi kerak bo‘lgan nasr kabi ta’sirchan va kuchli bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Xuddi shu narsa Avliyo Alban abbatligidagi benedikt rohiblarining uzun chizig‘iga ham tegishli, Rojer Vendover (vafoti 1236-yilda) va Matfey Paris (taxminan 1200–1259-yillar) o‘n uchinchi asrda to Tomas Uolsingxem (vafoti taxminan 1422-yilda) XV asr boshida: ularning fikrlari va mansabalardan foydalanish yoki yozuvlarining o‘ziga xosligidan qat’iy nazar, ularning barchasi shafqatsiz anglosentrik edi. Oxirgi o‘rta asrlar xronikalarining saqlanib qolgan ko‘pgina qo‘lyozmalaridagi yorqin illyustratsiyalar ular yoritishi lozim bo‘lgan nasr kabi hayratlanarli va qudratli bo‘lgan o‘quvchi tajribasini bunday matnli tavsif oqlamaydi, degan xulosaga kelish mumkin.

So‘nggi o‘rta asr hukmdorlari tarixning axloqiy, maqtov va ko‘ngilochar qadriyatlaridan tashqari, foydali ekanligini tobora ko‘proq anglay boshladilar, chunki ular nazoratni kuchaytirdilar va qarshilik ko‘rsatayotgan Cherkov hamda itoatsiz zodagonlarga qarshi turdilar. Ba’zilar, jumladan, Vestgotlar davridan to XVI asrda Gabsburglar kelguniga qadar bir qator Iberiya qirollari (Kastiliya, Aragon va Kataloniya) tarix yaratishni o‘z qo‘llariga olishdi. Boshqalar esa yangi tarixiy asarlarga homiylik qilishdi. Eng mashhurlari Kastiliya va leonlik Donishmand Alfonso X (1252–1284-yillarda hukmronlik qilgan) rahbarligida tuzilgan bo‘lib, ular «General Estoria» va «Estoria de España» deb nomlangan olti jildlik keng qamrovli umumiy tarixni o‘z ichiga oladi. Alfonsoning «tarixiy ustaxonasi» – bu shunchaki oddiy to‘plam uchun joy emas, balki bir nechta raqobatlashuvchi va bahslashuvchi aql egalari uchun maydon bo‘lib, keyingi o‘n yilliklarda bir qator boshqa asarlarni yaratdi. Ularning barchasi «Alfonso yilnomalari» deb nomlanuvchi to‘plamni tashkil qiladi. Garchi qirollik muallifi bo‘lmasa-da, Fransiyada bu yutuq yanada e’tiborga molikdir. Sent-Olbansning ingliz yilnomalariga yoki turli ispan qirollik hikoyalariga taxminan o‘xshash bo‘lgan seriyasi Sen-Deni abbatligida yaratilgan butunlay boshqa mahsulot edi. Abbatlik buyuk tarixshunoslik an’anasiga va qirolparvarlikka moyil edi. Uning XII asrdagi abbati

Sugeriy (taxminan 1081–1151-yillar) ajoyib tarixchi, qudratli qirol Lyudovik VI ning («Baqaloq» 1081–1137-yillarda hukmronlik qilgan) yaqin maslahatchisi va bu qirol hamda uning o'g'lining tarjimayi hol yozuvchisi edi. Sugeriy abbatligi davrida (1122–1151) rohiblar oldingi manbalardan foydalanib Fransiyaning to'liq tarixini tuzdilar, undan Kapeting sulolasi qirollari haqida uzluksiz qator solnomalar paydo bo'ldi. Sharqiy Osiyo tarixshunosligidan farqli o'laroq, bunday «rasmiy tarix» ba'zi ispan misollari bundan mustasno, Yevropada hali ham kam uchraydigan hodisa edi.

Sen-Deni shahrida yaratilgan lotincha asl nusxalar XIII asr oxirida faqat Primat nomi bilan tanilgan rohib tomonidan qayta ishlanib, boshqa xalq tarixlaridan olingan ma'lumotlar bilan boyitilib, «Grandes Chroniques de France» («Fransiyaning buyuk solnomalari») deb nomlangan tasviriy seriyaga aylantirildi. «Grandes Chroniques» 1274-yildan 1461-yilgacha bo'lgan davr mobaynida qism-qism holda yaratildi. Ularning tarqalishi monarxiya tomonidan cheklangan edi, chunki tarjima keng kitobxonlar ommasi uchun emas, balki lotin tilini bilmaydigan saroy a'zolari uchun mo'ljallangan edi. 1477-yilda Parijda «Grandes Chroniques»ning birinchi marta nashr etilishi, tarixiy yozuvning yangi gumanistik shakli Fransiyada o'zini namoyon qila boshlagan paytga to'g'ri kelib, bu an'anaga yakun yasadi. «Grandes Chroniques»da ham, ularning lotincha asl nusxalarida ham Xitoyning an'anaviy tarixlari yoki ilk yapon «Olti milliy tarixi»ga o'xshash jihatlar mavjud, jumladan, o'tmishga puxta ishlangan milliy qarash, afsonaviy qirol Faramondning saylanishidan boshlab hukmdorlarning uzluksiz ketma-ketligi sifatida taqdim etilgan.

Bunday tarixiy millatchilikning oqibati, ehtimol sababi ham, qirolliklarning tashkil topishi haqida batafsil ma'lumotlarni va hatto irqiy kelib chiqish to'g'risidagi ba'zi dastlabki nazariyalarni o'z ichiga olgan lotin tilidagi yarim afsonaviy hikoyalarning qayta jonlanishi bo'ldi. Angliya va Fransiya o'rtasidagi kuchayib borayotgan raqobat natijasida paydo bo'lgan bu turdagi eng mashhur asar 1136-yilda Galfrid Monmut (taxminan 1100–1154-yillar) tomonidan yozilgan «Britaniya qirollari tarixi» edi. U keyingi o'rta asr (va zamonaviy) Artur afsonasining katta qismiga, shuningdek, Saksonlar bosqinidan oldin hukmronlik qilgan bir qator butunlay to'qima Britaniya hukmdorlariga manba bo'lib xizmat qildi. IX asr boshlarida yozilgan «Historia Brittonum» nomli matnga asoslanib, Galfrid o'zining asosiy manbasi sifatida «britaniya tilida [ya'ni uels tilida] yozilgan juda qadimiy kitob»ni ko'rsatdi, ammo bu kitobdan o'shandan beri hech qanday iz topilmadi. Galfrid tarixdagi bo'shliqlarni to'ldirdi, juda kam aniq sanalarni keltirdi, lekin ehtimol Bedaga taqlid qilib, o'z hikoyasiga Britaniya va boshqa joylardagi voqealar o'rtasidagi sinxronizmlarni kiritdi. Bu esa uning asariga ancha ilmiy ko'rinish berdi. Masalan, «juda baland bo'yli va ajoyib kuchga ega bo'lgan» va York shahriga asos solgan (lotincha *Eboracum*) Ebraukaning hukmronligi tavsifi «O'sha paytda qirol Dovud Yahudiyada, Silviy Latin esa Italiyada

hukmronlik qilgan. Isroilda Gad, Natan va Asaf payg'ambarlik qilishgan» degan ma'lumot bilan birga keltiriladi.

Galfridning kitobi deyarli sharmandali darajada mashhur bo'ldi, ammo u noyob emas edi va juda mashhur bo'lishiga qaramay, zamondoshlari tomonidan e'tirozsiz qabul qilinmadi. Darhaqiqat, XII asr oxiriga kelib Galfridning ishonchliligini uning yosh zamondoshi Vilyam Nyuburgskiy (taxminan 1136–1201-yillar) tanqid qildi. U o'zining «Ingliz ishlari tarixi» asarining muqaddimasida Galfrid tarixini rad etdi – asosan u Bedaning e'zozlangan bayonotidan chetga chiqqani uchun shunday bo'ldi. Galfridning asari ma'lum bir qirollik yoki xalq uchun shonli o'tmishni ta'minlashni asosiy maqsad qilgan tarixnavislik an'anasining namunasi edi. Uning lotincha nasriy tarixi hayratlanarli darajada samarali bo'lib chiqdi va keyingi uch asr davomida «Brut» (Troya Bruti sharafiga shunday nomlangan) haqida she'riy va nasriy xalq afsonalarining butun bir turkumini yaratdi. Uning ishonchliligi shubha ostiga olingani va Galfridning o'zi o'z da'volarini faraziy qadimgi manbaga bog'lash majburiyatini his qilgani, agar bunga ehtiyoj bo'lsa, o'rta asr tafakkuri uydirmani tarixdan ajrata olganligining isbotidir.

Bunday misollarni Markaziy va Sharqiy Yevropada, birinchi ming yillikda Rim yoki Konstantinopoldan mustaqil ravishda juda kam tarixnavislik faoliyati ko'rsatgan hududlarda uchratish mumkin. Bogemiyalik ruhoniy Kosma Prajskiy (1056–1125) «Chexiya solnomasi»da ko'p asrlik afsonalar va avliyolar hayotini umumlashtirib, o'z xalqining kelib chiqishini qandaydir «Bogem»dan boshlab, chex millatchiligining keyingi avlodlariga asos soldi. Rus tarixiy yozuvining boshlanishini odatda «O'tgan yillar qissasi» deb ataladigan XII asrdagi Kiyev asariga bog'lash mumkin, undan keyingi bir necha asr davomida rus tarixiy adabiyotining katta qismi kelib chiqqan. Janubi-sharqda Vizantiya tarixnavisligini XI asrda boshlangan faol rivojlanishining ikkinchi bosqichi boshlandi. Yangi tarixchilarning nisbatan ko'p qismi juda yuqori yoki hatto shohlik maqomiga ega bo'lgan shaxslar edi. Monastirga ketgan imperator Ioann VI Kantakuzin (yoki Kantakuzen, 1347–1354-yillarda hukmronlik qilgan) keng ko'lamli tarix yozdi, ammo u buni amalga oshirgan imperator oilasining birinchi va eng taniqli a'zosi emas edi. Ular orasida boshqa vizantiyalik tarixchiga turmushga chiqqan va erining vafotidan keyin uning ishini davom ettirgan malika Anna Komnina (1083–1153) alohida e'tiborga loyiqdir. U Yevropada XVIII asrgacha o'z nomi bilan katta hajmli tarixni yozgan kam sonli ayollardan biridir va uning asari zamonaviy nashrlarda hozirgacha osongina mavjud. «Aleksiada» uning o'zining ilk hayoti va otasi imperator Aleksey I Komninning hukmronligi haqidagi hikoyadan iborat.

Shahar aholisi o'z jamoalarining o'tmishi bilan qiziqa boshladi va ko'pincha shahar amaldorlarining yozuvlari sifatida boshlangan narsa XIV–XV asrlarda shahar solnomalariga aylandi. Ularning aksariyati lotin tilidan boshqa tillarda yozilgan edi. Shahar solnomasi dastlab XI–XII asrlarda Italiyada paydo bo'ldi, XIII–

XIV asrlarda mustaqil Italiya shahar-davlatlari davrida rivojlandi va XV asr – XVI asr boshlarida Yevropaning boshqa hududlarida to'liq ravnaq topdi. Ko'pincha shahar amaldorlarining ro'yxatlari yoki oddiy yilnomalardan kelib chiqqan va asosan dunyoviy kishilar tomonidan yozilgan bu solnomalar mahalliy voqealarni turli darajada batafsil qayd etardi. Ular shakllanayotgan o'rta sinf savdogarlari va shaharliklar uchun monastir va dunyoviy ruhoniylarning ilmiy solnomalaridan yoki zodagonlarning asarlaridan farqli o'laroq, muhim ahamiyatga ega edi. Florensiyalik savdogar va sobiq askar Jovanni Villani (taxminan 1275–1348-yillar) alohida e'tiborga loyiqdir. U solnoma yozishga qaror qildi, bu oldingi Florensiya solnomalaridan farqli o'laroq, keng qamrovli mavzuga ega edi: Florensiyaning ulug'vorligi va uning inqirozga yuz tutgan Rimning qonuniy vorisi sifatidagi o'rni. Villaning «Tarix» asari nafaqat ilohiy taqdirga, balki insoniy xatti-harakatlar va sabablarga e'tibor qaratadi. Shuningdek, u odamlar va davlatlarning yuksalishi hamda qulashida taqdir ahamiyati haqida mulohaza yuritadi. Bu jihatdan asar keyingi ikki asrning gumanistik tarixshunosligiga yaqinlashadi.

Shahar solnomasi hech qayerda nemis tilida so'zlashuvchi hududlardagichalik keng tarqalmagan, ularning mahsuloti «Monumenta Germaniae Historica»ning ko'plab jildlarida saqlanib qolgan. Mualliflarning ko'pchiligi o'zlari yozgan joylarning tub aholisi emas edi va ular kasb-kori bo'yicha ham turli-tuman edilar. Ko'pgina shaharlarda hatto bir necha avlodlar davomida yuritilgan rasmiy solnoma ham bo'lgan: Lyubekning XV asrdagi «Shahar solnomasi» (Ratschronik) muallif-ruhoniylarining barchasi mahalliy frantsiskan rohibining mavjud ishiga asoslangan edi. XV asr shahar solnomalari, oldingi namunalardan farqli o'laroq, asosan shaharda yozilgan (yoki keyinroq nashr etilgan) asarlar toifasi bo'lib, ma'lum bir shahar haqidagi tarix turi emas edi. Vrach Xartman Shedelning «Nyurnberg solnomasi» (1493) deb atalishining sababi u Nyurnberg haqida bo'lgani uchun emas (aslida bu ham lotin, ham nemis tillarida nashr etilgan jahon tarixi edi), balki u o'sha yerda chop etilgani uchun shunday nom olgan. Shahar solnomalari ko'pincha shaharlarning o'zi haqida emas, balki tarixga jamoatchilik qiziqishining uyg'onishi haqida ko'proq ma'lumot beradi. Bu qiziqish endi qirollik va zodagonlar saroylari hamda monastir kotibxonalarining an'anaviy auditoriyasidan tashqariga chiqib, keng tarqalayotgan edi. Tarixga bo'lgan qiziqishning o'sishini Vernyer Rolevink ismli kartezian rohibning muvaffaqiyati bilan ko'rsatish mumkin. Uning «Fasciculus Temporum» (so'zma-so'z «Vaqtning kichik bog'lamlari») asari – matni zamonaviy «infografika»ga o'xshash taqdimot tufayli yanada tushunarli bo'lgan – faqat muallifning hayotligidayoq qirqdan ortiq marta nashr etilgan.

Dunyoviy kishilarning boshqa bir qismi – buyuk feodal qirolliklarining aristokratik xonadonlari – ham tarixga, ham ayniqsa, yangi oilalarning yuksalishi va gullab-yashnashi bilan bog'liq ravishda ikki-uch asr davomida saqlanib qolgan

nasl-nasabga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishda davom etdi. Brut va Frantsion haqidagi afsonalar hamda salib yurishlari solnomalarini yaratgan ijodiy daraja endi zodagon oilalar uchun Nuh yoki Odam Atogacha, yoki Brut va undan tro-yaliklargacha borib taqaladigan nasl-nasab yozuvlarini va ba'zan keng qamrovli tarixlarni yaratishda qo'llanildi. Shimoliy Fransiya va Niderlandiyaning katta qismini boshqargan g'oyat boy Burgundiya gertsoglari o'n to'rtinchi va o'n beshinchi asrlarda ajoyib tarixiy materiallar to'plamini yaratdilar, unda Fransiya tarixiga faxrli o'rin berilgan edi. Gersog Filipp Saxiyning (1419–1467-yillarda hukmronlik qilgan) saroyida o'z asarlarini unga taqdim etishga intilgan tarixchilar muntazam ravishda qabul qilingan, gersogning o'zi esa ko'plab solnomachilarga homiylik qilgan. Ularning mehnatiga ko'pincha uncha ko'p haq to'lanmasdi: Engerran de Monstrele (taxminan 1400–1453-yillar) Fruassar solnomasining keng qamrovli davomini yaratgani uchun juda oz miqdorda pul olgan, xolos.

Biroq saroy tarixnavisligini faqat xushomadgo'ylik va ko'z-ko'z qilishdan iborat deb bo'lmasdi. XV asr o'rtalariga kelib, Fransiya tojining Angliya hokimiyati va Burgundiya mustaqilligi bilan kurashi sharoitida, Filipp de Kommin (1447–1511) kabi ayrim tarixchilarning asarlarida Uyg'onish davri gumanistik tarixshunosligining ruhini oldindan ko'rsatuvchi o'tkirroq siyosiy tahlil paydo bo'la boshladi. Kommin ham tarixiy hikoya qilishning yangi turini, ham oldingi asrlarning kengroq xalqaro manzarasiga qaytishni anglatardi. Keyingi yarim asrning eng buyuk italiyalik tarixchisi Franchesko Gvichchardini kabi va Polibiyning simpokasiga qaytib, Kommin alohida millatlarning o'zaro ta'sirini kattaroq bir butunning, ya'ni Yevropaning bir qismi sifatida ko'rib chiqdi. Biroq u buni Lyudovik XI va uning vorisi Karl VIII (1483–1498-yillarda hukmronlik qilgan)ning qat'iy tarafdori sifatida amalga oshirdi. Lyudovik vafotidan keyin yozgan va ko'pincha hikoyaga o'z shaxsini qo'shgan Kommin o'z qahramonini fazilat va kamchiliklar uyg'unligi sifatida tasvirlagan; Lyudovik shunchaki ayyor va yolg'onchi emas, balki ko'proq ziyrak va mohir siyosatchi sifatida namoyon bo'ladi. Buni bundan atigi ikki asr oldin solnomachilarda (masalan, Vilgelm Tirskiyda) uchraydigan siyosiy munofiqlikning ancha salbiy bahosi bilan taqqoslasak, biz endi taqvodorlik va ritsar ruhi hukmron bo'lgan olamda emasligimiz ayon bo'ladi. Yevropa tarixshunosligi Makiavelli dunyosiga kirdi. Makiavelli dunyosida Yevropa tarixshunosligi paydo bo'ldi.

Xulosa

Ilk zamonaviy davrga (va geografik qamrovning sezilarli kengayishiga) o'tishdan oldin ba'zi asosiy mavzularni ta'kidlab o'tish joiz. Birinchidan, so'nggi antik davrdan milodiy ikkinchi ming yillikning o'rtalarigacha bo'lgan davrda tarixiy adabiyot siyosiy va ijtimoiy beqarorlik sharoitida ham, farovonlik davrlarida ham gullab-yashnagan. Ikkinchidan, din va dunyoviy manfaatlar alohida sohalar-

da mavjud bo'lmay, balki bir-biri bilan kesishgan, bu holat o'rganilgan ko'plab hududlar tarixshunosligida o'z aksini topgan. Uchinchidan, G'arb tarixiy yozuvining umumiy yutuqlari, garchi ko'proq mashhur bo'lsa-da, Xitoy va islom dunyosi yutuqlari bilan solishtirilganda, alohida olib qaralganiga nisbatan kamroq ta'sirli ko'rinadi. Ko'plab mohir dunyoviy va diniy solnomachilar bo'lishiga qaramay, tarixshunoslik hali ham nisbatan cheklangan shakllar doirasida qolgan edi. Aksincha, xitoyliklar tomonidan yaratilgan janrlarning xilma-xilligi, jumladan, qo-muslar, tarjimayi hollar va tarixiy romanlar, shuningdek, Sun sulolasi davri tarixchilari tomonidan tarix va falsafaning mohirona uyg'unlashtirilishi bizda hurmat uyg'otadi. Xuddi shuningdek, xristian Yevropasida islom olamidagi Ibn Xaldun, Xitoydagi Lyu Chji-chi va Sima Guan, Yaponiyadagi Dzien namoyon etgan intellektual ko'lam, teran kuzatuvlar va umumlashtirish qobiliyati bilan taqqoslanarli hech narsa yo'q.

Bunday qiyoslashlar bizni to'rtinchi va eng muhim xulosaga olib keladi: ko'plab tarixchilar allaqachon boshqa madaniyatlardan xabardor bo'lgan, ba'zilari esa ularning sezilarli ta'siri ostida bo'lgan, xoh xristianlar va musulmonlar, musulmonlar va mo'g'ullar, xitoyliklar va mo'g'ullar yoki hindlar va musulmonlar o'rtasidagi aloqalar bo'lsin. Keyingi uch asr davomida bu aloqalar ko'lami yanada kengayadi. Bu davrda Amerikadagi ikki yirik, o'rganilmagan qit'a hamda Uzoq Sharqdagi barqaror faoliyat yevropaliklar va osiyoliklarni jahon tarixi haqidagi tasavvurlarini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Bu, hech bo'lmaganda, ularning ayrimlarini tarixni tushunishning o'z usullari na to'liq noyob, na umumjahon ekanligini anglashga undadi.

Muhokama uchun savollar

1. Qadimgi tarixiy amaliyotning qaysi jihatlari o'rta asr mualliflari tomonidan qabul qilingan? Qaysilari rad etilgan?
2. Ko'rib chiqilayotgan hududlardagi hukmdorlar va ijtimoiy elitalar o'z hokimiyatlarini mustahkamlash uchun tarixdan qanday foydalanishgan? Boshqalar undan qarshilik ko'rsatish vositasi sifatida qanday foydalanishgan?
3. Sizningcha, o'rta asr kitobxonlari troyaliklar kabi qadimgi asoschilarga oid afsonalarga qay darajada ishonishgan?
4. Xristian, musulmon va Sharqiy Osiyo (Xitoy, Yaponiya, Koreya) tarixiy tafakkuri va tarixshunosligini qanday xususiyatlar birlashtiradi? Ularning farqlari nimalardan iborat?
5. Ushbu bobda tasvirlangan tarixiy madaniyatlar tarix va adabiyot o'rtasida aniq chegara o'rnatganmi?
6. Dunyoning turli qismlarida tarix diniy asarlar kabi boshqa yozma shakllarga nisbatan qanchalik muhim bo'lgan?
7. Xronologiya va vaqtning turli tushunchalari bu asrlarda tarixning yozilishiga qay darajada ta'sir ko'rsatgan?

Qo'shimcha adabiyotlar

Umumiy

Deliyannis, Deborah Mauskopf (ed.), *Historiography in the Middle Ages* (Leiden and Boston, 2012).

Dunphy, R. G. (ed.), *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, 2 vols (Leiden and Boston, 2010).

Foot, Sarah and Chase Robinson (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 2: 400-1400 (Oxford, 2012).

Neville, Leonora, *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge, 2018).

Smalley, Beryl, *Historians in the Middle Ages* (London, 1974).

Xristian va varvar Yevropasida tarixiy yozuv

Chesnut, Glenn F., *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius*, 2nd edn (Macon, GA, 1986).

Cox, Patricia L., *Biography in Late Antiquity: A Quest for the Holy Man* (Berkeley, CA, 1983).

Goffart, Walter A., *The Narrators of Barbarian History* (AD 550-800): *Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon* (Princeton, NJ, 1988).

Hen, *Yitzhak and Matthew Innes* (eds), *The Uses of the Past in the Early Middle Ages* (Cambridge, 2000).

Kempshall, Matthew, *Rhetoric and the Writing of History, 400-1500* (Manchester and New York, 2011).

McKitterick, Rosamond, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge, 2004).

Murray, Alexander Callander (ed.), *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History* (Toronto, 1998).

Treadgold, Warren, *The Early Byzantine Historians* (Basingstoke, 2007).

Islom tarixshunosligi Muhammad S.A.V. dan Ibn Xaldungacha

Khalidi, Tarif, *Arab Historical Thought in the Classical Period* (Cambridge, 1994).

Lewis, Bernard and P. M. Holt (eds), *Historians of the Middle East* (London, 1962).

Mahdi, Muhsin, *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (1957; Chicago, IL, 1964).

Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh, 1999).

Robinson, Chase F., *Islamic Historiography* (Cambridge, 2003).

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 2nd edn (Leiden, 1968).

Simon, Heinrich, *Ibn Khaldun's Science of Human Culture*, trans. F. Baali (Lahore, 1978).

Janubiy Osiyoda tarix shakllari

Ganguly, D. K., *History and Historians in Ancient India* (New Delhi, 1984).

Hardy, Peter, *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*, 2nd edn (New Delhi, 1997).

Hazra, Kanai Lal, *The Buddhist Annals and Chronicles of South-East Asia* (New Delhi, 1986).

Perrett, Roy W., «*History, Time, and Knowledge in Ancient India*», *History and Theory* 38.3 (1999): 307-21.

Rocher, Ludo, *A History of Indian Literature, Vol.* 2, fasc. 3: The Pur anas, ed. Jan Gonda (Wiesbaden, 1986).

Singh, G. P., *Ancient Indian Historiography: Sources and Interpretations* (New Delhi, 2003).

Thapar, Romila, «*Some Reflections on Early Indian Historical Thinking*», *in Jorn Riisen* (ed.), *Western Historical Thinking: An Intercultural Debate* (New York and Oxford, 2002), 178-86.

The Past Before Us: *Historical Traditions of Early North India* (Cambridge. MA, 2013).

Sharqiy Osiyoda Tan-Yuangacha bo'lgan tarixshunoslik

Bentley, John R., *Historiographical Trends in Early Japan* (Lewiston, NY. 2002).

Brownlee, John S., *Political Thought in Japanese Historical Writing: From Kojiki (712) to Tokushi Yoron (1712)* (Waterloo, Ontario, 1991).

Ch'oe Yong-ho, «*An Outline History of Korean Historiography*», *Korean Studies 4* (1980): 1-27.

Ji Xiao-bin, *Politics and Conservatism in Northern Song China: The Career and Thought of Sima Guang* (A.D. 1019-1086) (Hong Kong, 2005).

Lee, Thomas H. C. (ed.), *The New and the Multiple: Sung Senses of the Past* (Hong Kong, 2004).

Ng, On-cho and Q.Edward Wang, *Mirroring the Past: The Writing and Use of History in Imperial China* (Honolulu, 2005).

Pulleyblank, E.G., «*Chinese Historical Criticism: Liu Chih-chi and Ssu-ma Kuang*», *in W. G. Beasley and E. G. Pulleyblank* (eds), *Historians of China and Japan* (London, 1961), 135-66.

Robinson G. W., «*Early Japanese Chronicles: The Six National Histories*», *in Beasley and Pulleyblank* (eds), *Historians of China and Japan*, 213-28.

Taro Sakamoto, *The Six National Histories of Japan*, trans. J. S. Brownlee (Vancouver and Tokyo, 1991).

Twitchett, Denis Crispin, *The Writing of Official History under the T'ang* (Cambridge, 1993).

Xronikalar davri: so'nggi o'rta asrlar xristian olamidagi tarixiy yozuvlar

Ainsworth, Peter F., *Jean Froissart and the Fabric of History: Truth, Myth, and Fiction in the Chroniques* (Oxford, 1990).

Albu, Emily, *The Normans in their Histories* (Woodbridge, 2001).

Archambault, Paul, *Seven French Chroniclers: Witnesses to History* (Syracuse, NY, 1974).

Ashe, Laura, *Fiction and History in England, 1066-1200* (Cambridge, 2007).

Aurell, Jaume, *Authoring the Past: History, Autobiography, and Politics in Medieval Catalonia* (Chicago, IL, 2012).

Blacker, Jean, *The Faces of Time: Portrayal of the Past in Old French and Latin Historical Narrative of the Anglo-Norman Regnum* (Austin, TX, 1994).

Given-Wilson, Chris, *Chronicles: The Writing of History in Medieval England* (London, 2004).

Glenn, Jason, *Politics and History in the Tenth Century: The Work and World of Richer ofRheims* (Cambridge, 2005).

Gransden, Antonia, *Historical Writing in England*, 2 vols (Ithaca, NY, 1974-82)

Gransden, Antonia, *Historical Writing in England and Scotland, c. 1300–1540* (Oxford, 1993).

Linehan, Peter, *History and the Historians of Medieval Spain* (Oxford, 1993).

Neville, Leonora, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian* (Oxford, 2016).

Partner, Nancy, *Serious Entertainments: The Writing of History in Twelfth-Century England* (Chicago, IL, 1977).

Shopkow, Leah,*History and Community: Norman Historical Writing in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Washington, DC, 1997).

Southern, R. W., collectively entitled, «Aspects of the European Tradition of Historical Writing», reprinted in *History and Historians: Selected Papers ofR. W. Southern*, ed. R. J. Bartlett (Oxford, 2004), 11–85.

Spiegel, Gabrielle, *The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography* (Baltimore, MD, 1997).

Treadgold, Warren, *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke, 2013).

Wood, Ian and G. A. Loud (eds), *Church and Chronicle in the Middle Ages* (London, 1991).

Muhim sanalar

1439-yilda Leonardo Bruni «Florensiya xalqi tarixiga oid o'n ikki kitob»ni yozib tugatib, hikoyaviy tarix uchun yangi klassik andozani o'rnatdi.

1440-yilda Lorenzo Valla «Konstantin in'omi»ni obro'sizlantirdi.

XVI asr boshlarida Nikkolo Makiavelli va Franchesko Gvichchardinining asosiy asarlari yaratildi.

1535-yilda Gonsalo Fernandes de OviEdo-i-Valdesning «Hindistonning umumiy tarixi» asari yozildi.

1552-yilda Bartolome de Las Kasasning «Hindistonning vayron etilishi haqida qisqacha xabar»i nashr etildi.

1559–1574-yillarda «Magdeburg senturiyalari» e'lon qilindi.

1566-yilda Jan Bodenning «Metod» asari chop etildi.

1586-yilda Xuan Gonsales de Mendosaning «Buyuk va qudratli Xitoy qirolligi tarixi» kitobi nashrdan chiqdi.

1588-yilda kardinal Chezare Baroniyning «Cherkov solnomalari» e'lon qilindi.

1590-yilda Xose de Akostaning «Hindistonning tabiiy va axloqiy tarixi» asari nashr etildi.

1598-yilda Abu-l-Fazl Allomiyning «Akbarnoma» asari yakunlandi.

1615-yilda Felipe Guaman Poma de Ayala «Birinchi yangi solnoma va yaxshi boshqaruv» asarini tugatdi.

1617-yilda Inka Garsilasoning «Peruning umumiy tarixi» asari yozildi.

1629-yilda Iskandar bek Munshiyning Shoh Abbos hukmronligi tarixi bitildi.

1681-yilda Jak-Benin Bossyuening «Jahon tarixi haqida mulohazalar» hamda Jan Mabiyonning «Diplomatiyaga oid olti kitob» asarlari yaratildi.

1697-yilda Per Beylning «Tarixiy va tanqidiy lug'at»ining birinchi nashri chop etildi.

1698–1699-yillarda Mustafo Naimga «Naim tarixi»ni yozish topshirildi.

1702-yilda Kotton Mezerning «Magnalia Christi Americana yoki Yangi Angliya cherkov tarixi» kitobi nashr etildi.

1702–1704-yillarda graf Klarendonning «Isyon tarixi» asari vafotidan so'ng e'lon qilindi.

1724-yilda Jan-Fransua Lafitoning «Amerika yovvoyilarining urf-odatlari qadimgi davr urf-odatlari bilan taqqoslanganda» kitobi nashrdan chiqdi.

3. O'TMISHNI HIS QILISH, 1450–1700-YILLAR

Uyg'onish davri va XVII asrdagi Yevropa

XV–XVII asrlardagi Yevropa tarixchilari tarixning asosiy maqsadi didaktika ekanligini ta'kidlaganlar. O'rta asr muarrixlari tarixni tarbiyaviy vazifaga ega deb hisoblagan bo'lsa-da, uning ilmiy madaniyat tizimidagi o'rni eng yaxshi holda o'rtacha edi. Uyg'onish davri tarixni aqliy zinapoyadan bir necha pog'ona yuqoriga ko'tardi va uni bir tomondan mavjud tartibning qat'iy himoyachisiga, boshqa tomondan esa umumqabul qilingan tartibni tubdan va ko'pincha zo'ravonlik bilan o'zgartirishga intilishda kuchli qurolga aylantirdi. O'tmishni bilish bir vaqtning o'zida an'analarni ulug'ladi va o'zgarishlarga turtki berdi, ammo bugungi kundagidek «taraqqiyot» yoki «yangiliklar» ortidan quvish uchun emas, balki ideallashtirilgan o'tmish davrining jihatlarini tiklash uchun xizmat qildi.

Uyg'onish davri gumanistlari yunon va ayniqsa, rim mualliflarini uslub, janr va mos mazmun namunasi sifatida ishtiyoq bilan o'rgandilar. Bu aqliy faoliyatning ko'plab sohalarida kuzatildi, biroq klassik matnlar va toifalarning qayta kashf etilishi tarixiy fikrlash va yozishga keng ta'sir ko'rsatdi. Buning sababi XV asr o'rtalaridan boshlab kitob bosishning paydo bo'lishi matnlarni ko'p miqdorda osonroq ko'paytirish imkonini bergani edi. Ikki asr davomida bu ham yangi bir hodisani keltirib chiqardi: shahzoda saroylari va zodagon oilalar doirasidan tashqaridagi tarixga bo'lgan ijtimoiy qiziqishni uyg'otdi. Shunday bo'lsa-da, tarix avvalgidek asosan faqat bir jinsning mulki bo'lib qolaverdi. Bu tarixiy nomutanosiblik gender haqidagi yangi tasavvurlar bilan chuqurlashdi va tarixchi bolalar tarbiyasi, diniy taqvodorlik va uy-ro'zg'or kabi xususiy sohalarda emas, balki siyosat, jang maydonlari va savdo-sotiq kabi jamoat sohalarida faoliyat yurituvchi shaxs bo'lishi kerak, degan qadimiy g'oyani takrorlovchi gumanistik asarlar bilan mustahkamlandi.

Uyg'onish davri o'tmish haqidagi tafakkurning hozirgi zamonga nisbatan o'zgarishini belgilab berdi. Antik davrlardan uzoqlashganlik hissi va ular bilan qayta bog'lanishga intilish gumanist yozuvchilarga o'rta asrlarning ko'plab tarixiy asarlarida bo'lmagan vaqt nuqtayi nazarini berdi. XVII asr boshlariga kelib, «anaxronizm tuyg'usi» san'at va teatr kabi turli sohalarda izchil bo'lmasa-da, muntazam ravishda kuzatila boshlandi. Vaholanki XVI asr oxirlarida ispaniyalik Pedro Mexiya Avgustdan Karl V gacha bo'lgan Rim imperatorlarining mashhur tarixini yozganda, go'yo ularning barchasi bir sulolaga mansubdek tasvirlagan edi. O'tmishni aniqroq vizual idrok etish sekinroq rivojlandi, biroq arxeologik kashfiyotlar, ayniqsa, Rim xarobalari va butun Yevropadagi sobiq Rim qarorgohlarining topilishi bu jarayonni tezlashtirdi. O'sha davr san'ati antik davrga nisbatan ushbu yangi nuqtayi nazarga ikki tomonlama munosabatni namoyish etadi. Ko'pincha

bir vaqtning o'zida vaqt oralig'ini tan oladi va uni tekislaydi, turli davrlarga oid shaxslarni birga tasvirlaydi, biroq endi bu ongli badiiy usul sifatida qo'llaniladi. Ammo tildagi o'zgarishlarni anglash ancha tez rivojlandi. XV asr gumanistlari o'zlari va antik dunyo o'rtasidagi «o'rta asr» (medium aevum)ni tan olishgan va ko'pincha bu haqda afsuslanishgan. Ular, avvalo, lotin tilining klassik sofligini tiklashga intildilar. Garchi tilni arxaik va o'zgarmas shaklda boshqa davrga ko'chirish g'oyasi aslida 1500 yillik asta-sekin yuz bergan o'zgarishlarni inkor etib, boshqacha turdagi anaxronizmni keltirib chiqargan bo'lsa ham.

Tilni yangicha o'rganishning dastlabki oqibatlaridan biri o'tgan ming yillik davomidagi matnli va hujjatli merosning hammasi ham ishonchli emasligini tushunish bo'ldi. XV asr o'rtasining buyuk filologi Lorenzo Valla (taxminan 1407–1457-yillar) fosh etgan «Konstantin sovg'asi» kabi soxta hujjatlar ularning tili tahlili va oxir-oqibat, qo'lyozmalarini o'z ichiga olgan jismoniy jihatlarini o'rganish orqali aniqlandi. So'nggi o'rta asrlardagi qalbaki matnlar ham iste'moldan chiqa boshladi, jumladan, «Viterbolik Anniy» nomi bilan tanilgan mashhur matn soxtalovchisi Jovanni Nanni (taxminan 1432–1502-yillar)ning nisbatan yaqinda yaratgan asarlari ham. Uning «Qadimgi kitoblar»i go'yo bobillik Berosning yo'qolgan qadimgi asarlarini o'z ichiga olgan edi. Bu fosh etishlar unchalik tasalli bermasdi, chunki ular zamondoshlarga uzoq o'tmish haqida qanchalik oz bilishlari yoki bila olishlari mumkinligini eslatib turardi.

Ba'zi qadimgi tarixchilarning qayta kashf etilishi va ularning mashhurligidagi o'zgarishlar tarixni neoklassik lotin va mahalliy tillarda uzluksiz hikoya sifatida yozishni qayta jonlantirdi.

Shu bilan birga, o'rta asr tarixchilariga nisbatan dushmanlik kuchaydi. Ularga lotin tilini yaxshi bilmasligi, voqealar sabablarini to'g'ri baholay olmasligi, muhim va ahamiyatsiz narsalarni ajrata olmasligi hamda mish-mishlar va uydirmalarga ishonib ketishi kabi kamchiliklar qo'yildi. Bu chetga surilgan qarash keyingi davrlar tomonidan juda oson qabul qilingan mubolag'a edi, ammo u juda samarali bo'lib chiqdi. «Xronika» atamasi ko'plab tillarda qo'llanishda davom etgan bo'lsa-da, XVII asr oxiriga kelib, qariyb ming yil davomida tarixshunoslikda hukmronlik qilgan yilnomali tarzda tuzilgan matnlar Yevropaning ko'p joylarida o'tmishning qoldig'iga aylandi, ularning namunalari jonli janrdan tarixiy manbaga aylandi.

Gumanistik tarixshunoslik uchun eng aniq namunalar antik davrda topildi. Rim tarixchilarining yangilangan lotin nashrlari birin-ketin paydo bo'ldi, ulardan so'ng yunon nashrlari chiqdi, chunki muhojir Vizantiya olimlari e'tiborli italyan shogirdlariga ta'lim bera boshladi. Masalan, florensiyalik gumanist Pojo Brachcholini Ksenofont va Diodor Sitsiliylikning «Tarixiy kutubxona»sining bir qismini tarjima qildi, shuningdek, Florensiyaning o'z lotin tarixini yaratdi. 1700-yilga kelib, yigirma nafar yunon va rim tarixchilarining ikki mingdan ortiq nashrlari chop etildi. Klassik asarlarning miqdori ham, sifati ham Uyg'onish davri yozuvchilarini tarixshunoslikning qadimiy g'ildiragini qaytadan ixtiro qilishga urinishdan tiydi – axir, qaysi shuhratparast ahmoq asrlar o'tgach, Tatsit va Liviydan o'zib keta olaman deb o'ylashi mumkin edi? Shuning uchun ular postklassik o'tmishni tasvirlashga va tadqiqotlarning noverbal, «antikvar» turlariga murojaat qildilar.

Qadimgilar misolida yaratilgan lotin tilidagi gumanistik tarixiy hikoyalarning boshlanishi, umumiy fikrga ko'ra, XV asr boshlariga to'g'ri keladi. Aretssolik Leonardo Bruni (taxminan 1369–1444-yillar) o'zining tarixiy yozuvi sifati va shaklining o'ziga xosligi bilan haqli ravishda ajralib turadi. 1427-yildan vafotiga qadar Florensiya respublikasi kansleri lavozimida ishlagan Bruni 1439-yilda Florensiyaning boshqaruv kengashiga «Historiae Florentini populi libri XII» («Florensiya xalqi tarixining o'n ikki kitobi») asarini taqdim etdi. Muallif o'zi bevosita oldingi asr tarixchilaridan tubdan farq qiladigan ish qilayotganini anglab yetgani o'rta asr xronikasi bilan aloqani uzdi. Bruni Jovanni Villani kabi so'nggi o'rta asr yilnomachilari uslubini chetlab o'tib, Polibiy, Fukidid va Sallyustiyga ergashdi. Ko'p o'tmay, XV asrning o'rtalaridan XVI asrning oxirigacha Venetsiya, Milan, Ferrara, Mantua, Rim va boshqa shaharlarda uning izdoshlari paydo bo'ldi va asta-sekin, ko'pincha chet el saroylarida ishlaydigan sayyoh italyanlar orqali bu uslub Yevropaning boshqa qismlariga ham tarqaldi. Tez orada u XV asrning o'rtalaridan XVI asrning oxirigacha Venetsiya, Milan, Ferrara, Mantua, Rim va boshqa shaharlarda taqlidchilarni topdi va asta-sekin, ko'pincha chet el saroylarida ishlaydigan daydi italyanlar orqali moda Yevropaning boshqa qismlariga tarqaldi.

Yevropani qariyb uch asr mobaynida qamrab olgan siyosiy inqirozlar va diniy urushlar tarixiy yozuv rivojiga kuchli turtki berdi. Ular, shuningdek, dastlab sezilarsiz bo'lgan, o'tmish va hozirgi kun o'rtasidagi munosabat haqidagi tafakkurda nozik va asta-sekin o'zgarish hamda ularning sabab-oqibat yoki chiziqli bog'liqligiga yangi urg'u paydo bo'lishiga olib keldi. Boshqacha aytganda, tarixchilar, keyinchalik esa ularning o'quvchilari, asta-sekin o'tmishni «o'shanda»dan «hozir»ga olib boradigan yo'l sifatida idrok eta boshladilar. Bu o'tmishdan foydalanishning an'anaviy yondashuvidan farq qilardi. An'anaviy yondashuvda o'tmish (hatto uning voqealari xronologik tartibda tasvirlangan bo'lsa ham) namunalar va xulq-atvor modellari manbayi sifatida ko'rilardi. Bu an'anaviyroq nuqtayi nazardan, voqealar va shaxslarning o'ziga xos vaqt konteksti vaqt va makon chegarasidan tashqaridagi o'xshashliklar va axloqiy qadriyatlarga qaraganda kamroq ahamiyatga ega edi. O'tmishga bo'lgan bu ikki qarash o'rtasidagi farq siyosiy inqirozlar, xususan, shaharlarining respublikadan monarxiyaga o'tishi, urush va bosqinchilik tartibsizliklari bilan shug'ullangan deyarli zamondosh bo'lgan ikki florensiyalik tarixchini taqqoslashda yaqqol ko'rinadi. Franchesko Gvichchardini (1483–1540) va uning mashhur katta zamondoshi Nikkolo Makiavelli (1469–1527) ikkalasi ham Florensiya tarixini, Gvichchardini esa bundan tashqari Italiyaning keng qamrovli tarixini yozdilar.

Har ikkala muallif ham siyosiy donishmandlik asarlarini yaratdi, bunda Makiavelli «Hukmdor» va «Mulohazalar»da yaqin va uzoq o'tmishdagi misollarni esda qolarli tarzda birlashtirdi. Makiavellining umidsizroq kichik zamondoshi Gvichchardini yoshligida Florensiya tarixini yozgan; biroq u shahar va butun Italiyaning joriy muammolari (fransuz va ispan qo'shinlarining bosqini, respublika mustaqilligining buzilishi va qulashi) rivojlanishi haqida hikoya qilishga ko'proq qiziqdi. Makiavellidan farqli o'laroq o'z shahrining varvarlik davriga borib taqaladigan tarixini o'rganishga kamroq e'tibor qaratdi. Ehtimol, Fukididning eng yaqin o'tmishga bunday e'tibori tufayli u tafsilotlarga ko'proq ahamiyat bergan va o'z davri uchun g'ayrioddiy bo'lsa-da, tashqi jihatdan o'xshash tarixiy vaziyatlar o'rtasidagi farq tufayli o'tmishdagi misollarning hozirgi kunga xizmat qilish imkoniyatiga ko'proq shubha bilan qaragan. «Har qadamda rimliklarga murojaat qilish qanchalik noto'g'ri» deb yozgan edi u o'zining «Xotiralar» to'plamida. «Har qanday taqqoslash asosli bo'lishi uchun ularning sharoitiga o'xshash shartlarga ega bo'lgan shaharga ega bo'lish va keyin uni ulardan o'rnak olib boshqarish kerak. Boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan shaharga nisbatan taqqoslash xuddi eshakdan otdek sakrashni kutish kabi o'rinsizdir».

Ilk zamonaviy Yevropada, ko'pincha keskin siyosiy o'zgarishlar yuz berganda, tarixchilar o'zlari yashayotgan dunyoning kelib chiqishini yoki yaqinda sodir bo'lgan voqealarning sabablarini tushuntirish uchun yaqin yoki uzoq o'tmish haqida bir necha bor so'zlab berishgan, shunchaki qiziqarli va ibratli tarixni emas. O'n oltinchi asr boshlarida Italiyada Liviy uslubida bir necha o'n yillik buyuk gumanistik hikoyalar yaratilgan edi; fransuz va ispan bosqinlari ularni Gvichchardini singari yaqinda sodir bo'lgan voqealarga e'tibor qaratishga majbur qilganda, tarixchilar yozadigan deyarli hech narsa qolmagan edi. Yuz yil o'tgach, boshqa bir italiyalik Enriko Katerino Davila (1576–1631) o'zi ishtirok etgan XVI asr oxiridagi fransuz diniy urushlari haqida shunga o'xshash hisobot taqdim etdi. Fransuz Jak-Ogyust de Tu (1553–1617) «O'z davri tarixi»ni yozgan ko'plab voqealar ishtirokchilaridan biri edi va bir necha o'n yillar o'tgach, ingliz grafi Klarendon (1609–1674) Angliyadagi asrning o'rtalaridagi fuqarolar urushlari tarixini yozib, Fukidid uslubida yaqin o'tmish voqealarini nafis bayon etishning yangi andozasini o'rnatdi.

Albatta, bularning barchasi tarixdan misol va yo'l-yo'riq sifatida foydalanish to'xtaganini anglatmasdi. Aksincha, bu tarixni yozish va o'qishning asosiy sababi bo'lib qolaverdi. Biroq misollarni taqdim etish usuli nozik tarzda o'zgardi. Hikoya kontekstidan ajratib olingan alohida tarixiy voqealar XVI asr o'quvchilari orasida juda mashhur bo'lib, ular turli manbalardan parchalar va misollarni «umumiy joylar kitobi»ga to'plaganlar. Ammo 1700-yilga kelib, o'quvchilar o'z harakatlari sodir bo'lgan kontekstdan ajratilgan shaxslar va voqealarga kamroq tayanadigan bo'lishdi. Ko'plab hayot haqidagi hikoyalar (yoki biz hozir ularni biografiya deb ataymiz – bu atamaning o'zi o'shanda hali mavjud emasdi) o'z qahramonlarini

tarixiy rivoyatga joylashtirishni boshladi. Yana bir o'zgarish ko'zga tashlanadi: XVI–XVII asrlardagi tarixiy «shaxslar» ko'pincha taqvodorlik, rahmdillik va or-nomus kabi xristianlik bilan mustahkamlangan o'rta asr standartlariga asoslangan mezonlar to'plami bilan emas, balki aql-idrok, ehtiyotkorlik va hatto moliyaviy farovonlik kabi yangicha, amaliy mezonlar bilan baholanmoqda.

O'tmish bilan qiziquvchilarning ayrimlari kutubxona va arxivlardan tashqariga chiqdilar. Italiya va boshqa mamlakatlarda moddiy manbalarning, jumladan, qadimiy xarobalar, haykallar, tangalar va binolarning kashf etilishi ko'pincha «antikvarianizm» deb ataladigan tarixiy tadqiqotning yordamchi yo'nalishini vujudga keltirdi. Uning ildizlari filologiyada, shuningdek, o'tgan davrlarning ham lingvistik, ham moddiy qoldiqlarini hissiy idrok etishda va ular belgilagan o'tmishdan, ayniqsa, (dastlab) klassik o'tmishdan uzilishda yotadi. Antikvarianizm turli mamlakatlarda turlicha shakllarga ega bo'ldi, ammo Flavio Biondoning (1392–1463) Rim davridagi Italiya topografiyasi va qadimiy yodgorliklarini xaritalashtirganidan boshlab, uning amaliyotchilari asosan nonarrativ o'tmishni o'rganish bilan shug'ullanganlar. E'tiborli jihati shundaki, ular solnomalar va yozma yozuvlardan tashqari tangalar, maqbaralar va stelalar kabi moddiy va nomatn guvohlik turlaridan foydalanganlar. Bu qo'lda yasalgan artefaktlarni o'rganishdan Angliyaning Stounxendji kabi tarixdan oldingi yodgorliklarning kelib chiqishi, shuningdek, landshaft xususiyatlari haqida mulohaza yuritishga nisbatan qisqa yo'l bor edi. Albatta, bularning ko'pchiligi o'rta asr mualliflarining asarlarida aks ettirilgan bo'lib, ko'pincha muayyan voqea yoki afsonaviy shaxs bilan bog'langan.

XVII asr oxiriga kelib, antikvarlik, o'zining gullab-yashnagan singlisi tarix kabi, turli xil faoliyatlarni birlashtiruvchi tushunchaga aylandi. Bu faoliyatlarga qadimgi yodgorliklarni o'rganish, genealogiya va shajaralarni aniqlash uchun hujjatlarni tekshirish (Yevropaning ko'p qismlarida sezilarli ijtimoiy harakatchanlik davrida muhim faoliyat), qabr toshlarini, tangalar va medallarni o'qish hamda tabiiy noyob narsalarni, jumladan qazilmalarni ro'yxatga olish kirardi. Ingliz Uilyam Kemden (1551–1623) kabi olimlar alohida shaharlar yoki hududlar va ularning qadimiyligini o'rganishga hissa qo'shdilar, uning yosh do'sti ser Robert Kotton esa tarixiy qo'lyozmalarning katta to'plamini yig'di, ularning ko'pi hozirgacha Britaniya kutubxonasida saqlanmoqda. So'nggi Uyg'onish davri «virtuozlari» – kolleksionerlarining «g'aroyibotlar» xonalaridan boshlangan to'plash tendensiyalari XVII asr oxiridagi Yevropa akademiklari olib borgan ilmiy tadqiqot turlari bilan qo'shila boshladi, jumladan, tizimli arxeologiyaning paydo bo'lishi ham shular jumlasidandir. Antikvarlik boshqa yo'nalishda ham rivojlandi, shu bois u boshqa yangi diskurs – «tabiiy tarix» bilan yaqinlashib, tez-tez kesishib turardi. XVIII asr boshlariga kelib, u Linney kabi zamonaviy tabiatshunoslar bilan bog'laydigan tasniflash va empirik xususiyatlarga ega bo'lib chiqdi. Nihoyat, huquqshunoslik antikvarlikning ayniqsa, sermahsul tarmog'i bo'lib chiqdi. U o'sha davrning eng nozik tarixiy aqllarini o'ziga jalb qildi. Ular uchun

huquqiy tizimlardagi o'zgarishlar va ba'zi mamlakatlarda bu tizimlarning xilma-xilligi kengroq iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarning aksi bo'lib xizmat qilardi. XVI asr fransuz huquqshunos olimlarining uch avlodi manbalarga alohida yondashuv ishlab chiqdi. Bu yondashuv dastlab matnlarni tahrir qilish, so'z va hujjatlarning tarixiy ahamiyatini qayd etish hamda qonunlarni muayyan davr mahsuli sifatida tushunishga e'tibor qaratardi. Keyinchalik u turli huquqiy tizimlarni, masalan, Rim fuqarolik huquqi va mahalliy odatiy huquqni taqqoslashni o'z ichiga olgan holda kengaydi. XVI asr oxiriga kelib, biz hozir «bilimlarni safarbar qilish» deb ataydigan hodisaning dastlabki namunasida, Rim huquqining murakkab qoidalarini nisbatan alohida o'rganish «haqiqiy dunyoda» yanada foydali bo'la boshladi. Fransiya diniy urushlar bilan parchalanib ketgani sababli, Fransua Otman (1524–1590) kabi gumanist huquqshunos olimlarning yangi avlodi qirollik hokimiyatining ko'lami va cheklovlari kabi g'oyaviy munozaralarda o'z bilimlarini qo'llay boshladi. XVII asr ingliz huquqshunoslari 1066-yildagi Norman istilosi «haqiqiy» istilo bo'lganmi, undan oldin parlament kabi institutlar mavjud bo'lganmi yoki mamlakatning umumiy huquqi qadim zamonlardan beri mavjud bo'lganmi kabi masalalarni muhokama qilish uchun bu usullardan foydalandilar yoki ularni e'tiborsiz qoldirdilar. Bularning barchasi zamonaviy siyosiy munozaralar uchun haqiqiy oqibatlarga ega edi.

XV–XVI asrlarda to'plangan dalillarning oqibatlaridan biri kelib chiqish haqidagi eskirgan rivoyatlarga bo'lgan ishonchning susayishi bo'ldi. 1600-yilga kelib, faqat bir nechta hurmatli tarixchilar troyaliklar va ularning avlodlarini shubhasiz qabul qilishga tayyor edilar. Ommaviy madaniyat boshqacha edi: XVIII asrgacha Yevropada tarqalgan turli xil arzon kitoblar, balladalar va varaqalar og'zaki madaniyatni oziqlantirgan va undan qayta paydo bo'lgan romantika, afsona va tarix aralashmasini yoyardi. Saroy homiyligidagi tarixchilar esa ko'pincha o'rnatilgan afsonalarni istar-istamas muhokama qilardilar. Bundan tashqari, tarixiy voqealar, ayniqsa, qadimgi tarixning aniq vaqt chegaralarini belgilash va dunyoning turli qismlaridagi voqealar hamda ularning taqvimlarini muvofiqlashtirish yoki «sinxronlashtirish» muammosi saqlanib qoldi. Darhaqiqat, gumanistik filologiya va lingvistik mahoratning qo'shimcha mahsulotlaridan biri Jozef Jyust Skaliger (1540–1609) kabi ko'p tillarni biluvchi olimlarning nihoyatda murakkab xronologik tadqiqotlari to'lqini, pirovardida esa buyuk matematik Isaak Nyutonning (1643–1727) asarlari bo'ldi. Dunyoning yaratilish sanasini aniq belgilashga ko'plab g'alati urinishlar bo'ldi. Irlandiyalik arxiyepiskop Jeyms Asher (1581–1656) bu sanani eramizdan avvalgi 4004-yilning mashhur 23-oktyabr deb ta'kidlagan edi.

Bularning barchasi uchun yana bir epistemologik o'lchov mavjud bo'lib, u ayrim mutafakkirlarning o'tmishni haqiqatan ham tiklash va aniq tasavvur qilish mumkinligiga bo'lgan optimistik ishonchida ifodalangan. Ulardan biri, huquq nazariyotchisi Jan Boden (1530–1596) tarixni o'qish va tushunish uchun keng

tarqalgan «Metod» (Methodus) asariga o'z hissasini qo'shgan. XVIII asrgacha davom etgan «ars historica» («tarix san'ati») nomi bilan tanilgan butun bir janr ichida ehtimol eng nufuzli bo'lgan «Metod» kitobxonni tarixiy asarlarning murakkab yo'llaridan olib o'tishga mo'ljallangan edi. U nafaqat tarixiy asarlarning xronologik bibliografiyasini taqdim etdi, balki Boden bundan ham ko'proq narsaga erishdi. U tarixlar va (Polibiy singari) boshqaruv turlarini «to'g'ri baholash» qoidalarini o'rnatishga intildi, «chunki tarix asosan davlat va unda sodir bo'layotgan o'zgarishlar bilan shug'ullanadi» Shuningdek, u o'rta asrlardan meros qolgan va endi apokaliptik adabiyot mualliflari hamda protestant targ'ibotchilari tomonidan o'zlashtirilgan «To'rt monarxiya» kabi ba'zi eskirgan sxemalarni yo'q qilishni xohladi. Bu, Bodenning fikricha, ba'zi imperiyalarning birlashtirilishi va boshqalarining e'tibordan chetda qolishi tufayli mutlaqo noto'g'ri edi; bu sxemada, masalan, «deyarli butun Afrika va Osiyoning katta qismini o'z tili va dinini qabul qilishga majbur qilgan arablar monarxiyasi» yoki tatarlar (ya'ni mo'g'ullar) uchun joy yo'q edi. Shunday qilib, yevropalik o'z davrigacha amalda bo'lgan tarixshunoslikka xos yevrotsentrizmni tan oldi.

Yevropadagi protestant islohoti va undan keyingi yuz yillik diniy urushlar bilan tarixiy asarlarning polemik[13] salohiyati yangi cho'qqilarga ko'tarildi. U endi shunchaki qarama-qarshi nuqtai-nazarlarni yoki ilmiy kelishmovchiliklarni ilgari surish uchun emas, balki sifat jihatidan mutlaqo boshqa maqsadlarda qo'llanila boshladi. Qarama-qarshi talqinlarning ommaviy namoyishi – biz hozir «mafkura» deb ataydigan narsa – tarixchilarni birinchi marta matbuotda o'z kampaniyalarini olib borishlari mumkin bo'lgan ochiqdan ochiq qarama-qarshi guruhlarga ajratdi. Dastlabki protestant islohotchilari papalik va umuman o'rta asr cherkovini havoriylik sofligidan uzoq vaqt chetga chiqqan deb obro'sizlantirishga intilib, Iogann Sleydanning (1506–1556) Reformatsiyaning birinchi bosqichlarini bayon qiluvchi asari va bir necha mualliflar tomonidan yozilgan «Magdeburg senturiyalari» (1559–1574) kabi asarlarni yaratdilar. Katolik Yevropa ham xuddi shunday javob qaytardi, masalan, kardinal Chezare Baronioning «Cherkov yilnomalari» bilan, ularning javobi qayta nashr etildi, qisqartirildi va o'n to'qqizinchi asrgacha o'nlab nashrlarda davom ettirildi.

XVI asr oxirida Boden va boshqa ba'zi «Artes historicae» mualliflari to'g'ri ta'kidlaganlaridek, keyingi mualliflarning o'z raqiblarining halolligiga, shuningdek, ularning manbalarining ishonchliligiga qilgan hujumlari natijasida o'tmishni bilish mumkinligiga bo'lgan ishonch susayib ketdi. Bunga javob, asosan, bilimni falsafiy himoya qilishdan emas, balki yanada sinchkovlik bilan ilmiy izlanishlar olib borishdan iborat bo'ldi. Bollandchilar – belgiyalik iyezuitlar – tarixiy avliyo-

[13] Polemika – bu intellektual duel shaklida bo'lib o'tadigan muloqot turi bo'lib, unda ishtirokchilarning har biri raqib bayonotlarini tanqid qilish va rad etish bilan bir qatorda o'z pozitsiyalarini asoslash va bahslashishidir.

larning hayoti va faoliyatini yanada mustahkam ilmiy asosga qo'yish, afsonalarni tarixiy haqiqatdan ajratish uchun alohida avliyolar bilan bog'liq barcha mumkin bo'lgan dalillarni o'rganish maqsadida har oylik bayram kunlari taqvimi shaklida tuzilgan «Acta Sanctorum» («Avliyolar faoliyati») ustida ish boshladilar. Ularning loyihasi zamonaviy davrgacha davom etdi va manbalarni tanqid qilish darajasini sezilarli darajada yaxshiladi. Mavristlar – fransuz benediktinchi rohiblari – xristian cherkovi otalarining asarlarini asl manbalar asosida nashr etish orqali tarixning haqqoniyligini himoya qilishga intildilar, ammo eng muhimi, ular shakllanayotgan «yordamchi fanlar» bilan bog'liq qoidalar va konvensiyalarni rasmiylashtirishni boshladilar. Bular so'nggi antik va o'rta asr hujjatlari bilan ishlash uchun zarur bo'lgan texnik ko'nikmalar, xususan, tizimli paleografiya (tarixiy yozuvlarni talqin qilish) va diplomatika (hujjatlarning tuzilishi, kompozitsiyasi va an'anaviy formulalarini bilish) edi. Mavrist Jan Mabilonning (1632–1707) o'rta asr xartiyalarining haqiqiyligiga bag'ishlangan «Diplomatikaga oid olti kitobi» tarixiy nazariyasida (agar uni shunday atash mumkin bo'lsa) tarixni to'g'ri adabiy tuzish haqidagi fikrlardan uning manbalari ustida amaliy ish olib borishgacha bo'lgan kengroq o'zgarishni ko'rsatadi, garchi uslubga e'tibor XVII asr oxiri va XVIII asrning o'ziga xos xususiyati bo'lib qolgan bo'lsa ham.

Bu asrlarda «qadimiylar» va «zamonaviylar» o'rtasidagi «kverella» (munozara) deb atalgan ziddiyat takrorlanib turardi. Bu XVI asrda ilk gumanistlarning klassiklarga haddan tashqari taqlid qilishiga qarshi isyon bilan boshlandi va ba'zi yozuvchilar muqarrar ravishda salbiy deb qabul qilishni rad etgan sezilarli ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar fonida rivojlanishda davom etdi. Dastlab zamonaviy yozuvchilarning qadimgi ajdodlari bilan solishtirganda adabiy fazilatlariga oid tor bahs bo'lgan kverella, XVII asr oxiriga kelib inson bilimidagi «taraqqiyot» haqidagi keng qamrovli munozaraga aylandi. Tez orada u shakllanayotgan tabiiy fanlarni ham qamrab oldi, bu yerda texnologiya antik davrda bo'lmagan asboblarni (kompas, o'q dori va kitob bosish eng ko'p tilga olinadigan misollar edi) yaratgani aniq edi. O'rnatilgan bilimlarga nisbatan shubhaning o'sishi va aql-idrok hamda tajriba Muqaddas Kitobning ochiq haqiqatidan ustun bo'lishi yoki hech bo'lmaganda uni tushuntirish uchun ishlatilishi kerakligi haqidagi ishonch shu kverella bilan bog'liq edi. Tarixga kelsak, XVII asr oxiridagi shubhali ohang, ayniqsa, intellektual mulohazalar va cheksiz shubhalar davrida paydo bo'lgan mashhur kitob – Per Beylning «Tarixiy va tanqidiy lug'ati»da yorqin namoyon bo'ldi. Beyl (1647–1706) diniy sabablarga ko'ra muhojirlikka majbur bo'lgan ko'plab frantsuz tarixchi-munozarachilaridan biri edi. Uning «Lug'ati» 1697-yildan boshlab bir necha marta nashr etildi va keyingi o'n yilliklarda katta ta'sir ko'rsatdi. Biroq uning tarixiy haqiqatga yondashuvi – turli mavzular va shaxslar haqidagi vayronkor mashqlar va qarama-qarshi fikrlarning tugalmas qatori – oxir-oqibat rad etildi, chunki u bahslashayotgan haqiqatlar o'rniga biror narsa yaratishga qodir emasdek tuyuldi. Beylning qarashlari o'ziga xos emas edi va boshqalar ham dunyoning

yaratilishi va To'fon haqidagi Injil hikoyasiga shubha bildira boshladilar. Bunday tendensiyalarga javoban fransuz yepiskopi Jak Benin Bossyue (1627–1704) keng o'qilgan «Jahon tarixi haqida mulohazalar» asarini yozib, tarixning Injildagi bayonining so'zma-so'z ishonchliligini yana bir bor tasdiqladi. Biroq u XVIII asr faylasuflari o'z o'tmishdoshlarining tanqidiy tadqiqotlariga tayanganda yanada kuchaygan shubhalilik to'lqiniga qarshi kurashishga majbur bo'ldi.

Min va ilk Sin sulolalari davridagi Xitoy tarixiy yozuvi

1580-yilda Avgustin ruhoniysi Ispaniya qiroli Filipp II ning topshirig'i bilan Min sulolasi davridagi Xitoyga yetib keldi. Xuan Gonsales de Mendosa (1545–1618) Meksikaga ko'chib o'tishidan va nihoyat Ispaniyaga qaytishidan oldin Xitoyda uch yil yashadi. Sobiq askar bo'lgan Mendosa Xitoyga tashrif buyurgan ko'plab katolik missionerlaridan biri edi. U 1586-yilda G'arb dunyosiga asrlar davomida Katay nomi bilan ma'lum bo'lgan mamlakatning bosma tarixini nashr etgan birinchi yevropalik bo'ldi. O'sha yili italyan tiliga, tez orada ingliz tiliga tarjima qilingan «Buyuk va qudratli Xitoy Qirolligi tarixi» ko'pchilik o'quvchilar uchun Uzoq Sharqdagi ulkan davlatning tarixiga asosiy kirish vazifasini o'tadi. Bu davr xitoyliklarning, asrlar davomida vaqti-vaqti bilan Yevropa savdogarlari bilan aloqada bo'lganlarining, ayniqsa, Mendosa va iyezuit Matteo Richchi (1552–1610) kabi missionerlar orqali Yevropa madaniyati bilan yanada faolroq muloqotga kirishgan payti edi. XVII asr oxiriga kelib, G'arbning Xitoy haqidagi bilimlari sezilarli darajada kengaydi va uning tarixiy asarlari bilan ma'lum darajada tanishish darajasigacha yetdi.

Richchi davriga kelib Min sulolasi (1368–1644) inqirozga yuz tutgan edi. Bu davrda o'tmishni o'rganishga falsafiy yondashuv rivojlandi va Yevropaning so'nggi o'rta asrlari va ilk Yangi davrida bo'lgani kabi savodxonlik oshdi. Kitoblar ancha qulayroq bo'lib qoldi, bu esa shaxsiy kutubxonalarning ko'payishiga va tarixiy asarlarning, shu jumladan, ba'zi «Standart tarixlar»ning ilgari cheklangan ziyoli odamlar doirasidan tashqarida tarqalishiga olib keldi. Oldingi davrlarni tarixiy o'rganish asosan o'tgan sulolalarga qaratilgan bo'lsa, Min davri tarixchilari yaqin o'tmishga ko'proq qiziqish bildirdilar. Yevropada bo'lgani kabi janrlar ko'payishda davom etdi va nihoyat «Sulolalarning standart tarixi» yozilganda, Min davri asarlari bibliografiyasi 1378 ga yaqin toifada jamlangan o'n turdagi tarixiy yozuvlardan iborat edi. XVI asrda davlat xizmatiga imtihon topshirgan talabalarga xronologik jihatdan tuzilgan tarixlarning Sima Guanning «Keng qamrovli ko'zgu» kabi mavzuli tarzda tuzilgan asarlarga nisbatan afzalliklari haqida mulohaza yuritish taklif etildi. Bu taxminan bir vaqtning o'zida G'arbda keng qamrovli tadqiqotlar va hikoyaviy tarixiy yozuv o'rtasidagi ziddiyatni eslatadi.

Min sulolasi tashkillashtirilgan nusxa ko'chirish jarayoni, 1403-yilda belgilangan qoidalarga muvofiq imperatorga asosiy nusxani tantanali taqdim etish

va ularni yanada ehtiyotkorlik bilan saqlash orqali alohida hukmronliklarning asl yozuvlarini saqlab qolishni ta'minladi. Min davri rasmiy tarixining eng jiddiy tanqidi shundan iborat ediki, u avvalgi sulolalarga xos bo'lmagan darajada (taxmin qilinganidek) siyosiy aralashuvga duchor bo'lgan. Ilgari muhrlangan yozuvlar, jumladan, sulola asoschisi imperator Xunvuning asl yozuvlari ochilgan va qayta yozilgan hollar ham bo'lgan. Ba'zi yozuvlar yo'q qilingani ma'lum. Muvaffaqiyatli imperatorlarning yutuqlarini ulug'lash va axloqsiz hukmdorlar, taxt bosib oluvchilar va zolimlarni qoralash an'anasi o'z kuchida qoldi.

Qiziq joyi shundaki, Min sulolasining rasmiy tarixnavisligidagi aynan zaif tomonlar boshqa ilmiy sohalarda ijodkorlikni rag'batlantirdi. Norasmiy tarixchilar hujjatlardan kengroq foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar va ilgari Xitoy tarixiy merosining nisbatan kichik qismini tashkil etgan xususiy tarixnavislik sezilarli darajada rivojlandi. Ba'zan uning mualliflari rasmiy asarlarga hissa qo'shgan shaxslar bo'lishgan. Imperator amaldori Syu Szyun (1421–1495) rasmiy homiylikdagi bir nechta ishlarni, jumladan, ikki hukmronlikning «Haqiqiy yozuvlari»ni yaratishda ishtirok etdi, biroq u Sin davridan beri Xitoy tarixi haqida falsafiy mulohazalar taklif etuvchi «Jahon tarixidagi to'g'ri aloqalar» nomli ancha original va teran asarni mustaqil ravishda yoza oldi. Xususiy tarix yozishning o'z-o'zidan tarqalishidan ko'ra, umuman tarixiy yozuvga nisbatan tanqidiy munosabatning keng yoyilishi muhimroq edi. Lyu Chjidzining Tan sulolasi Tarix yozish byurosiga nisbatan tahqirlovchi tanqidi deyarli ming yil o'tgach, kechki Min davri tarixchisi Tan Syan (1594–1658) tomonidan Min sulolasi haqida ilgari yozilgan asarlarni qoralashda va uning o'zi keng qamrovli sulola tarixini yozish uchun ishonchli manbalar izlab Xitoy bo'ylab keng ko'lamli sayohatlarida aks etdi. Tan davridagi tanqid bilan Min sulolasi davridagi tanqid o'rtasidagi farq asosan xususiyatda emas, balki darajadadir. Lyu, xususan, tarix byurosining zaif tomonlariga e'tibor qaratgan bo'lsa, Min tanqidchilari Van Shichjenning «Tarixiy asarlardagi xatolar haqida tanqidiy risola» kabi asarlarida boshqa ko'p narsalar qatorida butun jamoaviy tarixiy loyihaga hujum qilishdi. Bu davrda tarixiy kitobxonlar doirasining kengayishi va matnlarning ommabopligi oshishi bilan bir qatorda, biz zamonaviy Yevropada kuzatgan tendensiyaga o'xshash o'tmish haqida jamoatchilik bahslarining tarqalishi ham kuzatildi.

Fransuz tarixiy skeptitsizmi (ko'pincha «pirronizm» deb ataladi) va nisbiylikka o'xshash narsa Xitoyda ham shu davrda paydo bo'ldi. Bu Chjan Syuanning (1582-yil ijodining gullab-yashnagan davri) ayanchli xitobida aks etgan: «To'g'ri tarixni yozish qiyin!» Jan Boden va Per Beylning Min sulolasi davridagi o'ziga xos muqobillari bor, garchi xitoylik mualliflar G'arb bilan aloqa o'rnatganiga qaramay, o'zlarining fransuz hamkasblaridan xabardor bo'lishlari yoki aksincha chtimoldan yiroqligi ma'lumdir. Fransuz Bodenning zamondosh muqobili Syuy Szinchun (1507–1569) o'zining «Qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan tarixiy bilishning afzalliklari va kamchiliklari haqida» asarida o'tmish tarixchilarini

tizimli va ba'zan keskin tanqid qilgan. Syuy zamonaviy kasbiy uyushmaning shiori kabi o'qiladigan tarixchining «to'rtta burch»i, ya'ni boshqa chalg'ituvchi omillarni chetga surib, qo'yilgan vazifaga e'tibor qaratish; shoshilmasdan, sabrli va batafsil bo'lish; o'z kasbiga professional sadoqat tuyg'usiga ega bo'lish; va barcha mavjud materiallardan foydalanish uchun manbalarni tirishqoqlik bilan to'plashni belgilab berdi. Agar Per Beyl xitoychani o'qiy olganida, undan ancha oldingi ikki Min muallifi bilan tengqurini topgan bo'lardi. Chju Yunminning (1461–1527) 1522-yilda yakunlangan «Xato bilimlar yozuvlari» tarixnavislik an'analariga dadil hujum va buyuk nomlarni fosh etish edi. Li Chji (1527–1602) bu shubhali yo'ldan yanada ilgarilab ketdi, natijada «tartibsiz yo'lni targ'ib qilish, dunyoni aldash va ommani chalg'itishdagi jasorati» uchun qamoqqa tashlandi va u yerda o'z joniga qasd qildi. Ko'pincha umume'tirof etilgan fikrga butunlay zid bo'lgan alohida shaxslar va ularning niyatlari haqidagi mulohazalaridan tashqari, Li hozir «mohiyatchilik» deb ataydigan narsaga murosasizlik bildirdi. U bir davr uchun munosib bo'lgan narsa keyingi davr uchun bunday bo'lmasligi mumkinligini ta'kidladi va tarixiy shaxslarga vaqtdan tashqari qadriyatlar asosida ezgulik nisbatini berishni rad etdi. Uning individuallikdan tashqarida fikrlash qobiliyati haqiqatan ham uni Beyl kabi raqibdan ustun qiladi va uni Boden va Ibn Xaldun kabi o'tmish va uni keyingi davrlarda qanday idrok etishimiz haqida kengroq va tizimli fikr yuritganlar qatoriga qo'yadi.

Islomiy Osiyo va Afrikada ilk zamonaviy tarixshunoslik

1501-yilda Fors davlati (hozirgi Eron) Safaviylar (1501–1736) sulolasi hukmronligi ostiga o'tdi. Boshqa yangi sulolalar kabi, safaviy shohlar ham o'zlarining kelib chiqishi haqida ijobiy ma'lumotlarni yoyishdan manfaatdor edilar va Yevropa zodagonlari hamda qirollik xonadonlariga xos bo'lgan qonuniy nufuz sifatida shajara tuzishning qadimiy islomiy an'anasini davom ettirdilar. Tarixiy yozuv safaviylar davrida rivojlandi, bir qator hukmdorlar rasmiy tarix sifatida qaraladigan asarlarga buyurtma berdilar. Ehtimol, eng mashhur misol saroy kotibi Iskandar Begning (taxminan 1560–1632-yillar) «Abbosning dunyoni bezovchi tarixi» asaridir. Leonardo Bruni va boshqa ko'plab italiyalik Uyg'onish davri amaldorlari singari, tarixchi bo'lib yetishgan Iskandar Beg ham o'zining ijtimoiy tajribasi va rasmiy hujjatlarga imtiyozli kirish imkoniyatidan samarali foydalandi. Uning 1629-yilda yakunlangan asari, ehtimol, safaviylar tarixi bo'yicha eng muhim manba bo'lib, uning kirish qismi sulola kelib chiqishiga borib taqaladi. Asarning asosiy qismi shoh Abbosning (1588–1629-yillarda hukmronlik qilgan) o'ziga bag'ishlangan bo'lib, janglar, qo'zg'olonlar va saroy siyosatidan tortib qisqa tarjimayi hollargacha bo'lgan mavzularni qamrab oladi. Musulmonlarning yahudiy-nasroniy madaniyati bilan uzoq muddatli tanishuvi ularning Muhammad (s.a.v.) gacha bo'lgan tarixni (gunohga botish, Nuh va To'fon, shuningdek, Eski Ahddagi boshqa

voqealarni o‘z ichiga olgan) ko‘rishi Yevropa solnomachilari qarashlaridan sezilarli darajada farq qilmasligini ta’minladi. Umumiy yoki jahon tarixini yozishda xristianlar va musulmonlar o‘rtasida sezilarli o‘xshashlik mavjud bo‘lib, bu antik davrning ba’zi yirik shaxslari, ayniqsa, o‘rta asrlarda ritsar qahramoni sifatida tasvirlanishda davom etgan Buyuk Iskandarning umumiyligi bilan tavsiflanadi.

Qo‘shni Hindistonda XV asr oxiriga kelib, islom tarixshunosligi subkontinentga tarqala boshladi. XVI asr boshlarida Bobur ismli temuriy hukmdor Hindistonning katta qismiga bostirib kirib, Dehli sultonligining qoldiqlarini o‘ziga bo‘ysundirdi. Bobur ham Amir Temur, ham Chingizxondan kelib chiqqanligini da’vo qilib, XVIII asr oxirida Britaniya mustamlakachiligi kelguniga qadar shimoliy va markaziy Hindistonning katta qismida hukmronlik qilgan Mo‘g‘ullar sulolasiga asos soldi. Safaviylar yozuv an’analarining ba’zilari, jumladan, qolipli so‘zboshilar va muarrixning uni yozishga undagan «ilhom» haqidagi bayonotlari mo‘g‘ul tarixchilari tomonidan takrorlanishi tabiiy, chunki fors tili ularning ham adabiyot, ham boshqaruv uchun afzal ko‘rgan tili edi. Deyarli xuddi shu davrda, Hindistonning boshqa qismlaridagi nasroniy hamkasblari mahalliy Janubiy Osiyo manbalarini qoniqarsiz deb topganlarida, fors Ferishte kabi musulmonlar (taxminan 1579–1623-yildan keyin) Hindiston haqida islom kelishidan oldin va keyin hikoya yozish uchun «Mahabharata» (forscha tarjimasi) kabi hind manbalaridan foydalandilar. Biroq ular bu qadimiy eposdagi dunyoning yaratilishi haqidagi o‘n uchta turli hikoyadan norozilik bildirdilar, chunki ularning hech biri boshqalaridan ustun ko‘rinmas edi.

Janubiy Osiyo murakkab, ko‘p tilli mintaqa bo‘lib, tarixiy yozuv an’analari va janrlarining keng xilma-xilligi bilan ajralib turardi. Bu an’ana va janrlar mo‘g‘ullardan oldin ham, ularning hukmronligi davrida ham mavjud bo‘lib, mo‘g‘ullar butun subkontinentni qamrab olmagan edi. Ushbu janrlar aniq hikoyalarning almashinuvi va tarqalishiga imkon beradigan darajada moslashuvchan va ochiq edi. Yevropada bitta hikoya mahalliy og‘zaki an’analarda, shahar xalq xronikasida va lotin gumanistik tarixida uchragani kabi, bir mintaqa yoki til guruhidan olingan voqealar va shaxslar boshqa joylarda, boshqa tillarda va butunlay boshqa shakllarda paydo bo‘lishi mumkin edi. Janubiy Hindistonning ko‘p tilli qishloq savodxonlari yoki karanamlar savodxonlikning o‘sishi va ma’lumotlarning yozuvlardan qog‘oz, palma barglari va boshqa ko‘chma vositalarga o‘tishidan foydalanib, marathi, telugu va rajasthani kabi tillarda, shuningdek, fors tili kabi «rasmiy» tillarda o‘ziga xos nasriy tarixshunoslikni yaratdilar. XVII asr oxirida o‘z imperiyasini tuzgan G‘arbiy Hindistondan kelgan marathlar o‘zlarining mulkiy da’volarini tasdiqlash uchun yilnomalar yuritishgan, ularda sanalar va muhim voqealar qayd etilgan. Keyinchalik bu ma’lumotlardan karina yoki oilaviy biznes munosabatlari va yer sotib olish tarixini yozishda foydalanish mumkin edi. Bu jarayon italiyalik notabellarning uy rikordanslarini yoki ilk zamonaviy Germaniyaning oilaviy xronistlarining ishlarini yuritish jarayonidan uncha farq qilmasdi.

XVI asr oxiriga kelib, fors-islom madaniy ta’siri tarixnavislik sohasida Mo‘g‘ullar hukmdorligiga ham yoyildi. Imperator Bobur shaxsan o‘zining batafsil avtobiografik tarixini «Boburnoma» deb nomlangan asarda yozdi yoki yozdirdi (Muallif bu yerda xato qilyapti – tarjimonlar). Bu asar «noma»lar (so‘zma-so‘z «kitob» ma’nosini anglatsa-da, «tarix» yoki «solnoma» sifatida ham tushuniladi) turkumining boshlanishi bo‘ldi. Ular orasida «Humoyunnoma» alohida ahamiyatga ega, chunki uni ayol kishi – Boburning qizi Gulbadan yozgan bo‘lib, otasi va akasi, Buyuk mo‘g‘ullarning ikkinchi hukmdori Humoyun saltanatiga bag‘ishlangan edi. Shunday qilib, Gulbadanni avvalgi Vizantiya malikasi-tarixchisi Anna Komninaning musulmon izdoshi deyish mumkin. Bu janrdagi eng mashhur asar, ehtimol, Abu-l-Fazl Allomiy (1551–1602) tomonidan yaratilgan «Akbarnoma» («Akbar kitobi», uchinchi mo‘g‘ul hukmdori haqida) bo‘ldi. Abu-l-Fazl keyinchalik bo‘lajak imperator Jahongir buyrug‘i bilan o‘ldirilgan edi. U «Akbarnoma»da turli manbalarni jamladi; bu asar, shuningdek, tarix mohiyati haqidagi qiziqarli mulohazalari bilan ham ajralib turadi. Abu-l-Fazl tarixni falsafiy, oqilona janr va hozirgi kun tashvishlaridan taskin topish manbai sifatida ko‘rgan. Aynan ilk zamonaviy Yevropada saroy homiyligidagi tarixiy asarlar ommalashgan davrda, Buyuk Mo‘g‘ullar Hindistonida ham shunga o‘xshash hodisani kuzatish mumkin. Abu-l-Fazlning Akbar tomonidan tayinlanishi, XVIII asr boshlarigacha davom etgan siyosatni boshlab berdi: rasmiy tarixchi imperiya tarixini yozishi shart edi.

Mo‘g‘ullar Hindistonga kirib kelgan paytga kelib, islom olamida Usmonli turklar timsolida yangi g‘arbiy bayroqdor paydo bo‘lgan edi. Ular 1453-yilga kelib qamaldagi Vizantiya imperiyasini ag‘darib, Konstantinopolni zabt etgan edilar. Vaqti-vaqti bilan kuchsizlanishlariga qaramay, ular XVII asr oxirigacha yevropaliklar uchun asosiy sharqiy tahdid bo‘lib qoldilar. Bu jihatdan ular ilgarigi asrlarda mo‘g‘ullar Markaziy Yevrosiyoda o‘ynagan rolni egalladilar. Yevropa va Sharq chegarasidagi o‘rni tufayli, deyarli hech qaysi boshqa Osiyo davlati yevropalik mualliflardan shunchalik e’tibor olmagan. Bu e’tibor «Turklar tarixi» kabi alohida janrning paydo bo‘lishiga va Usmonlilarning kelib chiqishi haqidagi mulohazalarga olib keldi.

XV asr boshi sultonlarining raqiblarini yo‘q qilish kabi shafqatsiz odatlarini keyinchalik oqlashga urinishlari, xususan, Abdulvosi Chalabiyning (1414-yilda ijodi gullab-yashnagan) Mehmed I ning taxtga chiqishi haqidagi asarida aks etgan. Bu urinishlarni oilaviy sulolalar boshqargan Italiya shahar-davlatlarida va ilk Tyudorlar davrida Angliyada yozilgan biroz keyingi tarixiy asarlar bilan taqqoslash mumkin. Bu solnomachilik an’anasi Oshiqposhozoda yoki Oshiqiy (1400–1484-yildan keyin) va kam tanilgan Mavlono Nashriy (taxminan 1520-yilda vafot etgan) asarlarida davom etdi. Nashriy o‘z davrigacha bo‘lgan ko‘plab manbalarni umumlashtirdi. XVI asr turk adiblari, xuddi G‘arbdagi gumanist hamkasblari singari, solnomalarning tili va mazmuniga, shuningdek, ularning erkin harbiy yurishlar davriga bo‘lgan sog‘inch bilan sug‘orilgan sodda uslubiga markazlashgan byurokratik

tizimga mos kelmasligi sababli e'tiroz bildirdilar. Sulton Boyazid II (hukmronlik davri 1481–1512-yillar) bevosita usmonlilarga bag'ishlangan dastlabki tarixiy asarlarni Idris Bitlisiyga (1520-yilda vafot etgan) fors va turk tillarida buyurtma berish orqali tarixiy uslublarni o'zgartirishni boshladi. Bir necha o'n yillik tanaffusdan so'ng, Sulaymon Qonuniy (hukmronlik davri 1520–1566-yillar) 1550-yillarda fors tilida (keyinchalik turk tili tomonidan siqib chiqarilgan) yangi sulola tarixini yozish uchun shohnomachi yoki saroy solnomachisi lavozimini ta'sis etdi. Saroy tarixi sohasidagi bu dastlabki urinish unchalik muvaffaqiyatli bo'lmasa-da, XVII asr oxirida usmonlilar nihoyat qat'iyroq ma'noda «rasmiy» tarixni – davlat tarixchisi (vaqoyi'navis) lavozimini joriy etdilar. 1700-yillarga kelib, bu tarixchilarning asarlari allaqachon barqarorlashgan Usmonli davlatini targ'ib qilish vositasiga aylandi. Bu paytga kelib sultonlar o'z shaxsiy hokimiyatining katta qismini yo'qotgan va endi ularning saroy yozuvlari muhim ahamiyat kasb etmasdi. Shuningdek, XVII asrda sulolalarning kelib chiqishini o'rganishdan uzoqlashib, yaqin o'tmish tarixini yoritishga o'tildi – bu hodisani biz zamonaviy G'arbiy Yevropada ham kuzatamiz.

Xitoy tarixiy yozuvida hukmron bo'lgan mandarinlar tili (va uning Tan sulolasi davrida norasmiy homiylikdan hukumatning ochiq quroliga aylanish jarayoni) bilan, shuningdek, kamroq byurokratik tarzda tashkil etilgan ko'plab Yevropa davlatlarining fuqarolik va knyazlik tarixshunosligi o'rtasida aniq o'xshashliklar mavjud. Saroy kundaliklari imperiya «Haqiqiy yozuvlari» uchun manba sifatida yuritilishining Xitoy amaliyoti keyinchalik tarixiy asarlarga aylantirilgan saroy faoliyati kundaliklari yoki qaydnomalari bilan o'xshashdir. XVI va XVII asrlardagi eng yirik turk tarixiy asarlari, hatto norasmiy yozilgan bo'lsa ham, ko'pincha vazirlar yoki amaldorlarning mehnati mahsuli edi. Masalan, Mustafo Naima (1655–1716) XVII asrning birinchi yarmida imperiyaning muhim tarixi «Tarixi Naima»ni (so'zma-so'z «Naima tarixi») yozgan. Odatda yangi rasmiy solnomalarning birinchisi deb hisoblanadigan bu asar o'sha davrning eng ko'p iqtibos keltiriladigan manbalaridan biri bo'lib qolmoqda. Muallifning tarixni yozish sabablari va uni yaratish usullari haqidagi qarashlari hayratlanarli darajada o'sha davrdagi har qanday Yevropa «ars historica» bilan o'xshashdir.

O'ziga zamondosh bo'lgan Mo'g'ullar va Safaviylar imperiyalari singari, Usmoniylar imperiyasi ham ko'p tilli va ko'p millatli davlat edi. Shunga ko'ra, usmonli tarixshunosligi turk tilidan tashqari tillarda etnik ozchilik vakillari, jumladan, kurdlar, armanlar va arablar, shuningdek, bosib olingan Vizantiya hududlaridagi yunonlar tomonidan yozilgan asarlarni o'z ichiga olgan. Shuni ham ta'kidlash joizki, G'arb tarixchilarining turk masalalariga qiziqishi ularning usmonli bo'lmagan dunyo haqida ba'zan yozgan usmonli hamkasblari tomonidan o'zaro bo'lgan. Bibliograf va geograf Kotib Chalabiy (1609–1657) sobiq nasroniy ruhoniysi bilan hamkorlik qilib, Yevropa ishlarini tez-tez kuzatgan va sharhlagan. Ibrohim Mullamiy o'zining «Murodnoma» («Murod [IV] kitobi») asarida fransuz tarixiga bir

bob bag'ishlagan, garchi asar nomi boshqacha bo'lsa-da, u jahon tarixi sifatida mo'ljallangan edi. 1572-yilda ikki amaldor afsonaviy frank qiroli Faramonddan to o'z zamonlarigacha bo'lgan davrni qamrab olgan bir nechta fransuz manbalaridan Fransiya qirollarining solnomasini tuzdilar. Noma'lum usmonli yozuvchisi esa taxminan 1580-yilda, ehtimol, ispan hammuallifi yordamida, G'arbiy Hindiston tarixida hatto okean ortidagi Amerikaga e'tibor qaratgan.

1500-yilga kelib, islom Afrika qit'asining shimoliy qismlarida bir necha asrdan beri mavjud edi – Ibn Xaldun tunislik ekanini eslaylik – va asta-sekin Sahroyi Kabirning janubida o'z madaniy ta'sirini kengaytirmoqda edi. Ko'plab mahalliy Afrika tillari arab yozuvida yozilgan (adjami deb ataluvchi amaliyot), masalan, Sudandagi xausa tili va XIX asrda xausa hududining katta qismini zabt etgan ko'chmanchi fulanlar tili va boshqalar. XVIII asr boshlariga kelib, G'arbiy Afrika qirg'oqbo'yi qirolligi Gonja o'zining og'zaki an'analarini arabcha yilnomalarga ko'chirgan edi. Sharqiy Afrikaning boshqa qismlarida, hozirgi Tanzaniyadagi Kilva shahri tarixi XVI asr boshlarida Sulton Muhammad ibn al-Husayn buyurtmasi bilan yozilgan va keyinchalik portugaliyalik tarixchi Juan de Barrus foydalangan nomsiz asarda tasvirlangan. Efiopiyada, ehtimol, Sahroyi Kabirdan janubdagi Afrikada eng boy va qadimiy tarixiy yozuv an'anasi mavjud, garchi u asosan islom emas, balki nasroniylik ta'sirida paydo bo'lgan. Saroy kotiblari tomonidan qadimgi Efiopiya Ge'ez tilidan kelib chiqqan alifboda yozilgan qirollik solnomalari birinchi marta XIII asrda paydo bo'lgan va XX asrgacha ham Ge'ez tilida, ham amxar tilida (mamlakatning hozirgi davlat tili) yaratilishda davom etgan.

Afrikaning mustamlakachilikdan oldingi tarixi haqidagi bilimlarimizning katta qismi hozir yozma manbalardan emas, balki og'zaki an'analar va og'zaki adabiyotdan kelib chiqadi. Ularning ko'pchiligi faqat so'nggi yarim asrda yozib olingan. Misollardan biri XV asrda Songai hukmdori Askiya Muhammad (1493–1528-yillarda hukmronlik qilgan) haqidagi hikoyasidir. Bu hikoya ilgari XVI asr musulmon tarixlarida tilga olingan bo'lsa-da, yaqinda, 1980-yillarning boshlarida Nigerda griot – G'arbiy Afrika baxshisi yoki shoiri – so'zlaridan yozib olingan. Bu rivoyatlarning volof tilidagi «voy jallore» yoki «kosaan» (buyuk qahramonliklar yoki shajaralar haqidagi qo'shiq), yoki songai tilidagi «deyeda» (shajaraviy tafsilotlar bilan o'tmish haqidagi uzun hikoya) kabi turli nomlar ostida ko'plab turlari mavjud. Bu so'zlarning ba'zilari yozma tarixiy janrlarni ifodalovchi boshqa so'zlar bilan aniq aloqalarga ega: gambiyacha «tariko» va yuqori gvineyacha «tariku», chamasi, arabcha «ta'rix» so'zidan kelib chiqqan. Keyingi boblarda biz Afrika haqida yana gapiramiz: bu yerda asosiy jihat shundaki, u qachonlardir o'ylanganiday, tarixiy yozuvdan, ayniqsa, tarixiy tafakkurdan mahrum bo'lgan qit'a emas edi. Afrika haqida biz keyingi boblarda so'z yuritamiz: asosiy fikr shundan iboratki, u qachonlardir hisoblanganidek, tarixiy yozuv va kamroq darajada tarixiy tafakkurdan mahrum bo'lgan qit'a bo'lmagan.

Yangi dunyo to'qnashuvlari 1: yevropaliklar Osiyo va Amerikada

Geografiya, joy va makonni o'rganish, deyarli har doim tarix, ya'ni o'tmishni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan. Bu aloqa hech qachon 1450–1700-yillar oralig'idagi davrdagidek kuchli bo'lmagan. Oxir-oqibat, umuman o'tmish, xronologiya va hatto tarixni bayon qilish shakllari haqidagi yuqorida aytib o'tilgan noaniqlik Yevropaning ikki asrlik dengiz orti ekspeditsiyalari va mustamlakachilik davrida yanada chuqurlashdi. Boshqa xalqlar, ayniqsa, ibtidoiy mahalliy madaniyatlarning kashf etilishi – ham Braziliya tupinambalari kabi mutlaqo «yovvoyi» qabilalar, ham inklar va asteklar kabi ancha rivojlangan «varvar» jamiyatlarning topilishi tarixni davrlashtirishning meros qolgan sxemalarini va hatto Tavrotdagi dunyoning yaratilish tarixini murakkablashtirdi. Tashqi ko'rinishidan yangi bo'lib tuyulgan narsalar dastlab ancha eski toifalarga moslashtirilib, olimlar va xalq an'analari doirasida kontekstga joylashtirildi. Afsonaviy obrazlar, bahaybat maxluqlar, Jannat bog'i, yoshlik buloqlari, Sulaymon podshohning xazinalari, odamxo'rlar va amazonkalar – bularning barchasi Amerika, Afrika va Sharqiy Hindistondagi kashfiyotlar bilan tasdiqlanayotgandek tuyulardi. So'nggi o'rta asrlardagi firibgarlar, masalan, viterbolik Anniyning soxta Berossi tomonidan qo'zg'atilgan ba'zi haqiqatan ham yovvoyi taxminlar oxir-oqibatda mahalliy aholining kelib chiqishini Atlantidaning yo'qolgan fuqarolari, yoki quvg'in qilingan isroilliklar, yoki Nuh o'g'illarining qandaydir ikkinchi darajali tarmog'i sifatida izohlardi.

Dengiz ortidagi imperiya va cherkov hokimiyatining nazariy asoslari Amerika va boshqa shu paytgacha noma'lum bo'lgan hududlar aslida qadimgi afsona va romanlarda (shuningdek, Muqaddas Kitobda va klassik geografiyada) tilga olingan Ko'hna Dunyoning bir qismi ekanligiga, Yevropa yerlari bilan bir xil hokimiyatga bo'ysunishiga va unda yashaydiganlar, garchi fe'l-atvorida ancha ibtidoiy bo'lsa-da, universal insoniy qadriyatlarga ega odamlar ekanligiga asoslangan edi.

O'rta asr sagalarida tasvirlangan ilk viking ekspeditsiyalaridan tashqari, Atlantika dunyosining birinchi tizimli tadqiqotchilari portugallar bo'lib, ularning faoliyati bosqinchilikdan ko'ra ko'proq savdoga qaratilgan edi. Kastiliyaliklar, aragonliklar va kataloniyaliklardan farqli o'laroq, XV asr boshlariga qadar portugallar nisbatan kam tarixiy asarlar yaratdilar. Portugaliya kengayishi haqidagi iberiyaliklarning eng qadimgi hikoyasi 1448-yilda G'arbiy Afrikada Gvineyaning zabt etilishi yilnomasini yozgan Gomesh Eanish de Zurarga tegishlidir. Keyinchalik Yangi Ispaniya va Perudagi ispanlar singari, portugallar ham Afrika va Hindistondagi o'tmish haqidagi mahalliy bilimlarga duch kelishdi. Bu bilimlarni ularning dunyo tarixi haqidagi nasroniy tushunchalari yoki afsona va «fakt» o'rtasidagi chegarani kuchaytirish hissi bilan kelishtirishning iloji yo'q edi, ammo ular ko'pincha muqobil manbalar yo'qligida bulardan foydalanishga majbur bo'ldilar. Malayya arxipelagidagi Molukka orollariga (hozirgi Maluku orollari) tashrif buyurgan portugaliyalik solnomachi mahalliy aholining asoschi hukmdorlari to'rtta ilon tuxumidan chiqqan degan ishonchini qayd etgan. «Aytishlaricha, bu orollardagi barcha qirollarning kelib chiqishi shunday... Agar istasangiz, ilon haqidagi hikoyadagidek, bunga ishonish mumkin; ular o'zlarining juda mashhur bo'lgan barcha she'riy hikoyalarida bo'lgani kabi, bu haqiqat deb ta'kidlashadi». «Portugaliya Liviysi» nomi bilan tanilgan Juan di Barrush (taxminan 1498–1570-yillar) o'z faoliyati davomida ham Sharqiy Afrikada, ham janubiy Hindistonda bo'lib, ba'zan mahalliy tarixiy manbalardan foydalangan. Barrush bir vaqtning o'zida ham romanlar, ham tarixiy asarlar muallifi bo'lib, ular o'rtasidagi farqni yaxshi tushunardi. U Malabarada duch kelgan tarixiy matnlarni «yunon va lotin ertaklariga o'xshash ertaklar» sifatida rad etish uchun verum va fabula o'rtasidagi klassik farqni ko'tardi.

Osiyo va Afrika yevropaliklarga ko'p asrlar davomida ma'lum bo'lgan, ammo ko'pincha ular uchun notanish hududlar bo'lib qolgan. Amerikada esa tadqiqotchilar va yozuvchilar mutlaqo begona zaminga duch kelishdi. Bu zamin «Yangi Dunyo» atamasini oqladi, chunki u Sharqiy Hindiston emas, balki butunlay boshqa narsa ekanligi ma'lum bo'ldi. Amerika haqidagi tarixiy adabiyotlar ham ruhoniylar, ham dunyoviylar tomonidan yaratilgan. Ular orasida ko'plab ispan ma'murlari va huquqshunoslari bo'lib, ular o'zlariga bo'ysunuvchi hududlar va mahalliy aholi haqida katta hajmdagi tarixiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan qisqa hisobotlar (relaciones) yozishgan. Mualliflarning ba'zilari jamiyatning kamtarona tabaqalaridan chiqqan. Ular orasida vatanida o'rta va yuqori sinflarning tobora ko'proq imtiyoziga aylanib borayotgan gumanistik tarixshunoslik bilan shug'ullanishi dargumon bo'lgan ko'plab solnomachi askarlar bor edi. Bu guruhga Pedro Seza de Leon (1518 – taxminan 1554 yoki 1560-yillar) kiradi. U Peruda ko'p sayohat qilgan askar edi. Uning «Peru yilnomasining birinchi qismi» o'z nomidan ko'ra kengroq masalalarni qamrab oladi va And aholisining o'z madaniyati va tarixi haqidagi ko'plab og'zaki ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu kitob bir necha tillarda keng nashr etilgan bo'lib, boshqa asarlardan ko'ra ko'proq inklar haqidagi tasavvurni shakllantirdi. Unda inklar bir asr oldin bo'ysundirgan ibtidoiy xalqlarga sivilizatsiya darajasini o'rnatgan rivojlangan hukmdorlar sifatida tasvirlangan.

Yangi Dunyoning ilmiy tavsifi juda erta, guvohlarning hikoyalari bilan bir vaqtda boshlandi. Bu ish Amerikani hech qachon shaxsan ko'rmagan odam – Pedro Martira de Angleri yoki Pyotr Martira d'Angier (1457–1526) tomonidan amalga oshirildi. U Lombardiyadan kelgan muhojir bo'lib, Muqaddas Rim imperatori Karl V (u Ispaniya qiroli ham edi) unga kashfiyotlar tarixini yozishni topshirgan edi. Garchi uning asari ko'p jihatdan gumanistik tarixshunoslik namunasi bo'lsa-da, u Liviy uslubida o'n kunliklar bo'yicha tuzilgan edi. Martir o'z asariga Amerika geografiyasi va tabiiy xususiyatlarining tavsifini ham kiritdi. Bu esa tabiiy tarix va tarixiy hikoya o'rtasidagi chegaralarni yuvib yubordi. Janrlarning bunday qorishuvi Amerikaning keyingi tarixchilari uchun foydali

bo'ldi. Martirning «Yangi dunyo haqida o'n kunliklar» asarining dastlabki kitoblari 1516-yilda lotin tilida nashr etilgan va keyingi nashrlarda to'ldirilgan. Ehtimol, bu yangi hududlarning «yovvoyi» o'tmishini Yevropa tarixiga qo'shish orqali «qo'lga o'rgatishga» birinchi urinish edi. Dunyo tarixining Bibliyadagi talqinida mahalliy aholini mutlaqo begona deb hisoblash mumkin emas edi. Ularning madaniyatini yo'qotilgan «oltin asr»ning qoldiqlari sifatida tasavvur qilish osonroq edi.

Martir Yangi Dunyoga hech qachon bormagan holda kashfiyotlar haqida yozishga tayyor bo'lgan tarixchilarning birinchisi edi. Boshqalar qatoriga Frantsiya, Angliya va Shotlandiya tarixi bo'yicha sermahsul muallif Antonio de Errera-i-Tordesilias (taxminan 1549–1625-yillar) kiradi. Errera Filipp II tomonidan 1586-yilda Hindiston yilnomachisi etib tayinlandi va XVIII asrgacha davom etgan rasmiy tarixchilar qatoriga qo'shildi. Solnomasi sifatida Errera o'zining «Vest-Indiya deb nomlanuvchi okean orollari va materiklarida kastiliyaliklar faoliyatining umumiy tarixi» (1601–1615) ensiklopedik asarida foydalangan davlat hujjatlariga imtiyozli kirish huquqiga ega edi. Erreraning o'z tarixini qat'iy xronologik tartibda bayon etishga bo'lgan qat'iy intilishi muammolarni keltirib chiqardi. Bu muammolar Yevropa tajribasini tasvirlash uchun moslashtirilgan tarixiy janrlar to'plamini mutlaqo begona hududni tasvirlash uchun ishlatishga to'g'ri kelganda yuzaga keldi. Bu yerda asosiy maqsad ko'pincha qahramonlik yoki axloqiy namunalarni taqdim etish emas, balki, amaliy ma'lumotlarni yetkazish edi.

Bu zaiflik emas edi. Istilolar tarixshunosligining ko'p qismi uning maqsadli auditoriyasi – qirollar, vazirlar, oliy ruhoniylar tomonidan ko'ngil ochish yoki namuna olish uchun emas, balki amaliyroq, axborot maqsadlarida o'qilardi. Ko'pchilik uchun asosiy xronologik hikoyadan oldin geografiyani qisqacha ko'rib chiqishning odatiy gumanistik usuli endi yetarli emasdi va ularning tarixlari kitobning umumiy tuzilishiga urf-odatlar, geografiya, e'tiqodlar va savdo haqidagi bo'limlarni kiritgan. An'anaviy gumanistik hikoyalardan farqli o'laroq geografiya va tarixni birlashtirish novatorlik bo'lib chiqdi va Yangi Dunyo tarixining ko'p muhim asarlari shunchaki xronologik hisobotlardan ko'ra ko'proq narsani o'z ichiga olardi. Kashfiyotlar, insoniyat tarixini tushunishga ta'siridan tashqari, shu tariqa ushbu klassifikatsiyalashgan davrning janr chegaralaridagi qat'iylikni biroz yumshatdi.

Gonsalo Fernandes de Ovedo-i-Valdes (1478–1557), haqiqatan ham G'arbiy Hindistonda (yevropaliklar bir muddat Amerikani shunday atashgan) vaqt o'tkazgan birinchi tarixchi, bu haqda birinchi bo'lib ispan tilida yozgan va u ham xronologik tarixni geografiya va tabiat tasviri bilan birlashtirishga qaror qilgan. Ovedo 1512-yilda Yangi Dunyoga yo'l oldi va Ispaniyaga tashrif buyurishdan tashqari, u yerda toj vakili sifatida qoldi va oxir-oqibat «Hindistonning bosh solnomachisi» bo'ldi. Uning asosiy asari «Hindistonning umumiy tarixi»da asosiy e'tibor kashfiyotdan keyingi voqealarga qaratilgan bo'lib, u kashfiyotlarning tarixiy tavsiflari asosida yotgan yarim klassik, yarim o'rta asr ildizlarini ko'rsatadi, hatto ular qadimgilardan ustun bo'lgan yutuq deb e'lon qilingan bo'lsa ham. Sobiq roman yozuvchisi Ovedo, Kortes konkistadorida zamonaviy Yuliy Sezarni (uning o'rta asrlardagi ritsar timsolida) ko'rdi va viterbolik Anniy kabi shubhali manbalardan Kolumbgacha bo'lgan ispan istilosining dalillarini izladi.

Ispaniyagacha bo'lgan o'tmishni o'rganish murakkabroq edi va mahalliy tillarni, xususan, Mezoamerikada hukmron til oilasi bo'lgan nauatlni tushunishni talab qilardi. Gumanist Fransisko Lopes de Gomara (1511–1564) hech qachon Meksikada bo'lmagan bo'lsa-da, u oxir-oqibat Kortesning kapellani bo'ldi va ish beruvchisining ma'lumotlaridan «Meksika istilosi tarixi» (1552) asarini yozishda asosiy manba sifatida foydalandi. Bu asar deyarli darhol o'sha yili chop etilgan «Hindistonning umumiy tarixi» asari bilan birlashtirildi, u endi Peru haqida unchalik ishonchli bo'lmagan ma'lumotlarni ham o'z ichiga olgan edi. Peru biroz keyinroq va ancha tartibsiz ravishda mustamlaka qilindi, uning hukumati Yangi Ispaniya barqarorligiga erisha olmadi. U yerdagi istilo tez orada konkistadorlarning raqobatchi guruhlari o'rtasidagi fuqarolar urushiga aylandi. Shunga qaramay, rasmiy yoki yarim rasmiy tarixlar asrning o'rtalaridan boshlab, Agustin de Saratening «Peruning kashf etilishi va bosib olinishi tarixi» (taxminan 1492–1560-yillar) dan boshlab paydo bo'la boshladi. Boshidanoq Yangi Ispaniya va Peruning bo'lajak tarixchilari kontaktdan oldingi tarix masalalarida mahalliy ma'lumot beruvchilarga ko'p jihatdan tayandilar. Til to'siqlarini yengib o'tish mumkin edi. Toribio de Benavente (taxminan 1500–1569-yillar), «kambag'al» degan ma'noni anglatuvchi nauatlcha «Motoliniya» nomini qabul qilgan va uning fransiskanlik hamkasbi Bernardino de Saagun (taxminan 1499–1590-yillar) tarjimonlar va axborotchilardan keng foydalanganlar. Ammo bunday axborotni qanday ishlatish haqidagi qaror ularni qiyin ahvolga solib qo'ydi. Bir tomondan, ular mahalliy tarixning diniy va marosim jihatlarini yolg'on va ma'naviy jihatdan jirkanch deb rad etishlari kerak edi. Boshqa tomondan, ular barcha mahalliy ma'lumotlarni rad etolmas edilar, chunki bu ularning deyarli yagona manbai hisoblangan. Pedro Sarmento de Gamboa Peruning og'zaki an'analariga shubha bilan qaragan bo'lsa-da, mahalliy aholi unga ishonadigan samimiylik tufayli «bizning fikrlarimizni emas, balki ularning aytganlarini yozishga majbur bo'ldi» Natijada, uning XX asr boshlarigacha nashr etilmagan tarixi hozirda XVI asr o'rtalarida Andning o'tmishga bo'lgan munosabatining yetarlicha aniq yozuvi sifatida qaralishi mumkin.

Yangi Dunyo tarixshunosligining boyligi qadimiy, takrorlanuvchi kurashning yangi bosqichini namoyon etdi. Bu kurash biron-bir narsa yoki joyning xususiy tarixini yozishga intilish va barcha mintaqalar hamda xalqlarni qamrab oluvchi keng qamrovli jahon tarixini samarali umumlashtirish va yaratish zarurati o'rtasida kechdi. So'nggi antik davr Yevropa va ilk Xitoy imperiya tarixchilari varvar qabilalarini o'z o'tmishiga (umumiy tarix asosi sifatida qabul qilingan) singdi-

rishda duch kelgan muammo endi ulkan okeanlararo miqyosda paydo bo'ldi. Ba'zi mualliflar Hindiston, Sharq va G'arbning tarqoq tarixlarini umumiy tarixga birlashtirishga harakat qildilar. Bu tarixni esa, o'z navbatida, yanada kengroq meros qolgan nasroniy metanarrativiga osongina joylashtirish mumkin edi. Maqsad tub xalqlar tarixini yo'q qilish emas, balki, uni o'rta asrlardagi xristian-bibliya-cha qarashlarning globallashgan talqiniga to'liq ko'chirib o'tkazish edi. Asteklarning dastlabki tarixlaridan birining dominikanlik muallifi Diego Duran (taxminan 1537–1588-yillar) bu fikrlash tarzini mujassamlashtiradi. U «bu mahalliy xalqlar Ossuriya podshosi Salmanasar Isroil podshosi Xo'sheya davrida va Quddus podshosi Hizqiyo davrida asir qilib, Ossuriyaga olib ketgan o'nta Isroil qabilasining bir qismi» ekanligiga ishongan. Bu XIX va XX asrlarda yetuklikka erishgan Yevropa tarixshunoslik mustamlakachiligi jarayonining dastlabki qadami bo'lar edi, xolos.

Tarixiy asarlar yaratishni qiziqishdan kam bo'lmagan darajada savdo-sotiq ham rag'batlantirdi: umumlashtiruvchi, sintetik asarlar uchun ham, alohida voqealar yoki hududlarni tasvirlash uchun ham talab mavjud edi. Bu talab kitob chop etish va oson ma'lumotga chanqoq o'sib borayotgan savodli aholi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Katolik cherkovi, o'z navbatida, majusiy mahalliy xalqlarni dunyo haqidagi Injil hikoyasi doirasiga joylashtirish va ayni paytda ularni nasroniy diniga o'tkazishdan juda manfaatdor edi. Andres de Olmos (taxminan 1480–1570-yillar) va Motoliniya kabi ilk missioner-tarixchilar kashfiyotlarni kengroq fransiskan apokaliptik hikoyasining bir qismi sifatida ko'rib chiqdilar. Bu fikrga ko'ra, hindlarning nasroniylikka o'tishi Atlantikaning har ikki tomonida yanada umumiy islohot va nasroniy utopiyasiga erishish uchun muqaddima bo'lishi kerak edi. Kontrreformatsiya bilan yana bir zarurat paydo bo'ldi: diniy ortodokslikni ta'minlash va ko'pincha turli diniy ordenlar o'rtasidagi raqobat. Masalan, fransiskan Xuan de Torkemadaning (1664-yilda vafot etgan) «Hind monarxiyasi» (1615) ham diniy, ham dunyoviy tarixni o'z ichiga oldi. U mustamlakachilikdan oldingi mahalliy xalqlar haqidagi hikoyani Misrdagi Isroil asirligiga tenglashtirdi. Bu talqinda Kortes Xudo tomonidan butparastligi tufayli asteklar imperiyasini yo'q qilish uchun yuborilgan xaloskor sifatida tasvirlandi. Fransiskanlar esa yangi jannatni yaratuvchilar sifatida ko'rsatildi. Biroq endi bu jannat mustamlakachi ispanlarning zo'ravonliklari va axloqiy tanazzuli tufayli yangi Bobilga aylantirilgandi.

Umumiy tarixlarning cherkov mualliflari orasida ikki kishini alohida tilga olish kerak: dominikanlik Bartolome de Las Kasas (1474–1566) va iyezuit Xose de Akosta (1540–1600). Las Kasas ispanlarning mahalliy xalqlarga nisbatan shafqatsiz munosabatini (jumladan, nasroniylikni zo'rlik bilan qabul qildirishni) tanqid qilishi bilan keyingi avlodlarning e'tiborini tortdi. Bu tanqid sobiq sarguzashtchi kishining rohib bo'lishiga va o'z hayotini mahalliy xalqlarni himoya qilishga bag'ishlashiga olib keldi. Las Kasas bir qator asarlar, jumladan, tugallanmagan

«Hindistonning umumiy tarixi»ni yozgan. Biroq uning shon-shuhratining katta qismi «Hindistonning vayron bo'lishi haqida qisqacha ma'lumot» (1552) asariga asoslangan. Bu asar mahalliy xalqlarning huquqlarini ehtirosli himoya qilishga bag'ishlangan bo'lib, protestant mamlakatlarda katoliklarga qarshi targ'ibotning kuchayishi kabi kutilmagan oqibatlarga olib keldi. Las Kasas o'z davrida Gomara kabi dunyoviy tarixchilarning hindlarga qarshi kayfiyatlariga va dindosh birodarlarining cherkovga o'tkazish sa'y-harakatlariga qarshi chiqib, qarama-qarshilikni keltirib chiqardi. Zamonaviy tadqiqotchilar uning fikrlariga sog'lom shubha bilan qarashni, ayni paytda ular ortidagi sabablarga hamdardlik bildirish lozimligini anglab yetdilar.

Xose de Akosta keyingi avlodga mansub bo'lib, Kontrreformatsiya bilan chambarchas bog'liq yangi diniy orden – iyezuitlar ordenining a'zosi edi. Akostaning keng tarjima qilingan «Historia natural y moral de las Indias» («Hindistonning tabiiy va axloqiy tarixi») asari 1590-yilda ispan tilida chop etildi va uning falsafiy tayyorgarligi hamda Peru va Meksikada o'tkazgan vaqtining natijasi bo'ldi. Nomidan ko'rinib turganidek, u tabiiy tarixni hikoya qilish bilan uyg'unlashtirish an'anasini davom ettirdi. Boshqa jihatlari qatori, Akostaga Osiyo va Amerika o'rtasidagi quruqlik ko'prigi g'oyasini shakllantirganlik ham nisbat beriladi. Bu ko'prik orqali turli darajadagi ibtidoiylikka qaytgan mahalliy aholi kelgan, deb hisoblanadi. Bu g'oya uni zamonaviy transkontinental migratsiya nazariyasi bilan taxminan kelishuvga olib keldi (garchi Akosta bu xulosaga Injil va Nuh haqidagi nazariyalarga asoslangan mutlaqo noto'g'ri farazlar asosida kelgan bo'lsa ham). Bizning nuqtayi nazarimizdan, uning kitobidagi eng qiziqarli jihatlar – bu aloqadan oldingi mahalliy madaniyatlarning, ayniqsa, asteklar va inklarning o'rtacha maqtovli tarixi hamda Akostaning o'quvchilariga bu madaniyatlar namoyish qilgandek tuyulgan qonxo'r vahshiylik, jumladan inson qurbonliklari Yevropa o'tmishida ham bo'lganini eslatishidir (buni Las Kasas ham ta'kidlagan).

Akosta «varvarlar»ni, ya'ni g'ayridinlarni uch alohida guruhga ajratdi: sivilizatsiyalashganlar (jumladan, xitoyliklar, yaponlar va Hindistonning ayrim xalqlari) – qonunlari, hukumati, yozuvi va o'tmish haqida yozma ma'lumotlarga ega bo'lganlar; yarim sivilizatsiyalashganlar (jumladan, asteklar va inklar) – hukumatga, dinga va o'tmish haqida ba'zi xotiralarga ega bo'lganlar, lekin na kitoblari, na yozuvlari bo'lgan; va nihoyat, mutlaqo yovvoyilar – hukumat, din, qonunlar va yozuvdan mahrum bo'lganlar. Bunday bo'linishlar va hatto bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish g'oyasi mutlaqo yangi bo'lmasa-da, Akosta taqqoslashining Osiyo xalqlarini ham qamrab olgan keng qamrovi e'tiborga loyiq – bu uning ordenining global evangelizatsiya intilishlari mahsulidir. Shuningdek, u yangi hududlarni, ularning xalqlari va tabiiy tarixini tushuntirish yoki tasvirlashda kuzatilgan tajribaning an'analardan ustunligini qat'iy ta'kidlagani diqqatga sazovordir. Cherkovning insoniyatni qutqarish uchun zarurligini

qat'iy e'tirof etishiga qaramay, Akosta Aristotelning tabiatning to'liqligi haqidagi tasavvurlariga ham, XVIII asrning qiyosiy «axloq tarixi»ga ham ishora qiladi (4-bobga qarang). Biroq Ispaniyaning xristian saltanatini dengiz ortiga yoyish taqdiriga to'liq ishongan bu izchil providentsialist Volter qadriyatlarini mutlaqo jirkanch deb topgan bo'lardi.

Yangi dunyo to'qnashuvlari 2: Amerika tubjoy xalqlarining tarixi

Saagun singari ispanlarning mahalliy tarjimonlar va xabarchilar bilan hamkorligi bizga istilolarning ikki tomoni borligini eslatadi va mahalliy xalqlar o'z o'tmishini porox, xristianlik va Eski Dunyoning halokatli kasalliklarini bilishdan oldin ham, keyin ham qanday idrok etganlarini o'ylashga undaydi. G'arb tarixshunosligining kiritilishi mahalliy tarixiy tafakkur va tasavvurlarni qay darajada yo'q qilgani yoki buzib ko'rsatgani qizg'in bahslarga sabab bo'lmoqda. «Postkolonial» nuqtayi nazardan yozayotgan ba'zi zamonaviy sharhlovchilar mahalliy yozuvni o'zlashtirishga urinishlarni, Uyg'onish davri savodxonligini majburlashni va tarixiy tasavvurning og'zaki hamda tasviriy shakllarini yo'q qilishni tanqid qildilar. Antropolog Klod Levi-Stross hatto har qanday yozuvning asosiy vazifasi qullik ekanligini ta'kidlashgacha bordi. Alifboning kiritilishi ham mahalliy tarixiylikni faqat yevropaliklar tushuna oladigan shaklda yevropa tarixi bilan almashtirishga urinish sifatida baholandi. Bu esa mahalliy xalqlarning o'z tarixiy tafakkurini yozuvga moslashtirish qobiliyatini yetarlicha baholamaslik demakdir. Shuningdek, bu ta'sir bir tomonlama bo'lganini anglatadi, aslida esa Yevropaga qaytgan tarixlar «bosib olingan» madaniyat ta'siridan xoli bo'lmagan. Bu yana ta'sir bir tomonlama bo'lganini nazarda tutadi, vaholanki Yevropaga qaytgan tarixlarga «bo'ysundirilgan» madaniyat ta'sir o'tkazmay qolmagan.

Yevropaliklar tomonidan mustamlakaga aylantirilgan mahalliy xalqlar, ko'plab bosqinchilarning e'tiqodlariga zid ravishda, o'z o'tmishini chuqur anglaganlar va uni ifodalash uchun turli xil grafik va og'zaki vositalarga ega bo'lganlar. Taxminan miloddan avvalgi 500-yildan boshlab mayya, mishtek, sapotek, astek va boshqa Mezoamerika xalqlari piktografik, logografik, ideografik va fonetik elementlarni o'z ichiga olgan alifbosiz yozuvni rivojlantirdilar. Bu yozuvlar yodgorliklarga o'yib yozilgan yoki hayvon terilari, po'stloq va matolar kabi turli ko'chma vositalarga bitilgan. Arxeologlar miloddan avvalgi ming yillikka oid Mezoamerika yodgorlik tasvirlari va o'yma naqshlarining qoldiqlarini topishdi, ularning ba'zilari mahalliy taqvim bo'yicha sanalarni ko'rsatadi. Mahalliy aholi bundan qay darajada foydalangani bahs mavzusi bo'lsa-da, o'tmishga qiziqish darajasidan qat'iy nazar, u haqidagi bilimlar, shubhasiz, eski urf-odatlarning yo'q qilinishi va shaharlarning xristian avliyolari sharafiga qayta nomlanishi yoki mahalliy va Yevropa madaniy amaliyotlarining aralashuvi natijasida buzilgan yoki o'zgartirilgan.

Kolumbgacha bo'lgan mayya gliflari milodiy 250-yildan 900-yilgacha bo'lgan davr mobaynida sulola tarixini hikoya qiladi va qayd etilgan sanalarni milodning birinchi asridan boshlab uchratish mumkin. Po'stloqdan qog'oz tayyorlash, ehtimol, V asrdayoq o'zlashtirilgan bo'lib, bu odatda buklanadigan varaqlarga ega kodeks shaklida «kitoblar» yaratish imkonini berdi. Bunga Drezden kodeksi misol bo'la oladi – u Kolumbgacha davrlarda yaratilgan va bizgacha yetib kelgan kam sonli hujjatlardan biridir. Yangi Ispaniyada yaratilgan va hozirgi kunlargacha saqlanib qolgan bir necha yuz tarixiy kodekslarning aksariyati Kolumbdan keyingi davr mahsulidir, garchi ular oldingi an'analarga va ehtimol yo'qolgan namunalarga tayangandir. 1530-yillarda yozilgan Boturini kodeksi asteklarning Meksika vodiysiga afsonaviy sayohati tarixini hikoya qiladi. Yo'qolgan asl nusxaning keyingi nusxasida saqlanib qolgan Chimalpopok kodeksida ikkita anonim asar mavjud: «Kuautitlan solnomalari (annallari)» (yoki Kvautitlan, Mexikodan shimolda joylashgan shahar) va «Quyosh haqidagi afsonalar». Ularning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi va hozirda yo'qolgan piktografik manbalar hamda og'zaki rivoyatlardan kelib chiqqan.

Akosta o'zining «Tabiiy va axloqiy tarix» asarida Yevropa, Amerika va Osiyo yozuv tizimlarini taqqoslagan, biroq 1586–1587-yillarda Meksika solnomasini ko'rgach, hindularning o'z o'tmishini tasviriy tarzda ifodalashiga shubha bilan qaragan. U shunday savol bergan: «Birinchidan, bu hikoya yoki tarixning qanchalik ishonchliligi yoki obro'si bor? Ikkinchidan, agar hindularda yozuv bo'lmagan bo'lsa, ular shunchalik ko'p va xilma-xil ma'lumotlarni uzoq vaqt davomida qanday saqlab qolishgan?» Akosta qisman haq edi. Markaziy Meksikaning saqlanib qolgan kodekslarini, albatta, xronologik tarix sifatida o'qib bo'lmaydi, chunki ular haqiqatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar bilan aralashgan afsonalar va rivoyatlarni o'z ichiga oladi. Ammo shuni esda tutish kerakki, o'sha paytda yevropaliklarning o'zlari tarix va to'qima o'rtasidagi chegaralarni aniqlashga urinishayotgan edi. 1550-yillarda ispaniyalik huquqshunos Alfonso de Sorita Gvatemala tog'lariga tashrif buyurganida, u mahalliy aholining qadimgi boshqaruvi tafsilotlarini «ularning bundan sakkiz yuz yil oldingi tarixini aks ettirgan va menga juda qadimgi hindular tomonidan tushuntirilgan rasmlar yordamida» bilib olgan. Saagun «qadimgi narsalarning rasmlari va xotiralari bo'lgan qariyalar»ga ishora qiladi. U o'z fikrlarini ularning ma'lumotlariga asoslanib, mezoamerikaliklar tub aholi emas, balki shimoldan kelgan ko'chmanchilar ekanligini ta'kidlagan.

Diego Duranning nuqtayi nazariga ko'ra, mahalliy aholining o'z kelib chiqishi haqidagi tasavvurlari «ochiqdan ochiq afsonaviy» bo'lib, ular o'z ildizlarini bilmasliklarini ko'rsatgan. Biroq ular uchun Bibliyaviy kelib chiqishni topishga bo'lgan bu qat'iyatning ikkinchi tomonida Duranning mahalliy xalqning yaqin o'tmish haqidagi hikoyalariga nisbatan ancha xolisona munosabati mavjud edi. U o'z hikoyasini boyitish uchun ham rang-barang rivoyatlardan, ham navatl ti-

lida o'tkaziladigan suhbatlardan foydalanishga chin dildan intilgan. Dastlabki kuzatuvchilarning qiziqishiga qaramay, Mezoamerika tasviriy merosining katta qismi ayanchli taqdirga duchor bo'ldi. Garchi ular deyarli darhol yoqib yuborilgan qadimgi diniy kitoblarga qaraganda uzoqroq saqlanib qolgan bo'lsa-da va yangi namunalar XVI asr davomida yaratilgan bo'lsa-da, mahalliy tasviriy tarix e'tiborsizlik yoki ataylab yo'q qilinish natijasida zarar ko'rdi. Bu hodisa o'z-o'zidan ta'sirlangan xalqlarga begona emas edi. Istilo oqibatida yuzaga kelgan vayronagarchilikni e'tiborsiz qoldirish yoki past baholash mumkin bo'lmasa-da, ko'plab tarixiy tahrirlar va noto'g'ri talqinlar mahalliy aholi orasida biron-bir ispan ularning qirg'oqlariga qadam qo'yishidan ancha oldin sodir bo'lgan. Taxminan 1430-yilda, masalan, yaqinda hukmronlikka erishgan astek lar shahri Tenochtitlan hukmdorlari eski piktografik tarixlarni yoqib yuborishga qaror qilishdi, chunki ular «yolg'on»ni o'z ichiga olgan va o'tmishning astek tasavvurlariga mos kelmasdi. Mavjud yozuvlarga aralashish va to'g'ridan to'g'ri soxtalashtirish ham amalda bo'lgan. Ma'lumki, o'z kodekslarini yillar bo'yicha emas, balki voqealar bo'yicha tashkil etgan mishtek hukmdorlari o'zlari mansub bo'lmagan shajaralarga o'zlarini keyingi sana bilan kiritish uchun ba'zilarini qayta chizishni buyurganlar. Mayya va sapoteklar joriy siyosiy voqelikni qo'llab-quvvatlamaydigan tosh yodgorliklarni yo'q qilgan yoki buzgan. Bu jihatdan mezoamerikalik mahalliy aholi o'sha davrdagi yevropalik zamondoshlaridan unchalik farq qilmagan.

Ispanlar turli sabablarga ko'ra vayronagarchilik sur'atlarini tezlashtirdilar. Biroq mahalliy xalqlarning tarixiy xotirasini yo'q qilish hech qachon to'liq amalga oshmadi. Mustamlakadan oldingi va ilk mustamlakachilikdan keyingi tarixiy tafakkur izlari bizning kunlarimizgacha saqlanib qoldi va Kolumbgacha bo'lgan hindlarning uzoq avlodlarida ko'pincha tarixchilar emas, balki etnotarixchilar, arxeologlar, san'atshunoslar va tilshunoslar tomonidan aniqlandi. Bosqin bir qator sabablarga ko'ra mahalliy aholining tarixiy xotirasini yo'q qila olmadi, bulardan biri ko'plab missionerlarning ikki yoqlama yondashuvi edi. Ularning aksariyati mahalliy aholiga ta'sir o'tkazish uchun nafaqat ularning tilini, balki dunyoqarashini, jumladan, o'tmishni idrok etishni ham tushunishlari kerakligini va Yevropa tushunchalari hamda nasroniylikni mahalliy aholiga tushunarli bo'lgan tarzda tushuntirishlari lozimligini tez angladilar. Ispaniyadan vaqti-vaqti bilan bo'lgan arashuvlar saqlanib qolgan kodekslarni o'rganish va mahalliy aholini so'roq qilish bo'yicha harakatlarni kuchaytirdi. Masalan, Hindiston Kengashining 1553-yildagi farmoni «qari va tajribali hindlarni» so'roq qilishga ruxsat berdi, ular o'tmish haqida «har qanday rasmlar, ro'yxatlar yoki boshqa guvohliklar» taqdim etishlari kerak edi. Ispanlar esa o'z navbatida mahalliy aholi orasida uchratgan og'zaki va yozma janrlarni Yevropaning taxminiy muqobillariga o'girish orqali tushunishga intildilar. Xususan, Alonso de Molina (1514–1579), birinchi nauatl-ispan lug'atining muallifi, ispan tilidagi «solnomachi» so'zining piktografik ekvivalentlari-

ni turlicha tarjima qilgan: *altepetlacuilo* («jamoa rassomi»), *xiuhtlacuilo* («yillik rassom») va *tenemilizicuiloani* («hayot rassomi» ya'ni tarjimayi hol yozuvchi), shuningdek, yana bir «tarix hikoyachisi» *tenemilizpoani* ajratib ko'rsatgan, bu ehtimol og'zaki an'ana hikoyachilariga taalluqli bo'lgan.

Ba'zi missionerlarning xayrixohona yondashuvi Sin sulolasi davridagi kitob yoqishga o'xshash vayronagarchilikka qarshi tub merosni saqlab qolishga yordam berdi. Bunga qo'shimcha ravishda mahalliy aholining bosqinchilar vositalarini o'zlashtirishga bo'lgan qobiliyati ham muhim rol o'ynadi. Yozuv ularga o'z tarixlarini yevropaliklarga taqdim etish imkonini berdi, shuningdek, asteklar tomonidan ezilgan etnik guruhlarga ispanlar oldida o'zlarini ko'rsatish imkoniyatini yaratdi. Bu, shuningdek, mahalliy yozuvchilarga xristianlik bilan o'xshashliklarni topib, mahalliy urf-odatlarni himoya qilish uchun maydon yaratdi. Qadimdan yevropalik yozuvchilar mif va tarixni «evgemerizm» (majusiy xudolar va yarim xudolarni tarixiy shaxslarga bog'lab tushuntirish) orqali birlashtirishga harakat qilganlaridek. Mezoamerika tub aholisi ham ajdodlarni xudolarga aylantirib, buning aksini amalga oshirdilar. Keyingi avlodlar buni aslida hamma narsa qanday bo'lganining isboti sifatida keltirdilar. Bu yerdan ularning xudolari va nasroniy avliyolari o'rtasidagi aloqalarni yoki tenglikni topish uchun juda qisqa qadam qolgan edi, bu jarayonda ba'zi ispanlar ham ishtirok etishdi. Qadimgi mahalliy manbalardan foydalangan ko'plab mahalliy yozuvchilar, chamasi, o'z asarlarini nasroniy unsurlar (ayniqsa, xronologiya) va ispancha so'zlar bilan to'ldirib, asl nusxalarning moslashuvchan talqinini taqdim etishgan, ularning ko'pchiligi yo'qolgan. Masalan, XVI asr oxirida meshika xalqi tarixchisi Fernando Alvarado Tezozomok tomonidan yozilgan «Cronica Mexicdyotl» ehtimol, ancha eski yilnomalarning ko'chirmasidan iborat edi. Odatda Chimalpain (ispancha nomi – Don Domingo de San Anton Munon Chimalpain Kuautleuanitsin, 1579–1660) nomi bilan tanilgan, frantsiskanlar tomonidan ta'lim olgan nauatl tilidagi zodagon yozuvchi tomonidan tuzilgan yilnomalarda yillar ham Masihning tug'ilganidan boshlab, ham xiuhpohualli (mustamlakadan oldingi «yillar hisobi» yoki siklik taqvim) bo'yicha ko'rsatiladi: masalan, «9-Chaqmoqtosh yili, 1592» dan keyin «10-Uy yili, 1593» «11-Quyon yili, 1594» va hokazo. Chimalpahmnning mustamlakadan keyingi davrga oid solnomalari o'rta asr yilnomalarining har qanday o'quvchisiga tanish bo'lgan namunaga amal qiladi. Yoshi katta muallif tasvirlangan voqealar paytida bola bo'lgani uchun boshqalarning ma'lumotlariga asoslangan ancha uzoq yillar haqidagi juda kam yozuvlar u yilma-yil, voqealar sodir bo'lgan sari yoki ba'zan kunma-kun yilnomalar yozishni boshlagan sari asta-sekin kengayib bordi. Shuningdek, Chimalpahmning tarix haqidagi tasavvuri butun dunyoni qamrab olganni uchun uning keng dunyoqarashi ham e'tiborga molik, ammo bu noyob hodisa emas. U qayd etgan voqealar yer sharining deyarli har bir burchagida sodir bo'lgan va hatto yaqinda yuz bergan Yevropa fojiasini – 1610-yilda Fransiya qiroli Genrix IV ning o'ldirilishini ham o'z ichiga oladi.

Janubda, And tog'larida 1532-yilgacha yozuv umuman joriy etilmagan va ispanlar kelguniga qadar hukmron inklarning to'liq bayoniy tarixi mavjud emas edi. Garchi dastlabki og'zaki rivoyatlarning izlari keyingi asarlarda topilgan bo'lsa-da, to'qqizinchi Inka Pachakuti Inka Yupanki (1438–1471-yillarda hukmronlik qilgan) tomonidan buyurtma qilingan ink hukmdorlarining portretlari to'plami yevropaliklarni kutayotgan edi. And xalqlarida mezoamerikalik xronologiya tuyg'usi yetishmagan bo'lsa-da, ular tarixsiz xalq emas edilar. Ayniqsa, hukmron inklar o'tmishga katta qiziqish bildirishgan va uni eslab qolish vositalarini ishlab chiqishgan. Ular kipu yoki rangli tugunli iplardan foydalanganlar. Bularning ma'nosi kipukamayoklar (kipu saqlaydiganlar) tomonidan saqlangan va talqin qilingan. Ular ma'muriy maqsadlarda raqamli ma'lumotlarni yozish uchun, shuningdek, kantares (ularning qo'shiqlari uchun ispancha atama) deb nomlangan davriy chiqishlar orqali saqlab kelingan og'zaki an'analarni eslab qolish va ijro etishga majbur bo'lganlarga ko'rsatma sifatida xizmat qilgan. Pedro Sarmi Ento de Gamboa, ink hukmdorlarining muxlisi bo'lmasa-da, ularni tarixiy fikrlaydigan xalq deb hisoblagan va Pachakuti Inka Yupanki yilnomalarni yig'ishni tashkil etib, «o'zlariga bo'ysunuvchi barcha viloyatlardagi barcha keksa tarixchilarga» da'vat jo'natgan, deb ta'kidlagan.

Yevropaliklar nuqtayi nazaridan, yozuvlarning bu shakllari alifbo yozuvidan past bo'lgan, shuningdek, og'zaki an'analar yozma tarixga qaraganda ishonchsizroq deb hisoblangan. Ammo ular dastlab bularni butunlay rad etishdan o'zlarini tiyishgan. Biroq XVII asrning o'rtalariga kelib, Yevropada noan'anaviy aloqa vositalariga, shu jumladan, alifbo bo'lmagan yozuv va «oddiy xalq»dan kelib chiqqan og'zaki an'analarga nisbatan umumiy dushmanlik paydo bo'ldi. Zamondoshlar g'aroyib mahalliy yovvoyilik va o'zlari voz kechgan shakllar o'rtasida o'xshashliklar o'rnatishga tayyor edilar (bu tez orada o'n sakkizinchi asrda fuqarolik jamiyati taraqqiyoti tahlilining asosiy mavzusiga aylanadi). XVII asr Angliya yepiskopi Edvard Stillingflit (1635–1699), ham og'zaki an'ananing, ham alifbo bo'lmagan yozuvning yozuv yoki xronologiyani aniqlash uchun qimmatiga shubha bilan qaragan. U mahalliy xalqlar tarixini Yevrosiyo majusiylari tarixi bilan birlashtirib, bularni mutlaqo noto'g'ri, «dahshatli chalkashlik va ikki ma'nolilik»ka to'la deb hisoblagan. Ma'rifatchilik davrining ko'plab keyingi mutafakkirlari og'zaki madaniyatga (ilk muloqotning tabiiy shakli sifatida qaraladigan) va hatto Yevropaning yozuvga qaramligiga ko'pincha ijobiy munosabatda bo'lsalar-da, ko'pchilik tarixni matnsiz manbalardan olish mumkin emasligini ta'kidlashda davom etganlar.

Biz bu bo'limni bir sivilizatsiyaning boshqasiga tarixiy yozuv uslublari ta'siri va ularning qorishish imkoniyatlarini turlicha aks ettiruvchi ikkita mahalliy xalq tarixchilari bilan yakunlayapmiz. Ularning birinchisi «El Inka» unvonini qabul qilgan Garsilaso de la Vega nomi bilan mashhur bo'lgan zodagon metis Gomes Suares de Figeroadir. Garsilaso (1539–1616) 1560-yilda yosh yigit sifatida Peruni

tark etib, umrining qolgan qismini Yevropada o'tkazdi. U to'liq ispanlashgan va asarlarini nafis Kastiliya nasrida yozgan. Biroq u Kusko shahrida, «o'sha imperiyaning qadimgi Rimi»da tug'ilgan bo'lib, o'zining inka merosi bilan g'oyat faxrlanardi. U italyancha o'qiy olardi va Gvichchardini hamda Boden orqali Uyg'onish davri tarixiy uslubini o'zlashtirdi; Pedro Mexianing «Sezarlar tarixi»ni o'rganganidan so'ng, romanlar o'rniga tarixni o'qishni afzal ko'rdi. Shu bilan birga, Garsilasoga bolaligida qarindoshlaridan eshitgan hikoyalar ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning qiziqishlari Amerikadagi shimoliyroq ispan faoliyatlariga ham yoyildi. Fernando de Sotoning 1540-yillarda Amerikaning janubi-sharqidagi muvaffaqiyatsiz ekspeditsiyasi haqida Ksenofont ruhida yozilgan va odatda «Florida Inka» (1605) deb ataladigan ilk asari hozirgi Florida va Meksika ko'rfazi qirg'oqlaridagi yurishlar haqidagi dastlabki tarixlardan biridir. Undagi mahalliy aholining ispanlarga qarshiligi tasviri Tatsitning «Germaniya»sini eslatadi. U o'zining eng mashhur asarlari – «Inklar haqida qirollik sharhlari» (1609) va ayniqsa, vafotidan keyin nashr etilgan «Peruning umumiy tarixi» (1617) jildini yakunlaganida, Garsilaso to'liq gumanist tarixchi qiyofasini egalladi. U o'z hikoyasini to'qima nutqlar bilan jonlantirdi, manbalardagi qarama-qarshi ma'lumotlarni uyg'unlashtirishga intildi va biroz shubha bilan Sesa de Leon kabi oldingi tarixchilarning obro'siga tayanardi. Ispaniyada yashovchi aralash kelib chiqqan perulikning endi o'z dalillarini mahalliy an'analarga emas, balki yozayotgan yerlardagi shaxsiy tajribasi tufayli obro'li hisoblangan XVI asr ispanlarining so'zlariga asoslanishi XVII asr boshidagi adabiy almashinuv tabiati va tarix hamda tarixchilarning madaniy duragayligini yaqqol ko'rsatadi.

Garsilasoning kelib chiqishi va og'zaki an'anaga e'tibor berishiga qaramay, uning asarlari o'zi tark etgan And madaniyatidan ko'ra qabul qilgan Yevropa madaniyatiga ancha yaqinroq: u filologiya va tilshunoslikka chuqur kirib, tarixiy hikoyachilik janrining odatiy chegaralarini kengaytirdi, ammo oxir-oqibat bularning barchasi keng qamrovli gumanistik mulohazaning bir qismidir. Ikkinchi muallifimiz Felipe Guaman Poma de Ayala (taxminan 1535–1616-yildan keyin) butunlay boshqacha hodisadir. Garchi u ham mahalliy aholi va ispanlarni bir-biriga mos deb hisoblagan bo'lsa-da – u Andlarni jahon tarixiga kiritdi va ularning Odam Atoning bevosita avlodlari ekanligini bir necha bor ta'kidladi – uning tarixi o'tkirroq xarakterga va inkalarga qarshi nuqtayi nazarga ega. Guaman Poma o'zini dvoryan deb ataganiga qaramay, kamtarona kelib chiqishli edi. U otasi tomonidan ilgari inklar tomonidan bo'ysundirilgan And etnik guruhidan kelib chiqqan bo'lib, o'zining ona tomondan inka nasabini emas, balki shu merosni ta'kidlashni afzal ko'rgan. Shu sababli, uning hikoyasida yevropaliklar yagona yovuz emas: inklar ham o'z o'rnini egallagan ispanlar kabi qattiqqo'l munosabatda bo'lishadi. Darhaqiqat, qo'shni xalqlarni bo'ysundirgan inklar mintaqada proto-xristianlik monoteizmini majusiylikka almashtirib yuborgan.

Guaman Poma o'zining «Birinchi yangi solnoma va yaxshi boshqaruv» asarini kechua va kastil tillarida yozib, unga qalam va siyoh bilan ko'plab rasmlar,

hatto o'z asarini qirol Filipp III ga taqdim etishning tasavvuridagi tasvirini ham kiritgan. Guaman Poma ilk ispan tarixchilari, jumladan, Las Kasas va Akosta asarlarini yaxshi bilgan va boshqa tarixiy asarlardan, hatto o'zi tanqid qilganlaridan ham bemalol foydalangan va ularni qayta talqin qilgan. Biroq uning «solnomasi» garchi G'arb tarixshunosligi libosida bo'lsa-da, tashqi ko'rinishidan uning shaklini olsa-da, o'sha davrdagi birorta Yevropa tarixiga o'xshamaydi. Izchil yozilmagan uning boblari hikoya va hikoya bo'lmagan bo'limlarni aralashtirib yuboradi va butun matn davomida muallifning tub madaniyatining izlarini ko'rsatadi: mundarija And o'nlik tizimiga ko'ra bo'lingan va kitob tasvirlarni tushuntirish uchun hikoyadan foydalanadi, tasvirlardan hikoyani bezash uchun emas, shu bilan alifbo savodxonligi ustuvorligiga putur yetkazadi. Guaman Poma Yevropa tarixshunosligi tamoyillarini tushunmagan deb o'ylamaslik kerak – ehtimol, u shunchaki ularni o'z maqsadlariga moslashtirgan. U ispan istilosi haqidagi hikoyada haqiqatni tiklash va tezda yo'qolib borayotgan og'zaki rivoyatlarni yozma shaklga o'tkazish orqali saqlab qolish uchun yozgan. Biroq uning ishi uni g'azablantirgan bir qator masalalar bo'yicha bahs-munozara ham edi: Peru qirolligini boshqarishdagi kamchiliklardan tortib ruhoniylarning illatlari, yevropaliklar ham, metislarning ham gunohlari va butun mintaqani ispan qiroli hukmronligi ostida boshqarishi kerak bo'lgan nasroniy hukmdorning zarurati (Guaman Poma bu lavozimga o'z o'g'lini xizmat yuzasidan taklif qilgan). Bu XX asrda keng tarqaladigan hodisaning ilk namunasi edi: mustamlaka qilingan xalqlar tomonidan G'arb tarixiyligi va Yevropa tarixiy usullarini mustamlakachi davlatlarga qarshilik ko'rsatish vositasi sifatida qabul qilinishi.

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan, Yangi Dunyo tarixchilar va geograflarga zamonaviy zarralar fizikasidagi qorong'u materiyaga o'xshash hodisani taqdim etdi: dastlab o'zlarining qahramonona urinishlarida uni an'anaviy Injil olami doirasiga joylashtirishga muvaffaq bo'lmasdan, ular oxir-oqibat empirik dalillar og'irligi ostida o'z nazariyalarini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldilar. Bu sekin jarayon bo'lib chiqdi va kashfiyotlarning dunyo tarixi haqidagi Yevropa tafakkuriga to'liq ta'siri XVIII asrgacha sezilarli bo'lmadi, chunki yozuvchilar Yangi Dunyoning ahamiyati haqidagi mubolag'ali bayonotlarga qaramay, uni jahon tarixi uchun ikkinchi darajali deb qarashda davom etishdi. Xuddi shunday, tabiiy tarix sohasida ham barcha turlarning bir necha ming yil oldin bir vaqtning o'zida bitta nuqtada yaratilishi g'oyasi o'n to'qqizinchi asrgacha to'liq siqib chiqarilmagan edi. Ammo yuqorida ta'kidlanganidek, ba'zilarga meros qolgan, Injil tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan xronologiya bilan bog'liq jiddiy muammolar mavjudligi ayon bo'ldi. Juda murakkab aqliy gimnastikasiz u arxeologik, qazilma va botanik kashfiyotlarni, shuningdek, ilgari topilmagan xalqlarning mavjudligini ishonarli tarzda tushuntira olmas edi. Yevropaning ham o'tmishni, ham hozirgi zamonni tushunishining qadimiy asoslari darz keta boshlagan edi.

Yangi dunyo to'qnashuvlari 3:
Shimoliy Amerikaning dastlabki mustamlaka davri tarixi

Uyg'onish davridan Ma'rifat davriga qulay o'tishni Shimoliy Amerikadagi ingliz va fransuz mustamlakachi yozuvchilarining tarixiy fikrlari va yozuvlari ta'minlaydi. Bu yerda yevropaliklar ham mahalliy aholini uchratdilar. Ispanlarning, ayniqsa, Akostaning asarlari, Shimoliy Amerika mustamlakachilari uchratgan mahalliy aholi haqidagi tasavvurlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Ular yozuv qobiliyatiga ega bo'lishiga qaramay, yovvoyilar voqealarni hikoya qilish shaklida «fuqarolik tarixi»ga ega bo'la olmasligini va shu sababli ularni XVIII asrda shotlandiyalik Uilyam Robertson o'zining «Amerika tarixi» asarida qilganidek, tabiiy tarix yoki «falsafiy» yoxud «nazariy» tarix sifatida o'rganish kerakligini ta'kidladilar. XVI asr ispanlari keltirgan misollarga, keyingi sayohatchilarning, jumladan, fransuz iyezuiti Jozef-Fransua Lafito (1681–1746)ning kuzatuvlarini qo'shish mumkin. Uning 1724-yildagi «Amerika yovvoyilarining urf-odatlari qadimgi davr urf-odatlari bilan solishtirganda» asarida Shimoliy Amerikaning tub aholisi bilan Sezar, Tatsit va boshqa klassik tarixchilar tasvirlagan qabila jamiyatlari o'rtasidagi aniq taqqoslash mavjud. Qadimgi varvarlar bilan zamonaviy yovvoyilar o'rtasidagi bevosita aloqani Lafitoning qadimgi matn bilan hozirgi zamon kuzatuvlari bir-birini o'zaro qo'llab-quvvatlashi haqidagi bayonoti ko'rsatib berdi. Bunda zamonaviy tub aholining amaliyoti va kiyimlari qadimgi davr ibtidoiy xalqlarining yunonlar va rimliklar tomonidan tasvirlanishi haqida tasavvur beradi. Bu mavzu XVIII asrda keng rivojlandi.

XVII asrda ingliz tilida so'zlashuvchi mustamlakachilar qit'ani nafaqat shimoldagi fransuzlar va janubdagi ispanlar bilan, balki mahalliy aholi bilan ham bo'lishayotganini angladilar. Ularning birga yashashi boshidanoq keskin edi. Biroq Ispaniya–Amerika tajribasidan farqli ravishda, bu holat mustamlaka hind tarixini yozish shakliga ta'sir ko'rsatdi. Peru yoki Meksikadan farqli o'laroq, Shimoliy Amerikada aniq sanaga ega «Istilo» haqida hikoya qilish imkoni yo'q edi. Aksincha, bu yerda aholi joylashuvi, tinchlantirish va davriy ommaviy qirg'inlar sekinroq kechdi. Mustamlakachilik davri ko'pincha kelgindilarning ba'zi qabilalar bilan boshqa qabilalarga qarshi birlashgan holda olib borgan bir qator urushlari bilan ajralib turardi. O'z navbatida, bu qabilalar odatda yevropalik raqiblar bilan ittifoq tuzardi. Mahalliy aholi bilan ziddiyatning ushbu bosqichidagi eng muhim voqea «Fransiya–Hindiston urushi» bo'ldi. Bu urush Britaniya va Fransiya (1756–1763) boshchiligidagi ittifoqlar o'rtasidagi Yetti yillik urushning Shimoliy Amerika sahnasi edi. Kurashning bu tasvirlari bizga XVI asr istilosi haqidagi ispan hikoyalarining erkin analogini taqdim etadi, chunki ular urushni tarixning dindan keyingi ikkinchi tabiiy mavzusi deb hisoblagan mualliflarga harbiy mavzuni taqdim etgan.

Ispanlar singari, bo'lg'usi Qo'shma Shtatlarning dastlabki tarixchilari ham o'zlarining tarixshunoslik modellari, shuningdek, dunyoni ko'rish uchun konseptual prizmalar izlab Yevropaga murojaat qilishdi. Xronika va bashorat mavzulari kabi oldingi shakllar Atlantikaning narigi tomonida o'z vatanidan ko'ra uzoqroq saqlanib qoldi. Davrning oxiriga kelib, inqilobiy mafkuraga ta'sir ko'rsatgan ma'rifatchilik davrining buyuk Yevropa tarixchilari o'qila boshlandi. Tarix mustamlakalarning paydo bo'lishi va o'ziga xoslik tuyg'usining mustahkamlanishida, keyinchalik esa yangi respublikaning shakllanishi va yuksalishida katta rol o'ynadi. Yevropa davlatlari mustamlakachiligi natijasida paydo bo'lgan boshqa zamonaviy millatlar singari, Shimoliy Amerika mustamlakalarida ham tarixiy yozuv dastlab sayohatlar haqidagi adabiyotning bir turi sifatida boshlandi. Bu nafaqat o'tmish haqida hikoya qilish, balki metropoliyadagi o'quvchilarga yangi hududlarning o'simlik va hayvonot dunyosini tasvirlash va ularning xalqlari urf-odatlari haqida tasavvur berish uchun mo'ljallangan edi. Bu o'sha paytda Angliyada paydo bo'lgan va ko'pincha «xorografiya» deb atalgan modelga tayangan. Bu qadimgi geografiyadan kelib chiqqan atama bo'lib, shahar yoki grafliklarni tavsiflashga qo'llanilgan. Yaqin o'tmish haqida ma'lum darajada haqqoniy hikoyani bayon qilish ma'nosida «tarix» tuzgan birinchi yozuvchi tadqiqotchi Jon Smit (1579–1631) edi. U o'zining «Haqiqiy hikoya» (1608) va keyinroq «Virjiniya, Yangi Angliya va yozgi orollarning umumiy tarixi» (1624) asarlarini yozdi. Bu asarlar turklar kabi Yaqin Sharq xalqlarining zamonaviy ingliz ta'riflari namunasi asosida yaratilgan edi.

Xulosa

XVIII asr boshiga kelib, jahon tarixiy madaniyati, ayniqsa, Yevropada, uch yuz yil avvalgiga qaraganda sezilarli o'zgarishlarga uchradi. O'tmishni hozirgi zamondan butunlay farqli, qadimgi va o'rta asrlarga mutlaqo o'xshamaydigan alohida bir narsa sifatida idrok etish paydo bo'ldi. Bu o'zgarishlarning sabab va dalillarini quyidagicha umumlashtirish mumkin: filologlar avlodining paydo bo'lishi, antik «bilimdonlik»ning vujudga kelishi, davrlar o'rtasidagi farqlarni chuqurroq anglash, mafkura va dinning navbatma-navbat rag'batlantiruvchi va cheklovchi ta'siri, tarixiy bilimlar asoslariga jiddiy qarashga tayyorlik – bularning barchasi kitob bosishning mexanik mo'jizasi, tarixning sotiladigan tijorat janri sifatida paydo bo'lishi, xronikaning tarixiy yozuvning ustun adabiy shakli sifatidagi ahamiyatining pasayishi va qit'aning ko'p qismlarida savodxonlik darajasining ancha yuqori bo'lishi bilan kuchaydi. Ushbu o'zgarishlarning ba'zilari buyuk Osiyo imperiyalarida unchalik ko'zga tashlanmasa-da, ba'zi jihatlardan aynan ular (xususan, Xitoy) o'tmishni tasvirlash uchun eng tizimli davlat apparatini qo'llab-quvvatladilar. Ammo Yevropa tez orada yetib oldi, bu esa butun davr mobaynida saroy tarixshunosligining gullab-yashnashida namoyon bo'ldi.

Keyingi yuz yillik insoniyat voqealarining umumiy yo'nalishini umumlashtirish va nazariyalashtirish qobiliyatini yaratdi, kelajakka o'tmishga qaraganda kam bo'lmagan e'tibor bilan qaraldi. Shu bilan birga, dunyo xaritasi kengaydi va qayta chizildi. Yevropaning ham Sharqqa, ham G'arbga kengayishi esa oxir-oqibatda uning barcha aholi yashaydigan qit'alarning tarixiy tafakkuri va yozuviga hukmron ta'siriga asos soldi.

Muhokama uchun savollar

1. Uyg'onish davri gumanistlari qanday qilib o'rta asr tarixiy yozuv va tafakkur an'analaridan uzoqlashdilar? Ular o'z meroslarining qaysi jihatlaridan qochib qutula olmadilar?
2. 1450-yildan 1700-yilgacha bo'lgan davrdagi Yevropa, islom va Xitoy tarixiy yozuviga xos bo'lgan uchta umumiy xususiyatni ayting.
3. Yevropaliklarning tarix va yozuv an'analari haqidagi tasavvurlarini tarqatish jarayoni bo'ysundirilgan xalqlarga bir tomonlama majburlash bo'lganmi? «Varvarlar» va «yovvoyilar» bilan uchrashuvlar yevropaliklarning o'ziga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. Tarixiy asarlarning dunyoning ko'plab hududlarida keng tarqalishi va yaratilishiga asosiy omillar nimalardan iborat edi?
5. Kalendar vaqt va xronologiya hissi tarixni yozish uchun zaruriy shart bo'lganmi? Bu o'z-o'zidan yetarli edimi?
6. Nima uchun aynan yevropaliklarda, boshqa madaniyatlardan farqli o'laroq, tarixiy o'zgarishlar va antik davrdan uzoqlashish hissi rivojlandi?

Qo'shimcha adabiyotlar

Umumiy

Anderson, Benjamin and Felipe Rojas (eds), *Antiquarianisms: Contact, Conflict, Comparison* (Oxford and Philadelphia, 2017).

Burke, Peter, *The Renaissance Sense of the Past* (London, 1969).

Rabasa, Jose, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo and Daniel Woolf (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 3:*1400-1800* (Oxford, 2011).

Schnapp, Alain et al. (eds), *World Antiquarianism: Comparative Perspectives* (Los Angeles, 2013).

Uyg'onish davri va XVII asrdagi Yevropa

Cochrane, Eric, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance* (Chicago, IL, 1981).

Grafton, Anthony, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe* (Cambridge, 2007).

Huppert, George, *The Idea of Perfect History: Historical Erudition and Historical Philosophy in Renaissance France* (Urbana, IL, 1970) lanziti, Gary, *Writing*

History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past (Cambridge, MA, 2012).

Kagan, Richard L., *Clio and the Crown: The Politics of History in Medieval and Early Modern Spain* (Baltimore, MD, 2009).

Kelley, Donald R., *Foundations of Modern Historical Scholarship: Language, Law, and History in the French Renaissance* (New York, 1970).

Kelley Donald R. (ed.), *History and the Disciplines: The Reclassification of Knowledge in Early Modern Europe* (Rochester, NY, 1997).

Knowles, David, *Great Historical Enterprises: Problems in Monastic History* (London and New York, 1963).

Ranum, Orest, *Artisans of Glory: Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France* (Chapel Hill, NC, 1980).

Skovgaard-Petersen, Karen, *Historiography at the Court of Christian IV (1588- 1648)* (Copenhagen, 2002).

Woolf, Daniel, *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture, 1500-1730* (Oxford, 2003).

Min va ilk Sin sulolalari davridagi Xitoy tarixiy yozuvi

Brook, Timothy, *Geographical Sources of Ming-Qing History* (Ann Arbor, MI, 2002).

Franke, Wolfgang, «Historical Writing during the Ming», in F. W. Mote and D. C. Twitchett (eds), *The Cambridge History of China*, Vol. 7: *The Ming Dynasty, 1368-1644*, Part I (Cambridge, 1988), 726-82.

Ng, On-cho and Q. Edward Wang, *Mirroring the Past: The Writing and Use of History in Imperial China* (Honolulu, 2005).

Struve, Lynn A. (ed.), *Time, Temporality, and Imperial Transition: East Asia from Ming to Qing* (Honolulu, 2005), 73-112.

Islomiy Osiyo va Afrikada ilk zamonaviy tarixshunoslik

Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa AH (1541-1600)* (Princeton, NJ, 1986).

Hardy, Peter, *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*, 2nd edn (New Delhi, 1997).

Meserve, Margaret, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, MA, 2008).

Mukhia, Harbans, *Historians and Historiography During the Reign of Akbar* (New Delhi, 1976).

Narayana Rao, Velcheru, David Shulman and Sanjay Subrahmanyam, *Textures of Time: Writing History in South India, 1600-1800* (New York, 2003).

Philips, C. H. *(ed.), Historians of India, Pakistan, and Ceylon* (London, 1961).

Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Berkeley, CA, 2003).

Quinn, Sholeh A., *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles* (Salt Lake City, UT, 2000).

Tezcan, Baki, «The Politics of Early Modern Ottoman Historiography», in V. H. Aksan and D. Goffman (eds), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* (Cambridge, 2007), 167-98.

Yangi dunyo to'qnashuvlari 1: yevropaliklar Osiyo va Amerikada

Brading, D. A., *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State, 1492-1867* (Cambridge, 1991).

Burke, Peter, «America and the Rewriting of World History», in K. O. Kupperman (ed.), *America in European Consciousness, 1493-1750* (Chapel Hill, NC, 1995), 33-51.

Delgado-Gomez, Angel, *Spanish Historical Writing about the New World, 1493-1700* (Providence, RI, 1994).

Pagden, Anthony, *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism* (New Haven, CT, 1993).

Rubies, Joan-Pau, *Travel and Ethnology in the Renaissance: South India through European Eyes, 1250-1625* (Cambridge, 2000).

Yangi dunyo to'qnashuvlari 2: Amerika tubjoy xalqlarining tarixi

Adorno, Rolena, *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru* (Austin, TX, 2000).

Baudot, Georges, *Utopia and History in Mexico: The First Chroniclers of Mexican Civilization (1520-1569)*, trans. Bernard R. Ortiz (Niwot, CO, 1995).

Boone, Elizabeth Hill, *Stories in Red and Black: Pictorial Histories of the Aztecs and Mixtecs* (Austin, TX, 2000).

Florescano, Enrique, *Memory, Myth, and Time in Mexico: From the Aztecs to Independence*, trans. Albert G. Bork and Kathryn R. Bork (Austin, TX, 1994).

Julien, Catherine, *Reading Inca History* (Iowa City, 2000).

Lockhart, James (ed. and trans.), *We People Here: Nahuatl Accounts of the Conquest of Mexico* (Eugene, OR, 1993).

Mignolo, Walter D., *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality, and Colonization*, 2nd edn (1995; Ann Arbor, MI, 2003).

Yangi dunyo to'qnashuvlari 3: Shimoliy Amerikaning dastlabki mustamlaka davri tarixi

Arch, Stephen Carl, *Authorizing the Past: The Rhetoric of History in Seventeenth-Century New England* (De Kalb, IL, 1994).

Gay, Peter, *A Loss of Mastery: Puritan Historians in Colonial America* (Berkeley, CA, 1966).

Read, David, *New World, Known World: Shaping Knowledge in Early Anglo-American Writing* (Columbia, MO and London, 2005).

Muhim sanalar

1712-yilda Arai Hakusekining «Tarix haqida mulohazalar» asari chop etildi.

1723-yilda Petro Jannone tomonidan «Neapol qirolligining fuqarolik tarixi» nashr qilindi.

1725-yilda Jambattista Vikoning «Yangi fan» asari nashrdan chiqdi (1735 va 1744-yillarda qayta ko'rib chiqilgan).

1751-yilda Volterning «Lyudovik XIV asri» asari e'lon qilindi.

1752-yilda vafotidan so'ng Bolingbrok vikonti Genri Sent-Jonning «Tarixni o'rganish va foydasi haqida maktublar» asari nashr etildi.

1770–1787-yillarda Giyom Tomas Reynalning «Ikkala Hindistonning falsafiy va siyosiy tarixi» o'ttizdan ortiq nashrda chop etildi.

XVIII asrning o'rtalaridan oxirigacha Shotlandiyaning ma'rifiy tarixiy tafakkuri va yozuvi mashhurlik qozondi; tarixiy o'zgarishlarga «bosqichma-bosqich» qarash ilgari surildi. Shotlandiya ma'rifatparvarlik tarixiy tafakkuri va yozuvi shuhrat topdi; tarixiy o'zgarishlarga «bosqichli» qarash rivojlandi.

1772–1800-yillarda Chjan Xuecheng «Adabiyot va tarixning umumiy tamoyillari»ni yozdi.

1774-yilda Iogann Gotfrid Gerderning «Tarixning yana bir falsafasi» va lord Keymsning «Inson tarixi ocherklari» nashr qilindi.

1776–1789-yillarda Edvard Gibbonning «Rim imperiyasining inqirozi va qulashi tarixi» nashrdan chiqdi.

1783-yilda Ketrin Makoley o'zining XVII asr Angliya tarixini, siyosiy radikalizmi bilan mashhur bo'lgan ayol tarixchining yirik asarini yakunladi.

1784–1791-yillarda Iogann Gotfrid Gerderning «Insoniyat tarixi falsafasiga g'oyalar» kitobi nashr etildi.

1795-yilda Mari Jan Antuan Nikol de Kondorse, Markiz de Kondorsening vafotidan keyin «Inson ongi taraqqiyotining tarixiy manzarasi eskizi» nashr qilindi.

1798-yilda Motoori Norinagining «Kodzikiga sharhlar» tugallandi.

XIX asr boshlarida romantizm va qahramonlik tarixshunosligi davri boshlandi, bu ko'pincha milliy ozodlik harakatlari bilan bog'liq edi; Yevropada o'rta asr o'tmishi va xalq an'analariga qiziqish kuchaydi. Romantizm va qahramonlik tarixshunosligi davri ko'pincha milliy ozodlik harakatlari bilan bog'liq bo'lib, Yevropada o'rta asr o'tmishi va xalq an'analariga qiziqish ortdi.

1805-yilda Mersi Otis Uorrenning «Amerika inqilobining paydo bo'lishi, rivojlanishi va yakunlanishi tarixi» nashr etildi.

4. MA'RIFAT, INQILOB VA REAKSIYA (1700–1830-YILLAR)

XVIII asr Yevropa tarix madaniyati

XVIII asrni tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tushunish, ayniqsa, Yevropa va uning mustamlaka hududlarida, o'tmishni o'rganishga ham, unga qarshi ham kurashayotgan kuchlarga o'xshab ko'rinadigan ziddiyatli holatlar tufayli murakkablashadi. Bir tomondan, bu «Ma'rifat davri» bo'lib, u tabiiy va falsafiy umumiyliklarni o'rganishga qaratilgan edi – Nyutondan keyingi fan davri, Buffon va Linney kabi tabiatshunoslarning tasniflovchi faoliyati, tabiiy huquq va erkinlik kabi mavhum tushunchalar haqidagi falsafiy mulohazalar davri edi. Boshqa tomondan, britaniyalik Devid Yum (o'z davrida mamlakati tarixining eng e'tiborli muallifi sifatida tanilgan faylasuf) o'z zamonini «tarixiy asr» (va o'z vatani Shotlandiyani «tarixiy millat») deb bejiz maqtanmagan. O'tgan ikki asr davomida nashr etilgan tarixiy asarlar oqimi yanada ko'paydi va ularning ko'pligi o'quvchilar va tanqidchilar uchun muammoga aylandi. Noshirlar o'z mahsulotlarini keng tarqatish uchun obuna (o'ziga xos erta «kraudfanding») va seriyali nashrlar (katta kitoblarni muqovasiz va qismlarga bo'lib chiqarish) kabi innovatsion marketing usullaridan foydalandilar. Ommabop matbuot tarixni geografik va ijtimoiy jihatdan yoydi, ommaviy va aylanma kutubxonalarning o'sishi esa hatto eng qimmat kitoblarning ham o'quvchilar doirasini kengaytirdi. Shu bilan birga, Fransiya Qirollik kutubxonasi kabi yirik tadqiqot kutubxonalari o'zlarining qo'lyozmalar to'plamlarini kengaytirishda davom etdilar. Endi ular Amerika, arab dunyosi va Sharqiy Osiyo materiallarini o'z ichiga oldi, bu esa umumjahon tarixini batafsilroq o'rganishga imkon berdi. Hamkorlikda yaratilgan yirik nashriyot loyihalari «Umumiy tarix» (1747–1768) dan boshlab bir asr davomida bir nechta shunday asarlarni yaratdi. Osiyoni qamrab olgan bu keng qamrovli asar o'rta asrlar va ilk zamonaviy umumiy tarixlardan yoki hatto XVII asr oxiridagi Bossyuning «Mulohaza»sidan tubdan farq qilardi. 1770-yilda abbat Giyom Tomas Reynal (1713–1796) tomonidan Amsterdamda nashr etilgan ko'p jildli «Ikki Hindistonning falsafiy va siyosiy tarixi» yanada ta'sirliroq bo'ldi. Bir nechta mualliflar tomonidan yaratilgan va ehtimol tarixiy asardan ko'ra ko'proq falsafiy bo'lgan bu asar Yevropadan tashqaridagi dunyoning deyarli global tahlilini («Ikki Hindiston» uning nomida, Sharqiy va G'arbiy, keng hududni qamrab olgan) va, xususan, savdo-sotiqning o'sishini, ijtimoiy taraqqiyotning tengsiz harakatlantiruvchi kuchi va faylasuf tarixchilarning sevimli mavzusini yoritib berdi. «Ikki Hindiston tarixi» ajoyib muvaffaqiyatga erishdi: 1770-yildan 1787-yilgacha o'ttizdan ortiq nashr chop etildi; oxir-oqibat Napoleon Bonapart uni o'zi bilan Misrga olib ketdi.

Avvalgi bobda ko'rib o'tganimizdek, Yevropa tarixiy asarlari mualliflari raqobatdosh janrlarning mavjudligini va ularning o'tmishni tasvirlashning boshqa usullari, jumladan, afsonalar va badiiy adabiyotga bo'lgan munosabatini asta-sekin anglab yetdilar. Amerika va Hindistonda yozma qaydlarni yuritish va an'analarni uzatish amaliyotini baholagan tarixchilar bu amaliyotlar eng yaqin g'ayridiniy qo'shni – islom dunyosining tarixshunoslik an'analaridan ko'ra G'arbdan ko'proq farq qilishini tan olishdi. Fors adabiyoti bilan tanishuvi uning til oilalari o'rtasidagi munosabatlarni tushunishiga ta'sir ko'rsatgan filolog Uilyam Jons (1746–1794) kabi olimlarning qiyosiy tilshunoslikni rivojlantirishi Hindistonning hind eposlarini tarix sifatida ko'rib chiqish imkoniyatini yaratdi. Yevropa tarixnavislik janrlari va masalan, inklar kipu tizimi o'rtasidagi muhim farqlarni ilg'ash qobiliyati cheklangan edi va xotiralar va tasavvurlarning begona shakllari g'arbiy toifalarga, hatto ko'pincha mos kelmaydigan g'arbiy adabiy janrlarga ham bir xilda moslashtirildi. Biroq shubhasiz, Yevropa tarixshunosligining (va oxir-oqibat Yevropa tarixining) o'ziga xosligini chuqurroq anglash antik davrda ham, xristian o'rta asrlarida ham mumkin bo'lmagan usullar bilan rivojlandi, chunki u davrda o'zini solishtirish uchun kam narsa mavjud edi.

Bu «boshqa»ni anglash XVII asr oxirida yashagan tarixchi, matematik va faylasuf Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646–1716) kabi ilk missionerlar va «sinofillar»ning asarlari tufayli Sharqqa, hatto Xitoygacha yoyildi. Xitoy tarixi va madaniyatining turli jihatlari, jumladan konfutsiychilikni o'rganish ommalashdi. Xitoy tarixshunosligini alifbo yozuvi bo'lmagan jamiyatlar toifasiga kiritib bo'lmasligi tan olindi. (Ba'zilar, masalan, XVIII asr boshida yashagan ruhoniy Uilyam Uorberton, Xitoy iyerogliflarini Misr iyerogliflari va haqiqiy alifbo yozuvi o'rtasidagi o'tish bosqichi deb hisoblagan.) Biroq bu shunchaki parallel an'ana ham emasdi. XVIII asrning o'rtalariga kelib, madaniyatlarni taqqoslash ayniqsa, urf bo'lgan paytda, Boden va keyingi *artes historicae* mualliflari tomonidan o'tkazilgan ichki tahlildan tashqari, Yevropa tarixshunosligi va boshqa xalqlar tarixshunosligi o'rtasidagi farqlarni umumlashtirish mumkin bo'ldi. Volter, ayniqsa, Xitoy tarixshunosligiga nisbatan qiziqarli ishtiyoq ko'rsatdi. U shunday yozgan edi: «Agar biron-bir yilnomada haqqoniylik belgisi bo'lsa (muhim «agar»: u hech qachon bundaylar haqiqatan ham mavjudligiga ishonmagan), bu majozlar, afsonalar va kelib chiqish haqidagi bema'ni rivoyatlar zulmidan qutulgan xitoy yilnomalaridir». «Mana, to'rt ming yildan ortiq vaqt davomida har kuni o'z yilnomalarini yozadigan xalq». Edvard Gibbon tatarlarning qadimgi va o'rta asrlar tarixi haqidagi zamonaviy bilimlarni bu savodsiz xalqning turli Yevropa xalqlari bilan o'zaro aloqalari, shuningdek, xitoy tarixchilari bilan bog'lagan, ularning ba'zilaridan u tarjimada iqtibos keltiradi. U ularning ko'pchiligi bilan, xususan, «Sematsiyen» (Sima Syan) bilan, buyuk fransuz tarixchisi va akademigi Nikol Frere (xitoy tilini o'rgangan)ning dastlabki asarlari orqali, shuningdek, xitoy tilini mukammal bilgan fransuz, Gibbonning zamondoshi Jozef de Ginning asarlari orqali tanishgan.

Uning «Hunnlar, turklar, mo'g'ullar va boshqa g'arbiy tatar xalqlarining umumiy tarixi» (1756–1758-yillar) asari Yevropaning madaniy jamiyatlarini (shu jumladan, ularning tarixiy asarlarini) Markaziy Yevrosiyoning ko'chmanchi jamiyatlari bilan taqqoslashga qaratilgan ulkan urinish edi.

Tarix salonlar va qahvaxonalarda muhokama mavzusi bo'lgan, nemis tarix faylasufi I.G.Gerder va rus tarixchisi Nikolay Karamzin (1766–1826) bilan bog'liq bo'lgan masonlar kabi jentlmen klublari, maxfiy ordenlar va Fransuz akademiyasi (1635) hamda Qirollik yozuv va medallar akademiyasi (1663, 1716-yilda Yozuvlar va nafis adabiyot akademiyasi deb o'zgartirilgan) modeli asosidagi rasmiy ilmiy jamiyatlar Yevropa poytaxtlarida va hatto viloyat shaharlarida paydo bo'laverdi. Ba'zi Yevropa monarxiyalari va Usmonli imperiyasida bunday lavozimlar saqlanib qolganiga qaramay, tarixchilarning shaxsiy homiylikka va saroy yoki «rasmiy» tarixning ahamiyatiga bog'liqligi davri o'z nihoyasiga yetdi. Tarixchilar dunyoviy jamiyatda keng tan olingan jamoat arboblariga aylandilar, ularning portretlari chizildi va ko'pincha kitoblarda o'yib tasvirlandi. Ularning asarlarining muvaffaqiyati ijtimoiy did va iste'mol modellariga bog'liq edi. Qimmatbaho, chiroyli muqovalangan foliantlar va kvarto kitoblar boy va nufuzli odamlarning kutubxonalarini bezagan bo'lsa-da, ular o'sib borayotgan o'rta sinf o'quvchilarining odatlariga mos kelmasdi. Shved noshiri Karl Kristofer Yorvell frantsuz Sharl Rollenning (1661–1741) o'n uch jildlik «Qadimgi tarix» (1734–1739) kabi eng ko'p sotilgan kitoblarni ko'rsatib, kichik formatdagi kitoblarning ko'proq sotilishini yoqladi. Ushbu asarlarning aksariyatining sifati, tabiiyki, bir xil emas edi va ingliz lordi Bolingbrok kabi tanqidchilar Fukididning nafosati va ishonchliligiga ega bo'lgan tarixchilarning yo'qligidan omma oldida shikoyat qilishardi.

O'sha vaqtgacha kam uchraydigan tarixga bag'ishlangan universitet lavozimlarining paydo bo'lishi Yevropaning yirik o'quv yurtlarini tarixiy faoliyatga yanada chuqurroq jalb etdi va keyingi davrlarda tarix fanining akademik ustunligiga asos soldi. Oksford va Kembrij 1724-yilda «qirollik» (ya'ni monarx tomonidan tayinlangan) zamonaviy tarix professorlarini, Edinburg esa besh yil oldin «Umumiy tarix va yunon-rim qadimshunosligi» kafedrasini oldi. Yangi tashkil etilgan Gottingen universiteti (1734) nemis ma'rifatparvarligining aql markazi va tarixiy ta'lim uchun alohida ahamiyatga ega maskanga aylanadi. Davriy nashrlar tarixni jamoatchilik muhokamasi uchun muhim vositaga aylandi. XVII asr oxiridagi adabiy jurnallar, masalan, Beylning «Nouvelles de la Republique des Lettres» (1684–1687), XVIII asr boshida boshqa ko'plab nashrlar bilan almashindi. Jumladan, Britaniyaning «History of the Works of the Learned» (1699–1712) va «Gentleman's Magazine» (1731–1907) kabi nashrlar paydo bo'ldi. Ular o'z o'quvchilariga yangi asarlar sharhlarini taqdim etish va ularning nashr etilishini targ'ib qilish orqali tarixiy kitoblarning ko'payishiga javob berishdi.

Ayollar bu nashriyot yuksalishining asosiy foydalanuvchilaridan biri edi. XVI–XVII asrlarda tarix sohasida xotin-qizlar kitobxonlik auditoriyasi sezilarli

darajada kengaydi va oz sonli tarixiy asarlar hamda tarjimayi hollar ayollar tomonidan yozildi. XVIII asr bu ikki tendensiyani davom ettirdi: ingliz Katerina Makoley (1731–1791) Angliyaning XVII asrdagi siyosiy radikal tarixini yozdi, amerikalik Mersi Otis Uorren (1728-1814) va Xanna Adams (1755–1831) esa abadiy ahamiyatga ega tarixiy asarlar yaratdilar. Tarix ayollar kutubxonalarida muhim o'rin egalladi, uning fazilatlarini har ikki jinsdagi ko'plab yozuvchilar, jumladan, Xester Chapon (1727–1801) kabi muhofazakor ayollar va feminist Meri Uolstonkraft (1759–1797) maqtadi. Rossiya imperatritsasi Yelizavetaning shaxsiy kutubxonasida (hukmronlik davri 1741–1761), asosan fransuz tilida, qadimgi mualliflardan tortib Rollenning «Qadimgi tarix»igacha bo'lgan tarixiy kitoblar ustuvor edi. Yekaterina II (hukmronlik davri 1762–1796) esa Rossiya tarixi bo'yicha o'zining «Xotiralar»ini nashr etishga vaqt ajratdi. Shved zodagoni Sharlotta Freyolich (1698–1770) 1759-yilda kambag'allar va dehqonlar uchun tarixiy kitobni anonim tarzda nashr etdi. Terror davrida qatl etilgan Madam Roland (1754–1793) esa so'nggi kunlarida Fransiya inqilobining Katarina Makoleyi bo'lishni orzu qildi. Diniy risolalar va odob-axloq bo'yicha qo'llanmalardan tashqari, fransuz romani va uning ingliz qarindoshi – ingliz romani bilimdon ayollarning adabiy e'tiborini qozonishda tarixning yagona jiddiy raqobatchilari bo'lib qoldi.

O'z hikoyalarini ham ayollar, ham erkaklar uchun jozibali qilishga intilib (erkak o'quvchilar ham tobora ko'proq his-tuyg'uga boy mavzularga qiziqar edilar), tarixchilar o'zlarining odatdagi janglar va siyosiy voqealar bayonini insoniy qiziqishlar, shaxsiy xususiyatlar va his-tuyg'ular bilan boyitdilar. Bu shunchaki yuzaki usul emas edi: tarixchi nafaqat axloqiy tarixda namunali xulq-atvorni tasvirlashi, balki kitobxonda o'z qahramonlariga nisbatan hamdardlik tuyg'usini uyg'otishi ham kerak edi. Shotlandiyalik faylasuf va huquqshunos lord Keyms o'zining «Inson tarixi ocherklari» (1774) «asosan ayollar orasida» mashhur asar bo'lishini xohlab, barcha chet tilli yoki klassik iqtiboslarni tarjima qilish haqida qayg'urdi. Volter tarixni to'g'ri yozish haqidagi fikrlarini qisman sobiq sevgilisi Emili dyu Shatlening tartibsiz faktlar to'plami, tarqoq tafsilotlar va «hech narsani hal qilmagan minglab janglar tasviri» haqidagi shikoyatlariga javoban shakllantirdi. Bu fikr Jeyn Ostinning to'qima qahramonlaridan biri – Ketrin Morlandning so'zlariga hamohang edi. XVIII asrda siyosiy va harbiy tarixdan zamonaviy «madaniy burilish»ning dastlabki shakli tarixchilarning ayol o'quvchilar uchun yanada dolzarbroq bo'lib ko'rinish istagi tufayli tezlashgani haqiqatga yaqin.

Meri Uolstonkraft ayollarning siyosiy tarixni tushunishga to'la qobiliyatli ekanligini ta'kidlagan va bir qator ayollar bu g'oyani qabul qilgan. Yangi Amerika respublikasining dastlabki tarixchilaridan biri Mersi Otis Uorren bunga yaxshi misol bo'ladi. Ingliz «respublikachi janjalkash ayol» Ketrin Makolcyning muxbiri bo'lgan Uorren uning inqilobiy va demokratik qarashlarini baham ko'rgan. Taqdirning hazili bo'lib, u o'zining «Amerika inqilobining ko'tarilishi, rivojla-

nishi va yakunlanishi tarixi» asarini (1805-yilgacha nashr etilmagan) Massachusets tarixchisi va inqilobdan oldingi so'nggi fuqaro gubernatori bo'lgan Tomas Xatchinsonning (1711–1780) sobiq uyida yozgan. Boshqa mashhur ayol, Abigayl Adams (uning eri, AQSHning ikkinchi prezidenti, tarix «ayollar sohasi emas» deb ta'kidlagan) tomonidan ilhomlantirgan Uorren yirik siyosiy arboblarning xotiralarini hujjatli materiallar bilan ishonchli tarzda uyg'unlashtira olgan, bu esa uning tarixini inqilob davrida eng mashhur qilgan.

Ma'rifatchilik davri tarixshunosligi o'tgan ikki asrning ko'plab yutuqlariga, xususan, bosma hujjatlar va matnlar, arxeologik va me'moriy yodgorliklarning gravyuralari, shuningdek, turli huquqiy tizimlarning keng qamrovli tadqiqotlari ko'rinishidagi «bilimdon» bilimlarning ulkan majmuasiga ko'p jihatdan tayanardi. Xorijiy sayohatlarning ikki asri ham XVII asr oxiri va XVIII asrning ko'plab tarixchilarini o'tmishni o'rganishga qiyosiy yondashuvni qo'llashga undagan. Shaxslar yoki voqealarni taqqoslash qadimdan tarixiy yozuvning bir qismi bo'lgan, ammo endi u makon va zamonda, shuningdek, jamoaviy subyektlar – jamiyatlar, xalqlar, urf-odatlar va axloq o'rtasida bir vaqtning o'zida amalga oshirilardi. Shu bilan birga, kontekstdan ajratib olingan shaxslar va hodisalar o'rtasidagi plutarxcha o'xshatishlarga nisbatan sog'lom darajada shubha paydo bo'ldi. Hozirgi zamonning o'tmish bilan aloqasi haqidagi chiziqli fikrlash adabiyotning chetki qismlariga – maslahat kitoblari, diniy matnlar va axloqiy adabiyotlarga an'anaviyroq, vaqtga befarq bo'lgan misollar va saboqlarni izlashni siqib chiqarardi. Ingliz siyosatchisi va tarix sharhlovchisi Genri Sent-Jon, vikont Bolingbrok (1678–1751) tarixning qadimiy g'oyasini «misollar orqali o'rgatuvchi falsafa» sifatida qo'llab-quvvatlagandek ko'rinardi, ammo u Gvichchardinining ikki asr oldingi qarashlarini takrorlab, yaqin o'tmish tarixini qadimgi va o'rta asr davrlaridan ustun qo'yardi, chunki uzoqroq davrlar yetarlicha farqli (va ularning qaydlari kamroq ishonchli) bo'lib, hozirgi zamonga qo'llanilishini zaiflashtirardi.

Uzoq va farqli tarixiy kontekstdan ajratib olingan yakka misolning foydaliligiga nisbatan shubhadan insoniy o'zgarishlar va rivojlanish jarayoni haqida umumiyroq nazariyalashtirishga o'tish uchun kichik qadam qolgan edi, buni so'nggi Uyg'onish davri huquqshunoslari oldindan ko'ra bilishgandi. 1800-yilga kelib, insoniyatning jamoaviy rivojlanishini tushunish va institutlarning bosqichma-bosqich paydo bo'lishi, o'sishi va rivojlanishini kuzatish zarurati o'tmishni jamlanuvchi jarayonga, ya'ni katta «T» harfi bilan «Tarix»ga aylantirdi. Bu davr yevropaliklar tarixni voqealar va ularni qayd etuvchi yozuvlarning yig'indisi sifatida qabul qila boshlagan davr edi – ma'nolarning qorishiqligi, o'quvchilar birinchi bobdan eslab qolishganidek, xitoy madaniyatida zamonaviy davrgacha hech qachon takrorlanmagan. (Demak, o'quvchi shu paytdan e'tiboran mazkur kitobda ayrim tarixchilarning tez orada minglab kishilarga yetadigan adabiy yutuqlariga e'tiborning kamayganini va shu paytgacha, Jan Boden kabi holatlarni istisno qilganda, nisbatan kam uchraydigan narsaga – tarixni jarayon sifatida nazariy jihat-

dan o'rganish va uni qanday qilib yaxshiroq yozish haqida muntazam ravishda mulohaza yuritishga e'tiborning ortganini sezadi). «Res gestae i historia rerum gestarum» bir-biriga qo'shila boshladi, ya'ni voqealar va ular haqidagi hikoyalar birlashdi. Bu kuzatuv XIX asr boshidagi nemis faylasufi G.V.F.Gegelning nemischa «Geschichte» so'zining ikki ma'nosi haqidagi bayonoti bilan tasdiqlangan.

Tilimizdagi «tarix» so'zi o'zida ham obyektiv, ham subyektiv ma'noni mujassamlashtiradi, chunki u ham historia rerum gestarum, ham res gestae ni anglatadi. Ya'ni, tarixiy hikoya va haqiqiy voqealar, amallar va hodisalarni ifodalaydi. Bular aslida bir-biridan tubdan farq qiladi. (Lectures on the Philosophy of World History, trans. H. B. Nisbet, 1975, p. 135).

Gegel uchun bu tasodif emas edi: tarixni yozish va tarixning o'zi, subyektiv va obyektiv, bir vaqtning o'zida paydo bo'lgan, chunki ular transsendent tartibning mahsullari edi. Ularning har biri davlat tomonidan vosita sifatida yaratilgan. Davlat esa bir vaqtning o'zida tarixning (hikoyaning) asosiy subyekti, shuningdek, Tarixning (voqealar tizimining) yaratuvchisi va o'zini anglagan qayd etuvchisi hisoblanadi.

Falsafiy tarix, gipoteza va stadializm

XVIII asr Yevropasi o'tmishda ma'no izlashi haqidagi hikoya, dinga tayanmagan va asosiy maqsadi ko'ngilxushlik yoki foydali misollarni keltirishdan iborat bo'lmagan, deyarli e'tibordan chetda qolgan ikki italiyalikning «falsafiy» tarixi bilan boshlangan deyish mumkin. Ularning eng yoshi Pyetro Jannone (1676–1748) neapollik huquqshunos bo'lib, «Neapol qirolligining fuqarolik tarixi»ni (1723-yil) yozgan. Bu asar hujjatlar haqidagi batafsil ma'lumotlarni (ko'pincha ikkinchi qo'ldan, avvalgi avlodlarning bilimdon asarlaridan olingan bo'lsa-da) ijtimoiy tarixga urg'u berish va keyinchalik Ma'rifat davri tafakkurini belgilagan islohotchilik, ayniqsa, antiklerikal nuqtayi nazar bilan birlashtirgan. Jannonening fikricha, garchi bir muddat uning izdoshlari kam bo'lgan bo'lsa-da, u «fuqarolik tarixi»da tarixiy yozuvning yangi modelini yaratgan. Jannonening katta zamondoshi Jambattista Viko (1668–1744), Neapoldagi lotin notiqlik san'ati professori, asosan bir asr davomida e'tibordan chetda qoldi. Uning «Scienza Nuova» («Yangi fan») nomli asari dastlab 1725-yilda nashr etilgan va keyinchalik 1735 hamda 1744-yillardagi nashrlarda sezilarli darajada qayta ko'rib chiqilgan. An'anaviy tarixshunoslikni tanqid qilar ekan, Viko shuni angladiki, turli davrlardagi odamlar, umumiy qabul qilingan tasavvurlarga zid o'laroq, dunyoni har doim bir xil idrok etmagan, o'ylamagan va tasavvur qilmagan. Bu teran tushuncha zamonaviylik va qadimgi dunyo o'rtasidagi masofani uning XV asrdagi italyan o'tmishdoshlariga qaraganda ham ko'proq kengaytirdi. Sesiliya Millerning ta'kidlashicha, Viko o'tmishni tushunishda tasavvurning muhim roli haqidagi g'oyalari bilan R.J.Kollingvud kabi keyingi mualliflarning, zamonaviy nuqtayi nazardan o'tmishdagi

odamlar va ularning davrlarining ongiga kirib borishga urinishimiz kerakligi haqidagi fikrlarini oldindan aytib bergan.

O'qish qiyin, majoziy va noaniq bo'lgan Viko XVIII asr o'quvchilarini unchalik jalb qilmagan va hatto bugungi kunda ham uning ta'siri keng qamrovli emas, balki tanlab ta'sir ko'rsatgan. «Yangi fan» nima haqida ekanligini aytish mushkul, chunki u tarix, filologiya va biz hozir sotsiologiya deb ataydigan narsalar o'rtasida tebranadi, xususan, tarixni to'g'ri yozish bo'yicha tavsiyalardan tortib, ilk jamiyat tabiati haqidagi mulohazalargacha, Gomer poyemalarini va Vikoning (keyinchalik olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan) ularni turli mualliflar yaratgani haqidagi nazariyasini muhokama qilishgacha ham. Bundan tashqari, «Yangi fan»ning mazmuni XVIII asr o'quvchilarining ko'pchiligida aks sado topmagan bo'lardi. Viko tarixni majusiy va so'nggi antik mualliflardan meros qolgan sulola xronologiyalari asosida davrlarga ajratishning (ilk Yangi davrda juda mashhur bo'lgan) o'rnatilgan amaliyotini rad etib, madaniyatlar taraqqiyotini vaqt davomida ko'rsatishga intildi. Biroq tarixni bunday «progressiv» tasavvur qilish muhim cheklovchi shartga ega edi: u kengroq, takrorlanuvchi corsi e ricorsi sikli doirasida sodir bo'lardi. Garchi u bir davrdan ikkinchi davrga «taraqqiyot»ni tan olsa-da, Viko insoniyat ishlarida umumiy va mutlaq taraqqiyotni ko'rmadi. Qaysidir ma'noda bu polibiycha anakuklosis politeionning qayta ishlanishi (va siyosiy sohadan aqliy va ijtimoiy sohagacha kengayishi) edi. Viko bu tizimni o'tmishni bir qator takrorlanuvchi davrlarga: ilohlar, qahramonlar va odamlar (tarixiy davr) davrlariga ajratgan holda, taraqqiyot va tanazzul sikllarining taxmin qilingan ketma-ketligi asosida qurdi – uning davrigacha ikkita shunday davr mavjud edi. Har bir davr dunyoning turli qismlarida turli vaqtlarda boshlanib, turlicha davom etgan va o'ziga xos nutq, tafakkur, huquq va boshqaruv usullari bilan ajralib turgan. Bularning barchasi barcha xalqlar tarixi rivojlangan o'ziga xos qolip – «ideal abadiy tarix»ning xayoliy ufqi fonida namoyon bo'lgan. Vikoning ziyrakligi unga bir davrdan ikkinchisiga o'tishni va sivilizatsiyaning Gobbs va Lokk kabi XVII asr faylasuflari ilgari surgan ijtimoiylikdan oldingi tabiiy holatdan kelib chiqishini tushuntirishga imkon berdi.

Shubhasiz, Viko nazariyasidagi davriy bosqichlar orasida va ularning ichida taraqqiyot kuzatilgan, biroq u insoniyatning mutlaq taraqqiyotiga ishonmagan. Bu muhim jihatdan Viko XVIII asr tarixchi-faylasuflari orasida istisno edi. Ularning ko'pchiligi, aksincha, ibtidoiy holatdan rivojlangan holatgacha bo'lgan taraqqiyot va sivilizatsiyalarning rivojlanishi g'oyasini aksioma deb bilardi. Ular orasida hech bir guruh tarixni insoniyat taraqqiyoti haqidagi hikoya sifatida qayta ko'rib chiqish, uning global qamrovini kengaytirish va uning nonarrativ shakllarini tahlil qilishga bir qator shotland ziyolilaridan ko'ra ko'proq hissa qo'shmagan. Adam Fergyuson (1723–1816), Jon Millar (1735–1801), Adam Smit (1723–1790) va Genri Xoum, lord Keyms (1696–1782) va boshqalar oxir-oqibat «taxminiy» tarix deb nom olgan yo'nalishning turli variantlarini yaratdilar. Bu, ayniqsa, eng uzoq

davrlarga nisbatan tarixiy manbalar qoldirgan bo'shliqlarni to'ldirish va insoniyat tarixi haqida asosli xulosalar chiqarish uchun asoslangan taxminlardan foydalanishni o'z ichiga olardi. U qiyosiy, umuman olganda bilimdon edi (garchi ko'pincha antik tadqiqotlar tafsilotlaridan qochardi) va siyosat hamda urushlarga emas, balki madaniyat, jamiyat, davlat tuzilishi va qonunlarga e'tibor qaratardi – bu qadimgi va o'rta asr tarixchilari yoki yepiskop Bossyue kabi yaqin davr mualliflari qo'llagan «umumiy tarix» tushunchasidan butunlay farq qilardi. Biroq u hali ham o'sha xronologik doiralar bilan cheklangan edi – olti ming yildan oshmagan dunyo, bu uzoq muddatli sivilizatsiyaviy o'zgarishlar jarayonini tasvirlashga bo'lgan barcha oldingi urinishlarni qamrab olardi. Shunday qilib, «taxminchi» tarixchilar jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlariga aniq sanalar berishdan sezilarli darajada qochganlar.

Yevropaning nisbatan kam tanilgan va kam aholi yashaydigan burchagidan intellektual energiyaning bu hayratlanarli jo'shqinligi turli manbalarga ega edi. Ular XVII asr huquqshunoslik ilmini ham, tarix o'zining barcha aniq kamchiliklari va nomukammalliklariga qaramay, bilim va adabiyotning muhim shakli sifatida saqlanib qolishi mumkinligi haqidagi oldingi ratsionalistik va skeptik munozaralarni ham o'z ichiga olardi. Yaqinda tashkil topgan Buyuk Britaniya Qo'shma Qirolligi (1707)da istiqomat qilgan XVIII asr kosmopolit shotlandlari beixtiyor ravishda o'zlarining o'rta asrlardagi va ilk zamonaviy o'tmishdoshlarining millatchilik tamoyillarini yo'q qilishga va o'z mamlakatlarining qo'pol va madaniyatsiz o'tmishini rad etishga intildilar. «Xalqlar xuddi odamlar kabi, – deb yozgan edi Shotlandiya qirollik tarixchisi Uilyam Robertson, – asta-sekin kamolotga erishadilar va ularning go'dakligi yoki ilk yoshligida sodir bo'lgan voqealar... eslashga arzimaydi».

Robertsonga o'xshab (uning «Amerika tarixi» asari XIX asr Lotin Amerikasi tarixchilariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lardi), shotland iqtisodiy va ijtimoiy nazariyotchilari fransuz tarixchilari bilan tanish edilar. Ammo ular hikoyaviy tarixni yozmagan nozikta'b fransuz Sharl-Lui de Sekond, baron de Monteskyedan (1689–1755) ham ko'p narsani o'rgandilar. Uning fuqarolik jamiyatiga e'tibori va axloq hamda madaniyat tahlili «Qonunlar ruhi» (1748) va boshqa asarlarida shotlandlarning ishlarida o'z aksini topgan. Xususan, Fergyuson o'zining «Fuqarolik jamiyati tarixi tajribasi»ni Monteskye g'oyalarining rivojlanishi sifatida ko'rib chiqdi. Fergyusonning taraqqiyotga munosabati murakkab edi: u qadrlagan tinchlik va xavfsizlikning o'zi o'rtamiyona odamlar hukmronlik qiladigan ikkinchi darajali jamiyat va iste'mol madaniyatini yaratish shaklida o'z qiymatiga ega edi. Hashamat bekorchilikka, korrupsiyaga va erkinlikning yo'qolishiga olib keladi, degan qadimgi nazariyaning bu tariximona talqini keyingi asrda Karl Marks tomonidan ma'qullab keltirilishi mumkin edi va unda Nitshe, Xyoyzinga yoki Shpengler kabi keyingi madaniyat tanqidchilarining bashoratini ko'rish qiyin emas. Shuningdek, Fergyusonda o'tmishdagi jamiyatlarga xayrixohlik bilan qarashni uchratish mumkin, bu uning zamondoshlari bo'lgan aksariyat fransuz olimlarining qarashlaridan sezilarli darajada farq qiladi va Gerder kabi nemislarning erta «tarixiylik» tushunchasini oldindan ko'ra biladi (quyiga qarang). «Har bir davrning o'z tasallisi va o'z azob-uqubatlari bor», deb ta'kidlagan edi u va zamonaviy qulayliklarda yashovchi odamlar «varvarlar davri»ning baxtsizliklarini bo'rttirib ko'rsatishga moyildir. Viko singari, Fergyuson ham rivoyat va afsonalar o'tmish haqidagi ibtidoiy tasavvurlarga xos ekanini va, shunday qilib, paradoksal tarzda, tarixiy yozuvlarning eng dastlabki shakllariga qaraganda yaxshiroq dalil bo'lishini ta'kidlagan. Uslubiy jihatdan neoklassitsizm tarafdori sifatida u, ayniqsa, o'rta asr tarixshunosligini tanqid qilib, «solnomachi rohib»ning eskirgan mavzusiga va uning tarqoq ketma-ket voqealar shovqinida biror narsani idrok eta olmasligiga yana bir bor e'tiroz bildirdi.

Shotlandiyalik yozuvchilarning lug'at boyligining ko'p qismi Makiavelli singari Uyg'onish davri mutafakkirlari orqali qadimgilardan meros qolgan bo'lib, ularning urf-odatlar va axloqqa qiziqishi Gerodot davridan boshlab kuzatiladi hamda Akostaning «tabiiy va axloqiy» tarixi kabi istilochilik davrining keyingi asarlarida namoyon bo'lgan. Biroq XVIII asr shotlandlari na antik davrda, na Uyg'onish davrida yashayotganliklarini anglaganlar. Ular o'zlarining to'plangan o'tmish haqidagi tasavvurlarida ko'plab faktlarni hisobga olishlari kerak edi. Bular orasida «yovvoyi» (Amerika va Afrikaning ba'zi qismlaridagi eng ibtidoiy qabilalar) va «varvar» (inklar, shimoliy laplandlar va Markaziy Yevrosiyo ko'chmanchilariga o'xshash yarim madaniy xalqlar) dunyolar bilan 250 yillik aloqalar, shuningdek, imperiyalarning oddiy aristokratik yoki sulola ulug'lashidan savdo rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchiga aylanishi kuzatilgani bor edi. Bu elementlarning qo'shilishi ularga ba'zi eskirgan tushuntirish mexanizmlarini rad etishga imkon berdi: evgemeriy ixtirochilar, mo'jizalar va hatto spartalik Likurg, afinalik Solon yoki Musoning o'zi kabi ishonchli eski tayanch bo'lgan soxta «qonun chiqaruvchi»lar, go'yo yolg'iz o'zlari murakkab huquqiy kodekslarni yaratishi va joriy etishi mumkin bo'lgan shaxslardir. Viko bunday shaxslar umuman mavjudligiga shubha qilgan; ba'zi shotland mutafakkirlari esa, ularni tarixiy shaxslar deb hisoblasalar-da, nufuzli rolini inkor etib, bir paytlar ularning dahosiga nisbat berilgan institutlarni rivojlanishning ma'lum bosqichining tabiiy natijasi deb bilishgan. Bu institutlar katta sakrashlar bilan emas, balki «asta-sekin» bir-birining ortidan kelgan. Fergyusonning ta'kidlashicha, «davlatlar boshqaruvning bir shaklidan boshqasiga sekin-asta o'zgarishlar orqali o'tadi va ko'pincha eski nomlar ostida yangi tuzumni qabul qiladi», shu bilan birga inson tabiatida ma'lum bir vaqtda unib chiqadigan va yetiladigan urug'lar mavjud.

Shunday qilib, XVIII asr qadimgi o'rta asr origo gentis diskursini sivilizatsiyaning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tish va bu turli bosqichlardagi xalqlar o'rtasidagi ziddiyatlarning ta'siri haqidagi asosli muhokamaga aylantirdi. Troyaliklar

va ularning afsonaviy qirollari asosan rad etilgan bo'lsa-da, skiflar, gotlar, isroilliklar va hatto Nuhning farzandlaridan butunlay voz kechish mumkin emas edi. Ular Bobilda tillarning Bibliyada aralashuvi bilan bir qatorda (Ibtido 11:1-9), avvalgidek, bir vaqtlar dono asoschilarning uzoq avlodlari (ular orasida Akostaning ko'chmanchi tubjoy amerikaliklari ham bor edi) tomonidan dunyoning qanday qilib boshdan oyoq aholisi joylashgani va ko'plab qadimiy bilimlarning unutilgani uchun eng qulay tushuntirishni taklif qildilar. Garchi ular Gobbsning jamiyatgacha bo'lgan «tabiiy holat» tushunchasini meros qilib olgan bo'lsalar-da, bu mavhum va vaqtdan tashqari tushunchani tabiiy tarix va sayohatlar haqidagi adabiyotlardan empirik yo'l bilan olingan aniqroq nazariyalar to'plami bilan almashtirdilar. Bu nazariyalar insonning rivojlanishini, har doim ham turli mamlakatlarda bir vaqtning o'zida bo'lmasa-da, o'tmishning haqiqiy davrlariga taalluqli ibtidoiy holatlardan tasvirlab berdi.

Ijtimoiy taraqqiyotning bu evolyutsion sxemasining eng murakkab ta'riflari endi jamoaviy tarzda «stadializm» deb ataladi va ular mutlaqo yangi emas edi. Yunonlar va rimliklar insoniyatning bir jamiyat turidan boshqasiga o'tishi haqida mulohaza yuritishgan va rivojlanish yoki «sivilizatsiya» nazariyasiga ishonish davrining ba'zi mutafakkirlari va tarixchilari esa madaniy yoki huquqiy o'zgarishlarni sekin va bosqichma-bosqich jarayon sifatida tasvirlashgan. XVII asr oxirida huquqshunos va tarixchi Samuel Pufendorf (1632–1694) faylasuflar va huquqshunoslar tomonidan e'zozlangan «tabiiy holat»ni Gobbsning nazariy mavhumligi sifatida emas, balki haqiqiy tarixiy hodisa, vaqtinchalik jarayonning bir qismi sifatida ko'rib chiqish kerakligini ta'kidladi. Shu bilan birga, u tijorat ijtimoiyligi tarixiy taraqqiyotning oxirida yotadi, deb uqtirdi. XVI asrda Akostaning «yovvoyilar» hikoya qiluvchi tarixga ega bo'la olmaydilar va shuning uchun tabiiy tarixning bir tarmog'i sifatida o'rganilishi kerak, degan g'oyasiga asoslanib, iyezuit Jozef-Fransua Lafito Shimoliy Amerikaning tub aholisi va Sezar, Tatsit hamda boshqa klassik tarixchilar tomonidan tasvirlangan qabila jamiyatlari o'rtasidagi aniq qiyosni taqdim etdi. Qadimgi varvarlar va zamonaviy yozuvga ega bo'lmagan xalqlarning keyingi ta'riflari o'rtasidagi bevosita aloqa Jon Lokkning tez-tez iqtibos keltiriladigan izohida ifodalangan: «Avvaliga butun dunyo Amerika edi».

XVIII asrning noyob hissasi bu g'oyalarning katta qismini tizimlashtirishda va Yangi Dunyo kashfiyotlarining ta'sirini – XVI va XVII asrlardagi salaflarga nisbatan – insoniyat jamiyati va madaniyati rivojlanishi haqidagi tasavvurlarga to'liqroq singdirishda edi. Bunday tafakkurning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan bosqichlilik nazariyasi, odatda, o'tmishga bunday qarashning shotlandiyalik vakillariga bog'liq. U (ko'pincha) insoniyat taraqqiyotining to'rt bosqichini ilgari surdi, ular asosan yashash usullari sifatida belgilanadi, aytaylik yovvoyi ovchi-terimchilar bosqichidan cho'pon/ko'chmanchilar va dehqonchilik bosqichlari

orqali rivojlangan siyosiy tizimlar, shaharlar va eng muhimi savdo amaliyoti bilan tavsiflanadigan zamonaviy davrgacha. Pul, savdo va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga olgan eng yuksak mavjudlik usuli pirovardida Adam Smitning asosiy asari «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq etish» (1776) mavzusiga aylandi. Uning iqtisodiy «ko'rinmas qo'li» Nyutonning «Asoslari» tabiatshunoslik sohasida Xudoni matematik jihatdan anglab bo'ladigan qonunlar orqali harakat qiluvchi uzoq yaratuvchiga aylantirgani kabi, asta-sekin qadimiy Taqdirni siqib chiqardi.

Bu o'rinda XVIII asrning bosqichlilik nazariyasi bilan insoniyat taraqqiyoti haqidagi keyingi g'oyalar (masalan, XIX asr pozitivizmi yoki Karl Marks nazariyalari) o'rtasidagi muhim farqni ta'kidlash lozim: bosqichlilik nazariyasi tarafdorlari taraqqiyotning muqarrarligini nazarda tutmaganlar. Buni ba'zi xalqlarning ma'lum bir bosqichdan nariga o'ta olmasligi ko'rsatib turardi. Bundan tashqari, bosqichlar hatto geografik jihatdan yaqin hududlarda ham ustma-ust tushishi mumkin edi. Insoniyat yutuqlari Ibn Xaldun, Boden va Monteskye ta'kidlaganidek iqlimning bevosita natijasi sifatida emas, balki atrof-muhit va jamiyat omillarining uyg'unlashuvi oqibatida yuz bergan – garchi har ikkalasiga ham ma'lum o'rin ajratish mumkin edi. «Taraqqiyot» hali yagona mumkin bo'lgan metanarrativ emas edi, chunki tarix hamon ijtimoiy va siyosiy tanazzulning ko'plab misollarini ko'rsatardi, buni Fergyuson Rim respublikasining halokatini tasvirlashda ta'kidlagan edi. Rim, haqiqatan ham, imperiya qulashining buyuk namunasi bo'lib qoldi va shotlandiyalik emas, balki ingliz Eduard Gibbon uning uzoq davom etgan va asta-sekinlik bilan yuz bergan inqiroz bosqichlarini tasvirlashi kerak edi – bu nafaqat yomon imperatorlarning aqlsizligi yoki hatto buzg'unchi hashamatning an'anaviy izohi tufayli, balki bir necha asrlar davomida o'z ta'sirini o'tkazgan kuchlarning murakkabligi – avvalo «yovvoyilik va din» orqali sodir bo'lgan edi. Gibbonning asosiy asari «Rim imperiyasining tanazzuli va qulashi tarixi» (1776–1789) hozirgacha zavq bilan o'qiladigan asardir. Kitobxonlar avlodlari muallifning nafis uslubi, manbalarga nisbatan tanqidiy munosabati va umumlashtirish qobiliyatiga tan berishgan, uning chuqur bilimi og'irligi Gibbonning kinoyali o'tkirligi, shaxslar haqidagi ba'zan g'ayrioddiy mulohazalari – ehtimol, eng mashhuri IV asr imperatori Yulian Murtad haqidagi fikrlari – va uning qasddan bahs-munozarali (zamonaviy ruhoniylarning g'azabini qo'zg'atadigan) ilk xristianlik haqidagi qarashlari bilan yengillashtirilgan. Ko'plab zamonaviy olimlarning fikricha, Gibbon Yevropa tarixnavisligining uchta raqobatlashuvchi yo'nalishi: bilimdonlik, falsafiy va hikoyanavislik o'rtasida nozik muvozanatni saqlashda eng samarali muvaffaqiyatga erishgan.

Kondorse ma'rifatparvarlikning keyingi davr olimlari qarshi chiqqan ba'zi tendensiyalarini mujassamlashtirdi. Bularga o'rta asrlarga nisbatan dushmanlik va o'sha davr tarixchi mutafakkirlarining turli davrlar hamda mamlakatlar tarixini mavhum bir xillashtirish asosida dadil umumlashtiruvchi gipotezalarni ilgari surishga tayyorligi kiradi. Uzoq o'tmishdagi yozuvgacha bo'lgan davrlar haqidagi ma'lumotlarning yetishmasligini hisobga olib, Kondorse zamonaviy qabila jamiyatlarining kuzatilayotgan hayotini taxmin qilinayotgan qadimgi davrga proyeksiyalash uchun faraziy usulni qo'lladi. Tarixiy davr boshlanadigan nuqtada umumlashtirish yanada ko'proq gipotezalarni talab qiladi. U shunday yozgan edi: «Bu yerda manzara ma'lum darajada tarixdan bizgacha yetib kelgan faktlar ketma-ketligiga bog'liq bo'ladi, biroq ularni turli xalqlar tarixidan ajratib olish, taqqoslash va birlashtirish, yagona xalqning faraziy tarixini yaratish va uning taraqqiyoti manzarasini chizish zarur». (Inson aql-idroki taraqqiyotining tarixiy manzarasi eskizi, tarj. Barraklou, 1953, 8–9-betlar).

Kondorsening taraqqiyot tushunchasi ham individual, ham jamoaviy yutuqlarni qamrab oldi. O'zgarishlar yo to'satdan, yo vaqt o'tishi bilan asta-sekin sodir bo'lishi mumkin edi. Ularga iqlim omillari ta'sir ko'rsatardi (bu yerda Boden va Monteskye, shuningdek, XVII asr oxiriga kelib fransuz kitobxonlariga tanish bo'lgan Ibn Xaldun g'oyalarining izlari ko'rinadi). Urf-odatlar esa taraqqiyotni tezlashtirishi, sekinlashtirishi yoki butunlay to'xtatishi mumkin edi, natijada ba'zi xalqlar qabilaviy va chorvadorlik bosqichlarida abadiy qolib ketishi mumkin edi. Kondorsening umumiy optimizmi va «oddiy inson» qobiliyatlariga bo'lgan ishonchi har qanday davrda qarshi, regressiv jihatlarning mavjudligini tan olardi. Masalan, uning sakkizinchi bosqichida matbuot tufayli ruhoniylik zanjirining zaiflashishi kuzatildi, biroq shu bilan birga bosqinchilik va diniy urushlarning dahshatli vahshiyliklariga ham guvoh bo'lindi. Shunga qaramay, Kondorse ongning ham, inson farovonligining ham umumiy ilgarilanma harakatiga shubha qilmasdi. Shu ma'noda u XVIII asrdagi stadializm va XIX asrdagi pozitivizm o'rtasidagi asosiy o'tish shakli hisoblanadi.

Fransuz ma'rifatchiligining va uning tarixga bo'lgan qarashlarining har qanday tahlili asrning eng sirli shaxslaridan biri, shveysariyalik radikal mutafakkir Jan-Jak Russo (1712–1778)ni tilga olmasdan to'liq bo'lmasdi. Russo, Monteskye singari hikoyaviy tarix yozmagan bo'lsa-da, u sivilizatsiya rivojlanishi va uning zamonaviy muammolari haqida ko'p mulohaza yuritgan. Ijtimoiy holatdan oldingi davrda insonning begunohligini va olijanobligini himoya qilar ekan, u Gobbsning zo'ravonlik tabiiy holati insoniyat jamiyatini zarur qilganligi haqidagi g'oyasini, shuningdek, Lokkning mulk va savdo nafaqat xavfsizlik, balki fuqarolik jamiyati tomonidan berilgan ne'matlar ekanligini ta'kidlovchi fikrlarini rad etdi. Darhaqiqat, ilk sivilizatsiya o'sha davrda o'rnashgan iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikning manbai bo'lgan. Russoning vafotidan so'ng fransuz inqilobchilari tomonidan qo'llab-quvvatlangan radikal siyosiy qarashlari inqilob davrida va undan keyin

ham konservatorlarning g'azabini qo'zg'atdi. Biroq uning mulk va sinf haqidagi qarashlari saqlanib qoldi va oxir-oqibat Karl Marksga ta'sir ko'rsatdi. Uning «olijanob yovvoyi» va tabiiy holatga bo'lgan hayratlari esa XIX asr boshidagi romantizmga kuchli ta'sir o'tkazdi.

Nemischa ma'rifatparvarlik (Aufklärung)

Nemis tilida so'zlashadigan dunyoda ma'rifatparvarlik birmuncha boshqacha rivojlandi va Yevropaning boshqa qismlaridagi fransuz inqilobidan oldingi va keyingi tarixiy tafakkur o'rtasidagi ba'zi qarama-qarshiliklar nemislar orasida ancha nozikroq ko'rinishga ega bo'ldi. Bu qisman Ma'rifatparvarlik (yoki ma'lum bo'lganidek, Aufklärung) Germaniyaga biroz kechroq kirib kelgani sababli, boshqa joylarda rivojlangan fikr yo'nalishlariga eklektik[17] tarzda tayanishi va hatto ba'zilariga qarshi o'zini belgilashi mumkin bo'lgani bilan tushuntiriladi. Qisman esa, dogmatizmga nisbatan nafratga qaramay (XVII asr oxiridagi sakson ilohiyotchisi va cherkov tarixchisi Gotfrid Arnolddan [1666–1714] meros qolgan), protestant nemis davlatlari lyuteran va piyetistik qal'a bo'lib qolib, Volter va uning antiklerikalizmiga nisbatan mutlaqo befarq edi. Leybnits va uning koinotni «monadalar» turkumi sifatida ko'rish qarashining ta'siri ostida, nemis mutafakkirlari o'tmishga bo'lgan nasroniy qarashlarni o'z e'tiqod tizimlariga osonroq singdirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu umumiy tarix va xronologiya doirasini o'z ichiga olgan bo'lib, nemislar bunga ayniqsa, kuchli ilmiy e'tiqodga ega edilar. Estetik jihatdan, Yevropada ko'pchilik hali ham Rimni antik davr yutuqlarining cho'qqisi deb hisoblasa-da, nemis didi Yunonistonni va ayniqsa, V asr Afinasini afzal ko'rardi. Uyg'onish davrida bo'lgani kabi, filologiya o'tmishni tushunish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qildi va Fridrix Avgust Volf (1759–1824) o'zining «Gomerga prolegomenalar» asarida antik davrni o'rganishga fanlararo yondashuvga asos soldi. Volfning «Hozir qo'limizda turgan Gomer o'z zamonasining yunonlari tilida yangragani emas, balki turli o'zgarishlar, qo'shimchalar, tuzatishlar va tahrirlarga uchragan Gomer» degan keskin bayonoti «Iliada» va «Odisseya»ga oid ko'p asrlik ilmiy ishlar va sharhlarni chuqur tushunishga asoslangan edi. Uning eposlarning qanday yaratilgani va keyinchalik og'zaki an'anadan yozma an'anaga qanday o'tgani haqidagi qayta tiklanishi keyingi asr boshlarida og'zaki madaniyatga bo'lgan qiziqishni jonlantirishga ham zamin yaratdi. Volfning kichik zamondoshi, Daniyada tug'ilgan B.G.Nibur (1776–1831), diplomatlikdan olimlikka o'tgan zot, antik davrni har tomonlama yaxlit, manbalarga asoslangan va kompleks o'rganishning asoschilaridan biri bo'ldi. Bu o'ziga xos muammoviy yondashuv bo'lib, u filolog, tarixchi, epigrafist va adabiyotshunosning usullarini antik davrni yagona o'rganish

[17] Eklektika – turli xil uslublar, g'oyalar va qarashlarning bir-biriga qorishib ketishi yoki birlashuvi.

doirasida birlashtirar edi. 1812-yildan boshlab uzuq-yuluq nashr etilgan Niburning «Rim tarixi» jildlari XIX asrning ko'p qismida ushbu mavzu bo'yicha asosiy manba bo'lib qoldi.

Bularning barchasi nemis tarixiy tafakkuri uchun o'z ta'sirini ko'rsatdi. Iogann Kristof Gatterer (1727–1799) kabi konservatorlar Tavrotni so'zma-so'z tushunish va an'anaviy nasroniy xronologiyasiga rioya qilishni davom ettirgan bo'lsa-da, boshqalar Muqaddas kitobdagi vaqt hisobiga qat'iy rioya qilishdan voz kechib, e'tiqodni saqlab qolishdi. Muqaddas yozuvlarga asoslangan xronologiyaga shuncha bilan qaragan holda, ular Eski ahdni tarixiy matn emas, balki turli mualliflar tomonidan turli davrlarda yozilgan muqaddas she'riyat, payg'ambarlik va axloqiy matn sifatida ko'rishdi. Ular uni voqealarning so'zma-so'z bayoni sifatida emas, balki ziddiyatlari uning tarixiyligidan, ya'ni uzoq vaqt davomida izchil mualliligidan dalolat beruvchi matn sifatida tushunishdi. Cherkov tarixi asosiy kichik janr bo'lib qoldi va Gottingen universiteti kansleri Iogann Lorens fon Mosxaym (1693–1755) kabi ba'zi olimlar qo'lida, uning qamrovi ham dunyoviy siyosat, ham fan va falsafa tarixini o'z ichiga olgan holda kengaydi. Muqaddas kitobga nisbatan qo'llaniladigan talqin nazariyasi – Injil germenevtikasining uzoq yillik an'anasi – nemislar qo'lida barcha turdagi matnlarni tanqid qilish uchun kuchli vositaga aylandi. Aynan Aufklarung vakillari insoniyat tarixining kamolot sari harakati falsafasini ishlab chiqdilar, shu bilan birga, har bir alohida davr butunning qimmatli qismi ekanligiga bo'lgan ishonchni saqlab qoldilar – bu ikkala xususiyat ham XIX asr nemis tarixiy tafakkuri uchun o'ziga xos bo'lib qoldi. Bir vaqtlar intellektual tarixchilar sevgan, chuqur tarixiy XIX asrni ratsionalistik va sodda tarixiy XVIII asrga qarama-qarshi qo'yadigan klassik antiteza nemis tarixchilari, ilohiyotshunoslari va faylasuflari orasida boshqa hech qayerda bu qadar ishonchsiz ko'rinmaydi.

Boshqa ma'rifatparvarlar orasida Britaniya nemis mutafakkirlariga Fransiyaga qaraganda ko'proq ta'sir ko'rsatdi (Monteskye bundan mustasno edi). Britaniyaning o'zida esa shotlandlar inglizlarga qaraganda ko'proq ta'sir o'tkazdi. Yum va Robertsonning asarlari tezda nemis tiliga tarjima qilindi, Fergyusonning asarlari esa g'oyat mashhur bo'lib, unga Prussiya Qirollik fanlar va san'at akademiyasiga saylanishdek noyob sharafni keltirdi. Adam Smitning ta'siri ostida bir qator nemislar iqtisodiy fikr, savdo, texnologik o'zgarishlar va statistikani o'rganishga kirishdi. Ularni rivojlanishning turli bosqichlaridagi jamiyatlar o'rtasidagi o'xshashliklardan foydalangan holda qiyoslash juda qiziqtirdi: rus tarixining gettingenlik tadqiqotchisi Avgust Lyudvig fon Shlyotser (1735–1809) tarixiy usullar haqidagi nashr etilgan maktubini turli qadimgi, o'rta asrlar va zamonaviy xalqlarni aniq qiyoslashdan boshladi va o'tmishni o'rganishga global atrof-muhit omillaridan tashqari, «milliy xarakter» va Zeitgeist (zamon ruhi) deb ataladigan tushunchalar kabi ko'zga ko'rinmas kuchlarga ham ta'sir ko'r-

satdi. Bu kuchlar, garchi bu ularning maqsadi bo'lmasa-da, oxir-oqibat taqdirni g'ayritabiiy sababchi omil sifatida butunlay siqib chiqarishga qodir edi.

XVI asr oxiridan boshlab *ars historica* bo'yicha adabiyotga tez-tez hissa qo'shgan nemislar endi ko'plab ma'lumotnomalar, kirish qo'llanmalari va darsliklar muallifiga aylandilar. Ammo ko'pchilik bundan ham chuqurroq borib, o'tmish, o'zgarishlar mexanizmlari va ularda inson ishtiroki, shuningdek, tarix «fani» (Wissenschaft) haqida teranroq mushohada yurita boshladi. Dahshatli mutafakkir Gatterer qismning butun bilan aloqasi bo'lmagan ketma-ket milliy tavsiflar shaklida tuzilgan tarixni tanqid qildi. Buning o'rniga u ilk ma'rifatchilikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan Injilning umumjahon tarixini qayta tiklash tarafdori edi. Uning «Umumiy tarix ma'lumotnomasi» (1761) va «Sinxron jahon tarixiga kirish» (1771) kabi tarixiy darsliklarni samarali nashr etishdagi dastlabki ishlari tabiiy tarixdan olingan kuzatuvlardan foydalanib, to'fondan oldingi odamlarning uzoq umr ko'rishi kabi ilk tarix haqidagi Injil hikoyasining muammolarini tushuntirishga harakat qilgan. Oxir-oqibat, u o'zining an'anaviy nasroniy tarixini davriylashtirishga ijtimoiy tashkilot darajasi, bilim shakllari, shu jumladan, tarix, hamda nasroniy va nasroniy bo'lmagan dunyolardagi yirik voqealarga qarab vaqtni to'rt qismga ajratishni qo'lladi.

Nemis ma'rifatchiligining oxir-oqibatda 1789-yilda Parijda alanga olgan nazoratsiz inqilobiy jo'shqinlikni yetarli darajada tushuntirib bera olmaydigan ratsionalistik universalizmdan noroziligi Iogann Gotfrid Gerderning (yoki fon Gerderning, 1744–1803) sermahsul aqlida yaxshi aks etadi. Maktab o'qituvchisi va cherkov amaldori bo'lgan Gerder ham lavozim, ham intellektual jihatdan beqaror, masalalar va odamlar haqidagi fikrini keskin o'zgartiradigan, sobiq do'stlari bilan tez-tez kelishmovchiliklarga boradigan odam edi. Ma'rifatchilik va inqilobdan keyingi romantik davr o'rtasidagi o'tish davri vakili Russo kabi Gerder ham ushbu bo'limni yakunlash uchun qulay nuqta bo'lib xizmat qiladi. Gerder o'zining «Tarixning yana bir falsafasi» (1774) nomli bahs-munozarali asarida abstrakt mulohazalarning kinoyaviy tanqidchisi sifatida namoyon bo'lsa-da, falsafiy umumlashmalar chiqarishga ham qodir ekanligini ko'rsatdi. Bu asar ba'zan Vikoni hisobga olmaganda, XIX asr istoritsizmining har bir davrga uning o'z mezonlari va qadriyatlariga muvofiq baho berish kerak, degan asosiy tamoyilining eng dastlabki ifodasi sifatida qaraladi, har bir yosh o'z sharoiti va qadriyatlariga qarab hukm chiqarishi kerak.

Gerderning keng tarjima qilingan asarlari keyingi asr millatchiligining g'oyaviy asosini shakllantirishga, shuningdek, Ma'rifatchilik bilan bog'liq bo'lgan umumlashtiruvchi universalizmning ma'lum bir ko'rinishini rad etishga hissa qo'shdi. Gerderning fikricha, barcha xalqlar bir xil bo'lmagan va umumiy taraqqiyot yo'lidan bormagan; u o'zgarishlar va xilma-xillikni biologik nuqtayi nazardan ko'rib chiqishga imkon beradigan organik metaforalarni afzal ko'rardi. Har bir xalq tabiatning bir qismi bo'lsa-da, turli urug'lardan unib chiqqan; har biri o'z mo-

yilligiga ko'ra rivojlanishi lozim edi, bunda kelajak shakli o'tmishga xos bo'lgan. Insoniyat ongining ilgarilanma harakati sifatida qaraladigan taraqqiyotning fransuzcha talqinini rad etib, Gerder irratsional unsurlarning, jumladan, tasodifning roliga e'tibor qaratdi: u tarixiy kontrafaktual mulohazalardan foydalangan dastlabki zamonaviy mualliflardan biri edi. U «agar» o'yini orqali, masalan, Rim «boshqa joyda qurilganda» yoki «Sezar Avgustning o'rnida hukmronlik qilganda» voqealar qanday kechishi mumkinligi haqida savollar qo'yardi – bu Paskalning Kleopatra burnining uzunligi va uning Rim respublikasining so'nggi yillariga ta'siri haqidagi savolining bir ko'rinishi edi. Gerder, shuningdek, og'zaki manbalarga e'tiborni qayta tikladi; uning nashr etilgan xalq qo'shiqlari to'plamlari aka-uka Grimmlar singari folklorshunoslarning keyingi asarlarini oldindan bashorat qildi.

Gerderning ta'kidlashicha, ketma-ket sivilizatsiyalar global yetakchilik mash'alasini bir-biriga uzatsa-da, ularning hech biri haqiqatda o'lmaydi, chunki ular insoniyatning yakuniy tarixida, ya'ni umumbashariy maqsadlarga erishish yo'lida rivojlanayotgan insoniyat mohiyatida saqlanib qoladi. Madaniyat voqealarning asosida yotadi, aksincha emas va madaniyat tashuvchisi, binobarin, insoniyat tarixining idishi ham xalq, ya'ni *Volk*dir. Bu uning tili (o'z-o'zidan o'zgaruvchan va tarixan belgilangan), ijtimoiy urf-odatlari, xulq-atvori, iqlimi va tajribasining mahsuli edi va bu omillarning umumiyligi ham siyosiy chegaralar, ham siyosiy tarix davrlaridan tashqariga chiqardi. Davlatlar kelishi va ketishi yoki tashqi bosqinchilarga bo'ysunishi mumkin, «ammo xalq qoladi». Xalqlar bir-biri bilan qat'iy taqqoslanmas va Kondorse belgilagan yagona tezlanuvchan shkala bo'yicha emas, balki turli xil tezlikda rivojlanardi. Agar Kondorse yovoyilarning insoniyligiga shubha bilan qaragan bo'lsa, Gerder ularning insoniyatning ulkan tarixiga hissa qo'shayotganini va ularni to'liqsiz deb hisoblamaslik kerakligini aniq ko'radi: ularning barchasi o'zlarining o'ziga xosligini saqlab qolgan holda Insoniylikdagi ulushga ega. Shunga qaramay, taraqqiyot yo'li aniq va vaqtning o'zi insoniyatning o'tmishdan saboq olib, undan o'zib, oldinga harakatlanishini ta'minlaydi. Gerder e'tiborni siyosiy va harbiy tarixdan san'at, musiqa va adabiyotda aks etadigan odamlarning «ichki hayoti»ga qaratdi – bu yondashuv oxir-oqibat XIX asrning Kulturgeschichte g'oyasiga aylandi. Volterga o'xshab, u ham kamroq muruvvat bilan o'zining «Insoniylik» tanloviga xitoyliklar, afrikaliklar, eskimoslar va amerikalik hindular kabi chet el xalqlarini kiritdi va shu bilan birga o'zining yevropasentrik asosini saqlab qoldi.

Volterning soddalashtirilgan universalizmi Gerderga yoqmas edi va u mintaqaviy farqlarga yo'l qo'yadigan nozikroq ta'riflarni ham rad etdi. Buning o'rniga Gerder kosmopolitizmni siqib chiqaradigan nufuzli afsonani qidirib, Russoga murojaat qildi, Sparta va Rim respublikasini maqtash o'rniga zamonaviy hashamat bilan buzilmagan ilk german qabilalarining soddaligi va mustaqilligini Tatsit uslubida ideallashtirishni afzal ko'rdi. Shunday bo'lsa-da, biz Gerderni keyingi yuz yillikdagi pruss va german millatchiligiga nisbatan ma'rifatparvar-

lik kosmopolitizmi an'anasiga yaqinroq qo'yishimiz kerak. O'z fikrlarida izchil bo'lmagan va o'zgaruvchan Gerderning «Insoniyat tarixi falsafasiga g'oyalar» (1784–1791) nomli yetukroq asari ham o'tgan asrdagi munozaralarning sintezi, ham uning ba'zi dastlabki qarashlaridan chekinishdir, chunki u tarixning o'ziga xos universal ko'rinishini taklif qiladi. (Bu Gerderning sobiq o'qituvchisi va tarafdori, buyuk faylasuf Immanuil Kantning (1724–1804) tanqidiga sabab bo'lardi, uning «Umuminsoniy fuqarolik nuqtayi nazaridan umumiy tarix g'oyasi» ham 1784-yilda paydo bo'lgan edi). Keyinchalik Gerder hali ham Ma'rifatchilikning barcha davrlarda barcha odamlar uchun umumiy bo'lgan o'zgarmas tabiat haqidagi keng tarqalgan ratsionalistik qarashidan farq qiladi, ammo u Jambattista Viko pozitsiyasidan unchalik farq qilmaydigan murosaga keldi, u bilan oldingi davrlarga hamdardlik tuyg'usini ham, xususiyda mavjud bo'lgan butunlikni ko'rishni ham baham ko'rdi.

Sharqiy Osiyo ma'rifati

XVIII asr oxiriga kelib, Sharqdagi Usmonli imperiyasi, G'arbdagi Fransiya yoki Britaniya kabi murakkab va ko'p millatli Sin imperiyasi nafaqat Xitoyni, balki Tibet va Mo'g'uliston kabi qo'shni hududlarni ham o'z ichiga olgan edi. Xitoyning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, Manjuriyadan kelib chiqqan xitoylik bo'lmagan Sin sulolasi hukmronligi ostidagi Xitoy G'arb bilan o'xshash tarixshunoslik jarayonlarini boshdan kechirdi. Bu ozchiliklar tarixshunosligini birlashtirish tendensiyasini o'z ichiga olardi: masalan, XVII asrda qayta tiklangan so'nggi o'rta asrlar mo'g'ul tarixshunosligi an'anasi XVIII asr oxiriga kelib manjur nuqtayi nazaridan yo'q qilindi va qayta yozildi. Rasmiy tarixshunoslik, kartografiya va jismoniy yodgorliklar bilan qo'llab-quvvatlangan Sin talqini bosib olingan hududlarning ko'p qismida o'tmishning raqobatdosh talqinlarini bostirdi. Sin Xitoyi, shuningdek, XVIII asrdagi G'arbning universalizmga moyilligini ham aks ettirardi, bu holatda u yevromarkazli emas, balki sinomarkazli shaklda bo'lgan. Zamonaviy Yevropa tafakkuridagi tasniflash tendensiyasiga o'xshash holatni so'nggi Min va Sin davridagi «szinshi» yoki «dunyoni tartibga solish» tamoyilida kuzatish mumkin, uning doirasida tarix markaziy rol o'ynagan.

Biroq bunday tarixshunoslik jarayonlari Sharqda ham, G'arbda ham yuz bergan bo'lsa-da, ular bir xil ketma-ketlikda rivojlanmagan. Bu, ayniqsa, Min davridagi falsafiy mavhumlikdan matnlarni sinchkovlik bilan o'rganishga o'tish yuz bergan Sin davrining dastlabki davrida yaqqol namoyon bo'ldi. Sinolog Benjamin Elman buni «falsafadan filologiyaga» o'tish deb ta'rifladi, chunki olimlar dalillarga asoslangan tadqiqotlarga alohida e'tibor bera boshladilar. Shu bilan birga, «mumtoz asarlar» o'zining o'zgarmas sifatini yo'qotdi, chunki tanqidchilar ularga boshqa har qanday tarixiy matn kabi munosabatda bo'la boshladilar. Bu tendensiya faylasuf va adabiyot tarixchisi Chjan Syuyechenning «Olti mumtoz asar –

bu tarixdir» degan bayonotida o'zining eng yuqori cho'qqisiga yetdi, ya'ni ular bu donishmandlarning abadiy haqiqat sifatida qasddan yozib qoldirilgan donoligi emas, balki aniq davlat maqsadlari uchun qadimgi donishmand hukmdorlarning byurokratik institutlari tomonidan yaratilgan edi; yanada to'liqroq «dunyoviylashtirish» XIX asr oxiri va nemis tarixiylik g'oyasining ta'sirini kutardi. Bu jarayon har doim Xitoyda tarixiy bilimlarning holatini yaxshi aks ettirgan davlat imtihonlarida ko'rinadi: 1800-yilga kelib ular talabalardan qadimgi mumtoz asarlarning rivojlanishi haqida tarixiy yaratilgan hujjatlar sifatida fikr yuritishni talab qilar edi.

Bu hodisalarning ba'zilari Sharqiy Osiyoning boshqa qismlarida ham kuzatiladi. Koreya asosan Tan sulolasi davridan beri Xitoyning sodiq hamrohi yoki o'lpon to'lovchisi bo'lgan va besh asr davomida yarimorol qirolligini boshqargan Li oilasi 1590-yillarda yapon bosqinchilarini quvib chiqarishga yordam bergan Min sulolasiga ayniqsa, sodiq edi. Koreya monarxiyasi ham o'z amaldorlar sinfiga, ayniqsa, konfutsiychi byurokratlarning nasliy toifasi bo'lgan yanbanlarga juda bog'liq edi va XVI asr oxiriga kelib rasmiy tarix yozishning Xitoy uslubiga o'xshash bir narsa shakllandi. Ta'lim shunga o'xshash yo'nalishda bo'lgan bir paytda ham bu aloqalar zaiflasha boshladi va Xitoyning geografik va tarixiy olamdagi o'rnini «markazsizlashtirishga» urinishlar sodir bo'ldi, bu XIX asr millatchiligini oldindan belgilab berdi. Li Ik (1681–1763), sirxak yoki «amaliy ta'limot» tarafdori, sobiq siyosatchi, tarixiy mutafakkir bo'lib, u koreys tarixini o'ziga xos tarzda o'rganishni talab qilgan. Lining shogirdi An Chjonbok (1712–1791) Koreyaning birinchi umumiy tarixi «Tonsa kanmok» («Sharq tarixi ocherki», 1778)ni yaratdi va xuddi shu tarzda o'tmish saboqlaridan islohotlar vositasi sifatida foydalanish tarafdori bo'ldi. Foydalilikka bunday e'tibor haqiqatni qat'iy ma'noda oliy maqsad qilib qo'ymasdi: axloq har doim dalildan ustun turardi.

Ma'lum ma'noda, XVIII asr Yevropasida tor yo'nalishli gumanistik filologik bilimdonlikdan o'tmish haqidagi ratsionalistik va nazariy mulohazalarga o'tish jarayoni Xitoy va Koreyada aynan teskari yo'nalishda kechdi. Bu ilmning asosiy e'tibori, Yevropadagi kabi, ijtimoiy va siyosiy muammolarni hal etishga qaratilgan edi; yana Yevropadagi kabi, eng original mutafakkirlarning ko'pchiligi o'zlarini birinchi navbatda tarixdan boshqa sohalardagi olimlar deb bilishardi. Qin davri dalilga asoslangan (yoki kaochjen) olimlarining haqiqatga intilishi oxir-oqibat Qin davrining so'ngida G'arb ta'sirini boshdan kechirgan «yangi tarixshunoslik» yanada ochiq chaqiriqlar uchun yo'l ochdi. Xitoyning bilimdonlikka bo'lgan e'tibori XVIII asr oxirigacha rivojlanishda davom etdi va bronza hamda toshga o'yilgan yozuvlarni to'plash va tahlil qilishga (suyak, sopol va bambuk epigrafik manbalar sifatida hali kashf etilmagan edi) e'tiborni kuchaytirish hurmatli matnlarga qo'shimchalar yoki tuzatishlar sifatida Fransuz yozuvlar va go'zal san'at akademiyasi faoliyatiga aynan mos kelardi. Kaochjen olimlarining ta'limni bir olimning natijalari boshqalarni rivojlantirganda jamoaviy olib borish yaxshiroq

degan fikri ularning o'z va oldingi asarlariga nafaqat mustaqil matnlar, balki taqiqot vositalari sifatida qarashlariga olib keldi. Muhim voqealar jadvallari kabi ko'rgazmali vositalarni qo'shish orqali rasmiy tarixlarni bu borada qulayroq qilishga intilish XVII–XVIII asrlardagi Yevropa asarlarida jadvallar va sxemalardan foydalanishni takrorlaydi, bu esa kitob bosishning joriy etilishidan keyin grafik va vizual madaniyatga kengroq o'tishning bir qismi hisoblanadi.

Bu tarixiy tanqidlarga qaramay, Xitoy tarixshunosligining rasmiy janrlarini saqlab qolish ishi davom etdi. Qin sulolasi taxtga o'tirganidan so'ng bir yil ichida «Min tarixi»ni tuzishni buyurdi, ammo ilk Min tarixchilari past sifatli «Yuan shi»ni yaratgan tez sur'atdan farqli o'laroq, Qin tarixchilari bu vazifani bajarishga shoshilishmadi. «Min tarixi»ning dastlabki loyihasi XVIII asr boshlarida tugallandi va uzoq vaqt hukmronlik qilgan imperator Kansi (hukmronlik davri 1661–1722-yillar), o'zini olim hisoblagan holda, asarni yaratilishi jarayonida qayta ko'rib chiqishga kirishdi. Uning har bir keyingi loyihani sharhlashga bo'lgan qat'iy talabi yozish ishiga to'sqinlik qildi va Tarix byurosidagi muhitni buzdi, bu vazifa har qanday holatda ham tezda sinekuraga aylandi. Aralashuv modeli Kansi vorislarining davrida ham davom etdi. Xitoy rasmiy tarixchisining qadimdan mavjud bo'lgan va Min sulolasi davrida shubha ostiga olingan mustaqilligi ularning manjuriyalik vorislari davrida o'tmish sarqitiga aylandi.

Imperatorning asta-sekin nazorat qilishiga qaramay, tarixshunoslik rivojlandi. Bir qator oldingi tarixlar ikki asrlik bibliografik va filologik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqildi: masalan, Shao Jinxan (1743–1796) materiallar to'pladi, ular yordamida u Sun sulolasining rasmiy tarixini xatolardan tozalashga muvaffaq bo'ldi. Bundan tashqari, bu davrda tarixiy yozuvning boshqa bir qator muhim janrlari paydo bo'ldi. Ilgari rasmiy tarixlar va boshqa ishlarga ilova qilingan muassasalar tarixi endi mustaqil ma'lumotnomalar sifatida taqdim etila boshlandi. Sun sulolasidan boshlab mavjud bo'lgan mahalliy «tavsiflar» – fangchilar ko'payishda davom etdi. Mingga yaqin Min va besh mingga yaqin Qin fangchilari saqlanib qolgan; ular boshqa mamlakatlarda aniq o'xshashlarga ega bo'lmasa-da, ularning mahalliy yo'nalishi va ko'plab manbalarga e'tibori Yevropadagi XVII va XVIII asr boshlaridagi grafliklarning tabiiy tarixi va «sharhlari» bilan taqqoslanishi mumkin.

Chjan Syuyechen (1738–1801) bilan biz zamonaviy Yevropa tafakkuri o'rtasida ba'zi yaqin o'xshashliklarni ko'ramiz. Chjan turli mavzularda ko'p, jumladan, mahalliy tarixni to'g'ri yaratish usuli, oila tarixi, tarixiy asarlarda o'qishga qulay uslub va qisqalikka ehtiyoj, «Tarixchining fazilatlari» va «tarixchi» so'zining o'zi haqida yozgan. Tan davri tanqidchisi Lyu Chjitszining fikricha, tarixchi ega bo'lishi kerak bo'lgan uch fazilatga – adabiy mahorat, bilimdonlik va ziyraklikka – Chjan to'rtinchisini qo'shdi: axloqiy yaxlitlik. Uning ba'zi loyihalari, masalan, «Sun sulolasi tarixi»ni qayta ko'rib chiqish taklifi amalga oshmadi va asarlarining katta qismi yo'qoldi. Biroq saqlanib qolgan asarlari, jumladan, Chjanning «Venshi

tun'i» («Adabiyot va tarixning umumiy tamoyillari»), sulola davrida yaratilgan eng qiziqarli tarixiy g'oyalarni o'z ichiga oladi. Chjan «Tarixiy asarlar tanqidi»ni yaratishga chaqirdi – bu shunchaki tarixshunoslik asarlaridan ko'ra keng qamrovli taksonomik bibliografiya bo'lishi kerak edi. Ko'pchilik bibliografik asarlar tarixni u yoki bu toifaga cheklab qo'yish mumkin deb noto'g'ri hisoblagan va bunday rasmiy nomenklaturaga e'tibor qaratish samarasiz va befoyda bo'lgan. Chjanning tarix tarixi bo'yicha tadqiqotlari uni yozuv yuritishdan aniq ajratib turadi: birinchisi «doira», ikkinchisi «kvadrat» qimmatiga ega. Faqat kelajakka yo'naltirilgan daho va ziyrak odamgina haqiqiy tarixchi bo'la oladi. Solnomachi esa mehnatsevar xotiranavis, o'tmishga yo'naltirilgan faktlarning foydali saqlovchisidir. Bu yerda biz Volterdagi istorien va historiographe o'rtasidagi farqqa o'xshash narsani ko'ramiz. Qadimgi yozuvning kelib chiqishi va og'zaki an'anadan o'tish, insoniyatning donishmandlar va she'riy marosimlar davridan faylasuflar va ko'proq nasriy ifoda davriga o'tishi haqidagi Chjan nazariyalarida biz Viko – xuddi shunday akademik, kambag'al va ko'p jihatdan o'limidan oldin unutilgan shaxs – fikrlariga aniq o'xshashliklarni ko'ramiz. Kelajakka nazar tashlasak, Chjanning tizimli falsafasida Dao izchil donishmandlar va dono hukmdorlar – Chjanning «jahon tarixiy shaxslar»iga muqobili – orqali shakllanishi bilan inson donishmandligi qanday rivojlanib borayotgani haqidagi qarashlarida, biz biroz keyinroq paydo bo'lgan g'arblik mutafakkir Gegelning soyasini va uning Tarixning Aqlning o'z-o'zini anglashiga intilishi haqidagi g'oyalarini ko'ramiz.

Zamonaviy Yaponiyada tarixiy yozuv birmuncha boshqacha yo'ldan rivojlandi. XVII asrdan XIX asrning o'rtalarigacha mamlakatni amalda syogun xuntasi yoki «bakufu» boshqargan, ular nominal imperator nomidan mintaqaviy daymyo yoki harbiy boshliqlar orqali hokimiyatni amalga oshirgan – bu tizim ba'zan o'rta asr harbiy boshqaruvining g'arbiy modeliga tayangan holda «feodal» deb tasniflanadi. Syogunlik barcha hokimiyat oxir-oqibat imperatordan kelishini tan olgani uchun, nazariy jihatdan bakufuni qo'llab-quvvatlash va imperatorga sodiqlikni saqlab qolish mumkin edi. Bu davrning ko'p qismida Yaponiya tashqi ta'sirlardan izolyatsiya qilingan, xristian missionerlari esa ta'qib qilingan yoki quvilgan. Tokugava davrining boshlarida Yaponiyaning intellektual hayotida neokonfutsiychilik hukmronlik qildi, uni bakufu himoya qilib, targ'ib qildi. Xitoy tilidan tarixiy asarlar uchun foydalanish Yaponiyaning «Rekishi monogatari» kabi xalq tilidagi asarlar bilan o'rta asr tajribalaridan so'ng qayta tiklandi. «Dai Nihon Shi» Sima Syanning «Shi Szi» asosida tuzilgan bo'lib, imperatorlarning yilnomalaridan boshlanib, syogunlarga tarjimayi hollarning alohida bo'limini ajratgan. Imperatorlarning tanqidiy baholarini yozish va sulolalarning qulashini samoviy vakolatning namoyon bo'lishi sifatida tasvirlash kabi Xitoy tarixshunoslik an'anasi sulolaviy vorislikdagi uzilishni tasavvur qila olmaydigan begona madaniyat bilan yomon uyg'unlashishda davom etdi; hatto imperatorlarni baholash ham noo'rin bo'lib tuyuldi va XVIII asrda bunday baholar «Dai Nihon Shi»dan olib tashlandi.

Bundan tashqari, ushbu asarlarning ba'zilarida keyingi asrda muhim mavzuga aylangan Xitoy ustunligi g'oyasini rad etuvchi millatchilik kayfiyati sezilib turardi. Shunga qaramay, dalillarni o'rganishga Xitoycha yondashuv yoki kaochjen syue (Kaozheng xue) chuqur ta'sir ko'rsatdi: Yaponiyada uning muqobili kosyogaku (koshogaku) bo'ldi.

Xayasi Radzan (Hayashi Razan) (1583–1657), sobiq budda rohibi, syogunning yaqin maslahatchisi, fan sohasida yetakchi shaxs bo'lib, bakufuning rasmiy akademiyasiga asos solgan. Dastlab tarixga qiziqmagan bo'lsa-da, tarix neokonfutsiychilik ta'limotining asosiy qismi edi va syogunat har ikki jihatni ham qadrlar edi. Ayniqsa, Radzanga «Bahor va kuz solnomalari» (hali ham Konfutsiyning asari deb hisoblangan) hamda Sun davri neokonfutsiychiligining nufuzli vakili Chju Si (1130–1200) tomonidan XII asrda Sima Guanning «Umumiy ko'zgu»siga yozilgan sharh katta taassurot qoldirgan. 1644-yilda syogunning iltimosiga ko'ra, Radzan Yaponiyaning yangi tarixini klassik xitoy tilida yoza boshladi. Radzanning ilk «Olti milliy tarix» va ularning xitoycha namunalari haqidagi yuksak fikri uning o'z asarida aks etgan bo'lib, u eski ma'lumotlarni takrorlagan va yapon matnlarini xitoy tiliga tarjima qilgan. Shu bilan birga, u «Olti milliy tarix»ni ularning ba'zi xitoycha manbalari bilan taqqoslashga va har ikki tomondan topgan anachronizmlar yoki xatolarni moslashtirshga harakat qilgan.

XVIII asr boshlarida tarixiy tafakkur shunchalik yuksak intellektual darajaga yetdiki, Ogyu Soray (1666–1728) tarixni ishonch bilan ilmiy bilimning oliy shakli deb e'lon qila oldi. Uning zamondoshlari orasida Aray Xakuseki(Arai Hakuseki) (1657–1725) o'zining «Tokushi Yoron» («Tarix haqida mulohazalar» [1712]) asari bilan ajralib turadi. Bu asar syogun uchun ibratli ko'rsatma sifatida mo'ljallangan bo'lib, keng ko'lamli manbalardan foydalangan holda o'tmish haqidagi ma'ruzalar turkumidan iborat edi. Xakuseki juda yoshligida xitoy klassikasini o'zlashtirgan va ilmiy faoliyatini bir ish beruvchidan boshqasiga o'tib boshlagan, nihoyat bo'lajak syogun Iyenobuning (1709–1712-yillarda hukmronlik qilgan) ustozi lavozimiga erishgan iste'dodli olim edi. Iyenobu syogun lavozimini egallagach, Xakuseki tarix bo'yicha bilimlarini amaliy davlat boshqaruviga qo'llay oldi. Uning «Mulohazalar»i Sun davri xitoylik olimi Sima Guanning «Umumiy ko'zgu» asaridan ilhomlangan. «Ma'rifatli mutlaqiyat» bo'yicha qo'llanma sifatida qaralgan bu asar ma'rifatparvar mutlaq hukmdorlar uchun yozilgan ko'plab Yevropa tarixiy asarlariga o'xshaydi. Ortodoksal neokonfutsiychi bo'lgan Xakuseki Yaponiyaning ilk tarixiga chuqur shubha bilan qarardi. U saltanatning ilohiy kelib chiqishi masalasini chetlab o'tib, o'z tarixini milodiy IX asrdan boshladi. Qadimgi davrlar haqida gapirishga to'g'ri kelganda, u evgemerizm usulidan foydalandi. Bu usul o'sha paytda G'arbda eskirib qolayotgan bo'lib, unga ko'ra xudolarning taxmin qilingan xatti-harakatlarini afsona sifatida emas, balki keyinchalik asosan imlo xatolari va qadimgi manbalarni noto'g'ri talqin qilish tufayli xudolar deb tushunilgan haqiqiy odamlarning xatti-harakatlari sifatida talqin qilish mumkin edi.

Albatta, an'ananing ishonchliligiga turli xil yondashuvlar bo'lishi mumkin edi. Motoori Norinaga (1730–1801) Xakusekidan farqli o'laroq, xudolar davrini to'g'ridan to'g'ri talqin qilishga amal qilgan va «Kodziki»ni uzluksiz va aniq og'zaki an'ananing mahsuli deb hisoblagan. Norinaga yangi shakllanayotgan «milliy ilmlar» (kokugaku) maktabining vakili edi. U o'tmishning xitoylashtirilgan tasvirlarini rad etib, «Kodziki»ning qadimiy manbalarini afzal ko'rdi. 1798-yilda yakunlangan Norinaganing «Kodziki-den» («Kojikiga sharh») durdonasi tufayli «Kojiki» ming yil davomida yo'qotgan maqomini qayta tikladi. Shuningdek, u Aray Xakuseki kabi olimlarning neokonfutsiychiligini va ularning ilk afsonalarning ramziy talqinlarini rad etdi. U taxminan 1757-yilda «Agar hozir nimadir mavjud bo'lmasa, u o'tmishda ham mavjud bo'lmagan deb ishonish katta xato», deb yozgan edi. Malakali shifokor va buyuk olim sifatida uning qarashlarini rad etish oson emas edi va u bir muhim mantiqiy nuqtada haq edi: dalillarning yo'qligi o'z-o'zidan yo'qlikning isboti hisoblanmaydi.

Norinaganing fikrlari, shuningdek, XIX asr boshidagi romantik tarixshunoslikda gullab-yashnagan o'tmishni o'rganishni hissiy jihatdan boyitishga qaratilgan Yevropa sa'y-harakatlarini aks ettirdi. Faoliyatining boshida Norinaga inson hissiyotining bir ko'rinishini tushuntiruvchi tushunchani ishlab chiqdi. «Mono-no avare» taxminan «narsalarning g'amginligi» deb tarjima qilinadi, ammo aniqrog'i, bu narsalarning o'tkinchiligidan afsuslanishni hatto qisqa muddatli go'zallik yoki quvonchning estetik idroki bilan uyg'unlashtiradigan hamdardlik nazariyasidir. Qiziq tomoni shundaki, bu G'arb olimlari inson ruhiyatining ushbu jihatini tushunishga va uni o'z asarlariga singdirishga urinayotgan paytda deyarli bir vaqtda rivojlandi (Yum o'z tinglovchilarida, ayniqsa, ayol o'quvchilarda his-tuyg'ularni uyg'otishga ochiq-oydin intilgan). Badiiy nuqtayi nazardan, «mono-no avare» nemis yozuvchilari Shiller, Gerder va Gyotening katta zamondoshi Norinagaga «Gendzi-monog'atlari» kabi o'rta asr asarlarining jozibadorligini tushunish uchun vosita bo'lib xizmat qildi. Bu asarlardagi muhabbatga urg'u berilishi eng kuchli insoniy his-tuyg'ularga, erkak va ayollardagi mohiyatan ayollarga xos bo'lgan qalbga murojaat qilardi, garchi u tashqi tomondan erkaklik fazilatlari bilan yashiringan bo'lsa ham. U o'z xo'jayinini o'limgacha himoya qilishga tayyor bo'lgan sodiq samurayni misol qilib keltiradi: bunday sodiq xizmatkor qanchalik vafodor bo'lmasin, u jon berayotgan paytida xotini va bolalaridan ayrilayotganiga afsuslanmaydimi yoki ota-onasini boshqa hech qachon ko'rolmasligidan qayg'urmaydimi? Norinaganing umri oxirlab qolganida, Yaponiyani bir qator iqtisodiy va ijtimoiy muammolar qamrab olgan paytda (shuningdek, ta'siri bo'yicha Lissabon zilzilasiga tenglashadigan vulqon otilishi sodir bo'lgan), uning tafakkuri qadimgi yapon madaniyati Xitoy ta'sirida inqirozga yuz tutgan mamlakatning eng yuksak taraqqiyot darajasi bo'lgan, degan qarashga o'zgardi. Bu konservativ millatchilik keyingi bir yarim asr davomida kuchayishda davom etdi va XIX asr oxirida G'arb

madaniyatining, asosan, o'sha paytda tarixshunoslik sohasida yetakchi bo'lgan Yevropa mintaqasi – Germaniyadan qaytishini boshdan kechirdi.

Inqilob, romantizm va tarixiylik

Yevropada Tarix haqiqatan ham keyingi asrning buyuk mutafakkirlari rivojlantirishi mumkin bo'lgan «bosh harf» shakliga ega bo'ldi. XVIII asr nazariyotchilari, xususan, stadialistlar, Tarixga oldinga harakat qilish qobiliyatini berdilar, ammo uning to'xtab qolishi ham mumkinligini tan oldilar. XIX asr Tarixga bu masalada tanlash imkoniyatini berishga kamroq moyil bo'lib, unga ba'zan deyarli mexanik va to'xtatib bo'lmaydigan turtki (pozitivizm) berdi yoki yer kurrasining qat'iy «qoloq» burchaklarida taraqqiyotni tiklash uchun kuch va ta'limdan foydalanib, unga turtki berishga tayyor edi. Shu bilan birga, «kichik harfli tarix» – tez orada professional fanga aylangan adabiy janr ham o'zgardi. Ushbu ikkita o'zgarishlar to'plami va ularning o'zaro aloqasi ushbu bobning qolgan qismida va keyingi bobning ko'p qismida ko'rib chiqiladi.

1815-yilda g'arbiy yarimshar Fransiya inqilobi va Napoleon urushlaridan so'ng tiklanishga kirishdi. So'nggi Ma'rifatchilik davrining siyosiy va intellektual ratsionalizmiga qarshi madaniy qo'zg'olon hamda XVIII asrning hukmron neoklassik estetikasiga qarshi chiqish asrning dastlabki o'n yilliklarida deyarli muqarrar, biroq qisqa muddatli oqibat bo'ldi. Yakobinchilar davri radikalizmining Edmund Berk bilan bog'liq tanqidi Napoleon va undan keyingi davrda eski tuzumni sog'inib eslagan konservatorlar, jumladan, Jozef de Mestr (1753–1821) va Fransua-Rene, vikont de Shatobrian (1768–1848) tomonidan qizg'in qabul qilindi. Ushbu yangi qarashning bir qismi biz hozir mediavalizm deb ataydigan hodisa – Rim qulashi va Uyg'onish davri o'rtasidagi asrlarni ijobiy qayta baholash va uning qadriyatlari hamda estetikasini san'at va adabiyotga ongli ravishda kiritish bo'ldi. Romantik yozuvchi Shatobrian uchun o'rta asrlarni qayta ko'rib chiqish ularning ma'naviyatini qayta tiklash bilan chambarchas bog'liq edi. U gotik soborga kirish tajribasini quyidagi ibora bilan tasvirlagan: «Qadimiy Fransiya butunlay tiklangandek edi». Ser Valter Skott (1771–1832) kabi romannavislar juda mashhur bo'lgan qahramonlik va harbiy jasorat haqidagi hikoyalarida ko'pincha o'rta asr manzaralarini tanlash va ritsarlik qadriyatlarini ulug'lash orqali tarix va uydirmani aralashtirib yuborishgan. Rassomlar o'tmishning mashhur sahnalarini qayta ko'rib chiqib, tarixiy epizodlarni kartinalarga aylantirishgan, bunda o'rta asr syujetlari alohida mashhurlikka ega bo'lgan. Venetsiyalik Franchesko Ayezning italyan romantizmiga asos solgan «Pyotr Rossi» kartinasi rassomning qadimgi yilnomalar va zamonaviy tarixiy asarlarni, xususan, shveytsariyalik tarixchi Jan Sharl Leonard de Sismondi (1773–1842)ning «O'rta asrlarda Italiya respublikalari tarixi» (1807–1818) asarini o'qishidan ilhomlangan.

Mediyevalizm faqat konservatorlarning imtiyozi emas edi. Tomas Karleyl (1795–1881), shuningdek, fransuz inqilobining juda hayajonli tarixining mualliflari va hali keyingi yillardagi reaksionerga aylanmagan holda, Breklendlik Joselin (vafoti 1211-yil)ning «Xronika»sini qayta ishlashni o'zining «O'tmish va hozirgi» (1843) nomli ta'sirli ijtimoiy sharhining markaziy elementiga aylantirdi. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan mo'tadil siyosatchi Prosper de Barant Fruassar uslubida yozilgan Burgundiya gersoglari (1824–1826) haqida juda muvaffaqiyatli tarix yaratdi, liberal antikvarshunos va «yangi ilm» tarafdori bo'lgan Ogyusten Terri esa normanlarning Angliyani bosib olishi tarixini yozib, XI asrdagi asl ismlarning yozilishini saqlab qolish tarixiy haqiqat masalasi ekanligini ta'kidladi. Ingliz tarixchilari butun asr davomida saqlanib qolgan german merosini ta'kidlashga harakat qilib, o'zlarining anglo-sakson o'tmishiga yana e'tibor qaratdilar va XVII asrda normanlar istilosining uzilishlarini bartaraf etuvchi ingliz institutlarida vorisiylikni topishga urinishlarni qayta tikladilar.

XVIII asr oxiridan XX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrdagi Yevropa (va shu orqali jahon) tarixshunosligini tushunishda eng muhim tushuncha «istoritsizm» (tarixiylik)dir. Nemischa «Historismus» so'zidan kelib chiqqan bu inglizcha «tarix» so'zi kabi ko'plab ma'nolarga ega bo'ldi. Zamonaviy faylasuf Karl Popper (1902–1994) uni totalitarizm va tarixiy muqarrarlik nazariyalari bilan bog'lab, eng mashhur (va eng kam foydali) talqinni berdi, ammo bu talqinni tarixiylikning asosiy tarafdorlari tan olishlari dargumon edi. XX asr boshidagi nemis tarixchisi Fridrix Mayneke (1862–1954) bu atamani ixtiro qilmagan bo'lsa-da, u «Die Entstehung des Historismus» (1936) kitobi tufayli keng tarqaldi. Bu kitob ingliz tilida «Tarixiylik» nomi bilan mashhur. Mayneke o'ziga xos nemis tarixiy qarashini «tarixiylik» deb atadi (yozuvdagi farq ushbu muhokama uchun muhim emas). U bu dunyoqarashning nemis bo'lmagan o'tmishdoshlariga ham e'tibor qaratgan va o'z avlodining ko'plab vakillari kabi nemis yondashuvini zamonaviy G'arb fanida universal qo'llaniladigan deb hisoblashga moyil edi. Bizning maqsadlarimiz uchun tarixiylikni ma'rifatparvarlik tafakkurining ba'zi jihatlariga asoslangan, boshqalarini esa rad etgan holda o'tmishga qarash sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir. Masalan, Mayneke yurist Yustus Mezerning (1720–1794) «Osnabryuk tarixi» asarini mahalliy jamiyatning o'ziga xosligiga sezgirligi va ijtimoiy-madaniy jihatlarga e'tibor qaratgani uchun alohida ta'kidladi. Gerderning turli xalqlar o'rtasidagi madaniy farqlarni va xalqning yaxlitligini tushunishi ham Yevropa tarixiy tafakkuridagi bir qator kelajak tendensiyalarini oldindan ko'ra bildi. Aslida, Ma'rifat va uning romantik antifoni o'rtasida aniq chegara o'tkazish qabul qilingan bo'lsa-da, ular o'rtasida kuchli vorisiylik mavjud. Bu ayniqsa, Germaniyada ko'zga tashlanadi, u yerda 1750-yildan 1850-yilgacha bo'lgan butun davr Sattelzeit yoki o'tish davri deb ataladi. Frederik K.Bayzerning yaqinda o'tkazilgan batafsil tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, tarixiylik XX asr boshlarida Mezerdan Maks Vebergacha bo'lgan mualliflarning asarlarida bosqichma-bosqich rivojlangan.

Tarixiylik bir vaqtning o'zida madaniyatlar va xalqlarni farqlaydigan hamda ularning har birining qadr-qimmatini tan oladigan o'tmish tushunchasini tasdiqladi. O'zgarishlar va o'sishni organik tarzda tushuntirishni afzal ko'rgan holda (va o'sha davr tabiiy fanlarining kuchli ta'siri ostida) u oxir-oqibat XIX asr millatchiligiga o'tmishning eski obro'sizlantirilgan afsonalari o'rniga yangi nazariy asos yaratdi. Milliy kelib chiqish haqidagi tarixiy dalillar troyaliklar, skiflar va ispan Tubal, Nuhning nabirasi kabi afsonaviy yoki soxta Injil qahramonlariga, hatto fazilat namunalari sifatida ham kamroq tayanadigan bo'ldi. Buning o'rniga millat tarixining butun jarayonini o'simlik gullashidek tabiiy va oldindan aytib berish mumkin bo'lgan organik jarayon sifatida tasavvur qilish imkoni paydo bo'ldi. Chex tarixchisi va siyosatchisi Frantishek Palatskiyning fikricha, «millat tarixi urug'dan gul, guldan meva tug'ilgandek, xalqning ruhi va xarakteridan tug'iladi». Tarixiylik, shubhasiz, tarixiy shaxslarni o'zlashtirishga yordam berdi, ular atrofida bir qator yangi afsonalarni yaratish mumkin edi. Ba'zi e'zozlangan obrazlar – ozod va saxovatli german jangchisining Tatsit tasviri hamda uning turli milliy shakllari: chex, slovak, daniyalik va boshqalar – avvalgidek dolzarb bo'lib qoldi.

Tarix millatlar xizmatida

Shu bilan birga, o'tmish, umuman olganda, yangi milliy davlatlar va fuqarolik jamiyatlarini shakllantirar ekan, ularning asosiy sadoqati o'z millatiga qaratilgan edi. Aynan shu davrda, zamonaviy tarixchilarning fikricha, o'tmish qahramonliklarini ommaviy nishonlash, yodgorliklar va boshqa «xotira joylari»ni (lieux de mémoire) barpo etish, hatto ochiqchasiga «an'analarni ixtiro qilish» bilan birga kechgan «zamonaviy» millatchilik paydo bo'ldi. Buning eng jo'shqin ko'rinishini britaniyalik Eduard Avgust Frimen (1823–1892) yoki berlinlik professor Genrix fon Treychke (1834–1896) kabi millatchilarning asarlarida ko'rish mumkin. «Imperiya jarchisi» deb nom olgan Treychkening Germaniya tarixiga bag'ishlangan ko'p jildli asari (1879–1894) ham Bismark davlatining tashkil topishi haqidagi maqtovli hikoya, ham asr oxiridagi nemis imperiya intilishlari uchun o'ziga xos yo'riqnoma edi.

Yevropaning aksariyat mamlakatlarida Napoleon urushlaridan so'ng va Ma'rifatchilik ratsionalizmiga romantik munosabat fonida intellektual ohangning sezilarli o'zgarishi kuzatildi. Gegel, Kont, Marks va britaniyalik Genri Tomas Bokl (ularning har biri haqida keyingi bobda so'z yuritiladi) kabi muhim shaxslarni hisobga olmaganda, XIX asrning birinchi o'n yilliklarida tarixiy tafakkurning umumiy yo'nalishi buyuk nazariyalar va nazariy jahon tarixlaridan qahramon shaxs va millat haqidagi hikoyalarga qarab burildi. Bu o'rta asrlar oxirida kuzatilgan ko'lam torayishiga o'xshash jarayon edi. Yaqin va uzoq o'tmishdagi milliy qahramonlar (shveysariyalik Vilgelm Tell, fransuz Buyuk Karl, ingliz qiroli Alfred

va ruminiyalik Mixay Jasur) mashhur tarixiy siymolarga aylandi. Bu millatning jamoaviy harakatini ta'kidlagan tarix tushunchasiga to'la mos kelardi, chunki endi qahramonlar nafaqat yutuqlari uchun, balki millat yoshlariga singdirilishi va ulug'lanishi lozim bo'lgan milliy xususiyatlar va fazilatlarni o'zida mujassam etganliklari uchun ham qadrlanardi.

XIX asr o'rtalarida Fransua Gizo (1787–1874) va Adolf Ter (1797–1877) kabi fransuz tarixchilari o'z mamlakatlari uchun yagona o'tmishni ilgari surgan bo'lsa, ularning radikalroq zamondoshi Jyul Mishle (1798–1874) 1846-yilda nashr etilgan «Xalq» nomli novatorlik asarida kitobxonlar e'tiborini oddiy odamlar tarixiga qaratdi. Mishle serqirra adabiyotchi va havaskor tabiatshunos edi. Ajoyib adabiy uslubga ega bo'lgan u badiiy adabiyotdan o'zini chetga olardi va ko'pincha ilmiy atamalardan foydalanib, tarixiy tadqiqotni tarixchi ongiga ta'sir etuvchi o'ziga xos kimyoviy jarayon sifatida tasvirlardi. Uning tarixiy durdonalari o'ttiz yillik mehnat mahsuli bo'lgan Fransiyaning ulkan tarixi (1867-yilda yakunlangan) va yetti jildlik Fransiya inqilobi tarixini o'z ichiga oladi. O'z davrida milliy boylik hisoblangan uning obro'si asrning ikkinchi yarmida xolislikka sig'inish va siyosiy tarix ustuvorligi oldida pasayib ketdi, biroq XX asrda, mayatnik yana madaniyat va jamiyatni o'rganishga qaytgach, qayta tiklandi. O'z davrining liberal romantiklari orasida Mishle uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi, ammo Viko singari (uni XIX asr auditoriyasiga aynan Mishle taqdim etgan edi), uning eng katta ta'siri hali oldinda edi. Zamonaviylik uning oldida chuqur qarzdor: «Annallar» maktabining asoschisi Mark Blok Mishlening tarixchi sifatidagi ko'plab qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, Blokning hamkasbi Lyusen Fevr esa allaqachon vafot etgan o'tmishdoshi oldidagi burchini ochiq tan olgan edi. XX asrning ikkinchi yarmidagi ko'plab tarixshunoslik yo'nalishlari ham, hech bo'lmaganda, o'z ildizlarining bir qismini undan olganini ko'rsatishi mumkin. Masalan, Mishle og'zaki manbalarning qadr-qimmatini tasdiqladi va shu bilan zamonaviy og'zaki tarixning otasiga aylandi. Shu bilan birga, uning og'zaki manbalarga bo'lgan hurmati qadimgi hujjatlarga bo'lgan muhabbatiga sira zid emas edi.

Biroq romantizm XX asrda Mishle merosiga qaraganda ko'proq bevosita oqibatlarga ega edi. Dastlab bu madaniy elita yoki hatto reaksion harakat bo'lib, tabiatni aqldan ustun qo'ygan va o'rta asrlar kabi unutilgan davrlarni qayta baholagan. Ammo keyingi o'n yilliklarda u liberal inqilobchilarning va millatchilik g'oyalarini ilgari suruvchilarning keyingi avlodi uchun moslashuvchan e'tiqodga aylandi. Millatchilik kayfiyatlari allaqachon havoda muallaq edi, hatto mutaassiblik yoki ekstremizm tarafdori bo'lmagan Fridrix fon Shillerga o'xshagan odamlar ham 1788-yilda nashr etilgan o'z tarixiy asarlarida XVI asrda gollandlarning Ispaniyaga qarshi qo'zg'oloni kabi namunaviy mustaqillik urushlarini ulug'laganlar. Amerika inqilobi ozodlikning yanada zamonaviy modelini taqdim etdi. Shunday qilib, ezilgan xalqlar kurash uchun ilhomni dastlab Terror yo'liga burilib, keyinchalik markazlashgan, millatchilikka qarshi imperiyaga aylangan fransuz inqilobidan

boshqa manbalardan izlashi mumkin edi. Gerderning xalq va tilning hal qiluvchi roli haqidagi g'oyasi keyingi bir yarim asr davomida Yevropa chegaralarini etnolingvistik chiziqlar bo'yicha qayta shakllantirish uchun intellektual asos bo'lib xizmat qildi. G'arbiy Yevropa va Usmonli imperiyalaridan «Ruminiya» (sobiq Dakiya) kabi yangi milliy davlatlar paydo bo'ldi. Bu siyosiy tuzilmaning nomi Rim imperiyasi bilan uzoq aloqalarni aks ettirgan bo'lib, taxminan umumiy etnik kelib chiqishi va tili bo'lgan odamlar yashaydigan hududni qamrab olish uchun yaratilgan, lekin shu bilan birga til ozchiliklarini ham o'z ichiga olgan.

Shubhasiz, Belgiya kabi yangi tashkil topgan qirolliklarda siyosiy dunyoga kelishidan oldin ham buyuk tarixchilar bo'lgan. Shunga qaramay, muxtoriyat milliy o'tmishning shaklini ham, uni yozma yoki monumental shaklda ifodalash qobiliyatini ham belgilashga ehtiyoj tug'dirdi: yaqinda mustaqillik uchun olib borilgan kurash ancha oldingi, tashqi zolimlar bilan o'rta asrlardagi to'qnashuvlarni o'z ichiga olgan uzunroq asosiy hikoyaga singdirildi. Hatto bu davrda siyosiy muxtoriyatga erisha olmagan Bogemiya kabi hududlar ham Gabsburglar mulklari hamiyligida o'zlarining alohida o'ziga xosligini nishonladilar va o'zlarining alohida o'tmishini belgiladilar. Millatchilik jarangiga hatto Palatskiy (1798–1876) kabi tarix bir vaqtning o'zida ham xizmatkor, ham fohisha bo'la olmaydi, deb hisoblovchilar ham qarshilik ko'rsatishi qiyin edi. Xuddi shunday holat boshqa mamlakatlarda, shu jumladan, murakkab ko'p tilli va ko'p millatli aholiga ega bo'lgan Belgiya kabi davlatlarda va qadimiy davlatlar orasida – Shveysariyada ham kuzatiladi. Shveysariya tarixchilari o'z respublikasining o'rta asrlarning afsonaviy qahramoni Vilgelm Tell davridan beri davom etib kelayotganini ta'kidlaganlar.

Ko'pincha odamlarning tarixiy o'ziga xoslik hissi begonalarning qarashlariga javob yoki munosabat sifatida shakllangan. Yunonlarning yaqin Usmonli va Vizantiya o'tmishini rad etish va o'zlarining yangi davlatlarini klassik ellinlar bilan to'g'ridan to'g'ri qarindoshlikda joylashtirishga urinishlari an'anaviy nasroniy cho'qintirish ismlarini bolalar uchun klassik yunon ismlariga almashtirishda namoyon bo'ldi. Yunon yozuvchilari o'zlarining yangi tarixiy onglarini nemis etnografi va tarixchisi Yakob Filipp Fallmerayer (1790–1861) tomonidan ularning tarixiy vorisiyligiga qarshi chiqishni aks ettirish uchun safarbar qildilar. Fallmerayer zamonaviy yunon aholisi ilk o'rta asrlardan beri asosan slavyanlardan iborat edi deb ta'kidlagan. Bunga javoban 1852-yilda Spiridon Zambelios (1815–1881) tomonidan yozilgan birinchi milliy tarix xalq qo'shiqlari to'plamiga 600 sahifali kirish sifatida boshlangan; ko'p o'tmay, undan keyin zamonaviy yunon tarixshunosligi uchun asos bo'lgan asar – Konstantinos Papparigopulos (1815–1891)ning «Qadimgi davrlardan hozirgi kungacha yunon millati tarixi» asari paydo bo'ldi.

Millatchilik tarix uchun har qanday sharoitda ham doimo qulay omil bo'lmagan. Palatskiy kabi vatanparvar tarixchilar siyosiy kun tartibini ilgari surish

va yangi paydo bo‘layotgan «kasb» oldidagi burchi o‘rtasida ziddiyat ko‘rmasalar-da, Palatskiyning Klioni sotqin ayolga aylantirishdan ogohlantirishi ko‘rsatadiki, faktlarga qat’iy sodiqlik va uzluksiz milliy o‘zlikni tasdiqlash uchun yaxlit hikoya yaratishga intilish o‘rtasida muqarrar ravishda qarama-qarshiliklar yuzaga kelgan. Vengriya misoli o‘rinli bo‘lib, u milliy qurilish va tarixni aniq yozish o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatadi. Bu ziddiyat asr boshida, Ishtvan Xorvat (1784–1846) kabi tarixchilar venger xalqi uchun mashhur, ammo ko‘p jihatdan xayoliy uzoq o‘tmishni yaratganda eng kuchli bo‘lgan. Millatchilik tarixi nihoyatda tor qarashli va (folklorga va meros an’analarga ishora qilishiga qaramay) aristokratik ohangda bo‘lishi mumkin edi – axir o‘tmishning buyuk qahramonlari oddiy xalq emas, balki asosan zodagonlar va monarxlar emasmi? Millatchilikdan ilhomlangan ba’zi tarixlar hali ham eski irqiy afsonalar va o‘tmishdagi o‘ylab topilgan asoschilarga tayanardi. Norvegiyalik Piter Andreas Munk (1810–1863) kabi folklorshunoslar o‘z mamlakatlarining qadimiy o‘tmishidan ilgari mavjud bo‘lmagan qahramonona milliy tarixlarni yaratish uchun foydalanganlar. Shvetsiyalik qirollik tarixchisi Erik Gustav Ge Er (1783–1847), romantik millatchi, 1817-yilda Uppsalada professor bo‘lgan, «Svenska folkets historia» («Shvedlar tarixi») asarini yozgan, unda o‘rta asrlarda mamlakatning ozodlik va mustaqillikni saqlab qolganini ulug‘lagan. Finlyandiyadagi tarixiy ong jurnalist, pedagog va yozuvchi Zaxarias Topelius (1818–1898), ser Valter Skottning fin muqobili kabi mualliflar tomonidan rag‘batlantirilgan.

Millatchilikning uzoq davom etgan tarixshunoslik merosi orasida biz zamonaviy fan bilan bog‘laydigan ba’zi institutlar bor edi. Bu ko‘pincha, har doim emas, milliy akademiyalarda va ayniqsa, universitetlarda to‘plangan bo‘lib, ularning akademik tarixshunosligi asta-sekin bo‘sh vaqtdagi jentlmenlar bilan ham, tobora shubhali asosiy afsonalar va hujjatlashtirilmagan yolg‘on bilan ham bog‘liq bo‘lgan tarix yozish uslubini siqib chiqargan. 1877-yilda mustaqillikka erishgan Ruminiya tez orada milliy akademiyani ta’sis etdi va tarix uning yangi tashkil etilgan universitetlariga kiritildi. Polshaning mustaqillik va siyosiy islohotlarga intilishi XIX asr boshlarida chop etilgan ko‘p sonli manbalarda ham aks etgan, masalan, o‘z hayotining so‘nggi o‘ttiz yilini Fransiya yoki Belgiyada surgunda o‘tkazgan ashaddiy millatchi Ioaxim Lelevelning (1786–1861) ko‘p jildlik Polsha tarixi bunga misol bo‘ladi.

Bu davr hali ham shunchaki milliy davlatlar emas, balki ko‘p millatli imperiyalar davri edi. Milliy davlatlar imperiyalarga qaraganda plyuralistikroq va kamroq repressiv bo‘lgan deb o‘ylash noto‘g‘ri. Aslida, etnik va til ozchiliklari ko‘pincha yangi millatning tor chegaralariga qaraganda (ba’zi) imperiyalarning keng hududlarida ko‘proq himoya va erkinliklardan foydalanganlar. Bu yangi millatlar o‘tmishni shubhali qayta yozish asosida qurilgan hozirgi zamonda istalgan bir xillikka intilayotgan edi. Ikkala holatda ham istisnolar mavjud edi. Etnik ozchiliklar

rus, polyak va nemis tarixchilari tomonidan yozilgan ta’riflarda milliy o‘tmishdan chiqarib tashlangani yoki Rossiyaning ko‘plab bo‘ysunuvchi xalqlari, ayniqsa, ukrainlar bilan bo‘lgani kabi, kattaroq davlatlarning milliy hikoyalariga majburan qo‘shilgani ajablanarli emas. Keyingi bobda biz imperiyalar va chekkalar, hukmron va tobe tarixlar o‘rtasidagi munosabatlarni batafsilroq ko‘rib chiqamiz, ammo bu yerda shuni ta’kidlash muhimki, G‘arb va boshqa dunyo o‘rtasida kuzatilishi mumkin bo‘lgan dinamika Yevropaning yirik davlatlari o‘zlarining ozchiliklariga nisbatan munosabatlarida allaqachon namoyon bo‘lgan.

Xaritalarning qayta chizilishi ko‘pincha o‘tmishni talqin qilishda kelishmovchiliklarga olib kelgan. Britaniya Shimoliy Amerikasida mustamlakalar Amerika inqilobidan so‘ng ham tarixshunoslik, ham siyosiy jihatdan bo‘linib ketdi. Shimoliy mustamlakalar – keyinchalik Kanadaga aylangan hududlar – Britaniya imperiyasi ta’sirida qat’iy qoldi (kelajakdagi Kvebek provinsiyasida fransuz tilida so‘zlashuvchi katoliklarning sezilarli ko‘pchiligiga qaramay). Janubda milliy tarixshunoslikning ilk namunalari allaqachon mustamlaka matnlarida ko‘zga tashlangan bo‘lib, ular mustamlakalarning imperiyadagi o‘rnini tan olgan holda, ularning Yangi Dunyodagi o‘ziga xos jihatlarini ham ulug‘lagan. Milliy Amerika tarixshunosligi Britaniyadan mustaqillik qo‘lga kiritilgandan keyin tez orada paydo bo‘ldi. Mersi Otis Uorren va Devid Remzi (1749–1815) kabi ilk respublika tarixchilari Qo‘shma Shtatlarning demokratik qadriyatlarga asoslangan erkin davlat sifatida shakllanishini tasvirladilar. Vashington Irving (1783–1859) va Jorj Vashington kabi mashhur shaxslarning boshqa biografla-ri Yevropada yaratilgan yoki qayta tiklangan milliy qahramonlar panteoniga o‘xshash tizimni yaratishga hissa qo‘shdilar. Jeyms Fenimor Kuper (1789–1851) singari tarixiy romanchilar o‘tmishning haddan tashqari romantiklashtirilgan, qahramonona tasvirini yaratishda ser Valter Skottga ergashdilar. XIX asrning birinchi yarmida ham Amerika, ham jahon tarixi kitobxonlar orasida juda mashhur bo‘ldi, ammo ularni yozish asosan bo‘sh vaqtdagi jentlmenlar (va ba’zan Uorren kabi ayollar) yoki jurnalistlar qo‘lida qoldi. Mashhur misollar orasida, ikkalasi ham kariyeralarining ko‘p qismida jiddiy ko‘rish muammolariga duch kelgan, Ispaniya istilosini tasvirlagan Uilyam Xikling Preskott (1796–1859) va g‘arbiy chegara tarixchisi Frensis Parkman (1823–1893) bor edi. Ikkovi ham shimoli-sharqiy ziyolilar elitasiga (markazi Boston va Nyu York bo‘lgan) mansub edi. Bu elitaga Gettingenda ta’lim olgan, Gollandiya Respublikasi tarixchisi va AQSHning Avstriyadagi elchisi Jon Lotrop Motli (1814–1877), shuningdek, Kuper va Irving kabi adabiyotchilar ham kirardi. Xalqaro miqyosda eng ko‘p e’tirof etilgan Amerika tarixchisi yana bir «Boston brahmin»i, Garvardning sobiq professori, keyinchalik diplomat bo‘lgan Jorj Benkroft (1800–1891) edi. U o‘z mamlakatida birinchilardan bo‘lib nemis universitetida falsafa doktori darajasini oldi – bu tendensiya asrning ikkinchi yarmida kuchaydi.

Tarixning yangi davlatlar barpo etishdagi samaradorligi hech qayerda Janubiy Amerikadagidek yaqqol ko'rinmadi. Bu qit'aning aksariyat hududlari asrning o'rtalariga kelib ko'plab mustaqillik urushlari va keyingi o'zaro nizolar natijasida Yevropaning bevosita boshqaruvidan ozod bo'ldi. Ma'rifatchilik davrining tarixiy asarlari, masalan, Uilyam Robertsonning ishlari taraqqiyparvar g'oyalarni ilgari surishda o'z rolini o'ynadi – Reynalning «Ikki Hindiston tarixi» asari, qullikni dastlabki tanqid qilgan asar sifatida, Gaitining Fransiyaga qarshi muvaffaqiyatli qo'zg'oloniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Biroq eski tarixlar qo'zg'olonchilarga mafkura bera olgan bo'lsa-da, ular mutlaqo yangi millatlar qurish uchun yetarli asos bo'la olmadi. Lotin Amerikasi bo'ylab so'nggi Ma'rifatchilik davrining liberal qadriyatlari XIX asr davomida yangi tarixlarning yozilishiga ta'sir ko'rsatdi. Dastlab bu konstitutsiyachi tarixchilarning asarlarida ko'rindi. Ular mustaqillik asosida yotgan, Yevropadan meros qolgan huquqiy institutlarga e'tibor qaratdilar. Keyinroq esa Gerder va Mishlega ergashib, mustamlakachilikdan keyingi davrda yaxshi faoliyat yuritadigan yangi jamiyatlarni shakllantirishda xalq ruhining muhimligini ta'kidlagan yanada mustaqil va romantik yozuv uslubi paydo bo'ldi. Asrning o'rtalarida Chili adabiyot jamiyati Gerder va XVIII asrning boshqa tarixchilari asarlaridan parchalarni o'qish uchun muntazam uchrashuvlar o'tkazardi. Yevropalik tarixchilarning asarlari maktab o'quvchilari uchun kitoblar yozishdek g'oyat siyosiylashgan vazifada faol qo'llanildi. Chililik liberal va antiklerikal tarixchi Diyego Barros Arana (1830–1907) 1850-yillarda darsliklarni tanlash masalasini muhokama qilar ekan, ulardan birini Robertsondan butun-butun abzatslarni ko'chirib olgani uchun tanqid qildi. Barros Arana a'zo bo'lgan qo'mita oxir-oqibat asosiy darslik sifatida Viktor Dyuryuining (1811–1894) «Umumiy tarix kursi» nomli fransuz asarini xavfsiz tanlov sifatida tanladi va uni Barros Arananing (1865) ikki jildli «Amerika tarixi to'plami» bilan to'ldirdi.

Xulosa

1700-yildan to XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davr tarixshunoslikning zamonaviy tarixida yana bir muhim burilish nuqtasini belgilaydi. Bu davrda biz bir necha asrlar davomida kuzatgan ko'plab fikr oqimlari birlasha boshladi. XX asr boshiga kelib to'liq shakllangan bu birlashuv natijasida bugungi kunda ham tarixchilarni turli yo'sinda qiziqtirayotgan mavzularning aksariyati vujudga keldi. Ma'rifatchilik davri tarixni insoniyat fanlarining qirolichasi sifatida uzil-kesil tasdiqlabgina qolmay, umuman olganda tarixning ham qonuniyati, ham ma'nosi mavjudligi, jamiyat, urf-odatlar va iqtisodiy sharoitlar tarixiy tavsifning qonuniy obyektlari ekanligi, xalqlar va tafakkur tizimlari o'rtasidagi qiyoslar universal haqiqatlarni yuzaga keltirishi mumkinligi haqidagi g'oyalarni ham rivojlantirdi. XVIII asr ratsionalizmiga ko'p jihatdan javob tariqasida paydo bo'lgan romantik yo'nalish shaxsning tarixiy roliga e'tiborni qayta tiklashga va o'rta asrlar kabi bir paytlar unutilgan davrlarni qayta ko'rib chiqishga turtki berdi. Biroq Ma'rifatchilik davrining eponim asoschilari va afsonaviy shajaralar kabi oldingi tushunchalarga nisbatan skeptitsizmi ularning romantik talqinlarini yanada xayoliyroq va ritorik qilib qo'ydi. Yuqorida tilga olingan ayrim yapon va xitoylik arboblarning asarlari ko'rsatganidek, bunday skeptitsizm faqat Yevropa bilan chegaralanib qolmadi, shuningdek, bu davr Osiyo va Yevropa madaniyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirning kuchayishiga ham guvoh bo'ldi. Shunday qilib, u keyingi asrning, ehtimol, eng muhim o'zgarishi uchun zamin yaratdi: G'arb tarixiy tafakkuri dunyoning qolgan qismiga, ba'zan kuch bilan, lekin ko'pincha taklif asosida tarqaldi.

Muhokama uchun savollar

1. Ma'rifatchilik davri tarixshunosligining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat edi? Ular Yevropaning turli hududlarida qanday farqlanardi?
2. XVIII asr mutafakkirlari nima sababdan insoniyat taraqqiyoti g'oyalariga bu qadar katta e'tibor qaratdilar? Ular o'z dalillarini asoslash uchun tarixdan qanday foydalanishgan? Oldingi bobda ko'rib chiqilgan Yangi Dunyo kashfiyotlari ularning tarix haqidagi umumiy tasavvurlarida qanday rol o'ynagan?
3. Fransuz inqilobi va undan keyingi reaksiya tarix haqidagi ma'rifatparvarlik g'oyalaridan uzilishni anglatadimi?
4. XVIII va XIX asr boshlarida Sharqiy Osiyoning tarixiy tafakkuri va yozma merosi Yevropa va uning mustamlakalaridagi yozuvlarga nimasi bilan o'xshash edi? Ularning farqi nimada edi?
5. Romantizmning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat edi? Tarixiylikning-chi? Ular o'rtasida farq bormi?
6. Tarix yangi millatlarni vujudga keltirishda va marhum olim Benedikt Anderson «xayoliy jamoalar» deb atagan hodisani shakllantirishda qanday foyda keltirdi? Bu jarayonda Yevropa va Amerika o'rtasida farq bo'lganmi?

Qo'shimcha adabiyotlar

Umumiy

Bums, Robert M. and Hugh Rayment-Pickard (eds), *Philosophies of History: From Enlightenment to Post-Modernity* (Oxford, 2000).

Miller, Peter N. and Francois Louis (eds), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500—1800* (Ann Arbor, MI, 2012).

Phillips, Mark Salber, *On Historical Distance* (New Haven, CT, 2013).

Rabasa, Jose, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo and Daniel Woolf (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 3:*1400-1800* (Oxford, 2011).

Trevor-Roper, Hugh, *History and the Enlightenment* (New Haven, CT and London, 2010).

XVIII asr Yevropa tarix madaniyati

Canizares-Esguerra, Jorge, *How to Write the History of the New World: Histories, Epistemologies and Identities in the Eighteenth-Century Atlantic World* (Stanford, CA, 2001).

Davies, Kate, *Catharine Macaulay and Mercy Otis Warren: The Revolutionary Atlantic and the Politics of Gender* (Oxford, 2005).

Davis, Natalie Zemon, «Gender and Genre: Women as Historical Writers, 1400-1820», in Patricia H. Labalme (ed.), *Beyond their Sex: Learned Women of the European Past* (New York, 1980), 153-82.

Looser, Devoney, *British Women Writers and the Writing of History, 1670–1820* (Baltimore, MD, 2000).

Pocock, J. G. A., *Barbarism and Religion*, 6 vols (Cambridge, 1999-2015).

Wolloch, Nathaniel, *History and Nature in the Enlightenment: Praise of the Mastery of Nature in Eighteenth-Century Historical Literature* (Farnham, UK and Burlington, VT, 2011).

Falsafiy tarix, gipoteza va stadializm

Kidd, Colin, *Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, c. 1689-1830* (Cambridge, 1993).

Miller, Cecilia, *Giambattista Vico: Imagination and Historical Knowledge* (Basingstoke and New York, 1993).

Phillips, Mark Salber, *Society and Sentiment: Genres of Historical Writing in Britain, 1740-1820* (Princeton, NJ, 2000).

Phillipson, Nicholas, *David Hume: The Philosopher as Historian* (New Haven, CT, 2012).

Pittock, Murray, «Historiography», in Alexander Broadie (ed.), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* (Cambridge, 2003), 258-79.

Pompa, Leon, *Vico: A Study of the «New Science»*, 2nd edn (Cambridge, 1990).

Smitten, Jeffrey R., *The Life of William Robertson: Minister, Historian and Principal* (Edinburgh, 2017).

Verene, Donald Phillip, *Vico's Science of Imagination* (Ithaca, NY, 1981).

Womersley, David, *The Transformation of 'The Decline and Fall of the Roman Empire'* (Cambridge, 1988).

Fransuz ma'rifatchiligi davrida tarixiy fikr: Volter, Kondorse va Russo

Gearhart, Suzanne, *The Open Boundary of History and Fiction: A Critical Approach to the French Enlightenment* (Princeton, NJ, 1984).

Manuel, Frank E., *The Prophets of Paris: Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, and Comte* (New York, 1965).

O'Brien, Karen, *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon* (Cambridge, 1997).

Pierse, Siofra, *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms* (Oxford, 2008).

Nemischa ma'rifatparvarlik (Aufklärung).

Beiser, Frederick C., *The German Historicist Tradition* (Oxford, 2011).

Berlin, Isaiah, *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder*, ed. H. Hardy, 2nd edn (Princeton, NJ, 2013).

Iggers, Georg G., *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, rev. edn (Middletown, CT, 1983).

Mah, Harold, «German Historical Thought in the Age of Herder, Kant, and Hegel», in Lloyd Kramer and Sarah Maza (eds), *A Companion to Western Historical Thought* (Oxford, 2002), 143-65.

Reill, Peter Hanns, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism* (Berkeley, CA, 1975).

Sharqiy Osiyo ma'rifati

Brownlee, John S., *Japanese Historians and the National Myths, 1600-1945: The Age of the Gods and Emperor Jinmu* (Vancouver and Tokyo, 1997).

Crossley, Pamela Kyle, *A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology* (Berkeley, CA, 1999).

Elman, Benjamin *A.,From Philosophy to Philology: Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China* (Cambridge, MA, 1984).

Matsumoto, Shigeru, *Motoori Norinaga, 1730-1801* (Cambridge, 1970).

Nakai, Kate Wildman, *Shogunal Politics: Arai Hakuseki and the Premises of Tokugawa Rule* (Cambridge, 1988).

Nivison, David S., *The Life and Thought of Chang Hsiieh-ch'eng (1738-1801)* (Stanford, CA, 1966).

Inqilob, romantizm va tarixiylik

Armenteros, Carolina, *The French Idea of History: Joseph de Maistre and His Heirs, 1794-1854* (Ithaca, NY, 2011).

Bann, Stephen, *Romanticism and the Rise of History* (New York, 1995).

Crossley, Ceri, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet* (London and New York, 1993).

Flitter, Derek, *Spanish Romanticism and the Uses of History: Ideology and the Historical Imagination* (London, 2006).

Heffernan, James A. W. (ed.), *Representing the French Revolution: Literature, Historiography, and Art* (Hanover, NH, 1992).

Iggers, Georg G., «Historicism: The History and Meaning of the Term», *Journal of the History of Ideas* 56.1 (1995): 129-52.

Meinecke, Friedrich, *Historism: The Rise of a New Historical Outlook*, trans. J. E. Anderson, 2nd edn (trans, rev. H. D. Schmidt) (London, 1972).

Mitzman, Arthur, *Michelet, Historian: Rebirth and Romanticism in Nineteenth-Century France* (New Haven, CT and London, 1990).

Rearick, Charles, *Beyond the Enlightenment: Historians and Folklore in Nineteenth-Century France* (Bloomington, IN and London, 1974).

Rigney, Ann, *Imperfect Histories: The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism* (Ithaca, NY and London, 2003).

Tarix millatlar xizmatida

Berger, Stefan with Christoph Conrad, *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modem Europe* (Basingstoke and New York, 2015).

Berger, Stefan, Mark Donovan and Kevin Passmore (eds), *Writing National Histories: Western Europe Since 1800* (London, 1999).

Berger, Stefan and Chris Lorenz (eds), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modem Europe* (Basingstoke and New York, 2010).

Brading, D. A., *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State, 1492-1867* (Cambridge, 1991).

Cheng, Eileen Ka-May, *The Plain and Noble Garb of Truth: Nationalism and Impartiality in American Historical* Writing, *1784-1860* (Athens, GA, 2008)

Crane, Susan A., *Collecting and Historical Consciousness in Early Nineteenth-Century Germany* (Ithaca, NY, 2000).

Furtado, Peter (ed.), *Histories of Nations: How their Identities were Forged* (London, 2012).

Tollebeek, Jo, «Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830–1850)», *Journal of the History of Ideas* 59.2 (1998): 329–53.

Zimmer, Oliver, *A Contested Nation: History, Memory and Nationalism in Switzerland, 1761-1891* (Cambridge, 2003).

Muhim sanalar

1801-yilda Abdu ar-Rahmon al-Jabarti «Fransuz davlatining halokatida taqvodorlikning namoyon bo'lishi» asarini yakunlaydi.

1811–1812-yillarda Bartold Georg Niburning «Rim tarixi» asarining dastlabki ikki jildi nashr etiladi (uchinchi jild 1832-yilda muallif vafotidan so'ng chop etilgan). Bartold Georg Niburning «Rim tarixi»ning birinchi ikki jildi nashr etildi (uchinchi jild 1832-yilda vafotidan keyin nashr etilgan).

1817-yilda Jeyms Millning «Britaniya Hindistoni tarixi» kitobi nashr etiladi.

1824-yilda Jeyms Millning «Britaniya Hindistoni tarixi» asari e'lon qilinadi.

Leopold fon Rankening «1494-yildan 1514-yilgacha bo'lgan lotin va tevton xalqlari tarixi» kitobi nashr etiladi.

1830–1842-yillarda Ogyust Kontning «Ijobiy falsafa kursi» chop etiladi.

1837-yilda Ogyust Kontning «Ijobiy falsafa kursi» e'lon qilinadi. G.V.F. Gegelning «Jahon tarixi falsafasi bo'yicha ma'ruzalari» vafotidan keyin nashr etiladi.

1852-yilda Karl Marksning «Lui Bonapartning 18-bryumeri» asari chop etiladi.

1858-yilda Iogann Gustav Droyzenning «Tarix tamoyillari ocherki» e'lon qilinadi.

1859-yilda «Historische Zeitschrift» jurnali ta'sis etiladi.

1860-yilda Yakob Burkxardtning «Italiyada Uyg'onish madaniyati» kitobi nashr etiladi.

1874-yilda Fridrix Nitshe «Tarixning hayot uchun foydasi va zarari haqida» asarini yozadi.

1875-yilda Fukuzava Yukiti «Sivilizatsiya nazariyasi ocherki»da G'arbiy Yevropa asarlaridan keng foydalanadi.

1883-yilda Vilgelm Dilteyning «Gumanitar fanlarga kirish» kitobi nashr etiladi.

1890-yillarda Karl Lamprext tarix yoki «Kulturgeschichtega» fanlararo yondashuvni himoya qilib, nemis tarixchilari orasida «Methodenstreit» munozarasini qo'zg'atadi.

1892-yilda Kume voqeasi yuz beradi, bu tarixiy tadqiqotchilar yapon milliy an'analarini shubha ostiga qo'yadigan bir nechta hodisalarning birinchisi edi.

1897-yilda Semyuel Jonson «Yoruba xalqining eng qadimgi davrdan Britaniya protektorati o'rnatilgunga qadar bo'lgan tarixi»ni yozadi. Sharl Langlua va Sharl Senobos «Tarixni o'rganishga kirish» asarini fransuz tilida nashr etadilar.

1902-yilda Lyan Sichaoning «Yangi tarixshunoslik» asari xitoy tilida nashr etiladi.

1917-yilda Benedetto Krochening «Tarixshunoslik nazariyasi va tarixi» kitobi chop etiladi.

1919-yilda Hindistonda Tarixiy hujjatlar bo'yicha komissiya tuziladi.

1928-yilda Xe Binsun Langlua va Senobos asarining xitoycha tarjimasini nashr etadi.

1932–1935-yillarda Karl Bekker va Charlz A.Bird Amerika tarix sharhida tarixiy «nisbiylik» g'oyasini rivojlantiradilar.

1942-yilda Javoharla'l Neruning «Jahon tarixiga nazar» asari chop etiladi.

1943-yilda Nelli Nilson Amerika tarix assotsiatsiyasi prezidenti etib saylandi, u 1884-yildan 1987-yilgacha birinchi va yagona ayol prezident bo'ldi.

1946-yilda R.J.Kollingvudning «Tarix g'oyasi» asari nashr etiladi.

5. O‘TMISHNI TIZIMLASHTIRISH: PROFESSIONALLASHUV, IMPERIALIZM VA FAN (1830–1945-YILLAR)

Kirish sharhi

XIX asrning birinchi yarmi G‘arbda romantik va millatchilik ruhidagi adabiy-tarixiy yozuv bilan tavsiflanadi, ikkinchi yarmini esa shartli ravishda «kasbiylashuv» deb atash mumkin bo‘lgan hodisaning tez o‘sishi bilan ajratib ko‘rsatish mumkin. Bu jarayon millatchilik jihatlariga ega bo‘lsa-da, u nafaqat etnik yoki til ma’nosidagi «millat» bilan, balki zamonaviy «milliy davlat» va uning siyosiy-byurokratik apparatining paydo bo‘lishi bilan ham bog‘liq. Masalan, Fransiyada shakllangan Uchinchi respublika (1870–1940) fransuz milliy o‘ziga xosligining o‘z talqinini nufuzli maktab darsligi muallifi Ernest Laviss (1842–1922) kabi yarim rasmiy tarixchilar orqali targ‘ib qildi. Italiya millatchilik va kasbiylashuv o‘rtasidagi rivojlanayotgan munosabatlar (va ko‘pincha ziddiyatlar)ga misol bo‘la oladi. Xuddi bir asr oldin mashhur tarixchilarning o‘zlari Risorgimentoga yo‘l ochganlaridek yangi tuzum tarixiy yozuvni rag‘batlantirdi va pedagogikani rivojlantirdi. Ilgari tarix Italiya universitetlarida eng yaxshi holatda ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lib, tarix kafedralari faqat Paviya va Turin kabi ayrim universitetlardagina mavjud edi. Bu holat 1860-yillarda professorlik lavozimlari ta’sis etilib, ularning egalari bevosita xalq ta’limi vaziri tomonidan tayinlanganda o‘zgardi. Biroq asrning so‘nggi qismining ko‘plab nufuzli tarixchilari uchun oldingi o‘n yilliklardagi jangovar vatanparvarlik endi Paskuale Villari (1827–1917) kabi muhim olimlarning asarlarida mujassamlangan metodologik jihatdan «ilmiy» yondashuvga o‘z o‘rnini bo‘shatib berishi kerak edi. Ular Italiya o‘tmishi faktlarini o‘rganish muhimligini ta’kidladilar. Garchi siyosiy tarix asosiy tadqiqot mavzusi bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, ular uchun tarixshunoslikning asosiy maqsadi millatchilik g‘oyalarini ochiq targ‘ib qilish emas edi.

Asrning o‘rtalarida va keyingi o‘n yilliklarda, 1848-yildagi inqiloblarning navbatdagi to‘lqinidan va ikkinchi Napoleon imperiyasining tashkil etilishidan so‘ng, ko‘plab Yevropa mamlakatlarida milliy mustaqillik va birlashish harakatlarining romantik liberalizmi yanada saqlab qolish, mustahkamlash va ijtimoiy barqarorlikka qaratilgan institutsional konservatizmga aylandi. O‘zgarishlar qator hodisalar bilan belgilandi (ularning ko‘pchiligi shakllanayotgan akademik tarix «fani»ga nisbatan begona edi). Bular qatoriga tarix uchun bozor yaratgan professional sinflarning sezilarli darajada o‘sishi, uni o‘qitish uchun professorlar va maktab o‘qituvchilarining paydo bo‘lishi, ulardan foydalanish uchun tayyor darsliklarning mavjudligi (ular qahramonlik tasvirlari bilan muntazam ravishda boyitilib turilardi), hamda davlat xizmatchilari tomonidan ham tarix darslarini, ham uni o‘rganish taklif qiladigan tanqidiy ko‘nikmalarni qo‘llash kiradi. Mexanizatsiyalashgan nashr kabi texnologik o‘zgarishlar kitoblarni ommaviy auditoriya uchun ancha qulay qildi, ular ilgari ketma-ket nashr yoki ommaviy kutubxonalarga bog‘liq edilar. Eng muhim o‘zgarishlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: tarixiy faoliyatning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi, jumladan, aniq nashrlar dasturlari; universitetlar tizimlarining kengayishi va ularning asrning oxiriga kelib tarixiy tadqiqotlarga rasmiy o‘qitishga o‘tishi; tadqiqot komponentli ilmiy doktorlik darajalarining joriy etilishi; davlat arxivlari tizimlarining tartibga solinishi; yangi kasbiy uyushmalarning paydo bo‘lishi, bu ko‘pincha yangi uslubdagi ilmiy, taqrizdan o‘tgan davriy nashrlar yoki jurnallarning chop etilishi bilan birga keldi; arxiv hujjatlarining nashr etilishining davom ettirilishi, endi ko‘pincha davlat ko‘magida (masalan, olim Georg Pertsning o‘rta asr hujjatlari va matnlarini keng ko‘lamda nashr etishiga Prussiya tomonidan ko‘rsatilgan yordamda ko‘ringanidek) va tobora qat’iy aniqlik standartlari bilan va nihoyat, oldingi uch asr davomida rivojlangan bilimdon ko‘nikmalarning (paleografiya, diplomatiya, numizmatika va epigrafika) umumiy tarix fani (Geschichtswissenschaft) doirasida tizimli ravishda birlashtirilishi edi.

Tarix va fan o‘rtasidagi aloqa tasodifiy emas edi. Keyingi sanoat va iqtisodiy inqiloblar, ayniqsa, Buyuk Britaniya va AQSHda kuchli sezilgan, bu asr fan va texnologiyada ulkan yutuqlarga va sivilizatsiyalashgan insoniyatning dunyoni yaxshilash qobiliyatiga nisbatan katta optimizmga to‘la bo‘ldi. Sanoatlashtirish va mexanizatsiyalashtirishning tanqidchilari barcha mafkuraviy yo‘nalishlarda mavjud edi: uzoq vaqtdan beri mavjud bo‘lgan jamoa va qishloq xo‘jaligi qadriyatlarining yo‘q bo‘lishini yoqtirmaydigan konservatorlar ham, kapitalizmning yuksalishi va ichki ziddiyatlarini tushuntirib, uning pirovard inqirozini bashorat qilgan Marks kabi tarixga materialistik qarashni ilgari surgan radikal ijtimoiy nazariyotchilar ham bor edi. 1815-yildan keyin dindorlar uchun xristian qadriyatlariga qaytish tez orada yangi muammolarga duch keldi. Bunday muammolardan biri Devid Fridrix Shtrausning (1808–1874) «Iso hayoti» (1835) nomli munozarali kitobi bo‘lib, u Masihni oddiy inson sifatida tasvirlab, uning ilohiyligini shubha ostiga qo‘ydi. Antiklerikalizm ba’zi tarixchilar uchun jozibali bo‘lib qoldi – Mishle va uning vaqtinchalik hamkori Edgar Kine (1803–1875) 1830 va 1840-yillarda cherkovning liberal tanqidchilariga qo‘shildilar va Iezuitlarni ayniqsa zarali ta’sirga ega deb hisobladilar. Marks dinni xalq uchun afyun, ezuvchi ijtimoiy tengsizlik oldida ezilganlar yopishib oladigan qo‘ltiqtayoq, deb ta’riflagan edi. Dindorlarning ahvolini yanada og‘irlashtirish uchun Injil xronologiyasi sxemasi, shu jumladan, kamida ikki asr davomida kuchli shubha ostida bo‘lgan Dunyoning yaratilishi tarixi, tez orada Charlz Layelning «Geologiya asoslari» (1830–1833) va bir avloddan keyin Charlz Darvinning «Turlarning kelib chiqishi» (1859) asarlari tomonidan butunlay inkor etildi.

Shunga qaramay, bu e’tiqodsizlik asri emas edi. Garchi ko‘pgina tarixchilar cherkovning dunyoviy ishlarga ta’siriga nisbatan antiklerikal qarashlarga

ega bo'lsalar-da, ular o'zlarining shaxsiy e'tiqodlariga juda jiddiy munosabatda bo'lishda davom etdilar. Viktoriya davri Angliyasining eng mashhur tarixchilari ser Jon Sili (1834–1895), Jeyms Entoni Frud (1818–1894) va Semyuel Rouzon Gardiner (1829–1902) ham diniy e'tiqodli edilar, ijtimoiy tarixchi Jon Richard Grin (1837–1883) esa ruhoniy bo'lgan. Mandell Kreyton (1843–1901) va Uilyam Stabbs (1825–1901) ham shunday edi, ular ikkalasi ham yepiskoplik lavozimlarini egallash uchun mos ravishda Kembrij va Oksforddagi professorlik lavozimlarini tark etdilar. Fransuz tarixchisi Ernest Renan (1823–1892) irq va din tarixchisi bo'lish uchun yoshlikdagi e'tiqod inqirozini boshdan kechirdi va David Shtraus kabi Isoning tarjimayi holi muallifi (1863) bo'ldi. Inqilob davrida diniy ordenlar va qirollik akademiyalarining bekor qilinishi bilan to'xtatilgan ilg'or bilimdonlikning fransuz klerikal an'anasi 1795–1796-yillarda eski akademiyalar Fransiya instituti sifatida qayta tiklanganda yana jonlandi. Katolik tarixnavisligining kuchli an'anasi (ham ruhoniylar, ham dunyoviy mualliflar tomonidan) butun XIX asr davomida Italiya va Fransiya kabi asosan katolik mamlakatlarda ham, Angliya kabi rasman protestant mamlakatlarda ham rivojlanishda davom etdi. Angliyada asrning oxiriga kelib, katolik esseist va sobiq munozarachi Lord Akton (1834–1902) Kembrijning Qirollik professori lavozimida «Kembrij zamonaviy tarixi»ni (1902–1912) rejalashtirdi.

Buyuk islohotchi: Ranke va uning ta'siri

Leopold fon Ranke (1795–1886) ham dahriy (xudosiz) bo'lmagan. O'tmishni hujjatli o'rganish orqali insoniyat uchun ilohiy rejani anglash mumkinligiga ishongan taqvodor protestant Ranke Martin Lyuterni o'zining eng muhim aqliy ilhomchilaridan biri deb bilardi. Dastlab qadimgi tarix va filologiyani o'rgangan Ranke zamonaviy tarixga kam e'tibor qaratdi, uni klassik davr tarixnavisligiga nisbatan keyingi davr ijodi deb hisoblagan. Uning mumtozchi (klassik) sifatidagi bu boshlang'ich faoliyati mutlaqo muvaffaqiyatsiz emas edi. Rankeni tushunish uchun avval antik davrni o'rgangan ikkita yoshi kattaroq olimni – Bartold Georg Nibur va Fridrix Karl fon Savinining ta'sirini baholashimiz lozim. Ular hammasi bir vaqtning o'zida yangi tashkil etilgan (1811) Berlin universitetida (hozirgi Gumboldt nomidagi Berlin universiteti) ishlagan. Bu universitet nemis fani uchun avvalgi asrda Gettingen universiteti kabi yetakchi o'rinni egallagan edi. Filolog Nibur tomonidan butun bir davrni o'ziga xos qoidalar va meyorlarga ega metodologiya yordamida o'rganilishi lozim bo'lgan obyekt sifatida ta'riflashi, Rim huquqshunosligi bo'yicha tadqiqotchi Savini (1779–1861) tomonidan to'ldirildi va kuchaytirildi. U fransuz Uyg'onish davriga borib taqaladigan bir necha asrlik Rim huquqshunosligi merosxo'ri edi. Savini huquqni ideallashtirilgan «huquq»ning o'zgarmas tasviri sifatida emas, balki ma'lum davr va sharoitlarning mahsuli – tarixan o'zgaruvchan qoidalar va urf-odatlar majmuyi sifatida

o'rganish tarafdori bo'lgan. Agar qonunlar ma'lum bir davrdagi sivilizatsiyani tavsiflaydigan bo'lsa, bundan kelib chiqadiki, davrlarning o'zi ham o'ziga xos, ham qat'iy taqqoslab bo'lmaydigan va ularni organik birliklar sifatida alohida-alohida o'rganish lozim edi.

Bir ma'noda, Rankening pirovard yutug'i Niburning ilg'or filologik usullarini Savinining tarixiy rivojlanish tuyg'usi bilan birlashtirish va ularni 1500-yildan keyingi siyosiy tarixni o'rganishga tatbiq etish hisoblangan. Qisman zamonaviy muammolarga qiziqishi tufayli u qadimgi tarixdan voz kechib, dunyoning yangi tarixiga murojaat qildi, bu ish «1494-yildan 1535-yilgacha bo'lgan Roman va German xalqlari tarixi (1824)» kitobi bilan boshlandi. Bu kitob taxminan uch asr oldin Franchesko Gvichchardinining «Italiya tarixi» qamrab olgan davrni o'z ichiga olgan. Ranke o'z ishiga ilk nazariy bayonotlaridan biri bo'lgan «Zamonaviy tarixchilar tanqidi»ni ilova qildi, bu asar o'sha yili alohida qayta nashr etildi. Bu hali juda yosh bo'lgan tarixchi tomonidan qilingan dadil qadam edi. Ushbu esseda Ranke ilk yangi davr tarixini yozishda o'zidan oldingi bir qator tarixchilarni tanqid qildi, ammo hech kim Gvichchardini kabi qattiq tanqidga uchramadi. Ranke nazarida, Gvichchardinining asl hujjatlardan foydalanishi haddan tashqari yuqori baholangan edi. Rankening o'z tadqiqot usullari, masalan XVI asrda Yevropaning turli saroylaridagi Venetsiya elchilarining hisobotlari kabi manbalarga asoslangan. Bu usullar tez orada uning «XVI va XVII asrlarda Usmonli va Ispaniya imperiyalari tarixi (1827)» va keyingi «Papalar tarixi» asarlarida qo'llanildi. Keyingi asar xususiy Rim arxivlariga asoslangan, chunki protestant sifatida unga Vatikan kutubxonasiga kirish taqiqlangan edi. Bu asar taqiqlangan kitoblar ro'yxatidan joy oldi.

Aynan o'sha o'n yillikda Ranke karyerasining qolgan qismini yo'naltirgan umumiy tarixga oid qarashlarni shakllantira boshladi. 1830-yillarning oxiriga kelib, uning eng buyuk kitoblaridan biri «Germaniyadagi Reformatsiya tarixi»ning birinchi qismi nashr etildi. Unda u nihoyat umumiy din va alohida millat o'rtasidagi kurashda bog'lovchi mavzuni topdi. Rankening keyingi asarlari Yevropa davlat tizimining shakllanishini yoritdi. U bu tizimni, yaxshi nemis davlat xizmatchisi sifatida, zamonaviy sivilizatsiya va shaxsiy erkinlikning manbai deb bilardi. Uning ijodi tugallanmagan ko'p jildli «Weltgeschichte» («Jahon tarixi») asari bilan yakunlandi. Bu asar, nomiga qaramay, asosan Yevropa tarixiga qaratilgan edi. Biroq yosh Ranke boshqa madaniyatlarning ahamiyatini tan olgan va bir paytlar arab tilining lotin tili kabi muhim deb hisoblagan. Garchi u Berlindagi o'zining sobiq hamkasbi G.V.F.Gegelning falsafiy mulohazalariga mutlaqo qo'shilmasa-da, Rankening o'zi tarixning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratish bilan odamlar va millatlar o'rtasidagi, millatlarning o'zlari o'rtasidagi va yuqorida sanab o'tilgan barcha holatlar bilan Xudo o'rtasidagi o'zaro aloqalarda ziddiyat ko'rmasdi. Bu e'tibor bitta hujjatni juda sinchkovlik bilan o'rganish orqali namoyon bo'lardi. Davlat, uning hikoyalarining asosiy siyosiy

birligi (oddiy hukumatdan ko'ra kengroq tushuncha) o'z-o'zidan emas, balki kengroq «millat» o'tmishiga kirish kanali sifatida o'rganishga loyiq edi. Millatlar esa, o'z navbatida, insoniyatning umumiy tarixini ko'rish mumkin bo'lgan derazalar hisoblangan. Marhum Georg Iggers (1926–2017) kabi zamonaviy tarixshunoslarning sinchkovlik bilan olib borgan tadqiqotlari Ranke tafakkurida aslida ziddiyatlar mavjudligini ko'rsatdi. Xudo tomonidan berilgan individuallik (Eigentiimlichkeit) va har bir davrning o'ziga xosligini qadrlashi bilan mashhur bo'lgan tarixchi hali ham taraqqiyotga o'xshash narsaga ishongan va u, ayniqsa, axloqda, vaqtdan tashqari, transsendent[18] g'oyalar mavjudligini ta'kidlagan. U qabul qilmagan narsa bu ikki narsani Gegel kabi faylasuf birlashtirgan shaklda birlashtirish edi. Moddiylashgan g'oyalar emas, balki individual harakatlar insoniyat irqining harakatini hamma narsani ko'radigan Xudo ko'zi ostida vaqt davomida harakatlantirgan.

Avvalo, Ranke tarixchining burchi o'tmishni *wie es eigentlich gewesen* – ya'ni aslida qanday bo'lgan bo'lsa, shunday, hukm chiqarmasdan yoki bezamasdan hikoya qilishdir, degan g'oya bilan bog'liq, deb hisoblaydi. Bu mashhur ibora ko'pincha ko'plab talabalar Ranke haqida biladigan yagona narsadir. Faoliyatining boshida oddiy chekinishdan ko'ra ko'proq narsa sifatida aytilgan bu ibora na uslubiy tushunchaning to'satdan kelgan yoritilishi, na uning to'liq original bayonoti edi: Fukidid qadimgi davrda, Tatsit kabi, shunga o'xshash kuzatishni amalga oshirgan; Berlin universiteti asoschisi Vilgelm fon Gumboldt (1767–1835), o'zi nemis tarixchiligi rivojida muhim shaxs bo'lgan, 1821-yilda «tarixchining vazifasi aslida nima bo'lganini tasvirlashdir» degan edi. Rankening bu g'oyasining aniq ifodasi «Roman va german xalqlari» asarining muqaddimasida muallif tomonidan falsafiy umumlashma sifatida emas, balki Venetsiya arxivlaridan keng foydalanishning aniq kontekstida paydo bo'ldi. Bu, garchi Ranke uchun ikkinchi darajali masala bo'lsa-da, tarixchining uzoq vaqtdan beri davom etib kelayotgan mulohazali-didaktik rolidan voz kechishni anglatardi. «Tarix o'z zimmasiga o'tmishni muhokama qilish va kelajak asrlar farovonligi uchun bugungi kunni o'rgatish vazifasini oldi. Ushbu asarlar bunday yuksak vazifalarga da'vogarlik qilmaydi: ular faqat aslida nima ro'y berganini ko'rsatishga intiladi». Bu, ehtimol, «wie es eigentlich gewesen» iborasining eng aniq tarjimasi bo'lmasdan, uni aniqroq qilib «o'tmish aslida qanday bo'lgan bo'lsa» deb ifodalash mumkin. Bizning maqsadlarimiz uchun Ranke nazarda tutgani emas, balki dunyoning boshqa qismlaridagi keyingi muxlislar tomonidan bu iboraning qanday talqin qilingani muhimroq. Ularning ko'pchiligi noto'g'ri ravishda, muallif faqat aniq faktlarga asoslanishni va barcha taxminlar hamda talqinlarni rad etishni maqsad qilgan, deb o'ylashgan. Shu bilan birga, ular Ranke asarlarining axloqiy va falsafiy jihatlarini e'tiborsiz

[18] Idealistik falsafada – tajriba chegarasidan tashqarida joylashgan, tajribaviy bilish imkoniyatiga ega bo'lmagan.

qoldirishgan. Aslida, bu jihatlar uning keyingi ishlarida shunchalik yaqqol ko'rinadiki, bu holat Rankening didaktizmga qarshi dastlabki fikrlarini ahamiyatsiz qilib qo'yadi.

Yevropa va Shimoliy Amerikada tarix institutlari va «kasb»ning paydo bo'lishi

Rankening bevosita shogirdlari Georg Vayts (1813–1886) va Genrix fon Zibel (1817–1895) singari olimlar, shuningdek, mashhur universitet seminar muhiti tufayli nemis fani XIX asrning ikkinchi yarmida va undan keyin Yevropa intellektual hayotida muhim o'rin egalladi. Sorbonna tarixchisi Ernest Laviss dastlab Rankening yutuqlaridan shunchalik ilhomlangandiki, u fransuz oliy ta'limiga tarixiy seminarni kiritdi. Shubhasiz, nemis ilm-fani Buyuk Britaniyaning ko'plab yetakchi tarixchilari, jumladan, Stabbs va Edvard Avgust Frimen (1823–1892)ning e'tiborini ham tortdi. Bu esa ular uchun qadimgi german erkinliklariga bo'lgan ishtiyoqdan ajralmas edi. F.U.Meytlend (1850–1906) o'zining huquqshunoslik ilmini Savini bo'yicha shakllantirdi va uning asarlaridan birini tarjima qildi. Ekton nemis katolik olimi Iogann Yozef Ignats fon Dollingerdan (1799–1890) ta'lim oldi. Stabbs Rankening manbalarni tanqidiy o'rganish uslubiga ergashdi, uning shogirdlari va izdoshlari esa o'z navbatida Birinchi jahon urushidan oldingi o'n yilliklarda Britaniya tarixshunosligini «zamonaviylashtirdi». Biroq uning asosiy maqsadi ilmiy tadqiqotning o'zi emas, balki ta'lim berish edi. Darhaqiqat, asr oxiriga kelib, Britaniya universitetlaridagi tarix fani, ehtimol, imperiya majburiyatlarini sinf imtiyozlari va huquqlari bilan birga o'z zimmasiga olgan yoshlar uchun yakuniy mafkuraviy dasturga aylandi.

Rankedan keyingi Germaniyaning ta'siri G'arbiy Yevropa ichkarisiga qaraganda uning tashqarisida kuchliroq bo'lgan bo'lishi mumkin. Masalan, Sharqda XX asr boshlarida bir nechta avlod rumin tarixchilari, jumladan, arxeolog Vasile Pirvan (1882–1927) va metodika mutaxassisi Aleksandr Ksenopol (1847–1920) Germaniyadan ilhom olishgan. Shimolda daniyalik Kristian Erslev (1852–1930) va norvegiyalik Gustav Storm (1845–1903) nemis seminarlarida uzoq vaqt o'tkazishgan. Rus tarixiy adabiyoti G'arbiy Yevropa tendensiyalarining Sharqqa tarqalishini ayniqsa yorqin aks ettiradi. U XVIII asr oxiri va XIX asrda xuddi Shlyoser va Karamzin davridagidek, boshqa milliy tarixchilar (ayniqsa, fransuz va nemis) ta'sirida qolishda davom etdi. Boshqa joylardagi kabi, Napoleondan keyingi davrda ham kansler N.P.Rumyansev (1754–1826) rahbarligida birlamchi manbalar, ayniqsa, hukumat hujjatlarini to'plash va nashr etishga katta e'tibor qaratildi. «Arxeografiya komissiyasi» Viktoriya davri Britaniyasining keyinroq tashkil etilgan Tarixiy qo'lyozmalar komissiyasi (1869-yilda asos solingan) singari arxivlar va omborxonalarni umummilliy ko'rikdan o'tkazdi. Asr oxiriga

kelib, Rossiyada ham tarix va fan o'rtasidagi bog'liqlik o'rnatildi. Moskva universitetida tarixshunoslik kurslaridan dars bergan Pavel Nikolayevich Milyukov (1859–1943) 1892-yilda ilmiy tarixning asosiy predmeti xalqning rivojlanish jarayoni ekanligini e'lon qildi. Shunday qilib, G'arbiy Yevropa metodologiyasi rus xalqi zakovatini isbotlash uchun kalit vazifasini o'tadi.

Atlantika okeani narigi qirg'og'ida, amerikalik talabalar ko'pincha Germaniyaga yo'l olishardi. Ular vatanlariga qaytgach, Amerika Qo'shma Shtatlaridagi kollejlar va universitetlarda, shu jumladan, Jons Xopkins universiteti kabi yangi, tadqiqotga yo'naltirilgan o'quv yurtlarida tarix fanidan dars berishardi. 1880 va 1890-yillarda Amerika universitetlarida faoliyat yuritgan tarixchilarning qariyb yarmi Germaniyada ta'lim olgan, biroq ko'pincha juda qisqa muddat bo'lgani sababli, nemis tarixiy metodini – uning murakkab falsafiy asoslarini aytmasa ham – yetarlicha chuqur o'zlashtira olishmagan. Amerika tarixshunosligida o'nlab yillar davomida tarannum etilgan «xolislik» shiori ko'pincha Rankeni o'zini but sifatida ulug'lagan, ammo uning fikrlarining nozik jihatlarini noto'g'ri tushungan yoki e'tiborsiz qoldirgan rankeanizmning soddalashtirilgan talqinini import qilish bilan bog'lanadi (garchi keyingi amerikalik tarixshunoslar bu fikrni munozarali deb hisoblashgan). Darhaqiqat, Ranke haqidagi afsona Amerikada uning metodlariga qaraganda ancha kuchli edi. Har bir amerikalik talaba ham Germaniyada kechirgan vaqtidan zavqlanmagan. Mashhur afro-amerikalik tarixchi va pedagog U.E. B.Dyubua (1868–1963), XX asrda qora tanlilar tarixiga asos solgan olim, 1890 yilda ashaddiy millatchi va mustamlakachi berlinlik tarixchi Genrix fon Treychkening (1834–96) irqchilik gaplaridan aziyat chekkan. Garvardda seminarni joriy etgan Genri Adams kabi ba'zi amerikalik olimlar butun nemis universitet tizimini hattoki unchalik qadrlashmagan. Biroq aynan obyektiv, qadriyatlardan xoli fan ambitsiyalaridan kelib chiqadigan «professionallik» ruhi eng jozibali edi va Germaniya, chamasi, bu ikki jihatning eng ilg'or modelini taqdim etgandi. «Ilmiy tarix» e'tiqodini belgilovchi kasbiy meyorlar yangi tashkil etilgan Amerika tarix assotsiatsiyasi (1884) tomonidan qo'llab-quvvatlangan va Jons Xopkins universiteti bitiruvchisi J.Franklin Jeymson (1859–1937) kabi nufuzli olimlar tomonidan nazorat qilingan. Jeymson «American Historical Review» (AHR) jurnalining birinchi muharriri bo'lgan.

AHR Shimoliy Amerikada XIX asrning yana bir muhim hodisasi bo'lgan professional tarixiy jurnalning asosiy namunasi bo'lib, bu ham Germaniyadan kelib chiqqan edi. Ilgari ham tarix davriy nashrlarda, adabiy sharhlarda va ilmiy akademiyalar nashrlarida o'z aksini topgandi. XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida asosan qadimiyatga yo'naltirilgan mahalliy tarixiy jamiyatlar paydo bo'lgan. Biroq yangi tarixiy tadqiqotlarni ko'rib chiqish va nashr qilish uchun taqdim etish mumkin bo'lgan mustaqil, tahrir qilinadigan ilmiy jurnal XIX asrning o'rtalarida Germaniyada yaratildi. Rankening shogirdi Zibel, Myunxen professori va Fransiya inqilobining taniqli tarixchisi, 1859-yilda «Historische Zeitschrift» (HZ)ni

tashkil etib, uning muharriri bo'ldi. O'zining uzoq umri, faqat tarixga bag'ishlanganligi va ilmiy standartlarga qat'iy rioya qilishi tufayli, bu nemis jurnali boshqa mamlakatlardagi izdoshlarga yo'l ochib berdi. Germaniyada ta'lim olgan fransuz tarix fani islohotchisi Gabriel Mono (1844–1912) «Historische Zeitschrift»ga o'xshash «Revue historique» (RH, 1876) jurnalini yaratdi. Keyinchalik «Rivista Storica Italiana» (1884) va «English Historical Review» (EHR, 1886) tashkil etildi. 1895-yilda esa AHR Amerika tarix assotsiatsiyasining rasmiy nashri sifatida ta'sis etildi. Qiziq joyi shundaki, ba'zi hollarda jurnallar o'z mamlakatlarida tarix fani amaliyotini o'zgartirmoqchi bo'lgan nisbatan nomutaxssis shaxslar tomonidan asos solingan. Yangilik kirituvchilar tez orada ichki doimiy a'zolarga, tarixiy ortodoksallik, «xolislik» va «sog'lom» usullarning konservativ himoyachilariga aylanishdi. Novatorlar esa ilgari e'tibordan chetda qolgan mavzularda ishlarni nashr etish uchun ajralib chiqqan yoki raqobatbardosh platformalarni yaratishdi. Bugungi kundagi eng yaxshi davriy nashrlarning ko'pchiligi, masalan, *Annales. Past and Present*, o'nlab yillar oldin o'sha paytdagi asosiy fandagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun maxsus yaratilgan edi. Fan sohalarini bo'lish va qayta bo'lishning bu modeli hozirgi kunda ham davom etmoqda.

Yangi jurnallar tarixiy tadqiqotlarning avangardini tashkil etgan bo'lsa (milliy o'tmishga, o'ziniki yoki o'zgaga kuchli urg'u berilgan holda), yurish oxirida kelayotgan tarixiy pedagogika ma'lumotnomalardan foydalanardi. Ba'zilari, masalan, Karl Plyotsning (1819–1881) tez-tez nashr etiladigan epitomalari[19] XVIII asrdan meros qolgan eski formatni (va undan oldingi *ars historica*) saqlab, jahon tarixiy voqealarini umumlashtirgan. Boshqalar esa tarixiy tadqiqotlar elementlarini bayon qilardi. XIX asrning metodologik munozaralari va dissiplinar o'zgarishlari logann Gustav Droyzendan (1808–1884) boshlab, Ottokar Lorens (1832–1904) va Ernst Berngeym (1850–1942) tomonidan davom ettirilgan qo'llanmalar seriyasi orqali qayta ishlanib, talabalar o'rtasida tarqatildi. 1908-yilgi nashrida 800 sahifadan oshgan ulkan «Lehrbuch der historischen methode» («Tarixiy metod darsligi», Berngeym, 1889) hatto Yaponiyada ham ta'sir kuchiga ega bo'ldi. Berngeym tarixning ko'p faktlari aniq ma'lum bo'lishi mumkinligini ishonch bilan ta'kidlar, garchi boshqalarini faqat «ehtimoliy» deb taxmin qilish mumkin deb hisoblasagan bo'lsa ham.

Metodga bunday tor doirada e'tibor qaratish tendensiyasi – mohiyatan, payido bo'layotgan fan sohasi o'zini gumanitar tadqiqotning boshqa turlaridan (va oxir-oqibat tabiiy fanlardan, garchi bu asl maqsad bo'lmasa ham) ajratib turadigan qoidalar va meyorlarni o'rnatishi – *fin-de-siecle* Fransiyasida ham kuzatildi. Zamonaviy fransuz tarixshunosligi apparati 1868-yilda mashhur oliy tadqiqotlar

[19] Epitoma (yunoncha επιτομή, fr. epitomé – «parcha, parcha») – epitomator – tarixchi tomonidan tuzilgan katta ilmiy yoki adabiy asarning qisqacha bayoni bo'lib, o'zidan oldingi asarlarning mazmunini bayon qiladi.

markazi *Ecole pratique des hautes etudes* va *Revue historique*ning tashkil etilishi bilan yaratildi. Ehtimol, ilmiy tarixning negizidagi daliliy ishonchning eng beozor ifodasini – mustahkam hujjatli poydevorga ishonchni va tarixiy bilimni manbalarni tanqid qilish orqali, butun insoniy bilimni tabiiy fanlarga bog'lamasdan, uzluksiz rivojlantirishni – *Berngeym Lehrbuch*ning qisqaroq fransuzcha analogidan topish mumkin. Sorbonna ma'ruzalari seriyasiga asoslangan juda muvaffaqiyatli uslubiy qo'llanma, medivist va paleograf Sharl-Viktor Langlua (1863–1929; keyinchalik Milliy arxiv direktori) va XIX asr siyosat tarixchisi Sharl Senyobos (1854–1942) ning «Tarixiy tadqiqotlarga kirish» (1897) asari tez orada bir nechta boshqa tillarga tarjima qilindi yoki moslashtirildi. Langlua va Senyobos ham o'z sohalarida jiddiy olimlar bo'lishgan, shuning uchun ular hozir asosan XIX asr oxiridagi Yevropa fanining sodda ishonchining *par excellence* ramziga aylangan kitoblari orqali tanilganliklari biroz achinarlidir. Bu kitob tarixni yozish uchun zarur bo'lgan tayyorgarlik, tahliliy va «sintetik» operatsiyalarni bosqichma-bosqich tavsiflagan. Bu holat tavakkalchilik bilan qilingan, nima to'g'ri usul ekanligi (va nima emasligi) haqidagi dadil fikrlar hamda tarixning yozuvga bog'liqligi to'g'risidagi balandparvoz bayonotlar bilan birga keldi. Ko'pgina hujjatlardan tarqoq faktlarni tushunarli tarixga to'plash jarayoni, Langlua va Senyobos fikricha, binoning ilmiy qurilishiga o'xshaydi. Materiallarni sinchkovlik bilan tanlash kerak, chunki noto'g'ri materiallar har qanday loyihani amalga oshirishga xalaqit beradi. Olimlarning ta'kidlashicha, bu Eyfel minorasini toshdan qurishni taklif qilish bilan barobar edi.

Tarix, fan va determinizm

XIX asrning ko'plab paradokslaridan biri shuki, bu davr bir vaqtning o'zida tarixning adabiy asarlar sifatida gullab-yashnagan davri hamda ko'pchilik to'g'ri yondashuvda tarixni «fan» deb hisoblagan davr edi. Bu ziddiyat o'sha davr kishilariga qaraganda bizga yaqqolroq ko'rinadi, chunki o'shanda fan tushunchasi kengroq bo'lib, o'zining Uyg'onish davridagi *scientia*, ya'ni umuman bilim ma'nosini ham saqlab qolgan edi. Bu ziddiyat fransuz va nemis tillarida kamroq seziladi, chunki ulardagi atamalar *(science, Wissenschaft)* hozirgi ingliz tilidagi so'zga qaraganda kengroq ma'noli bo'lib, tajribaviy va matematik sohalar bilan cheklanmagan. Bundan tashqari, XIX asrda ziyolilar vaqti-vaqti bilan ilm-fandan adabiyotga o'ta olardi (garchi oldingi davrlardagidek oson bo'lmasa-da) va tabiat, shubhasiz, har ikkala soha uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilardi. Darhaqiqat, tarix ikki yoqlama tabiatga ega bo'lgan, tabiiy va ijtimoiy dunyolar o'rtasidagi chegarani yengib o'ta oladigan asosiy faoliyat sifatida namoyon bo'ldi. Klio o'z ta'sir doirasini kengaytirdi va dunyoqarashning kengroq «tarixiylashuvi» ham ommaviy, ham ilmiy madaniyatda rivojlanib, aqliy faoliyatning deyarli barcha sohalariga ta'sir ko'rsatdi.

Tarixni asrning «yetakchi fani»ga aylandi deyish mubolag'a bo'lmaydi. U bir vaqtning o'zida badiiy adabiyot uchun material manbai, tabiatni to'plash va aks ettirish uchun Bekon-Gerodotcha keng qamrovli atama, qiyosiy filologiyaning asosi hamda sotsiologiya kabi yangi tadqiqot usullari uchun poydevor vazifasini o'tadi. Fransuz huquqshunosi F.F.Ponsele 1820-yilda tarixni barcha gumanitar fanlarning manbai deb ta'kidlaganida, u biz hozir ijtimoiy fanlar deb ataydigan, o'sha paytda endigina paydo bo'lgan tushunchani nazarda tutgan edi. Ernest Renan o'z ta'rifiga filologiyani ham, tarixni ham kiritdi. Ingliz tarixchisi Genri Tomas Bakl (1821–1862) tarixning insoniyat yutuqlari uchun ahamiyatiga shu qadar ishonardiki, har qanday jamiyatdagi tarixiy adabiyotning holatini uning umumiy taraqqiyotining asosiy ko'rsatkichi sifatida ko'rib chiqdi. U o'zining «Angliyadagi sivilizatsiya tarixi» asariga «tarix tarixi»ga bag'ishlangan bobni kiritib, «insoniyat tarixi taraqqiyoti tadqiqini tarixning o'z taraqqiyoti tadqiqi bilan birlashtirish» niyatini ilgari surdi. Hatto 1900-yilda ham, fan yanada ixtisoslashgan va texnologik yo'nalishda rivojlana boshlagan paytda, vizantiyashunos va taraqqiyot tarixchisi Jon Bagnell Byuri (1861–1927) hali ham tarixni «ko'p ham emas, kam ham emas» fan deb e'lon qilishi mumkin edi.

XIX asr ayrim mutafakkirlari uchun katta «T» harfi bilan yoziladigan Tarix – Tomas Karlaylning «Fransuz inqilobi» kabi asarlarida doimiy qahramon bo'lib, unda ko'pincha Tarixning jonlantirilgan tasviriga murojaat qilinar – eng avvalo o'z tarixini hikoya qilishni talab etuvchi taraqqiyparvar kuch edi. Tolstoy «Urush va tinchlik» asarining kengaytirilgan xotimasini Tarixning ulkan firiblari haqidagi mulohazalarga bag'ishladi (Tessa Morris-Sudzuki ta'kidlaganidek, bu fikrlar romanning qolgan qismiga mutlaqo mos kelmaydigan, shaxsiy his-tuyg'ular va yorqin manzaralar tasviriga qaratilgan miqyosning kutilmagan sakrashi edi). XIX asr tarixshunosligining umumiy yo'nalishi tanqidiy tadqiqotga qaratilgan va falsafiy taxminlardan uzoqlashgan bo'lsa-da, bu davr ko'pincha tarixchilar tomonidan yaratilmagan insoniyat o'tmishini har tomonlama tushuntirish uchun bir qator nazariyalarni yuzaga keltirdi. Tarixning yakuniy yo'nalishini ochish oxir-oqibat tarixiy «determinizm» sifatida tanildi va uning bir nechta mashhur tarafdorlari bo'lsa-da (ular orasida Bakl ham bor edi), uning eng mashhur ifodachilari Ogyust Kont, G.V.F.Gegel va Karl Marks bo'lgan. Bu nomlar bilan bog'liq intellektual tizimlar bir-biridan keskin farq qilsa-da, ularni insoniyat ishlarining muqarrar olg'a intiladigan harakatiga bo'lgan ishonch birlashtirar edi.

Ilgari kam tanilgan «sotsiologiya» atamasini ommalashtirgani bilan mashhur bo'lgan Kont (1798–1857) o'zi «pozitivizm» deb nomlagan, asosiy xususiyatlari ancha sodda bo'lgan o'ziga xos falsafani ishlab chiqdi. Pozitivizm nafaqat taraqqiyot mumkinligini (XVIII asr mutafakkirlari o'ylaganidek), balki uning muqarrarligini ham nazarda tutadi. U bunday taraqqiyotni taqdirdan tashqari kuchlarga bog'laydi va insonning xatti-harakati, binobarin, tarix ham tabiiy dunyo

qonunlariga o'xshash «qonunlar»ga bo'ysunishini ta'kidlaydi. Kontning, matematik ma'lumotga ega bo'lgani sababli, an'anaviy gumanitar ta'lim olgan ko'plab zamondoshlariga qaraganda tabiiy qonunlarga ishonchi yuqoriroq edi. Shunga qaramay, uning XIX asr boshidagi tarixiy fikrlar, ayniqsa, romantizm bilan ko'p umumiy jihatlari bor edi. Kont uchun hozirgi hodisani (va uning kelajakdagi rivojlanishini) tushunishning kaliti uning tarixiy ildizlarini o'rganishda yotardi. Uning ideal «pozitivistik kutubxonasi» hatto Gerodotdan to o'z kunlarigacha bo'lgan mualliflarni qamrab olgan tarix bo'limini ham o'z ichiga olgan edi. Kontning ingliz tilida «Pozitiv falsafa kursi» (1830–1842) nomi bilan mashhur bo'lgan ko'p jildli asari insoniyat tafakkurining butun tarixini uch bosqich: teologik, metafizik va pozitiv davrlar orqali tasvirlab bergan. Bu yerda Viko g'oyalaridagi ilohlar, qahramonlar va insonlar davrlarining aks sadosini, stadializm va Kondorse tarixining to'qqiz fazasining o'zgarib turuvchi mavjudlik usullarini ilg'ash mumkin.

Insonlar o'z xulq-atvori qonunlarining boshqaruvchi kuchini tan oladigan Kontning «pozitiv» davri hali oldinda edi. Bilimning har bir turi umumiy maqsadga yetib borish uchun ketma-ket bosqichlardan o'tuvchi parallel yo'ldan borardi. Kont nazariyasi ijtimoiy-deterministik metafizikasidan tashqari, fanning barcha turlarini (tarix ham shular jumlasidan) progressiv va kumulyativ deb hisoblovchi epistemologiyani[28] o'z ichiga olgan edi. Bu esa «pozitivist» atamasining tabiiy fanlardagi tajribaviy taraqqiyot singari bilimlarning doimiy takomillashuvini nazarda tutuvchi har qanday tarixiy tafakkurga nisbatan qo'llanilishiga olib keldi. Shu sababli, XIX asr faniga bo'lgan Ranke yondashuvi va uning XX asrdagi davomi ba'zan «pozitivistik» deb ataladi. Bu esa atamaning asl ma'nosini juda chalkashtirib yuboruvchi talqindir (aniqroq atama, garchi hali ham to'liq aniq bo'lmasa-da, «empiritsistik» bo'lishi mumkin). Tarix fanining «kumulyativ va barqaror takomillashuvi» modeliga nisbatan bu atamani qo'llash biroz asosliroq, ammo bu o'xshashlik ham muammoli. Tarixni o'rganishda «pozitivizm» ma'lum ma'noda zamonaviy davrda tarix faniga nisbatan ilgari mavjud bo'lgan barcha «sodda» qarashlarning, ayniqsa, daliliy empiritsizmning gunohlarini o'z bo'yniga oluvchi, keyin esa obro'sizlangan g'oyalar sahrosi tomon haydab yuboriluvchi o'ziga xos ayb echkisiga aylandi.

Bundan tashqari, atamaning dag'al qo'llanilishi haqiqiy pozitivizmning amaliy ta'sirini beixtiyor bo'rttirib ko'rsatadi. Utilitarizm kabi ayrim falsafiy oqimlarga ta'sir ko'rsatgani va taraqqiyotni deyarli e'tiqod timsoli sifatida qabul qilgan davr uchun tabiiy jozibador bo'lganiga qaramay, Kont g'oyalari XIX asrda G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika tarixchilari orasida taxmin qilinganidan kamroq tarqaldi. Bakl, ijtimoiy darvinchi Gerbert Spenser (1820–1903) va fransuz Ippolit Ten (1828–1893) kabi ayrim olimlar bundan mustasno, ammo ular ham faqat tanlab-tanlab qabul qilishdi. Uzoqroq hududlarda pozitivizm ko'proq muvaffaqiyat

[28] Ilmiy bilish jarayoni.

qozondi. Ranke tarixiylik nazariyasi talqinida bo'lgani kabi, manbadan uzoqlik ko'proq qabul qilinishga olib keldi. Sharqiy Yevropada pozitivizm Marksga muqobil yo'l sifatida taklif etildi: rus olimi Milyukov qat'iy kontchi edi. Chililik Xose Viktorino Lastarriya (1817–1888) o'z g'oyalarining kutilgan tasdig'ini Kontdan topdi. Yoshligida ham Bakl, ham Ten ta'sirida bo'lgan braziliyalik tarixchi Joao Kapistrano de Abreu (1853–1927) dastlabki asarlarida qisqa muddat pozitivistik yo'nalishni tutdi, ammo keyinchalik Milliy kutubxonada vaqt o'tkazib, nemis tarixiyligi yanada jozibali yondashuvni taklif etishiga ishonch hosil qildi.

Tarix yo'nalishi haqida pozitivizm fikrlashning bir maktabi bo'lsa, nemis idealizmi boshqa maktab edi. U Kant va nemis millatchisi I.G.Fixte (1762–1914) dan boshlanib, Gegelning jahon tarixi falsafasida o'z cho'qqisiga yetdi. Xronologik jihatdan Gegel so'nggi Ma'rifatchilik va inqilobdan keyingi davrga mansub bo'lib, avvalgi bobimizga taalluqli. Biroq bizning maqsadimiz uchun uni XIX asrning o'rtalari va oxirlaridagi shogirdlari hamda muxoliflari bilan birga o'rganish maqsadga muvofiq. Gegel uchun tarix aqlning vaqt davomida asta-sekin o'zini namoyon qilishi edi. Bu «dialektika» jarayoni orqali, ya'ni tezis va antitezis o'rtasidagi uzluksiz ziddiyat hamda ularning sintezda yechimini topishi (bu triadani Gegelning o'zi shakllantirmagan, balki Fixtedan olgan) bilan sodir bo'lardi. Uning qarashlari ilk Ma'rifatchilik davri mutafakkirlaridan kelib chiqqan bo'lsa-da, Gegel tarixning «misollar orqali o'rgatuvchi falsafa» degan an'anaviy tushunchasini qat'iy rad etdi. Buning o'rniga u tarix va falsafa o'rtasidagi munosabatning yangi talqinini taklif qildi. Unga ko'ra, falsafa tarixi o'z-o'zidan insoniyat tushunchasining taraqqiyoti haqidagi hikoyaga aylandi. Bunda intellektual tizimlar Borliqning o'zini anglashiga qarab rivojlanib, o'z o'rnini yanada mukammalroq vorislarga bo'shatib berardi. Tarix, aslida, Sitseronning «hayot o'qituvchisi» emas yoki hech bo'lmaganda, unchalik yaxshi ustoz emas edi. Aksincha, u bir vaqtning o'zida ham jarayon, ham shu jarayonning izchil bayoni edi. Bundan tashqari, insoniyat tarixi o'z-o'zidan universal bo'lsa-da, Gegel kichik universal tarixni yozishga urinishlarni muammoli deb hisoblardi. Paradoksal tarzda, u «ixtisoslashtirilgan tarix» deb atagan yondashuv (san'at yoki huquq kabi ma'lum bir predmet orqali butunlikka qarash) ko'proq samara berishi mumkin, deb o'ylardi. Tarixning ma'nosini aynan tarixchi emas, faylasuf ishlab chiqishi lozim edi. Tarixni to'liq anglash esa uning o'zi tugamaguncha mumkin emas. Gegelning iborasi bilan aytganda, «Minerva boyqushi» faqat qosh qoraygandagina qanotlarini yozadi.

Ortga nazar tashlaganimizda, Gegel XIX asr boshlarida, Viko esa XVIII asr boshlarida bir xil vazifani bajarganini ko'ramiz: ular murakkab va ko'pincha tushunarsiz, tasniflanishi qiyin bo'lgan akademik mutafakkirlar bo'lgan. Gegel Ranke uslubidagi tarixchi bo'lmay, uning «mutlaq idealizmi» falsafiy metafizikaning yetakchi yo'nalishiga aylanmadi. Biroq Vikodan farqli o'laroq, Gegel keyingi avlodlar tomonidan kashf etilishi uchun noma'lumlikda mehnat qilmadi.

U hayotligidayoq mashhur bo'lib, ko'pincha ustozi bilan bahs-munozaralarda o'z qarashlarini shakllantirgan buyuk shogirdlarni va hayratda qolgan izdoshlarni o'ziga jalb qildi, ular ham keyinchalik yulduzga aylanishdi. Konservator sifatidagi obro'siga qaramay, uning ko'plab so'l qarashdagi izdoshlari bo'lgan. Ular orasida «yosh gegelchilar» guruhi ham bor edi. Bu guruh Lyudvig Feyerbax (1804–1872) ta'siri ostida Gegelning idealistik falsafasini insonga yo'naltirilgan «materializm»ga aylantirdi.

Ranke va uning berlinlik hamkasblari 1818-yilda Gegelni sovuqqonlik bilan kutib olishdi, uning g'oyalari esa bahsli edi. Butun asr davomida muxoliflar undan iblisona ramz sifatida foydalanib, o'zlarining falsafiy qarashlarini shakllantirishdi. Bu muxoliflar orasida Syoren Kyerkegor va Artur Shopengauerdan tortib Martin Xaydegger va Bertran Rasselgacha bo'lgan mutafakkirlar bor edi. Aynan Gegel, XIX asrning boshqa arboblaridan ko'ra ko'proq, Yevropaning ikki asrlik g'arbiy bo'lmagan madaniyatlarga e'tiborsizligini va ularda ikki ma'nodagi tarixiylikning yo'qligini yakunladi. O'tmish tuyg'usining yo'qligi va insoniyat qissasining asosiy syujetida joyning yo'qligi natijada, afrikaliklar va slavyanlar kabi ba'zi Yevropa xalqlari ham tarixsiz (yozma shaklda), ham Tarix uchun ahamiyatsiz (voqealarning dialektik tarzda rivojlanishi) bo'lib qoldi. Faqat Osiyo (tanlab olingan qismi) va G'arbiy Yevropa ahamiyatga ega edi, bunda G'arbiy Yevropa Tarix yo'lining ancha ilg'or bosqichida joylashgan edi. Bu nuqtayi nazar ham yevropasentrizm va sharqshunoslikning zamonaviy va postmodernistik tanqidi uchun nishonga aylanganiga ajablanish kerak emas. Biroq adolat yuzasidan aytish kerakki, Gegelning bu nuqtayi nazarni qabul qilish sabablari ilk Yangi davr va XVIII asrda keng tarqalgan sabablardan sezilarli darajada farq qilardi, jumladan, alifbo yozuvining yo'qligi va og'zaki an'anaga haddan tashqari bog'liqlik. Gegel uchun asosiy mezon «davlatchilik» edi (bu zamonaviy «milliy davlat» tushunchasini anglatishi shart emasdi). Uningcha, faqat davlatchilik Tarixda maqom berishi va tarixni yaratishi mumkin edi. Gegelning ta'kidlashicha, aynan davlat o'z rivojlanishini qayd etish maqsadida tarixiy nasr va uning yaratilishi uchun zarur shart-sharoitlar hamda mos mazmunni ta'minlagan.

Xalq ta'siri ko'lamiga qarab baholaydigan bo'lsak, Gegelning tarix falsafasi va uning dialektik mexanizmini eng muhim tarmog'i, shubhasiz, sobiq yosh gegelchi Karl Marks (1818–1883) tomonidan amalga oshirilgan mosłashuv hisoblanadi. U ibtidoiy davrlardan feodal va kapitalistik bosqichlar orqali kommunizm va proletariatning g'alabasiga olib boruvchi iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning materialistik nazariyasini ishlab chiqdi. Marks o'zining tarix falsafasini asta-sekin «Nemis ideologiyasi» (1846) kabi dastlabki nazariy asarlarida rivojlantirdi. U siyosiy tarix deb hisoblanishi mumkin bo'lgan kamida bitta asar – «Lui Napoleonning 18 bryumeri» (1852; ba'zi nashrlarda «Lui Bonapart»)ni yozgan. Bu asar uning Gegeldan o'zlashtirilgan mashhur fikri – tarixiy voqealar

ikki marta sodir bo'lishi, birinchi marta fojia, ikkinchisi esa fars[21] shaklida kechishi haqidagi qaydning manbasidir.

Eng yangi davrda tarixning birorta nazariyasi, ayniqsa Marksning keyingi sovet, Sharqiy Yevropa va xitoylik izdoshlari orasida, tarafdorlar soni jihatidan bunday katta ta'sirga ega bo'lmagan. Marks, ham yakka o'zi, ham hamkori Fridrix Engels (1820–1895) bilan birgalikda, sermahsul va ko'p qirrali mutafakkir edi. Bu yerda uning tarixiy qarashlarini to'liq ko'rib chiqishga urinish bo'lmaydi. Uning nazariyalari hech qachon bitta asarda yaxlit tizim sifatida taqdim etilmagan, balki uning keng merosida tarqoq holda joylashgan. Qisqacha aytganda, tarixning marksistik nazariyasi quyidagicha: Insoniyat bir qator ijtimoiy bosqichlarni bosib o'tgan yoki o'tadi. Bu bosqichlar birlashishning birinchi shakli oila bo'lgan ibtidoiy holatdan boshlanib, mulkni rivojlantirish va uni ekspluatatsiya qilish orqali, so'ngra feodalizm va pirovardida kapitalizm orqali o'tib, «haqiqiy» tarix boshlanishini anglatuvchi sotsialistik davlat bilan yakunlanadi. Aniqroq aytganda, Marks to'rtta davrni ajratadi: osiyocha (bu yerda «sharq istibdodi» tushunchasi qo'llanilgan), antik, feodal va burjua davrlari. Bularning har biri iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Faqat kelgusi beshinchi bosqich boshlanganidan so'ng, ya'ni kapitalizm inqirozidan keyin, sinfsiz jamiyat vujudga keladi va tarixiy o'zgarishlarning dialektik mexanizmi, aytish mumkinki, to'xtatiladi.

Bir davrdan boshqasiga o'tish o'tgan asrda stadializm tarafdorlari taklif qilganidan farq qilmaydi, biroq ilohiylik yoki g'ayritabiiylikning har qanday qoldiq unsuri butunlay yo'q qilinadi va aynan mavjudlik emas, balki ishlab chiqarish usullari bir vaqtning o'zida ijtimoiy tuzilmani cheklaydi va tarixni oldinga siljitadi. Bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish (stadializm hech qachon to'liq tushuntira olmagan jihat) hamma joyda bir vaqtda va bir xil tezlikda sodir bo'lmaydi. Ular hatto so'zning qat'iy ma'nosida mutlaq muqarrar ham emas, chunki osiyocha davrda rivojlanish uchun turtkilar kam edi. O'zgarishlar ba'zan tashqi kuchlar ta'sirida yuz beradi. Biroq ular ko'pincha ichki ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar, ayniqsa sinfiy ziddiyatlar natijasida vujudga keladi. Marksning fikricha, bu ziddiyatlar begonalashuv, sinfiy ong va pirovardida inqilob kabi hodisalarga olib keladi, xuddi o'zgarishlar to'pponchasi tepkisini bosib yuborgandek. Gegelning «dialektikasi» g'oyalar sohasidan iqtisodiy va moddiy hayot sohasiga ko'chiriladi. Inson mavjudligining har bir bosqichi cho'qqisi ziddiyat dialektikasini hal qilish va hokimiyatni ilgari bo'ysundirilgan sinf tomonidan egallanishidir. Biroq hosil bo'lgan yangi sintez – keyingi bosqich – faqat vaqtinchalik barqarorlikdir, chunki dialektika yangidan boshlanadi. Hayotning barcha ko'zga yaqqol tashlanadigan jihatlari – siyosiy, diniy, mafkuraviy tomonlari suv sathidan ko'rinib

[21] Hazil-mutoyiba gaplarni aytishni yoki hazil-mutoyiba bilan shug'ullanishni yoqtiradigan kishiga ishora qiladi.

turgan aysbergning o'ndan biriga o'xshaydi. Ular faqat «ustqurma»ni tashkil etadi, uning tarkibi o'zi joylashgan moddiy va iqtisodiy «bazis» tomonidan oldindan belgilanadi. Bu nazariyani bayon qilish jarayonida Marks ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy tahlilga bir asrdan ortiq vaqt davomida ta'sir ko'rsatib kelayotgan bir qator asosiy tushunchalarni shakllantirdi. Ularning ba'zilari 1990-yillar boshida Sharqiy Yevropa kommunizmi qulashidan keyin ham saqlanib qoldi: qiymatning mehnat nazariyasi, dastlabki jamg'arish, sinfiy kurash va proletariat diktaturasi va boshqalar.

Germaniya, shuningdek, tarixning rivojlanishi va tarix fanining mohiyatiga oid turli xil qarashlarni o'z ichiga olgan boshqa muhim nazariyalarni ham yuzaga keltirdi. Bu nazariyalar oxir-oqibat tarix fanining tabiiy fanlardan farqini ta'kidlashga qaratildi – bu pozitsiya dastlabki tarixiy tafakkur uchun xos bo'lmagan edi. Tarixiy bilimlarni takomillashtirish mumkinligiga ishongan prussiyalik tarixchi va nazariyotchi Y.G.Droyzen o'zining «Istorika» (va uning qisqacha bayoni bo'lgan keng tarqalgan «Tarix tamoyillari ocherki») asarida tarixchining manbalarga munosabatida yanada tanqidiy yondashuvni taklif etgan. O'zining sobiq ustozi Rankening mo'tadil tanqidchisi bo'lgan Droyzen, obyektivlikka sig'inish va manbalarni tanqid qilishga urg'u berish tarixni noto'g'ri yo'nalishga olib chiqqanini ta'kidlagan. Uning «Tarixlari» tarixiy o'tmish uchun poetika (bugungi kunda adabiyot nazariyasi sifatida ma'lum) badiiy adabiyotning xayoliy olamida o'ynaydigan rolni bajarishga mo'ljallangan edi.

Bir avlod o'tgach, Vilgelm Diltey (1833–1911) tarixiy bilim tushunchasiga muhim o'zgartirish kiritdi. Dilteyning ta'kidlashicha, tarixni bayon qilish tarixiy tafakkurni nazarda tutadi, bu esa o'z navbatida tushunishning aqliy jarayonini (Verstehen) talab qiladi. Bu jarayonda voqealarning ma'nosi bizning shaxsiy ichki tajribamizdan kelib chiqishi lozim; uni bevosita manbalardan olish mumkin emas. Droyzenning faqat cheksiz takrorlanish mumkin bo'lgan tabiat olami bilan taraqqiyot imkoni mavjud bo'lgan tarix olami o'rtasidagi farqlanishi kabi, Dilteyning nuqtayi nazari ham antipozitivistik edi, biroq yanada keskinroq ifodalangan. Droyzen Verstehen, ya'ni «bilishning eng mukammal shakli» insonlar uchun tushunarli bo'lib, hali ham obyektiv voqelikni anglay oladi, deb hisoblagan. Dilteyning fikricha esa, o'tmish voqealarini fan olamiga mutlaqo qo'llab bo'lmaydigan tarzda, bizning tarixiy shaxslar bilan umumiy bo'lgan insoniy mohiyatimiz va Erlebnis («yashab o'tilgan tajriba») orqali dunyoni idrok etish qobiliyatimiz tufayli tushunish mumkin. Biz barchamiz yashayotgan tarix *Naturwissenschaften* emas, balki *Geisteswissenschaften* (gumanitar yoki «ma'naviy» fanlar)ga tegishli edi va uning usullari farqli bo'lsa-da, u tabiiy fanlar singari qat'iylikka ega bo'lgan. Diltey o'zining «Ruh haqidagi fanlarga kirish» asarida (1883) Uyg'onish davridan beri mavjud bo'lgan, tarixiy hodisalarga tabiatni o'rganishdan olingan tahlil tamoyillarini qo'llashning muammoli tendensiyasini aniqladi. Bu tendensiya tarixiy hodisalarning tabiiy hodisalardan

farqlarini yetarli darajada tan olmaslikka va oqibatda, tarixiy nazariyaning sayozlashuviga olib keldi.

Vilgelm Vindelband (1848–1915) o'z fanlarini metodologik va konseptual jihatdan tabiiy fanlardan farqlab bo'lmaydigan deb hisoblagan tarixchilarning (shu jumladan, ilk tarixchilarning) soddaligini rad etishi lozim edi. 1894-yilda Vindelband Aristotelning tarix alohida hodisalar bilan shug'ullanadi, degan qadimiy tamoyilini qayta talqin qilib, tarixni «nomotetik» yoki qonun o'rnatuvchi emas, balki «ideografik» amaliyot (noyob va yagona hodisalarni ifodalovchi) maqomiga ega ekanligini ta'kidladi. Bu farq «bilimning mazmuni»ga emas, balki faqat «tadqiqot usullari»ga taalluqli edi, chunki tarix ham, tabiatshunoslik ham «empirik fanlar»ning keng qamrovli toifasiga kirgan. Britaniyalik faylasuf Maykl Oukshott (1901–1990) o'zining «Tajriba va uning turlari» (1933) kitobida tarix va tabiiy fanlar o'rtasidagi bu farqni yanada chuqurlashtirdi. Muallif ularni voqelikni tasavvur qilishning muqobil «turlari» ekanligini va ularning usullari nafaqat turlicha, balki bir-birini istisno qilishini ta'kidladi. Shuningdek, Gegel ta'sirida bo'lgan Oukshott tarix qanday ro'y bergani va tarix qanday tushunilgani (yoki o'rganilgani) o'rtasidagi farq ma'nosiz ekanligini ta'kidladi, chunki tarixchining tajribasidan tashqarida hech qanday tarix mavjud emas – o'tmish o'z-o'zidan hech narsa emas va shunchaki «qayta tiklanishi» ham mumkin emas.

Rankega madaniy va ijtimoiy muqobillar

Bularning barchasi orasida bir savol tug'iladi: XVIII asrning insoniyat tarixiga nisbatan yondashuvi, Volterning Lyudovik XIV saltanati haqidagi madaniy qarashlari va o'tmish jamiyatlarining bosqichma-bosqich tahliliga nima bo'ldi? Dastlab, XIX asrning siyosiy va biografik masalalarga qayta e'tibor qaratishi bu yondashuvlarni Gegel ruhidagi tizimli mulohazalarga qarshi fikrlar bilan birga chetga surib qo'ygandek ko'rinadi. Ammo, bu to'la aniq emas, chunki bu asr Rankening ayrim muqobillarini (ular orasida Kont va Marks bor), davlatga yo'naltirilgan Yevropa tarixshunosligini va ularning ikkalasining ham uslubiy cheklovlarini taqdim etdi. Bu muqobillar XX va XXI asrlarda ma'rifatparvarlik g'oyalariga yo'l ochib berdi. Ranke modelining birinchi jiddiy tanqidi bir paytlar Berlinda Ranke ma'ruzalarini tinglagan, ammo hayotining ko'p qismini Bazel va Syurixda o'tkazgan shveytsariyalik tarixchi Yakob Burkxardt (1818–1897) asarlarida paydo bo'ldi. Qadimgi Yunonistonning «madaniy tarixi» kabi asarlar muallifi bo'lgan Burkxardt o'zining «Uyg'onish davrida Italiya madaniyati» kitobi bilan mashhur. Bu kitob Uyg'onish davri san'ati va madaniyatini, estetika va siyosiy hayotning o'zaro bog'liqligini (u «davlat»ni «san'at asari» deb hisoblagan) va «individualizmning» yuksalishini ajoyib tarzda o'rgangan. «Madaniyat» hali ham qayta nashr etilayotgan va Uyg'onish davri kurs-

lariga muntazam ravishda kiritilayotgan XIX asrning noyob tarixiy asarlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Unda Burkxardt, agar to‘liq ixtiro qilmagan bo‘lsa ham, *Kulturgeschichte* deb nomlanuvchi tarixiy tadqiqot shaklini amalda qo‘lladi. U Uyg‘onish davrining turli jihatlari haqidagi bir qator mulohazali esselar foydasiga an’anaviy hikoya qilishdan voz kechib, shakllanayotgan fan me’yorlariga qarshi chiqdi. Asari yaxshi qabul qilingan bo‘lsa-da (keyinchalik Burkxardtga Berlindagi Ranke kafedrasini taklif qilishdi, ammo u rad etdi), uning bu shoh asari bir necha o‘n yillar davomida noyob hodisa bo‘lib qoldi.

XIX asr o‘rtalarida yashagan buyuk fransuz qadimshunos tarixchisi Numa Deni Fyustel de Kulanj (1830–1889) boshqacha bir yondashuvni taklif etdi. U ta’sirchan olim sifatida Kontdan Maks Vebergacha bo‘lgan tarixshunoslikning sotsiologik an’anasiga mansub edi. Epistemologik ma’noda mo‘tadil pozitivist bo‘lgan Fyustel de Kulanj tarix hujjatlar orqali shak-shubhasizligi va shu bois «kuzatuv fani» ekanligiga samimiy ishonardi. U nazariya va umumlashtirishlardan qochmagan – uning shogirdi Sharl Senyobos o‘z ustozini haddan tashqari tizimli g‘oyalarga berilgan deb hisoblovchilar orasida edi. Ayni paytda, u «Qadimgi shahar» (1864) asarida yunon va rim dini, huquqi hamda institutlarini o‘rgangani bilan tanilgan bilimdon va teran tadqiqotchi edi. Biroq uning ham nazariy qurilmalari, ham bilimdonligi o‘ziga xos edi: Fyustel de Kulanj umrining oxirigacha Rankening bayon etish uslubiga ham, hatto Niburning *Altertumswissenschaft*iga ham befarq qoldi. Keyinchalik unga boshqalar ham qo‘shildi: asr oxirlariga kelib, Fransiya–Prussiya urushi fojeasidan so‘ng, nemis ta’siri tobora ko‘proq shubha uyg‘ota boshladi va Birinchi jahon urushi bu tendensiyani kuchaytirdi. Ranke seminarining sobiq fransuz tarafdori Ernest Laviss hatto fransuz tarixchilarini tegishli tarzda tayyorlashni «nemislarga qarshi kurash»ning muqobil vositasi sifatida ko‘rardi. Hatto bu vaqtda Ferdinand Lo (yoki Lot) (1866–1952) kabi yosh olimlar hali ham o‘z mamlakatlarining ta’lim tizimi nemis universitetlariga nisbatan mukammal emasligidan nolib kelishgan bo‘lsa ham.

Germaniya tarixshunosligining Ranke yo‘nalishiga qarshi ikki xil qarash bir avlod o‘tgach, bu safar Germaniyaning o‘zida paydo bo‘ldi. Birinchisi 1890-yillardagi mashhur «Methodenstreit» yoki «usul haqidagi bahs» bo‘lib, uni Karl Lamprext (1856–1915) boshlab bergan edi. Bu bahs bugungi kungacha davom etayotgan ayrim munozaralarni oldindan bashorat qilgandi. Droyzen yoki Dilteyga nisbatan pozitivizmga moyilroq bo‘lgan Lamprext «yangi» tarix zarurligini ta’kidladi. U yirikroq guruhlar o‘rniga, yetakchilar va alohida voqealarning tavsifi sifatida tushuniladigan tarixning foydaliligiga shubha bildirdi va paydo bo‘layotgan ijtimoiy fanlar, jumladan, psixologiya bilan hamkorlikka chaqirdi. Shuningdek, u madaniyat xalqning jamoaviy ruhiyatining (Volksseele) tashqi ifodasi, tarixning borishi esa uning mahsuli ekanligini ta’kidladi. Lamprext bir necha jihatdan isyonkor edi. 1895-yilda u «Historische Zeitschrift» jurnalining bo‘sh bo‘lgan muharrirlik lavozimiga da’vogarlik qilib, uni o‘ziga aloqador bo‘lgan boshqa ikkita jurnal bi-

lan birlashtirishni taklif etdi. Biroq bu lavozimga millatchi tarixchi Treychke (u bu lavozimni atigi bir yil egalladi) va bo‘lajak *Historismus* (Tarixiylik) tarixchisi Mayneke tayinlandi. Mayneke tez orada o‘zi muharrir bo‘lib oldi. Lamprext hayotlik paytida nemis tarixshunoslik doirasida chetga surib qo‘yilgan bo‘lsa-da, xorijda yuqori baholandi. Uning shogirdlari orasida keyingi avlodning yetakchi rumin tarixchisi Nikolaye Yorga (1871–1940) bor edi. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng bir qator Sharqiy Germaniya tarixchilari uni Rankening muqobili deb bilishdi. Lamprextning Shimoliy Yevropada boshqa muxlislari ham bor bo‘lib, ular ikkita o‘rta asrlar tarixchisi: belgiyalik iqtisod tarixchisi Anri Pirenn (1862–1935) va gollandiyalik madaniyat tarixchisi Yoxan Xyoyzingalar edi. Ular, o‘z navbatida, asr boshidagi g‘oyalar bilan «Annallar maktabi» va zamonaviy madaniyat tarixi kabi keyingi yo‘nalishlar o‘rtasidagi muhim bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini o‘tadilar.

Lamprext g‘oyalari va ularga qarshi bo‘lgan g‘animlik munosabati XIX asr oxiriga kelib tarix va falsafa hamda psixologiya, iqtisodiyot, antropologiya va sotsiologiya kabi bir qancha yangi, turdosh bilim sohalari – zamonaviy ijtimoiy fanlar o‘rtasidagi hal etilmagan ziddiyatlar natijasi edi. Bu qarama-qarshiliklar ko‘pincha shaxsiy raqobat va Treychke singari katta ta’sirga ega jamoat ziyolilari tomonidan qo‘zg‘atilgan antisemitizm kabi ijtimoiy xurofotlar tufayli kuchaygan. Buning to‘liq oqibatlari hozirgacha ushbu fanlar tutashgan joyda o‘rganilmoqda. Tarixiy fikrlaydigan zamondoshlar, jumladan, kelib chiqishi yahudiy bo‘lgan va umrining oxirigacha professorlik lavozimiga erisholmagan faylasuf Georg Zimmel (1858–1918), siyosiy iqtisodchi Maks Veber (1864–1920) va Fyustel de Kulanjning sobiq shogirdi, fransiyalik yahudiy Emil Dyurkgeym (1858–1917) o‘tmishni o‘rganishni sotsiologiya (Kontning bir necha o‘n yil avvalgi asarlaridagi nazariy elementlardan xoli bo‘lgan) bilan birlashtirganlar. O‘shandan beri sotsiologiya o‘zining ona fani bilan doim ham silliq bo‘lmasa-da, barqaror munosabatlarni saqlab kelmoqda. Iqtisodiyot tarixchilari ham (Marksning yordamisiz) moddiy madaniyat, sanoat va hatto mehnat tarixiga murojaat qilishgan; iqtisodchi Gustav fon Shmoller (1838–1917) tarixiy ma’lumotlarni o‘z fanining poydevori deb hisoblagan nemis iqtisod maktabini taqdim etgan. An’anaviyroq «davlat» emas, balki «jamiyat»ga qaratilgan bu g‘oyalarni qabul qilish ko‘pincha ular paydo bo‘lgan mamlakatdan tashqarida ijobiyroq kechdi. Amerikada Lamprext g‘oyalari Amerika tarixshunosligi kun tartibidan norozi bo‘lgan tarixchilar avlodida aks sado topdi va iqtisodiy tarix tez orada Britaniyada Uilyam Jeyms Eshli (1860–1927) tufayli ham, pirovardida Amerikada ham deyarli parallel fan sifatida qaror topdi. Birinchi jahon urushidan oldin va keyin Kolumbiya universitetidan Jeyms Xarvi Robinson (1863–1936) va «yangi tarixchilar» tomonidan amalga oshirilgan siyosiy tarix hukmronligiga qarshi qisqa muddatli kurash Shimoliy Amerikada 1960 va 1970-yillarda ijtimoiy tarixning rivojlanishiga yo‘l ochdi.

XIX asr oxiridagi eng katta ta'sirga ega mutafakkir, shubhasiz, Fridrix Nitshe (1844–1900) edi. U o'zining ko'p jihatdan an'anaviy gumanistik ta'limini inson tabiati, madaniyati, axloqi va tarixning o'zini lol qoldiradigan darajada qayta baholashga aylantirdi. Agar Lamprextni, bir asr oldingi Gerder singari, XIX asr oxiridagi tarixiy tafakkurning dovyurak maktab o'quvchisi deb atash mumkin bo'lsa, Nitshe mavjud maktabni yoqib yuborib, o'z g'oyasi asosida yangisini qurishga intildi. Nitshening tarix, madaniyat va bilish haqidagi qarashlari uning qattiq filologik tayyorgarligining natijasi edi (garchi bu paradoksal bo'lsa-da, u Ranke o'qigan gimnaziyada boshlangan), ammo bu uni to'rt asrlik gumanizm merosining ko'p qismini rad etuvchi nuqtayi nazarga olib keldi. Uning o'tmishga «genealogik» yondashuvi – zamonaviy axloq yoki idrok kabi hodisalarning kelib chiqish manbalarini, ularning tarixiy o'zgarishlarini izlash – XX asr oxiridagi Mishel Fuko singari mutafakkirlarga chuqur ta'sir ko'rsatdi va tarixshunoslikdagi «postmodernistik» harakat tomonidan (ba'zan noto'g'ri talqin qilingan holda) qabul qilindi. Shu sababli, uning g'oyalarini bu yerda batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Nitshe oxir-oqibat XIX asr tarixshunosligining ko'p jihatlariga qarshi chiqsa-da, u mumtoz madaniyatning muxlisi bo'lib, umuman o'tmishga befarq emas edi. Entoni K.Yensen o'zining so'nggi kitobida ko'rsatganidek, o'tmish Nitshe ijodiga butun faoliyati davomida u yoki bu tarzda singib ketgan. U Bazeldagi sobiq hamkasbi Burkxardt (keyinchalik uning konservatizmi va ommaviy madaniyatga bo'lgan nafratini qabul qilgan) va fransuz tarixchisi Ippolit Ten kabi bir qator katta zamondoshlariga tahsin o'qirdi. Garchi Nitshe o'zining filologik ma'lumotiga qarama-qarshi o'laroq, o'tmishning hech qanday tavsifi bu o'tmishni «realistik» aks ettira olmaydi, degan xulosaga kelgan bo'lsa-da, u na o'tmishning mavjudligini, na uning ishonarli tavsiflarini yaratishga urinishning qimmatini inkor etdi. U XVII asr pirronchisi ham, XX asr boshlaridagi nisbiyatchi (relyativist) ham emas edi. Aniqroq aytganda, Nitshening maqsadi tarixning o'zini yoki uning foydaliligini inkor etish emas, balki «odamlar qandaydir yagona, muhim haqiqatni ajratib olishi mumkin bo'lgan tarixiy o'tmishga bo'lgan ishonchni yo'q qilish» va o'tmishni bir tomondan XIX asr nemis akademiyasining bo'g'uvchi quruqligidan, ikkinchi tomondan esa Gegel kabi isbotlab bo'lmaydigan metafizik taxminlardan xalos etish edi.

Nitshening Tarix va tarix fani haqidagi qarashlari bir nechta yirik asarlar davomida shakllandi, ehtimol, eng yorqin tarzda u keyinchalik yoqtirmay qolgan asarida namoyon bo'ldi. Bu asar ko'pincha «Tarixning foydasi va zarari» deb ataladi, ammo uning aniqroq nomi «Tarixning hayot uchun foydasi va zarari haqida» bo'lib, 1874-yilda Nitshening «Bevaqt mulohazalar» turkumining ikkinchi qismi sifatida ilk bor nashr etilgan. Ushbu esseda Nitshe tarix taraqqiyot va tanazzul davrlarini bosib o'tishini ta'kidlaydi: ibtidoiy yovvoyilikdan boshlanib, Suqrotgacha bo'lgan tafakkur dahosi va ayniqsa Esxil fojialari bilan davom etadi, so'ngra ijodni bo'g'uvchi din va fanning ikki tomonlama zulmi ostida inqirozga yuz tutadi. Taxminan 150 yil avval Viko singari, Nitshe ham o'z davrini kelajakdagi yovvoyilik sari yo'nalgan pasayish yo'lining bir qismi deb hisoblagan. Inson yaratgan dunyoning o'zi ikki tamoyil o'rtasidagi kurashdan vujudga keladi: xaotik, ijodiy quvvatning dionischa kuchi va tartib kuchining apolloncha tamoyili. Har ikkisi ham inson hayoti uchun zarur, ammo ulardan birining ortiqchaligi zararlidir. Tarixiy bilimga kelsak, u bir vaqtning o'zida ham vosita, ham yukdir: vosita, chunki u o'tmish oldidagi burchimizni anglash va intilishimiz mumkin bo'lgan ajoyib kelajak holati mavjudligini his qilish imkonini beradi; yuk, chunki u bugungi kunimizda yashashimizga va davrimizda buyuk yutuqlarga erishishimizga to'sqinlik qilishi mumkin. Tarixni xotira bilan an'anaviy tenglashtirishga va xotirani insoniyatning ajralmas xususiyati deb hisoblashga zid ravishda, Nitshe unutishni zarurat sifatida taklif etadi, chunki busiz cheksiz shakllanish jarayonidan qochib bo'lmaydi. Yashash uchun biz atrofdagi shovqinni bosish uchun quloqchin taqqanimizdek, tanlab unutishimiz kerak; davrni tarix bilan «haddan tashqari to'yintirish» «hayot uchun dushmanlik va xavflidir». Biroq biz tarixsiz butunlay yashay olmaymiz: uning bir qismi inson mavjudligi uchun zarur va bizni cheksiz lahzada yashovchi hayvonlardan ajratib turadi (garchi ular «ma'lum darajada baxt» bilan, zerikish yoki mug'ombirliksiz yashasa-da). Tarix zaiflar uchun emas, chunki uni «faqat kuchli shaxslargina ko'tara oladi», zaifroq mavjudotlar esa u tomonidan ezib tashlanadi.

Nitshe «Tarixning hayot uchun foydasi va zarari haqida» asarida (keyingi asarlarida emas) tarixchilarni uch turga ajratib, insonning uch tomonlama mavjudligini «harakat qiluvchi va intiluvchi» «saqlovchi va hurmat qiluvchi» hamda «azob chekuvchi va ozodlik izlovchi» mavjudot sifatida aks ettiradi. Nitshe ularni monumental, antikvar va tanqidiy deb ataydi. Monumental tarixchi «buyuk shaxslar» va ularning yutuqlari haqidagi an'anaviy tarixni yozadi. U bizga buyuk ishlar o'tmishda amalga oshirilgani va yana amalga oshirilishi mumkinligini o'rgatadi. Biroq uning tegishli misollar manbai sifatidagi ahamiyati cheklangan, chunki buyuklikning hech ikki ko'rinishi bir xil emas, hatto tarixchilar ularni o'xshash qilib ko'rsatishga urinsa ham. Monumental tarix natijalarni ulug'lash uchun sabablarni e'tiborsiz qoldiradi. Antikvar shakl esa, aksincha, o'tmish tafsilotlarini tanlamay tiklaydi, har bir narsadan qadriyat va barcha narsalar o'rtasidagi aloqani izlaydi. Agar tarixning boshqa ikki shakli ustidan hukmronlik qilishiga yo'l qo'yilsa, u qotib qolish yoki mumiyolanishga olib keladi: u «hozirgi zamon yangi hayoti bilan jonlanmay va ilhomlanmay qolgan paytdan boshlab» buzila boshlaydi. Tarixning ushbu dastlabki ikki turini tasvirlashda Gvichchardini tarixiy voqealarni taqqoslashni inkor etishi va XVIII asrda ijtimoiy maqsadsiz bilimdonlikni rad etishi kabi avvalgi skeptik fikrlar oldida Nitshening qarzdorligini ko'rish mumkin. Biroq Nitshe bu dalillarni o'z o'tmishdoshlariga qaraganda mantiqiy chegaralargacha ilgari suradi.

Uchinchi shakl bo'lmish tanqidiy tarix o'tmishni bugungi kun mezoni bilan baholaydi, «uni sinchkovlik bilan o'rganib, oxir-oqibat hukm chiqaradi». Bu hukm axloqiy yoki adolat tamoyillariga emas, balki hayotning sof kuchiga, ya'ni «o'ziga to'yib-to'ymay tashna bo'lgan qorong'u harakatlantiruvchi kuch»ga asoslanadi. Tanqidiy tarix muqarrar ravishda har qanday oldingi tarix yoki jarayonni barbod etadi va o'tmishni, Nitshe afzal ko'rgan qiyosni qo'llasak, bevosita axloqiy va estetik maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lganda bir joyga jamlash mumkin bo'lgan elementlar (yoki musiqiy notalar) to'plami sifatida ko'radi. Biroq tanqidiy tarix mohiyatan yaratuvchi emas, balki vayronkor, o'tmishga nisbatan shubha bilan qarovchi kuchdir. U monumental va antikvar tarixdan xalos bo'lib, barcha an'analarni, shu jumladan, o'zi unib-o'sgan an'analarni ham yo'q qilish xavfini tug'diradi.

Bu yerda va keyingi asarlarida Nitshe Ranke tarixshunosligining soddaligini, ya'ni ishonchli manbalarga tayanish orqali obyektiv tarixshunoslik yaratish mumkinligi haqidagi ishonchni tanqid qildi. Dastlabki materiallarning noaniqligidan yaxshi xabardor bo'lgan Nitshe uchun tarixchi mohiyatan o'tmishni obyektiv tasavvur qila olmaydi, chunki u o'zi bir narsani o'rganishga undovchi qadriyatlarga ega, shuningdek, ko'pincha ongsiz ravishda uning tafakkurini ma'lum bir yo'nalishga yo'naltiruvchi motivlar va psixologik ta'sirlarga duchor bo'ladi. U o'zining so'nggi asari «Axloq genealogiyasi»da ta'kidlagan «Hokimiyatga intilish» g'oyasi, Yensenning fikricha, barcha insoniy intilishlarning eng asosiysi sifatida, hatto tarixchini o'z talqinini boshqalarnikidan ustun qo'yishga undaydi. Tarixdagi mutlaq obyektivlik, hatto u mumkin bo'lganda ham, unchalik foydali bo'lmasdi, chunki har bir shaxs faqat subyektiv individlar boshdan kechiradigan hayotga qarshi turish uchun o'ziga zarur bo'lgan narsani tarixdan erkin olishi kerak. Demak, agar o'tmishni tasvirlashda obyektivlik umuman mavjud bo'lsa, u har doim nisbiy va shartli bo'ladi. Sabab-oqibat aloqalari esa, tarixchining hikoyalaridagi voqealarni bir-biriga bog'lovchi o'sha iplar, tarixchining fikr mahsuli yoki voqealarga aslida mavjud bo'lmagan aloqalarni zo'raki bog'lashdan boshqa narsa emas. Nitshening subyektivlik tarafdori bo'lgan nuqtayi nazari, uning irratsionallikni tan olishi va professional tarixshunoslik asoslarining ko'p qismini rad etishi XIX asr oxirida Yevropa Klio ibodatxonasida hamma narsa uyg'un emasligini ko'rsatadi. Keyinchalik biz buning ba'zi oqibatlarini ko'rib chiqamiz.

Tarixshunoslik imperializmimi? Yevrosferadan tashqaridagi G'arb usullari va modellarining ta'siri

G'arbning jamoaviy imperiya tizimi qanchalik kuchli bo'lmasin, Sharqiy Osiyoning uzoq vaqtdan beri shakllangan va mustahkam o'rnashgan tarixshunosligini «zamonaviy» (ya'ni «G'arbcha») usullarga aylantirolmagan bo'lardi, agar bu mamlakatlarda islohotchilarning Yevropa amaliyotlarini qabul qilishga moyilligi,

shuningdek, bu amaliyotlarning moslashuvchanligi va xilma-xilligi bo'lmaganida. Xitoylik Lyan Sichao kabi ziyolilar o'z mamlakatlarining «zamonaviy» davrda gullab-yashnayotgan Yevropadan ortda qolgani, o'zlari esa o'tmish qafasida qolib ketganini anglaganlar. Ular an'anaviy tarix yozish usullari muammoning bir qismi deb hisoblaganlar, chunki bu usullar ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanish tarixini yoritmas va taraqqiyparvar kelajakni ilgari surmas edi. Dunyoning ba'zi qismlarida taraqqiyotning ma'rifiy tarixi o'z vatanida allaqachon obro'sizlantirilgan Gegel dialektikasi yoki Kont pozitivizmi talqini bilan qizg'in qabul qilindi va hatto keng tarqaldi. Zamonaviy Lotin Amerikasi tadqiqotchisi Allen Uoll Puerto-Riko rasmiy tarixchisi Salvador Brauning (1842–1912) 1896-yilda tarixchining maqsadi – o'z xalqining o'ziga xosligini aniqlash va e'lon qilish vositasi sifatida zamonaviy tarixiy tushunish vositalaridan foydalanish haqida aytgan so'zlaridan iqtibos keltiradi:

«Ha! Bizda tarix bor va biz kelajakka ishonch bilan va bosqichma-bosqich borishimiz uchun uni tushunishimiz kerak. Biz bu tarixni hammaga tushuntirishimiz kerak, toki bizning mintaqaviy xususiyatlarimiz ajralib tursin... hech kim bizni boshqa xalqlar bilan adashtirib yubormasin».

XX asr nuqtayi nazaridan ko'pchilik tarixchilar G'arb usullari va Yevropa janrlari g'alaba qozonganini osonlik bilan xulosalashdi, chunki Osiyo va Afrika jamiyatlarining eng ilg'or qatlamlari ularning ajralmas ustunligini tan olishgandi. Yevropalik bo'lmaganlarning o'z asarlarida bu talqinning ko'plab isbotlari mavjud, ular (hech bo'lmaganda dastlab) g'arbning tarixiy usullarini ishtiyoq bilan qabul qilishgan. Afsonalar, miflar va xatolarni o'tmish tasvirlaridan yo'q qilish va chiqarib tashlash, shuningdek, izchil rivojlanayotgan tarixni bayon etish uchun dalillarga qat'iy tanqidni qo'llash kerak edi. Klio imperiyasining kengayishi dastlab mutlaqo to'xtatib bo'lmaydigan tuyuldi. Tarixni qanday qilib yaxshiroq o'rganish va yozish haqida asrlar davomidagi tortishuvlardan so'ng, Yevropa nihoyat o'z uyida tartib o'rnatgandek ko'rindi – Ranke ilmiy amaliyotlarining paydo bo'lishi, tarixiy bilimlarning dunyoviylashuvi va uni universitetlar, jurnallar, darsliklar, ilmiy jamiyatlar va kitob sharhlarida institutsionallashuvi bilan o'tmishni o'rganishda «intizom» o'rnatdi. Agar Yevropa siyosiy jihatdan hamon umidsiz bo'lingan bo'lsa-da, hech bo'lmaganda, nozik yoriqlarni sezishga qodir bo'lmagan begonalarga u mustahkam tarixshunoslik poydevorga tayanayotgandek tuyulardi. Aslida bu masofa va til tufayli vujudga kelgan mustahkamlik va yakdillikning optik illyuziyasi[22] edi. Ushbu bobning oldingi bo'limlarida tasvirlangan G'arb tarixshunosligidagi bo'linish va farqlar Osiyo va Afrika auditoriyasi uchun yo kamroq ko'zga tashlanar, yo ehtimol, shunchaki ularning o'xshashliklaridan kamroq ahamiyatli hisoblanardi.

[22] Voqelikni noto'g'ri, yanglish idrok etish.

1947-yilda mustaqillikka erishguncha bo'lgan Hindistondagi tarixshunoslik o'zgarishi, ehtimol, imperiya «markazidan» mustamlaka «chekkasiga» tarixiy amaliyotlarni bevosita singdirish va import qilishning eng yaqqol misolidir. Bu ikki ma'noda: ham g'arblashtirishning muvaffaqiyatli jarayonini, ham keyinchalik Yevropa tarixshunoslik usullarining mustamlakachilarga qarshi ishlatilishini ko'rsatadi. Janubiy Osiyo zaminiga qadam qo'ymagan holda Hindiston tarixi haqida yozgan dastlabki mustamlakachi sharhlovchilardan biri Jeyms Mill (1773–1836) edi. Shotlandiya ta'lim tizimida shakllangan Mill, shuningdek, ingliz utilitaristi Jeremi Bentamning yaqin hamkori va mashhur Jon Styuart Millning otasi bo'lgan. 1817-yilda katta Mill o'zining eng taniqli asari – «Britaniya Hindistoni tarixi»ni nashr ettirdi. Britaniyaning Hindiston ishlariga aralashuvini tanqid qilar ekan, Mill subkontinentni bentamchilarning ijtimoiy tajribalari uchun ulkan laboratoriya deb hisoblagan; Hindistonning yaqin o'tmishi unga o'z mamlakatining zamonaviy urf-odatlari va qadriyatlarini sharhlash imkonini ham bergan. Millning, bir necha o'n yil avval filolog ser Uilyam Jons ega bo'lgan mamlakatda bo'lish tajribasi yoki Jonsning g'ayrioddiy til qobiliyati yo'qligi, uning fikricha, katta afzallik edi. Bu Hindistonda yashagan yoki uning tillarida so'zlashadiganlarga qaraganda mavzuni xolisroq va obyektivroq tahlil qilish imkonini berardi.

«Britaniya Hindistoni tarixi» nafaqat imperiya tarixshunosligining butun bir asrini vujudga keltirdi, balki mustamlakachilik siyosatiga ham bevosita ta'sir o'tkazdi. Paradoksal tarzda, aynan chuqur va original tadqiqotlarning yo'qligi uni Hindistondagi mustamlakachilikni tushuntirish uchun mukammal vositaga aylantirdi. Unda, shuningdek, islom tarixiga nisbatan hindlarning azalgi tarixiga ayanchli mensimaslik bilan munosabatda bo'lish ham aks ettirilgan edi.

Barcha bilimlarimiz tajribaga asoslanganligini hisobga olsak, kelajakni yo'naltirish uchun o'tmishni qayd etish, asosan, yozish san'atining foydali ta'sirlaridan biri hisoblanadi. Hindlar adabiyotning bu g'oyat muhim sohasidan butunlay mahrum edilar. Hindiston musulmonlari orasida tarixnavislik san'ati Osiyoning boshqa hududlariga qaraganda ancha rivojlangan edi («Britaniya Hindistoni tarixi», 1817, 1-jild, 648-bet).

Millning hind tarixchiligi yo'qligi haqidagi qarashlari na original, na noyob bo'lgan. Asrning birinchi yarmidagi eng hurmatli ingliz tarixchisi, Millning muxlislaridan biri bo'lgan Tomas Babington Makoley (1800–1859) sharq madaniyati kamchiligini uning tarixshunoslik muvaffaqiyatsizliklari bilan o'lchanishini ta'kidlagan tanish fikrni takrorladi. Masalan, u 1834-yilda sanskrit tilida yozilgan kitoblardagi barcha tarixiy ma'lumotlar eng oddiy ingliz maktab darsliklaridan ham kamroq qiymatga ega ekanligini aytdi. Makoleynning mashhur «Angliya tarixi» asari xorijdagi Britaniya mustamlakalarida o'rganiladigan asosiy matnga aylandi. Bu asar o'zining liberal imperializm islohotchilik dasturini, irq, taraqqiyot hamda oq tanli odamning o'z mustamlaka fuqarolari taqdirini «yaxshilash» burchi tushunchalariga asoslangan holda targ'ib qilardi.

Hindistonning o'tmishi haqida yozgan ko'plab mualliflar aslida tasodifiy tarixchilar edi – ular kompaniya xodimlari yoki davlat xizmatchilari bo'lib, kasbiy faoliyatlari tufayli Hindiston bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lganlar, u yerda bo'lgan-bo'lmaganliklaridan qat'iy nazar. Mill o'zi ham Ost-Indiya kompaniyasining Londondagi idorasida amaldor bo'lgan. Haqiqatan ham Hindistonga tashrif buyurganlar orasida Bombey gubernatori Mauntstyuart Elfinston (1779–1859) bor edi. U «Hindiston tarixi» (1841) asarining muallifi bo'lib, bu kitob hind ta'limida keng qo'llanilgan va Millning asariga nisbatan Hindiston o'tmishiga ancha moyil munosabatda bo'lgan. XX asr boshlarida bu yo'nalish Hindiston davlat xizmatida o'ttiz yil ishlagan dublinlik Vinsent Artur Smit (1848–1920) ijodida davom etdi. Uning «Hindistonning ilk tarixi» (1904) va «Hindistonning Oksford tarixi» (1919) asarlari Yevropadagi bir asrlik ilmiy o'zgarishlar ta'sirini aks ettiradi, shu bilan birga o'tmishni tushunish zamonaviy muammolarni hal qilishga yordam berishi mumkinligiga bo'lgan qat'iy ishonchni saqlab qoladi.

Smitning «Oksford tarixi» maktablarda mashhur darslikka aylandi. Biroq Hindiston tarixini g'arblashtirilgan tarzda yoritish faqatgina bosqinchilarning mutlaq imtiyozi emas edi. Hindlarning o'zlari ham o'z tarixlarini Yevropa andozalari asosida yozishga undaldi. 1802-yildayoq bengaliyalik olim Ramram Basu (taxminan 1751–1813-yillar) ona tilida Hindistonning g'arb uslubidagi ilk tarixini nashr etdi. Yuz yil davomida ko'plab boshqa hindlar imperiya muassasalari tomonidan jalb qilinib, o'z tarixlarini yozishga kirishdi. Ba'zilar buni hind o'zligini targ'ib qilish va Britaniya hukmronligini tanqid qilish uchun amalga oshirdi. Ular orasida romannavis Bankim Chandra Chatterdji (yoki Chottopaddxayya, 1838–1894) va shoir Rabindranat Tagor (1861–1941) bor edi. Chatterdji shunday mualliflardan biri ediki, u uchun tarixiy ma'lumotlarga asoslangan badiiy hikoyalar o'tmishni tug'ilayotgan milliy tuyg'ularga mos keladigan tarzda tasvirlash imkonini berdi. Boshqa hollarda esa u hind tarixining tuyuladigan yo'qligidan afsuslanardi. Bu kamchilik Hindistonning siyosiy uyg'onishini sekinlashtirdi va u bu bo'shliqni to'ldirish uchun jamoaviy harakatlarga, ayniqsa, hindlarning o'tmishdagi qahramonona yutuqlarini ta'kidlaydigan tarixiy asarlar yaratishga chaqirdi.

Siyosiy qarashlaridan qat'iy nazar, hind tarixchilari asosan g'arb modellari va usullariga tayanganlar. Ular yevropalik tarixchilarning intizomiy amaliyotini ham, britaniyaliklarning sivilizatsiyalashuv dasturini ham o'zlashtirib oldilar, bunda birinchisi ikkinchisini ilgari surish bilan uzviy bog'liq edi. Tarix va Tarixni g'arb nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish uchun na mustamlaka kun tartibini, na hatto Rajni (Britaniya Hindistonini) qo'llab-quvvatlash zarur edi. Sharqshunos sifatida Mill 1874-yilda «Hindistonning hind tarixshunosligini» yaratishga chaqirgan Bankim Chatterji timsolidagi o'z vorisi bilan faxrlanishi mumkin edi. Aslida, Britaniya tarixi usullarining qabul qilinishi va tarixiy darsliklarning tarqatilishining o'zi Hindistonning aynan milliychilik tuyg'usini shakllantirishga ko'maklashdi. Bu tuyg'u mintaqaviy va til farqlarini yengib o'tdi (va endi umumiy kelib chiqish haqida-

gi afsonalarga tayanmas edi) hamda oxir-oqibat mustamlaka tizimining barbod bo'lishiga olib keldi. Britaniyaliklar Hindistonda o'tmish haqida hikoya qilishning Yevropa andozalariga asoslangan va milliy davlatga yo'naltirilgan zamonaviy, to'g'ri usuli mavjudligi g'oyasini singdirdilar va shu jarayonda hind milliy o'zligini anglashni kuchaytirdilar.

Ilmiy tarix haqidagi so'nggi Viktoriya davri g'oyalari Hindistonga XX asrning birinchi choragida Britaniyada ta'lim olgan va vataniga dars berish uchun qaytib kelgan hind tarixchilari orqali kirib keldi. Qisman sanskritshunos ser R.G. Bxandarkar (1837–1925), uning o'g'li epigrafchi va numizmat D.R.Bxandarkar (1875–1950), shuningdek, Buyuk Boburiylar davri tadqiqotchisi ser Jadunath Sarkar (1870–1958) kabi texnik jihatdan salohiyatli olimlarning ta'siri tufayli g'arb tarixshunosligining institutsional apparati 1919-yilda tashkil etilgan Tarixiy yozuvlar komissiyasi va 1935-yilda asos solingan Hindiston tarix kongressidan boshlab asta-sekin chet ellarda qayta tiklandi. Tipik yevropaparast va Hindistondagi «ilmiy tarix» tarafdori bo'lgan, o'tgan asrda davlat tuzgan buyuk kishilarga qoyil qolgan Sarkar g'arb usullarini qat'iy qo'llashni milliy taraqqiyot uchun zarur deb hisoblagan va u «soxta vatanparvarlik» deb atagan narsaga qarshi chiqqan. Yaqinda uning tarjimayi hol muallifi Dipesh Chakrabarti ta'kidlaganidek, bu vaqtga kelib, muammo odamlarni tarixning muhimligiga ishontirishdan ko'ra ko'proq «ilmiy» tarixning aynan nimani anglatishi haqida qandaydir bir kelishuvga erishishdan iborat edi.

Yevropadagi tarixshunoslik tendensiyalari chet ellarda ham kuzatildi. Jumladan, Sarkar kabi yetakchi tarixchilar shug'ullangan siyosiy tarix bilan bog'liq muammolar yuzaga keldi. XIX asr oxirlarida Britaniyada iqtisodiy tarixning mustaqil fan sifatida shakllanishidagi muvaffaqiyati Hindistonda ham aks etdi. Buni Hindiston fuqarolik xizmatining sobiq amaldori Romesh Chander (yoki Chandra) Dattning (1845 yoki 1848–1909) «Hindistonning iqtisodiy tarixi» (1902–1904) asarida ko'rish mumkin. Bu asarlarning ko'pchiligi milliy, hatto mo'tadil antikolonial nuqtayi nazardan yozilgan bo'lib, 1930–1940-yillarda rivojlandi va 1947-yildan keyin keng tarqaldi. Mustaqil Hindistonning birinchi bosh vaziri Javoharla'l Neru (1889–1964) o'zining «Jahon tarixiga nazar» kitobini (1942-yilda nashr etilgan) o'n yil oldin qamoqda bo'lganida qizi Indiraga (keyinchalik Hindiston bosh vaziri) maktublar shaklida yozgan. Hindistonda asl matnlarning tanqidiy nashrlarini chop etish XIX asrdagi Yevropadagi kabi o'tmishni milliylashtirishda muhim rol o'ynadi. 1947-yilda mustaqillikka erishgandan so'ng Ramesh Chandra Majumdar (1888–1980) «Hind xalqi tarixi va madaniyati»ning (11 jildli, 1951–1977) yaratilishiga rahbarlik qildi. Mustamlakachilarga xizmat qilgan tarix Hindistonning siyosiy elitasi uchun ozodlik vositasiga aylandi, biroq ularning hukmronligi ostidagi ulkan «qaram» aholi uchun hali bunday emas edi.

Yevropalik mustamlakachilar (Hindistonda bo'lgani kabi, noto'g'ri ravishda) tarixiy adabiyotga kambag'al deb qaragan yana bir yirik mintaqa Afrika edi. Tarix-

ni zamonaviy bayon qilish u yerda birinchi marta XIX asr oxirlarida paydo bo'ldi, ya'ni Yevropada qaror topganidan ko'p o'tmay. Dastlab, bu asosan mustamlakachilar, ayniqsa, afrikalik o'quvchilarni nasroniylik va Yevropa o'tmishi bilan birlashtirmoqchi bo'lgan missionerlarning ishi edi. O'sha paytda mahalliy aholidan e'tibordan chetda qolgan ba'zi ajoyib istisnolar ham bor edi. Masalan, Serra-Leonedagi ozod qilingan qulning o'g'li, yoruba Samuel Jonson (1846–1901) Nigeriyaga ota-onasi uyiga missioner sifatida qaytgan edi. Ksenofon kabi klassik tarixchilarning kuchli ta'sirida bo'lgan Jonson «Yoruba tarixi»ni yozdi (vafotidan so'ng 1921-yilda nashr etilgan). U asosan Yorubalendning og'zaki tarixiy hikoyalari (itan) va guvohlarning ma'lumotlariga, shuningdek, mustamlaka hujjatlariga asoslangan edi. Jonsonning maqsadi, kitobining boshida aytganidek, «vatanimiz tarixi, ayniqsa oqsoqollarimiz hayotdan ko'z yumayotgan paytda unutilmasligi» edi. Bu asarlarning barchasi etnik mavzularga qaratilgan, ya'ni ma'lum bir qabilaning o'tmishini tiklash va hikoya qilishga bag'ishlangan edi. Bu tarixchilarning aksariyatining ruhoniy karyerasi kuchli xristianlik va islohotchilik ta'sirini ta'minlagan. Tanganika (hozirgi Tanzaniyaning bir qismi) kabi nemislar tomonidan mustamlaka qilingan hududlarda suahili tilidagi tarixiy asarlar XX asr boshlarida paydo bo'la boshladi. Ulardan biri Abdulloh bin Hamadi al-Ajamiyning «Kilindi solnomasi» (taxminan 1835–1912-yillar) edi. Bu asar 1904 yilda tuzilgan bo'lib, XIX asrda ushbu hududda hukmronlik qilgan sulola haqida keng ma'lumot beradi. U og'zaki an'analarga va muallifning yaqin o'tmishdagi voqealar haqidagi shaxsiy xotiralariga asoslangan edi.

Afrika tarixshunosligining g'arblashuv jarayonini zamonaviy Nigeriyaning Benin shahridan bo'lgan Uvadie Jeykob Egarevbaning (1893–1981) uzoq hayoti va faoliyati yaxshi tasvirlaydi, uning umri mazkur bobning xronologik chegaralaridan ancha uzoqqa cho'zilgan. Yoruba hududida savdogar ota-onasi bilan sayohat qilib ta'lim olgan Egarevba tez orada to'laqonli adabiy faoliyat olib borish uchun tijoratni tark etdi. O'zining o'ttizdan ortiq tarixiy va adabiy asarlaridan eng mashhuri bo'lgan «Beninning qisqacha tarixi»da Egarevba Benin yo'lboshchilari va «saroy tarixchilari», jumladan Benin qirollari ro'yxati uchun mas'ul bo'lganlar bilan aloqalaridan foydalandi hamda xalqining an'analarini kelajakda saqlab qolish ularni yozib olish va hujjatlashtirishga bog'liq ekaniga ishonch hosil qildi. U 1933-yilda «Qisqacha tarix»ni edo tilida nashr etdi va keyingi yili uni tezda ingliz tiliga tarjima qildi. Asar shunchalik mashhur bo'ldiki, keyingi o'n yilliklarda uning bir nechta nashrlari chop etildi. Biroq yaqinda o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, uning dastlabki og'zaki manbalarini tez orada g'arb matnlarining asta-sekin qo'shilishi siqib chiqardi. Bu esa Egarevbani o'zining ko'plab dastlabki materiallarini tushirib qoldirib yoki buzib, ziddiyatli hikoyalarni yagona rivoyatga moslashtirishga majbur qildi.

Hindiston va Afrika kabi mustamlaka hududlarga Yevropa usullari va yondashuvlarining olib kirilishi va joriy etilishi ko'pincha tarixiy bilimlar va yozuvlar-

ning qadimiy shakllarini chetga surib qo'yish yoki butunlay yo'q qilish hisobiga amalga oshirilgan. Bu jarayon ilgari ilk yangi Amerikada kuzatilgan bo'lib, endi esa keng miqyosda (ommaviy kitob bosish yordamida) takrorlanib, Janubiy Afrika, Kanada va Avstralaziyaning «ko'chib kelganlar jamiyatlari»da aborigenlar merosi va ularning o'tmishi hisobiga rivojlandi. Janubi-sharqiy Osiyoda esa Yevropa modellariga asoslangan tarixshunoslik janrlarining tanlanishi sekinroq kechdi. Buning sababi ehtimol mintaqadagi ko'plab tillar va dinlar (islom, buddaviylik va hinduizm) bo'lishi mumkin, biroq, Hindistonda bunday holat kuzatilmagan. Eng to'g'ri sabab mintaqaning turli qirolliklarining geografik joylashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin: ular yo Hindiston va Xitoy chegaralarida (masalan, Vyetnam, Malayya, Tailand, Birma, Kambodja), yoki arxipelaglarda (Indoneziya, Filippin va Janubiy dengiz orollari) joylashgan edi. XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida janubi-sharqiy Osiyoning ba'zi hududlaridagi Yevropa ma'murlari o'z vatandoshlarini yangi mustamlakalar tarixi bilan tanishtirdilar. Shu bilan birga, ular manba sifatida foydalanishga majbur bo'lgan mahalliy xalqlar tarixini ekspluatatsiya qilish va marginallashtirish jarayonini asta-sekin boshladilar. Hindistondagi kabi, mahalliy elita oxir-oqibat G'arb uslublaridan foydalanishga jalb qilindi. Yevropa tarixiy amaliyotining tarqalishi uchun imperiya bosqini o'ta zarur emas edi. Mustamlaka bo'lmagan, monarxiya Tailandda (Siam) tarixiy fikrlovchi Chakri sulolasidan bo'lgan qirol Rama IV (yoki Mongkut, 1851–1868-yillarda hukmronlik qilgan) Ayuttxayya yilnomalarining yakuniy nashriga ruxsat bergan bo'lsa-da, G'arbning zamonaviy tarixi va maktab darsliklari 1920-yillargacha jiddiy ravishda paydo bo'lmadi. Biroq kitob bosishning joriy etilishi tarixiy asarlarning, shu jumladan, ko'plab xorijiy asarlarning Tailand olimlari orasida tarqalishini kengaytirdi. Royalist-milliychi tarixshunoslik an'anasiga Mongkutning kenja o'g'li, shahzoda Damrong Ratchanubab yoki Rachanuphap (1862–1943) asos soldi. U siyosatchi va ta'lim islohotchisi bo'lib, nafaqaga chiqqach tarixga murojaat qilgan edi. Ranke va umuman G'arb fanining muxlisi bo'lgan Damrong o'z tarixiy asarlarida manbashunoslik tanqididan foydalanishni o'zida mujassamlashtirgan, shu bilan birga pxongsavadan deb nomlangan qadimgi, o'ziga xos tay tarixnavisligining sulolaviy yo'nalishini saqlab qolgan. Damrong «Prachum pxongsavadan» («Tarixlar (hikoyalar, qissalar) to'plami») nomli keng ko'lamli tarixlar (hikoyalar, qissalar) seriyasini nashr etish uchun mas'ul edi. Bu seriya «Monumenta Germaniae Historica» yoki Britaniyaning o'rta asr yilnomalarining «Rolls Series» kabi ulkan Yevropa tarixiy-matniy seriyalarining tay tilidagi ekvivalenti edi.

XIX asrda G'arb davlatlari va Usmonli imperiyasi ta'sir doirasi uchun raqobatlashgan Yaqin Sharqda ham shunga o'xshash tarixshunoslik g'arblashuvi jarayoni kuzatilgan. Yussef M.Chueri arab tarixshunosligi bo'yicha tadqiqotlarida ko'rsatganidek, asr o'rtalari va oxirlariga kelib islom dunyosining ham arab, ham arab bo'lmagan qismlaridagi ziyolilar milliy o'tmishni aniqlashga qaratilgan tarixlarni yoza boshladilar. Bu tarixlar endi islomgacha bo'lgan davrlarni ham qamrab

olardi. Muhammad Tavakoli-Targ'i ta'kidlaganidek, XIX asr eronlik tarixchilar musulmoncha ta'sirga uchragan an'anaviy tarixchilik shakllarini rad etib, taraqqiyot va muntazam rivojlanishni ta'kidlovchi tavsiflarni afzal ko'rdilar. Yevropaning sezilarli taraqqiyotidan ta'sirlangan holda, ular o'z mamlakatlarining qoloqligida arablar va islomni aybladilar. Ular mahalliy islomgacha bo'lgan adabiyot hamda G'arbning «Sharq» madaniyatini tanqid qilishi asosida Forsni islom dunyosi emas, balki Yevropa bilan bog'laydigan milliychilik o'tmishini yaratdilar. Ma'lum ma'noda, ular o'z o'tmishlarini o'zlari sharqlashtirganligi haqida gapirish mumkin.

Eski panislomiy madaniy va diniy turtkilar yangi arab va arab bo'lmagan milliychilikning ahamiyati bilan barobar muhim bo'lib qoldi: Yaqin Sharqning turli dinlarga mansub xalqlari G'arb davlatlari bilan yonma-yon yashash muammosiga duch keldi. G'arb fani va texnologiyalari ta'sirida shakllangan zamonaviy islom tafakkuri ham Afg'oniston tarixi muallifi Said Jamoliddin al-Afg'oniy (1838–1897) singari islohotchi faollar qo'lida rivojlana boshladi. Tarixchilarning ijtimoiy kelib chiqishi va qiziqishlari ham oldingi davrlardan keskin farq qilardi. Yevropaning kirib kelishi bilan musulmon dunyosida asrlar davomida tarixni bayon qilishga ta'sir ko'rsatgan, ko'pchiligi nafaqat tarixchilar, balki ko'p qirrali olimlar va ilmiy mutafakkirlar bo'lgan o'qimishli diniy arboblarning transmilliy hamjamiyati – «ulamolar» – tanazzulga yuz tutdi. Ularning o'rnini «burjua» sinfining vakillari (shifokorlar, huquqshunoslar, jurnalistlar) egalladi. Ular ko'pincha G'arbga juda moyil bo'lib, tarixga o'rta asrlardan meros qolgan qarashni din xizmatkori sifatida emas, balki adab yoki nafis adabiyot sohasi sifatida qabul qilgandilar. Bu davrda tarixiy manbalarni nashr etishga urinishlar bo'ldi va tarixiy qiziqishlarni o'zida mujassam etgan bir nechta ilmiy jamiyatlar tashkil etildi.

Misr o'rganish uchun yaxshi namuna bo'la oladi. U yerda Abdurrahmon al-Jabarti (1753–1825) o'zining Napoleonning Misrni bosib olishi (1798–1801) haqidagi «Fransuz davlatini yo'q qilishdagi xudojo'ylik namoyishi» (taxminan 1801-yilda yozilgan) nomli fransuzlarga qarshi asari va XVII asr oxiridan XIX asr boshlarigacha bo'lgan voqealarning keng qamrovli tarixiy tavsifi bilan keyingi tendensiyalarni oldindan bashorat qilgan. Al-Jabartining asarlari Usmonli Misrida tarixiy adabiyotlar nisbatan kam va umuman past sifatli bo'lgan uzoq turg'unlik davrining oxirida paydo bo'ldi, ammo tez orada boshqa tarixchilar ham maydonga chiqdi. Biroq bu tarixshunoslikka asos bo'lgan siyosiy vaziyat XIX asr boshlarida tezda o'zgardi. Bu davrda o'sib borayotgan arab milliychiligi tanazzulga yuz tutayotgan Usmonli imperiyasi orqali nomigagina ifodalangan musulmon birligiga qarshi chiqa boshladi. Bunday sharoitda Usmonli imperiyasi yevropaliklardan ko'ra ko'proq yoqimsiz raqibga aylandi.

Yana bir misrlik, Rifoa Tahtaviy (1801–1873) Parijda besh yil yashaganidan so'ng, zamonaviy Yevropa tarixshunosligi arab tilidagi dunyoga kirib kelishiga

asosiy vositachi bo'ldi. U ma'rifatparvarlik davrining bir qancha asarlarini, jumladan, Volterning «Karl XII» va Robertsonning «Karl V» asarlarini arab tiliga tarjima qilgan yoki tarjimaga rahbarlik qilgan. Tahtaviy, shuningdek, zamonaviy va klassik islom tarixiy shakllarining uyg'unligini aks ettiruvchi asarida (1868–1869) qadimgi Misr tarixini bayon etgan. U Ibn Xaldun (uning «Muqaddima»sini Tahtaviy 1857-yilda nashrga tayyorlagan) kabi mualliflar va hadislarda bayon etilgan islom tarixshunosligining ba'zi qadimiy qadriyatlarini ta'kidlashda davom etgan. Garchi Tahtaviy Misr tarixida islomning rolini tan olgan bo'lsa-da, uning asarida mamlakat qadimgi davrdan to hozirgi kungacha uzluksiz mavjud bo'lgan alohida milliy birlik sifatida ko'rib chiqilgan, Misrni jahon sivilizatsiyasi va ilm-fani markazi sifatida ulug'lagan (xuddi zamonaviy yunon tarixchilari qadimgi Ellada bilan o'z vorisligini himoya qilganidek). Uning tarixni insoniy va muqaddas sohalarga ajratishi, shuningdek, birinchisini qadimgi va zamonaviy davrlarga bo'lishi (kebelgilarini yaqqol namoyish etadi.

Tahtaviy 1870-yillarga kelib tarixni muntazam o'z ichiga olgan Misr maktab dasturini isloh qilishda muhim rol o'ynadi. XX asr boshlarida universitetlar tashkil etilib, ular bilan birga tarix va boshqa gumanitar hamda tabiiy fanlar bo'yicha olimlarni akademik tayyorlash boshlandi. Akademik tarixshunoslik Usmoniylardan keyingi davrda, 1920-yillardan boshlab, dastlab Shimoliy Amerika va Yevropada ta'lim olgan olimlar qo'lida asta-sekin shakllana boshladi. Bu jarayon G'arb uslubidagi akademik tarixning islom dunyosidagi ko'p asrlik tarixshunoslik an'analaridan ustunligini kengaytirdi. Shofiq Gurbal (1894–1961) Yevropada tahsil olgan va o'z tadqiqotlarida Yevropa manbalaridan foydalangan Misr tarixchilari guruhiga mansub edi. Bu guruhga Sorbonnada ta'lim olgan Muhammad Sabri (1890–1978) ham kirardi. Gurbal Angliyada, avval Liverpulda, keyin esa Londondagi Tarixiy tadqiqotlar institutida o'qigan. U yerda yosh Arnold J.Toynbi rahbarligida magistrlik darajasini olish uchun bo'lajak kitobining bir qismini taqdim etgan. G'arb uslubiy matnlari Yaqin Sharqda ham mashhurlikka erishdi, biroq bu jarayon birmuncha kechikib yuz berdi. Natijada, Yevropada allaqachon eskirgan g'oyalar tarqala boshladi. Masalan, Suriya tarixchisi Asad Rustum (1897–1965) 1939-yilda G'arb tarixiy usuliga oid qo'llanmani arab tilida nashr etdi. Bu qo'llanma asosan mashhur Langlua va Senyobos darsligidan olingan bo'lib, uning ta'siri o'sha paytda Fransiyada allaqachon pasayib borayotgan edi.

Milliychilik va dunyoviy tendensiyalar arab bo'lmagan islom olamida ham sezilgan bo'lsa-da, hech qayerda ular islom imperiyasining poytaxti – Usmonli Turkiyasidagidek kuchli bo'lmagan. Bu yerda XVIII asr va XIX asr boshlarida tarixnavislikka oid qadimiy an'analar saqlanib qolgan edi. Ushbu davrda hamon rasmiy tarixchilar tayinlanar, matbuot va savodxonlikning keng tarqalishi esa jamoatchilikda tarixiy asarlarga qiziqish uyg'otardi. 1800-yillarning o'rtalarigacha saroy solnomachilari yoki marhamat izlovchilar ustunlik qilgan, haqiqiy mustaqil

tarixshunoslik esa kamdan kam uchrar edi. O'sha davrning mashhur tarixchisi Ahmad Javdat Posho (1822–1895) 1774–1826-yillardagi imperiya voqealarining o'n ikki jildlik tarixini yaratish uchun o'ttiz yil umrini sarfladi. Asarning dastlabki qismlari unga rasmiy tarixchi lavozimini keltirdi. Usmonli dunyosining qolgan qismida bo'lgani kabi, bu davr o'tish davri edi: g'arb tillari va adabiyotini o'rganish bilan bir qatorda. Yevropa madaniyati va uning tarixshunosligiga qiziqish ortib bordi. Yangi janrlar, jumladan, mahalliy mashhurlarning shunchaki tarjimayi holi bo'lmagan xotiralar va mahalliy tarixlar paydo bo'ldi. Tarixning sfragistika, epigrafika va numizmatika kabi «Yordamchi fanlari» XIX asrning ikkinchi yarmida shakllanib, Istanbul universiteti (1924) hozirgi ko'rinishida qayta tashkil etilgandan so'ng g'arbcha akademik ta'lim uslubi joriy etildi. Birinchi jahon urushi oxirida imperiya parchalangach, Yevropa tarixini yaxshi bilgan yangi turk davlatining rahbari Mustafo Kamol Otaturk (1881–1938) sobiq Usmonli tarix jamiyatini 1931-yilda Turkiya tarix jamiyati sifatida qayta tikladi. 1935-yilda Otaturk Anqarada yosh olimlar ta'lim olishi uchun g'arbona akademik muassasa yaratish maqsadida til, tarix va geografiya fakultetini tashkil etdi. U milliy nuqtayi nazardan tarixnavislikni faol qo'llab-quvvatladi, zolim, zaif va sharqona tasvirlangan Usmonlilar haqidagi eski qarashlarni turk millati va uning Yevropa o'tmishini ulug'lovchi «Turk tarixiy tezisi» (Türk Tarih Tezi) bilan almashtirishga intildi. Bu g'oya o'rta asrlarda turklar tomonidan Anadoluni zabt etish bilan chambarchas bog'liq edi. Otaturk bu chegaralardan tashqaridagi har qanday «panturkiy» imperiya sarguzashtlaridan voz kechishni istardi. U turklarni «oq» Yevropa va Markaziy Osiyo bilan bog'ladi, chunki bu hududlar butun sivilizatsiyaning kelib chiqish maskani deb hisoblangan, «sariq» Sharqiy Osiyo emas. (Bu eslatma shuni ko'rsatadiki, tarixga irqiy nuqtayi nazardan yondashish faqat G'arb imperializmining xususiyati bo'lmagan). 1931-yilda Turkiya tarixiy tadqiqotlar qo'mitasi tuzildi va keyingi yili «Türk Tarih Tezi» Turkiya davlatining rasmiy mafkurasi deb e'lon qilindi. Respublika davrining tarixchilari avvalgi ikki asrdagi inqirozga yuz tutgan imperiyaga xayrixoh bo'lmasalar-da, XIII–XVII asrlar o'rtasidagi Usmonlilar saltanatining gullab-yashnagan davri yutuqlarini olqishladilar. Zamonaviy turk akademik tarixshunosligining asoschisi Mehmet Fuat Kyopryulu (1890–1966) bu qarashni 1930-yillarda Sorbonna universitetidagi ma'ruzalar turkumida shakllantirdi. Bu ma'ruzalar tez orada fransuz va turk tillarida «Usmonli imperiyasining kelib chiqishi» nomi bilan nashr etildi (inglizcha nashri 1992-yilda chiqdi). Uning avlodidagi turk tarixchilarining vazifasi – afsonalarni haqiqatdan ajratish hamda etnik, diniy va boshqa omillarni muvozanatga keltirish – XIX asr boshidagi romantik milliy tarixshunoslikni va yanada ilgariroq Uyg'onish davrining milliy kelib chiqish haqidagi bahslarini eslatadi. Biroq endi bu masalalarga zamonaviy fan usullari yordamida yondashilmoqda.

Ushbu kitob davomida Sharqiy Osiyo bizga tarixshunoslik an'anasining eng uzoq davom etgan namunasini, ya'ni Yevropadan farqli va alohida bo'lgan an'a-

nalar majmuasini taqdim etdi. Bu an'analar, ayrim holatlarni hisobga olmaganda, Yevropa bilan o'zaro ta'sirda emas, balki unga parallel ravishda rivojlandi. Bunday alohida rivojlanish XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yakuniga yetdi. Bu yerda biz Yaponiya orol imperiyasini uning yirik qo'shnisi Xitoydan keyin ko'rib chiqish amaliyotidan voz kechishimiz lozim, chunki Yaponiya modernizatsiya va G'arb ta'siriga Xitoydan bir avlod oldin yuz burdi va Xitoydan farqli o'laroq, bu maqsadga erishish uchun imperiyani ag'darish talab qilinmadi. Tokugava davrida uzoq vaqt G'arb uchun yopiq bo'lgan Yaponiya 1868-yilgi Meydzi tiklanishidan oldingi va keyingi yillarda xalqaro ta'sirga ochildi. Bu esa qo'g'irchoq imperatorlar nomidan ketma-ket bakufularning deyarli yetti asrlik boshqaruviga chek qo'ydi. Meydzi tiklanishi o'tmish bilan, shu jumladan, ko'p o'tmay eski tuzumning asosini tashkil etgan tarixshunoslik amaliyotlari bilan keskin uzilishni belgiladi.

Tarixni yozishni institutsionallashtirish bo'yicha dastlabki urinishlarga qaramay, Olti milliy tarix namunasidagi yangi tarixni yaratishga qaratilgan «Nihon hennenshi» («Buyuk Yaponiya xronologik tarixi»)ni tuzish urinishi muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Endi tarixni bayon qilishning eski shakllarini qayta tiklash yoki qadimgi o'tmishdoshlari kabi institutlarni modellashtirishning imkoni yo'q edi. Buning asosiy sababi shundaki, Tiklanish arxitektorlarining bosh maqsadi syogunlar ikki asrlik izolyatsionizm davomida erisha olmagan narsani amalga oshirish bo'ldi: yaqqol ustun mavqega ega bo'lgan G'arbning muqarrar ishtirokini boshqarish va yaponlarning o'ziga xosligini yo'qotmagan holda yevropamarkazlashgan homiylik qilish (mustaqil tarixni yozish davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash, shuningdek, manbalarni saqlash va nashr etishdan farqli o'laroq) dunyoning ko'plab mamlakatlarida eskirgan amaliyot bo'lib, islohot qilingan tarixshunoslik uchun namuna bo'lishi kerak bo'lgan Yevropa mamlakatlarida ham hurmatga sazovor bo'lmay qolgan edi. U yerda universitetlar birinchi o'ringa chiqdi. Tiklanishdan ko'p o'tmay tashkil etilgan qisqa muddatli Tarixshunoslik byurosi 1888-yilda Tokio imperatorlik universitetiga o'tkazildi va 1889-yilda u yerda Yaponiya tarixi bo'limi tashkil etildi.

O'tmishni tasvirlashning mahalliy modellaridan, ularning xitoycha usullari va manbalaridan voz kechish va G'arbga yuzlanish orqali yechim topildi. 1878-yildayoq yosh amaldor (keyinchalik nufuzli siyosatchi) Suematsu Kentyo (1855–1920) fransuz va ingliz tarixshunosligini o'rganish uchun Londonga yuborildi. Uning xatlari Fukididdan Klarendon orqali Gizogacha bo'lgan siyosiy tarixning klassik an'analariga kuchli ehtiromini va Baklning pozitivistik yondashuviga samimiy hurmatini namoyish qildi. O'n yil ichida Tarixshunoslik boshqarmasi direktori Sigeno Yasutsugu (1827–1910) Rankening uzoq shogirdlaridan biri, nemis yahudiysi Lyudvig Rissni (1861–1928) 1887-yilda Tokio imperatorlik universitetida tarix bo'yicha birinchi professor sifatida Yaponiyaga taklif qildi. Riss bu lavozimni 1902-yilgacha egallab turdi va shu vaqt davomida keyingi avlod yapon tarix-

chi professorlarining ko'pchiligini o'qitdi. Tez orada Tarixshunoslik boshqarmasi yordamchi tadqiqot instituti sifatida universitetga o'tkazildi va Kume Kunitake, Sigeno va boshqa tarixchilar rasman professor etib tayinlandi. Yaponiya tarixi 1889-yilda alohida fakultet faniga aylandi va 1904-yilda o'z kafedrasiga ega bo'ldi. Shu bilan birga, Aleksis de Tokvil, Bakl, Spenser va Gizoni o'qigan Fukudzava Yukiti (1835–1901) kabi islohotchi va umuman g'arbparast olimlar G'arbning ustunligini va Yaponiyaning asrlar davomidagi izolyatsiyadan so'ng qolgan dunyoga yetib olish zarurligini ta'kidlagan sivilizatsiya nazariyasini ishlab chiqdilar.

Biroq Yevropadagi kabi, akademik tarixshunoslikning qadr-qimmatini hamma ham tan olmadi. Yamadzi Aydzan (1864–1917) mustaqil va mashhur tarixchi bo'lib, Tokio imperatorlik universitetidagi ilm-fanning samarasizligini va – Nitshe aks sadosinimi – «o'lik tarix»ni keskin tanqid qildi. U hukumat qo'llab-quvvatlaydigan hujjatlarni tanqid qilish va faktlarni tekshirishga urg'u berishdan ko'ra, keng qamrovli mavzularni o'z ichiga olgan hikoyalar yozishni yoqladi. Yamadzi o'zining tarix turini davlat ko'magida yaratilganidan farqlash uchun «minkan sigaku» yoki «xususiy tarix fani» atamasini kiritdi. Bundan tashqari, Rissning yapon do'stlari himoya qilgan manbalarni tanqid qilish natijasida yuzaga kelgan ilmiy izlanishlar, ayniqsa, konservativ milliychilar, Motoori Norinaganing izdoshlari orasida har doim ham ma'qullanmadi. Ular tarixshunoslikda ijtimoiy va axloqiy vazifa an'anasini hamda qadimgi an'analarning tom ma'nodagi ishonchliligini saqlashga qat'iy qaror qilgan edilar. Sigenoning o'zini (u 1889-yilda tashkil etilgan Tarix jamiyatining prezidenti ham edi) «Tayxeyki» kabi eng hurmatli o'rta asr yapon tarixiy asarlarining ishonchliligi va uning ba'zi qahramonlarining tarixiyligiga o'xshash an'anaviy haqiqatlarga hujum qilgani uchun nafrat bilan «Doktor Yo'q qiluvchi» deb atashdi. Uning hamkasbi Kume Kunitake (1839–1931) 1892-yilda Yaponiyaning asosiy afsonalaridan birining tarixiyligiga putur yetkazish uchun ilmiy usullardan foydalangani tufayli iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. 1911-yilda darsliklar atrofidagi ziddiyatlar akademik hamda maktab tarixini (agar eskiroq atamadan foydalanilsa, «amaliy» tarix) Yaponiyada hozirgi kungacha davom etayotgan turli yo'nalishlarga ajratib yubordi. 1942-yilda tarixchi Suda Sokiti deyarli o'ttiz yil oldin qadimgi imperatorlik saroyi haqida nashr etgan asarida hali ham hurmatga sazovor bo'lgan «Kodziki» milliy mifologiyasiga putur yetkazgani uchun tanqid qilindi. Uning imperator Jimmu (Dzimmu) va uning yaqin vorislari tarixiyligiga shubhalari 1940 yilda asos soluvchi imperatorning 2600 yilligini milliy bayramlar bilan nishonlagan tajovuzkor militaristik davlatda mutlaqo qabul qilinmas edi.

Yapon tajribasi G'arb tarixshunosligiga Sharqiy Osiyoning qolgan qismiga kirib borish imkoniyatini bergan bo'lardi. Koreyada bu hodisa 1910-yildan 1945-yilgacha bo'lgan yapon istilosi davrida o'zining cho'qqisiga yetdi. Bu davrda imperializmning Osiyo ichkarisidagi voqeasi koreys sulolalari tarixshunosligining uzoq zanjirini uzib qo'ydi va taraqqiyparvar ruhda yozilgan, milliylikka yo'nal-

tirilgan tarix uchun zamonaviy vositalarni joriy etdi. Biroq Sharqiy Osiyo tarixshunosligidagi eng keskin o'zgarishlar konfutsiychilik beshigida – Sin sulolasi va imperiyaning so'nggi o'n yilliklarida sodir bo'ldi. Oldingi bobda ta'kidlanganidek, XVII asr oxiri va XVIII asrda tarixiy tadqiqot usullari, ayniqsa, filologiyaga yo'naltirilgan olimlarning yuqori darajada empirik tadqiqotlari sezilarli ravishda rivojlandi. Bundan tashqari, XIX asr boshiga kelib, xitoylik tarixchilar o'tmishni asosan sulolalar bo'yicha tashkil etishdan voz kechish yoki hech bo'lmaganda chekinish mumkin, degan fikrga moyil bo'la boshladilar. Ular standart tarixlar modeliga muqobil variantlar asrlar davomida xususiy va rasmiy tarixshunoslikning turli janrlarida mavjud bo'lganini bilardilar. Yigirma ikki asrlik imperiyaning to'satdan qulashi ortidagi vaziyatni tushunish, dunyo sivilizatsiyalari orasida ehtimol eng mustaqil bo'lgan xitoyliklar (ularning tashqi kengayishi va buddizm kabi chet el dinlarini kiritish davrlarini hisobga olmaganda) XIX asr oxirida nima uchun to'satdan G'arb tarixshunoslik amaliyotini qabul qila boshlaganlarini anglash uchun muhimdir. Bu ikki karra muhim, chunki Kan Yuvey (1858–1927) va filolog Fu Sinyen (1896–1950) kabi tarixchilar, shuningdek, Lyan Sichao (1873–1929) singari tarixiy fikrlaydigan ijtimoiy nazariyotchilar ham ijtimoiy islohotlar yoki hatto inqilob harakatlarining ilg'orlari bo'lganlar.

XIX asr davomida G'arb asarlari Xitoyga ko'proq kirib keldi va 1839-yilda Guanchjou shahrida tarjima byurosi tashkil etildi. Natijada Yevropaning siyosiy falsafasi va tarixiga oid asosiy matnlar hammabop bo'ldi. Ammo G'arb tarixshunosligi dastlab bevosita Yevropadan emas, balki bilvosita, Yaponiya orqali o'zlashtirildi. Xitoyning orollik qo'shnisi modernizatsiya yo'lida undan ancha ilgarilab ketgan edi va uning so'nggi yutuqlari dastlab asr oxiridagi xitoyliklar uchun Yevropa davlatlarining muvaffaqiyatlaridan ko'ra ko'proq xavotirli tuyuldi. 1894-95 yillarda Yaponiya asosan Koreya ustidan nazorat uchun olib borilgan Xitoy–Yaponiya urushida Xitoyni mag'lub etdi. 1905-yilda esa yaponlar modernizatsiya (gendayka) orqali Sharq muvaffaqiyatining yanada yorqin namunasini namoyish etib, zaiflashib borayotgan boshqa imperiya – chor Rossiyasi ustidan hayratlanarli g'alabani qo'lga kiritdilar.

Xitoy tarixiy tafakkuri azaldan tarixni tartib va tartibsizlikning galma-gal almashlanib kelishi, bu davrda ayrim sulolalarning yuksalishi va qulashi haqidagi davriy qarashlarga moyil bo'lib kelgan. Tez siyosiy o'zgarishlar va takrorlanuvchi inqiroz tuyg'usi sharoitida tarixchilar o'tmishni bir qator davrlar davomida muntazam rivojlanish sifatida tushuntirishga va o'z mamlakatini «Tyancya» («hammasi samo ostida») sifatida emas, balki vaqt va makonda cheklangan milliy davlat (gujid) sifatida anglashga murojaat qildilar.

Bu davrda tarixchilarni uch guruhga: an'anaviy konfutsiychilar, liberal-millatchilar va ulardan biroz keyin paydo bo'lgan marksistlarga ajratish mumkin. Sin sulolasi hukmronligining so'nggi yillarida milliychilar guruhi «Milliy mohiyat» harakatini tashkil etib, tarixiy ocherklar chop etdi va Xitoyning yangi tarixini

yozishni targ'ib qildi. Bundan ham muhimroq, liberal-millatchi islohotchi Lyan Sichao o'n ikki yilga (1899–1911) Yaponiya va boshqa mamlakatlarga surgun qilindi. Yaponiyada u tez orada tilni o'zlashtirib, Fukudzava Yukiti singari islohotchilarning qarashlari bilan tanishdi. Aynan Fukudzava va boshqa yapon mualliflari orqali Lyan Sichao G.T.Boklning pozitivistik nazariyalariga duch keldi. Bu nazariyalar Boklning britaniyalik hamkasblari tomonidan qat'iy rad etilganidan ancha oldin Lotin Amerikasidagi kabi Sharqiy Osiyoda ham mashhur edi. Yaponiyada bo'lgan paytida Lyan Sichao Russo, Bentam, Darvin va Kant kabi yevropalik mutafakkirlar haqida maqolalar yozdi. 1902-yilda u yapon kitoblari bo'yicha qo'llanma nashr etdi. Unda o'sha paytda qo'llanilgan tarixiy asarlar bibliografiyasi, Mishle va Gizo hamda turli yapon tarixchilari ishlari ro'yxati mavjud edi. Lyan Sichao, shuningdek, sulolaviy bo'lmagan davrlashtirish uchun Xitoyning oldingi muqobillariga emas, balki G'arbga murojaat qildi. U davrning qadimiy, o'rta asr, yangi va eng yangi deb umumiy qabul qilingan bo'linishini ta'kidladi va keyinchalik buni Xitoyga tatbiq etdi. Biroq u o'z davrlari G'arbdagi analoglari bilan aniq bir vaqtga to'g'ri kelmasligini ta'kidladi. Lyan Sichao Xitoy tarixini yozishning annallar modelini rad etdi va kumulyativ milliy tarixning yo'qligidan afsusda bo'ldi. Xitoy ming yillar davomida jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa-da, uning tarixi «tarixiy jihatdan hech qachon bayon etilmagan» edi, chunki mamlakat o'tmishi sulolaviy yo'nalishlar bo'yicha bo'linishi tufayli xiralashgan edi. Shuningdek, u Xitoy o'zini millat sifatida emas, balki alohida dunyo sifatida ko'rishda davom etar ekan, tarixni zamonaviy tushunish mumkin emas deb hisobladi. U Gibbonni o'qishiga asoslanib, qadimgi Rim bilan aniq parallellerni o'tkazdi: har ikki holatda ham, uning ta'kidlashicha, keng dunyoda davlatning «millat» maqomini tushunmaslik va boshqa xalqlardan o'zini ustun qo'yish hissi haqiqiy vatanparvarlikni yo'q qilgan. Tarixga va tarix faniga qiziqib, ular o'rtasidagi bog'liqlikni anglagan holda, Lyan Xitoy uchun modernizatsiya qilish va dunyoning qolgan qismiga yetib olish hali kech emas, degan xulosaga keldi.

Lyanning o'zi tarixda «buyuk shaxs» roliga befarq emasdi: u biografiya bilan shug'ullanar va o'z dalillarini tasvirlash uchun ko'pincha qahramonona siymolardan foydalanardi, xuddi u aniq iqtibos keltirgan ingliz arbobi Oliver Kromvelning tugallanmagan biografiyasidagi Karleyl uslubi kabi. Agar bu yerda german ohanglari yangrayotgan bo'lsa, bular Ranke g'oyalaridan ko'ra ko'proq Lamprext g'oyalariga o'xshash bo'lib, Lyan ularni ehtimol Fukudzavadan o'zlashtirgan va ular hozirgi kunda Xitoy tarix ilmiga kirib kelayotgan zamonaviy Amerika yo'nalishlarini eslatardi. 1919-yilda boshlangan «Yangi madaniyat» harakati (u «To'rtinchi may» harakati nomi bilan mashhur) dan so'ng, Jeyms Xarvi Robinsonning «Yangi tarix» kitobi tez orada Robinsonning muxlislaridan biri Xe Binsun (1890–1946) tomonidan Xitoy tiliga tarjima qilindi. Viskonsin va Prinstonda ta'lim olgan Xe Binsun, shuningdek, Langlua va Senyobosning ancha an'anaviy matnini «Umumiy tarixning yangi tamoyillari» (1928) nomi ostida Xitoy tiliga

erkin moslashtirdi (tarjima qilmadi). Robinsonning «yangi tarix» uslubi Ranke ta'siridagi tarixiylikka nisbatan zamonaviylikka yanada jozibali yo'l taklif etayotgandek ko'rinardi. «4-may harakati» davrida talabalar yetakchisi bo'lgan Fu Sinyan uchun, G'arbning bu yangi nazariya va usullari Xitoy muammolarining aniq yechimini taqdim etardi. Ammo ma'lum bo'lishicha, u haddan tashqari optimistik edi va Xitoy oxir-oqibatda Yevropaning boshqa mutafakkiri Karl Marks va uning asosiy xitoylik izdoshi Mao Szedun ta'siri ostida butunlay boshqa modernizatsiya yo'lidan bordi.

Ayollar va tarixiy tashabbuskorlik (1800–1945-yillar)

XIX asr tarixshunoslikda misli ko'rilmagan hodisaning guvohi bo'ldi: Yevropa va Shimoliy Amerikada ayollarning tarixiy asarlar yozishdagi ishtiroki sezilarli darajada oshdi. Ayollar, shubhasiz, asrlar davomida tarixiy asarlarning o'quvchilari bo'lib kelgan, bir nechta tarixchi-ayollar esa ushbu kitobning avvalgi boblarida tilga olingan edi. 1800-yildan keyin ommabop tarix va tarjimayi hollar yozadigan ayollar soni ko'paydi va 1900-yilga kelib ayollar yangi shakllanayotgan «kasb»ga kirib kela boshladilar. Ular juda kuchli qarshilikka duch kelgan edi. Tadqiqot seminari (bu so'zning o'zi, chamasi, erkaklar etimologiyasiga ega, shuningdek, ko'p qo'llaniladigan «seminal»(seminarga oid) akademik atamasi ham) bakalavr talabalari uchun ochiq ma'ruzalardan farqli o'laroq, erkaklar yozmishi bo'lib qoldi. Treychke hatto o'zining Berlindagi mashg'ulotlariga ayollarni kiritish erkak o'quvchilari uchun haqorat bo'lishini ta'kidlagan. Universitetdan tashqarida ayollar turli yo'llar bilan o'zlarini namoyon etishdi, jumladan, Ranke va Ogyusten Tyerrining rafiqalari kabi intellektual salonlar o'tkazishdi. Oilaviy va ijtimoiy tarix, shuningdek, uy va fabrikalarning moddiy sharoitlari ayollarning tarixiy qiziqishlarini ro'yobga chiqarish uchun qulay imkoniyat yaratdi: amerikalik Lyusi Meynard Salmon (1853–1927) klassik arxeologiyaga bo'lgan qiziqishini moddiy madaniyat tarixi bo'yicha novatorlik ishiga aylantirdi. Savol ochiqligicha qolmoqda: ayollar siyosiy va harbiy tarixning an'anaviyroq sohalarida jiddiy qabul qilinmaganlari uchun bunday mavzularga murojaat qilishganmi yoki bu eski yondashuvlar ularni unchalik qiziqtirmaganmi? Juli Dez Jardin 1893-yilda Anna Uorton «kengashlar, kongresslar va janglar haqida o'qishning o'zi yetarli emas: erkaklar va ayollar o'tmish hayoti haqida yaqinroq va shaxsiyroq narsalarni bilishni istashadi», deb ta'kidlaganini misol qilib keltiradi.

Arxivlardagi materiallarni saralash, tahrirlash va kataloglashtirish, ba'zan ularning qisqacha mazmunini nashr etish bo'yicha ishlarning ko'p qismi akademik muassasadan tashqaridagi olimlar tomonidan bajarilgan. Xususan, ilgari faqat tarjimayi hollar (masalan, Striklend opa-singillarning Angliya qirolichalari haqidagi ko'p jildli hayotnomalari) va bolalar adabiyotlarini yozish bilan cheklangan ayollar eng mehnatsevar (va eng ko'p ekspluatatsiya qilingan) tadqiqot

yordamchilari bo'lishgan – ularning mehnatidan foydalangan erkak tarixchilar tomonidan ko'pincha tan olinmagan. Irlandiyalik Meri Agnes Xikson (1825–1899) XVII asr Irlandiya tarixiga oid manbalarni tahrirlash bilan shuhrat qozongan. Meri Enn Everett Grin (1818–1895) esa qirollik malikalarining tarjimayi hollarini yozishdan kataloglanmagan davlat hujjatlarining ko'plab «ma'lumotnomalari» (qisqacha bayonlari) muallifiga aylangan. Boshqalar esa ko'pincha erkaklarning qattiq nazorati ostida o'z asarlarini yozishgan. Britaniyalik tarixchi Edvard Avgust Frimen bir guruh ayollarga (uning irodasiga «bo'ysunmaydigan» erkak hamkasblaridan ko'ra ularni afzal ko'rgan holda) o'z tahriri ostida Britaniya tarixi bo'yicha maktab darsliklari turkumini yozishni topshirgan. Uning do'sti J.R.Grin buni «tarixiy haram» deb atagan. Bu turkumdagi Angliya haqidagi jildning muallifi Edit Tompson, chamasi, Frimanning latifa va ertaklarga bo'lgan nafratini shunchalik o'zlashtirib olgandiki, Grinning o'zi ham bu asarni zerikarli deb topgan. Grinning bevasi Elis Stopford Grin (1847–1929) bir nechta kitob yozgan, jumladan, XV asrdagi Angliya shahar hayoti haqidagi e'tiborga loyiq tadqiqot. Mandell Kreytonning rafiqasi Luiza (1850–1936) esa bolalar uchun bir qator tarixiy kitoblarni nashr etgan.

Ayollar XX asr boshlarida butun Yevropa va Shimoliy Amerikada tarix bo'yicha doktorlik darajasini ola boshladilar. Ular orasida irqchilik ko'rinishidagi qo'shimcha to'siqqa duch kelgan qora tanli amerikalik ayollar ham bor edi, masalan, oltmish yoshida Kolumbiya universitetida dissertatsiyasini himoya qilgan Anna Juliya Kuper (1858–1964) shular jumlasidandir. Akademik karyera uchun imkoniyatlarning nisbatan kamligi, muqarrar ravishda, ba'zilarning tarixni tark etib, boshqa sohalarni tanlashiga olib keldi: shveysariyalik tarixchi Mariya Vazer (qizlik familiyasi Krebs, 1878–1939) Bern universitetida XV asr Shveysariya tarixi bo'yicha doktorlik darajasini oldi, ammo tez orada adabiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun bu fanni tark etdi. Boshqalar esa o'z yo'nalishlarini yanada muvaffaqiyatli yaratdilar. Universitetlarda o'sha paytga kelib siyosiy tarixning kuchli muqobiliga aylangan iqtisodiy tarix, ayniqsa, ayollar uchun jozibali bo'lib chiqdi. Amerikalik Xelen Samner Vudberi (1876–1933) professor lavozimini egallamagan bo'lsa-da, universitet va hukumat lavozimlarida ishlagan va u yerda mehnat tarixi bo'yicha dastlabki tadqiqotchilardan biriga aylangan. Kembrijda ta'lim olgan Lilian Nouls (1870–1926) London iqtisodiyot maktabining (LSE) muvaffaqiyatli a'zosi bo'ldi. Uning shogirdlari orasida taniqli siyosiy faol va ishbilarmon ayol Alisa Klark (1874–1934) ham bor edi. U hech qachon akademik lavozimni egallamagan bo'lsa-da, uning «XVII asrda ayollarning mehnat hayoti» (1919) kitobi ayollar tarixi bo'yicha asosiy manba bo'lib qoldi. Klarkning yosh zamondoshi Eylin Pauer (1889–1940), XX asr boshidagi eng mashhur o'rta asrlar tadqiqotchilaridan biri, 1910-yilda «Ecole des Charte» (Xartiyalar maktabi)da aspirant sifatida o'qiyotganda Yevropa arxiv fanining erkaklar qal'asini zabt etdi. Xuddi undan oldingi Nouls kabi, Pauer ham

LSE da (1931) iqtisodiy tarix professori bo'ldi va ham qiyosiy iqtisodiy tarix, ham o'rta asr ayollari tarixi sohasida peshqadam bo'ldi. Mashhur ma'ruzachi sifatida Pauer, shuningdek, tarix bo'yicha ilk radioeshittirishlari orqali quruq bo'lib ko'ringan akademik mavzularni keng ommaga yetkazish qobiliyatiga ega edi.

Akademik muhitda ilk ayol-tarixchilar duch kelgan muammolar, shuningdek, ularga nisbatan shafqatsiz munosabat yoki ularni ekspluatatsiya qilish misollari ko'p edi. Ijtimoiy va iqtisodiy tarixda yangi yo'llarni ochgan «Annallar» Maktabi faoliyat ko'rsatgan Fransiyada Syuzanna Dognon (1897–1985) singari ayollar fanga o'z hissasini qo'shdilar. Shu bilan birga, ular Dognonning ancha katta yoshli eri Lyusyen Fevr kabi nufuzli erkak olimlar bilan hamkorlikda o'z shaxsiyati va mustaqilligini saqlab qolish uchun kurashdilar. Bir muddat Fevr bilan hamkorlik qilgan va qisqa vaqt uning sevgilisi bo'lgan yahudiy muhojiri Lyusi Varga (1904–1941) «Annallar» dunyosi va nemis ilm-fani o'rtasidagi aloqani ta'minladi. Mashhur erning ishida yaqindan ishtirok etishdan ko'ra, mustaqil olima sifatida tan olinishga erishish qiyinroq edi. Nemis tarixchisi Otto Xinse (1861–1940)ning bevasi Xedvig Xinse (1884–1942) o'zi ham fransuz inqilobi bo'yicha novator mutaxassis bo'lib, yahudiy kelib chiqishi sababli Niderlandiyaga qochib ketgan va Osvensimga deportatsiya qilinishi arafasida o'z joniga qasd qilgan. Kasbdagi «shisha shift»ni ko'rsatuvchi kamroq fojiali, ammo ehtimol ko'proq tipik misol – bu kam tanilgan avstraliyalik Jessi Uebb (1880–1944) tarixidir. U ko'p yillar davomida Melburnda dars bergan, erkak hamkasblariga qaraganda ko'proq o'qituvchilik yuklamasini bajargan va hech qachon ma'ruzachi lavozimidan yuqoriga ko'tarilmagan.

Shubhasiz, Ikkinchi jahon urushi oxiriga kelib tarix fanida deyarli barcha oldingi davrlar yig'indisiga qaraganda ko'proq ayollar bor edi va ularning ba'zilari, ayniqsa, akademik muhitdan tashqarida mashhur mualliflar sifatida tanilgandi. Biroq bu muvaffaqiyat bir tekis emas edi va ayollar kasbda ikkinchi darajali fuqarolar bo'lib qolishdi. Buni 1960-yillargacha bo'lgan davrda tarixning har qanday akademik bo'limidagi gender taqsimoti tahlili tasdiqlaydi. Amerika tarix assotsiatsiyasi o'z faoliyatining birinchi yuz yilligida faqat bitta ayol prezidentni – o'rta asrlar mutaxassisi Nelli Nilsonni (1873–1947) saylagan. Ayollarni tarixiy subyekt sifatida o'rganish ham biografik janr doirasidan uzoqqa siljimagan edi. Entoni Gorman tomonidan keltirilgan, yigirmanchi asr boshlarida yashagan arab ayollaridan biri Zaynab Favvaz (taxminan 1860–1914-yillar)ning «Barcha fanlar ichida eng yaxshisi bo'lgan tarix ko'p jihatdan erkaklar hukmronligi ostida... [ularning hech biri] insoniyatning yarmini tashkil etuvchi ayollar muhokamasi uchun birorta ham bob ajratmagan» degan fikri, mualliflar va tarixiy tadqiqot subyektlari sifatida ayollar uchun haqiqiy taraqqiyot juda sekin bo'lganini va faqat 1970 va 1980-yillarda tezlashganini eslatib turadi.

Tarixiylik inqirozi? XX asr boshlari

XIX asr oxirlarida Fransiyadagi kutubxonadan, Hindistondagi pedagogika kollejidan yoki Tokiodagi kabinetdan turib dunyoni kuzatgan tarixchilar endi «fan»ga aylangan o'z fanlariga nisbatan aqlni shoshiradigan g'ayrat-shijoatni boshdan kechirishlari mumkin edi. Tarix nafaqat bugungi kunda ham qo'llaniladigan akademik kodekslar va uslubiy tamoyillar to'plamini o'rnatdi, balki global ustunlikka erishdi va dunyoning Yevropadan mutlaqo farq qiladigan tarixiy usullarni qo'llagan qismlariga tarqaldi. Turli sharoitlarda gullab-yashnash uchun G'arb tarixshunosligi ko'pincha mahalliy madaniy va institutsional voqeliklarga moslashishga majbur bo'lganligini va bu jarayonda u go'yo uning havoriylari va missionerlari murojaat qilgan xalqlar tomonidan transformatsiya va o'zlashtirishdan qochib qutula olmaganligini e'tibordan chetda qoldirish oson. Bu har doim ham bir xil sodir bo'lmagan, buni Ranke va Kont, Marks va Burkxardt kabi tarixning turli tarixchilari va nazariyotchilarining turli tasavvurlari namoyish etadi.

XIX asrning oxirida ma'lum bir ishonch va optimizm tabiiy edi, ammo G'arb Yevropadan tashqaridagi dunyoni o'z madaniy quchog'iga tortganida ham, vatanida muammolar va ular bilan birga XIX asrning tarixshunoslik binosiga jiddiy chaqiruvlar paydo bo'ldi. XIX asrda tarixning maqomi, uning ijtimoiy vazifasi, epistemologik ustunligi va metodologiyasi borasida erishilgan kelishuv ham omonat, ham mo'rt edi. Hatto ko'pincha Yevropa uchun ham, dunyoning qolgan qismi uchun ham belgilovchi rol o'ynaydigan nemis tarixiy tafakkurida ham allaqachon sezilarli nazariy va uslubiy bo'linishlar mavjud edi. Keyingi bir necha o'n yilliklar davomida uchta voqea sodir bo'ldi: birinchidan, siyosiy tarixning ustuvorligi va milliy davlatning markaziy roli akademik kasbda shubha ostiga olindi; ikkinchidan, tarixiy ixtisoslashuvlar va mafkuraviy manfaatlar guruhlarining cheksiz ko'payishi uchun eshiklar ochildi (yuqorida aytib o'tilgan «parchalanish» jarayoni); uchinchidan, tarixning gumanitar fanlar orasida birlashtiruvchi fan sifatidagi mavqei qat'iy rad etildi. Bundan tashqari, o'tmish haqidagi bilimning qachonlardir mukammal bo'lishi yoki ayrimlar uchun – XVI asr pirronizmiga ochiq-oydin qaytish bo'lib – oddiy to'qimadan ortiq narsa bo'lishi mumkinligi haqidagi har qanday qolgan xomxayol ham inkor qilindi.

Birinchi jahon urushi (1914–1918) o'z-o'zidan bu shubhalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmadi va ular nisbiylik nazariyasi, noaniqlik tamoyili, kubizm, ekspressionizm va atonallik kabi sezilarli intellektual va madaniy o'zgarishlar fonida paydo bo'lganligini hisobga olish kerak. Ammo urush, shubhasiz, ko'plab tarixchilarning o'z faoliyatlarining imkoniyatlari va mazmuniga bo'lgan ishonchiga putur yetkazdi. Urush, shuningdek, Yevropa tarixchilari o'rtasidagi xalqaro aloqalarni ham uzdi, chunki kamdan kam istisnolardan tashqari, turli mamlakatlar olimlari o'z hukumatlari bilan birlashdilar. G'arbiy Yevropada va kamroq darajada

Shimoliy Amerikada nemis faniga bo'lgan katta qiziqish susayib qoldi. 1933-yilda natsistlar hokimiyatga kelgan paytda bu uzilishlar bartaraf etilmagan edi va nemis olimlarining yakkalanishi Ikkinchi jahon urushi davrida ham davom etdi. Biroq bu davrda ba'zi muhim farqlar ham kuzatildi. Jumladan, ko'pchiligi yahudiy bo'lgan nemis va boshqa Yevropa tarixchilarining katta qismi Buyuk Britaniya va Amerikaga ko'chib o'tdi. Ularning aksariyati urushdan keyingi davrda nufuzli ilmiy rahbarlarga aylandi. Germaniyaning ikkinchi mag'lubiyatidan so'ng, 1949-yildan 1990-yilgacha, uning ilmiy hamjamiyati ham, butun mamlakat kabi, g'arbiy liberal-demokratik va sharqiy kommunistik qismlarga bo'linib qolgan edi.

Ba'zi ziyolilarning shubhalariga qaramay, Birinchi jahon urushidan so'ng tarixiy kitoblar va tarixiy adabiyotlarga bo'lgan talab ortdi. Urush Kembrij kabi universitetlarda o'quv dasturlarini deyarli o'zgartirmadi va tarix fakultetiga kiruvchilar soni gumanitar fanlar orasida yetakchilik qildi, garchi ko'proq talabalar zamonaviy tarixga e'tibor qarata boshlagan bo'lsa ham. Ko'pchilik uchun o'tmish zamonaviy muammolardan qochish vositasi bo'lib xizmat qildi. Umuman olganda, XIX asrda paydo bo'lgan tendensiyalar XX asrning birinchi yarmida ham saqlanib qoldi, garchi Nyuton fizikasiga qarshi eynshteyn-plankcha chiqishlar, keyin esa okop urushining dahshatlari va eski imperiyalarning qulashi taraqqiyotga, fanga va hatto obyektivlikka bo'lgan ishonchni zaiflashtirdi. Akademik tarixchilar olamida bu noaniqlik bir necha yo'llar bilan, jumladan, o'tgan asrning 30 va 40-yillarida «relyativizm»ga qisqa muddatli qiziqish bilan namoyon bo'ldi. Bu, ayniqsa, amerikalik «progressivchilar» Karl L.Bekker (1873–1945) va uning zamondoshi Charlz A.Berd (1874–1948) bilan bog'liq edi. Bekkerning 1932-yildagi «Har bir inson o'zi uchun tarixchi» essesi ishonchli tarixiy faktlar yo'qligini ko'rsatishni maqsad qilmagan edi; aksincha, u «tarix» voqealarni qayta yaratuvchi idrok tomonidan yaratilishini ko'rsatdi; har qanday odam o'tmish voqealarini ma'noli ketma-ketlikda tartiblab, tarixiy fikrlashi mumkinligini va har qanday bunday hikoya potensial ravishda tarix bo'lishi mumkinligini ta'kidladi (bu XXI asr boshidagi inson uchun ancha oqilona tuyulishi mumkin). Berdning qarashlari yanada keskinroq edi. Bekkerning «Har bir inson» asari singari 1935-yilda «American Historical Review» jurnalida chop etilgan «O'sha olijanob orzu» nomli esseda Berd «xolislik» g'oyasiga to'g'ridan to'g'ri hujum qilib, buni xayoliy va erishib bo'lmaydigan maqsad ekanligini ta'kidladi. Bu shakldagi relyativizm unchalik o'ziga xos emas edi va ma'lum ma'noda Uyg'onish davri skeptitsizmiga borib taqaladigan an'ana doirasida tarixiy «haqiqat»ga shubha qilishning navbatdagi davriy ko'rinishidan iborat edi. U haqiqiy «harakat» bo'lmagan va uzoq yashamagan, lekin shunga qaramay, uni 1970-yillarda boshlangan va hozirgi kunlargacha davom etayotgan tarixiy bilish imkoniyatining keyingi va ancha intellektual jihatdan ishonchli tanqidi yo'lidagi oraliq bosqich sifatida ko'rish mumkin.

Milliychilik va u bilan bog'liq milliy davlatga yo'nalganlik 1914–1918-yillardagi urushdan so'ng (bir nechta qulagan imperiyalar xarobalaridan yangi milliy

davlatlar tashkil etilganiga qaramay) o'z ta'sirini biroz yo'qotdi. Ikki jahon urushi oralig'idagi tarixshunoslikning eng muhim asarlari, jumladan, dunyo tarixining keng qamrovli taxminiy tadqiqotlari, o'tmishga nisbatan ko'proq xalqaro, hatto global yondashuvga bag'ishlangan edi. Bu sinfiy ziddiyatlar, fashizmning yuksalishi va G'arbda tajovuzkor bolshevizmdan qo'rquv bilan ajralib turgan nisbatan qisqa muddatli nozik xalqaro kelishuv davriga xos reaksiya edi. Urushning misli ko'rilmagan tartibsizligidan keyin yuzaga kelgan intellektual tushkunlik madaniyat tarixining ayrim durdonalarini yaratdi. Masalan, gollandiyalik tarixchi Xyoyzinganing «O'rta asrlar kuzi» (1919) asari Burkxardt uslubidagi so'nggi o'rta asrlar san'ati, dini va adabiyotini yorqin tadqiq etib, bugungi kunda urushdan oldingi estetik va madaniy tanazzulning ramziy ifodasi sifatida o'qilishi mumkin. Boshqalar uchun, jumladan nemis o'qituvchisi Osvald Shpengler (1880–1936) nazarida, XX asr boshlanishi jahon sivilizatsiyasining butun rivojlanishi haqida mulohaza yuritish imkonini berdi. «Yevropaning botishi» (1918–1922) reaksion umumlashtirish va keskin madaniy nisbiylikning asari bo'lib, yaqinda qayta tiklangan davriy nazariyaga asoslangan edi. Bu nazariya o'sish va tanazzulning navbatma-navbat keladigan davrlarini nazarda tutadi, bunda har bir madaniyatning o'z ta'limoti va tafakkur shakli mavjud bo'lib, boshqa madaniyatlar bilan deyarli umumiylikka ega emas edi. Bu tizimda na jamg'arilgan taraqqiyotga erishish, na biron-bir umumiy asos topish mumkin edi.

Xulosa

Urush boshlanishidan oldin deyarli yakunlangan Shpengler kitobining birinchi jildi yarash bitimidan bir necha hafta oldin, 1918-yil sentyabrda katta shov-shuv bilan nashr etildi. Bu Arnold J.Toynbining (1889–1975) qiyosiy sivilizatsiyalarga bag'ishlangan «Tarixni anglash» asarini yozishga ilhom berdi. Toynbi bu asarni 1920-yilda jiddiy ravishda boshladi. Garchi Toynbi determinizmni[23] ham, Shpenglerning relyativizmini[24] Benedetto Krochening qarashlari asrning birinchi yarmida marksizm va pozitivizmga maftun bo'lmagan ko'plab yevropaliklarni o'ziga jalb etdi. Arxeologdan faylasufga aylangan R.J.Kollingvud (1889–1943) siymosida u britaniyalik maslakdoshini topdi. Kollingvudning vafotidan so'ng nashr etilgan «Tarix g'oyasi» (1946) asari, Krochening ishlari kabi, tarixchilik tafakkurning kengroq an'anasiga tegishli bo'lib, uning ba'zi jihatlarini XVIII asrdayoq kuzatish mumkin edi va ushbu bob uchun munosib yakunlovchi nuqta bo'ldi. Kollingvud «barcha tarix... tafakkur tarixidir» degan g'oyani ilgari surdi va tarixchi o'z subyektlariga hamdard bo'lishi, tarixiy voqeaning «ichki mohiyati»ga (voqea ortidagi shaxsning fikriga) kirib borishi va uni

---

[23] Determinizm (lot. determino – aniqlayman) – barcha hodisalarning o'zaro obyektiv qonuniy aloqadorligi va sababiy bog'lanishi to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

[24] Relyativizm – bilimning nisbiyligi, shartliligi, subyektivligini e'tirof etuvchi, mutlaq axloq me'yorlari va qoidalarini inkor etuvchi falsafiy qarash.

qayta hikoya qilish uchun o‘z hayotiy tajribasiga tayanib, fikran «qayta tiklashi» kerakligini taklif qildi. Bu yangi g‘oya emas edi. Droyzen va Dilteyning Verstehen tushunchasi ta’siri sezilarli bo‘lib, Georg Zimmel esa bundan bir necha o‘n yil oldin takrorlash orqali tushunish g‘oyasini shakllantirgan edi. Biroq o‘tmishdagi xatti-harakatlarni bizning shaxsiy hayotiy tajribamizga o‘xshashligi orqali tushunishga urg‘u berish Kollingvudning o‘ziga xos qo‘shimchasi bo‘ldi va ingliz tilida so‘zlashuvchi dunyoda keng tarqaldi. Tarix faylasuflari tomonidan chuqur o‘rganilgan murakkab kitob «Tarix g‘oyasi» Kollingvud vafotidan keyin asosan urush boshlanishidan oldin yozilgan ma’ruzalardan to‘plangan va mualliflik tomonidan hozirgi shaklda nashr etish uchun mo‘ljallanmagan edi. Bu nomukammal asar ekanligiga ajablanmasa ham bo‘ladi. Do‘stona tanqidchilar, asosan faylasuflar, uning «fan» va hatto «tarix» kabi atamalarni qo‘llashda noaniqligini ta’kidlaydilar va u Kollingvudning ba’zi o‘tmishdoshlari e’tibor qaratgan sohalar, jumladan, tarix va ijtimoiy fanlar o‘rtasidagi munosabatlar haqida sukut saqlashini aytadilar. Ushbu kitob nuqtayi nazaridan qo‘shimcha qilish mumkinki, tarix fani tarixining keng sharhini o‘z ichiga olgani bois, «Tarix g‘oyasi» XIX asr va XX asr boshlaridagi ko‘plab o‘tmishdoshlari kabi aniq yevrotsentrizmga ega bo‘lib, G‘arbdan tashqari barcha tarixshunoslik shakllarini e’tibordan chetda qoldiradi.

Yaqinda ikkita dahshatli global mojaroni boshidan kechirgan, ammo hali sovuq urushning termoyadroviy siyosati qutblanishini, dekolonizatsiya jarayonini va Yevropa–Amerika gegemonligiga (so‘zma-so‘z va intellektual) qarshi kelgusidagi muammolarni his qilmagan dunyoda «Tarix g‘oyasi» ma’lum ma’noda tarixiy tafakkur va yozuv tabiati haqidagi uzoq yillik qarashlarning ishonchli tasdig‘i bo‘ldi. O‘nlab yillar davomida «tarix falsafasi»ga ko‘p e’tibor bermaydigan tarixchilar tomonidan ham maqtovga sazovor bo‘lgan Kollingvud bugungi kunda ham keng o‘qilmoqda va uning fikrlarining boshqa jihatlari kamroq eskirganga o‘xshaydi. Xususan, Kollingvudning «tarixiy tasavvur» tushunchasini ta’riflashi so‘nggi o‘ttiz yil ichida postmodernizmning paydo bo‘lishi bilan yana dolzarb ahamiyat kasb etdi, garchi uning ko‘p jihatlarini Kollingvudning o‘zi tushuna olmagan va qabul qila olmagan bo‘lsa-da. Bu va Ikkinchi jahon urushi tugaganidan beri tarix fani tarixida sodir bo‘lgan boshqa ko‘p hodisalar bizning so‘nggi bobimiz mavzusidir.

Muhokama uchun savollar

1. XIX asr o‘rtalaridan XX asr o‘rtalarigacha bo‘lgan tarixchilar qay darajada o‘tmishdagi (qadimgi davrdan boshlab) avlodlarning davomchilari bo‘lgan va qay darajada yangilik yaratuvchilar edi?
2. Universitetlar, maktablar va hukumat kabi barqaror muassasalar Yevropa va undan tashqarida «yangi» tarixiy usullarning tarqalishida qanday rol o‘ynadi?
3. XIX asr tarixiy usullari va G‘arbning tarix haqidagi tasavvurlarining Osiyo va Afrikada joriy etilishi mahalliy janrlar va e’tiqodlarni qay darajada yo‘q qildi? Ular qay darajada «ozodlik beruvchi» bo‘lib chiqdi?
4. XIX asr osiyolik islohotchi tarixchilar an’anaviy davriy tarix talqinidan voz kechib, Yevropa namunasidagi uzluksiz rivojlanishni yoqladilar. Bu ularni o‘z an’analari va amaliyotlariga zid ravishda taraqqiyot va zamonaviylashuvga g‘arbcha qarashni qabul qilishga majbur qildimi?
5. Birinchi jahon urushidan so‘ng tarixiy tafakkur va tarixshunoslik faoliyatida qanday asosiy o‘zgarishlar yuz berdi?
6. Nitshening va amerikalik nisbiychilar (relyativistlar) kabi boshqa shubhalanuvchilarning (skeptiklarning) qarashlari qay tarzda o‘tmishni bilish mumkinligi haqidagi oldingi davr shubhalarining merosxo‘rlari bo‘ldi?
7. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tarixiylikning «inqirozi» bo‘lganmi?
8. Nima uchun Xitoy va Yaponiyaning ko‘p asrlik imperiya tarixshunoslik modellari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keskin yakunlandi? G‘arb tarixshunosligi, uning tarafdorlari ta’kidlaganidek, haqiqatan ham zamonaviylashuv vositasi bo‘lganmi?
9. Ayollar harbiy yoki siyosiy tarixdan ko‘ra (ba’zilar ta’kidlaganidek) ijtimoiy va iqtisodiy tarixga, tarjimayi holga va arxiv ishiga «tabiiy ravishda» ko‘proq moyil bo‘lganmi yoki bu shunchaki ularni «asosiy» tarix mualliflari sifatida jiddiy qabul qilmaganlari uchun shunday bo‘lganmi?

Qo‘shimcha adabiyotlar

Umumiy

Bentley, Michael, *Modem Historiography: An Introduction* (London and New York, 1999).

Iggers, George G., Q. Edward Wang with S. Mukherjee, *A Global History of Modem Historiography* (Harlow, UK, 2008).

Kramer, Lloyd and Sarah Maza (eds), *A Companion to Western Historical Thought* (Oxford, 2002).

Macintyre, Stuart, Juan Maiguashca and Attila P6k (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 4: *1800-1945* (Oxford, 2012).

Kirish sharhi

Beiser, Frederick C., *The German Historicist Tradition* (Oxford, 2011).

Berger, Stefan and Chris Lorenz (eds), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (Basingstoke, 2008).

Burrow, J. W., *A Liberal Descent: Victorian Historians and the English Past* (Cambridge, 1981).

Crossley, Ceri, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet* (London, 1993).

Buyuk islohotchi: Ranke va uning ta'siri

Dorpalen, Andreas, *Heinrich von Treitschke* (New Haven, CT, 1957).

Gilbert, Felix, «Historiography: What Ranke Meant», *The American Scholar 56.3* (1987): 393-97.

History: Politics or Culture? Reflections on Ranke and Burckhardt (Princeton, NJ, 1990).

Iggers, Georg G. and James M. Powell (eds), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline* (Syracuse, NY, 1990).

Krieger, Leonard, *Ranke: The Meaning of History* (Chicago, IL, 1977).

Yevropa va Shimoliy Amerikada tarix institutlari va «kasb»ning paydo bo'lishi

Baar, Monika, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century* (Oxford, 2010).

Berger, Stefan, *The Search for Normality: National Historical Consciousness in Germany since 1800* (London, 1997).

Boer, Pim den, *History as a Profession: The Study of History in France, 1818-1914* (Princeton, NJ, 1998).

Breisach, Ernst, *American Progressive History: An Experiment in Modernization* (Chicago, IL, 1993).

Fitzpatrick, Ellen, *History's Memory: Writing America's Past, 1880-1980* (Cambridge, 2002).

Gazi, Effi, *Scientific National History: The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)* (Frankfurt, 2000).

Novick, Peter, *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge, 1988).

Porciani, Ilaria and Lutz Raphael (eds), *Atlas of European Historiography: The Making of a Profession, 1800-2005* (London, 2010).

Porciani, Ilaria and Jo Tollebeek (eds), *Setting the Standards: Institutions, Networksand Communities of National Historiography* (London, 2012) Ross, Dorothy, «Historical Consciousness in Nineteenth-Century America», *American Historical Review* 89 (1984): 909-28.

Sanders, Thomas D. (ed.), *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* (London, 1999).

Stieg, Margaret F., *The Origin and Development of Scholarly Historical Periodicals* (Tuscaloosa, AL, 1986).

Torstendahl, Rolf, *The Rise and Propagation of Historical Professionalism* (London and New York, 2014).

Ziolkowski, Theodore, *Clio the Romantic Muse: Historicizing the Faculties in Germany* (Ithaca, NY, 2004).

Tarix, fan va determinizm

Assis, Arthur A., *What is History For? Johann Gustav Droysen and the Functions of Historiography* (New York, 2014).

Ermarth, Michael, *Wilhelm Dilthey: The Critique of Historical Reason* (Chicago, IL, 1978).

Hesketh, Ian, *The Science of History in Victorian Britain: Making the Past Speak* (London,2011).

Hirst, Paul Q., *Marxism and Historical Writing* (London, 1985).

Hobsbawm, Eric, «Karl Marx's Contribution to Historiography», in R. Blackburn (ed.), *Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory* (London, 1972), 265-83.

Mazlish, Bruce, *The Riddle of History: The Great Speculators from Vico to Freud* (New York, 1966).

Morris-Suzuki, Tessa, *The Past Within Us: Media, Memory, History* (New York and London, 2005).

Perry, Matt, *Marxism and History* (Basingstoke, 2002).

Rigby, S. H., *Marxism and History: A Critical Introduction*, 2nd edn (Manchester, 1998).

Southard, Robert, *Droysen and the Prussian School of History* (Lexington, KY, 1995).

White, Hayden, *Metahistory:* The *Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore, MD, 1973).

Wilkins, Burleigh Taylor, *Hegel's Philosophy of History* (Ithaca, NY, 1974).

Rankega madaniy va ijtimoiy muqobillar

Antoni, Carlo, *From History to Sociology: The Transition in German Historical Thinking*, trans. Hayden White (London, 1962).

Chickering, Roger, *Karl Lamprecht: A German Academic Life (1856-1915)* (Atlantic Highlands, NJ, 1993).

Hinde, John R., *Jacob Burckhardt and the Crisis of Modernity* (Montreal, 2000).

Hofstadter, Richard, *The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington* (New York, 1968).

Iggers, Georg G., «The «Methodenstreit» in International Perspective: The Reorientation of Historical Studies at the Turn from the Nineteenth to the Twentieth Century», *Storia della Storiografia 6* (1984): 21-32.

Jensen, Anthony K., *Nietzsche's Philosophy of History* (Cambridge, 2013).

Richardson, John and Brian Leiter (eds), *Nietzsche* (Oxford, 2001).

Roth, Guenther and Wolfgang Schluchter, *Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods* (Berkeley, CA, 1979).

Tarixshunoslik imperializmimi? Yevrosferadan tashqaridagi G'arb usullari va modellarining ta'siri

Alagoa, E. J., *The Practice of History in Africa: A History of African Historiography* (Port Harcourt, Nigeria, 2006).

Ali, Daud (ed.), *Invoking the Past: The Uses of History in South Asia* (New Delhi, 1999).

Aung-Thwin, Michael and Kenneth R. Hall (eds), Neu/*Perspectives on the History and Historiography of Southeast Asia* (London, 2011).

Brownlee, John S., *Japanese Historians and the National Myths, 1600-1945: The Age of the Gods and Emperor Jinmu* (Vancouver and Tokyo, 1997).

Chakrabarty, Dipesh, *The Calling of History: Sir Jadunath Sarkar and his Empire of Truth* (Chicago, IL, 2015).

Choueiri, Youssef M., *Modem Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State* (London, 2003).

Cowan, C. D. and O. W. Wolters (eds), *Southeast Asian History and Historiography: Essays Presented to D. G. E. Hall* (Ithaca, NY, 1976).

Crabbs, Jack A. Jr, *The Writing of History in Nineteenth-Century Egypt: A Study in National Transformation* (Detroit, MI, 1984).

Fage, J. D., «The Development of African Historiography», in J. Ki-Zerbo (ed.), *General History of Africa*, Vol. 1: *Methodology and African Prehistory* (Paris and London, 1981), 25-42.

Falola, Toyin (ed.), *African Historiography: Essays in Honour of Jacob Ade Ajayi* (Harlow, UK, 1993).

Falola, Toyin and Saheed Aderinto, *Nigeria, Nationalism, and Writing History* (Rochester, NY and Woodbridge, UK, 2010).

Gorman, Anthony, *Historians, State, and Politics in Twentieth Century Egypt: Contesting the Nation* (London, 2003).

Guha, Ranajit, *An Indian Historiography of India: A Nineteenth-Century Agenda and its Implications* (Calcutta and New Delhi, 1988).

Hall, Catherine, *Macaulay and Son: Architects of Imperial Britain* (New Haven, CT and London, 2012).

Hama, B. and J. Ki-Zerbo, «The Place of History in African Society», in Ki-Zerbo (ed.), *General History of Africa*, Vol. 1: *Methodology and African Prehistory* (Paris and London, 1981), 43-53.

Koditschek, Theodore, *Liberalism, Imperialism, and the Historical Imagination: Nineteenth-Century Visions of a Greater Britain* (Cambridge, 2011).

Kwong, Luke S. K., «The Rise of the Linear Perspective on History and Time in Late Qing China», *Past and Present* 173 (2001): 157-90.

Majeed, Javeed, *Ungovemed Imaginings: James Mill's 'The History of British India' and Orientalism* (Oxford, 1992).

Mehl, Margaret, *History and the State in Nineteenth-Century Japan* (Basingstoke, 1998).

Reid, Anthony and David Marr (eds), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore, 1979).

Tanaka, Stefan, *Japan's Orient: Rendering Pasts into History* (Berkeley, CA, 1993).

Tavakoli-Targhi, Mohamad, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism, and Historiography* (Basingstoke and New York, 2001) Wang, Fan-sen, *Fu Ssu-nien: A Life in Chinese History and Politics* (Cambridge, 2000).

Wang, Q. Edward, *Inventing China through History: The May Fourth Approach to Historiography* (Albany, NY, 2001).

Williams, Eric, *British Historians and the West Indies* (New York, 1966).

Woll, Allen, *Puerto Rican Historiography* (New York, 1978).

Ayollar va tarixiy tashabbuskorlik (1800–1945-yillar)

Baym, Nina, *American Women Writers and the Work of History, 1790-1860* (New Brunswick, NJ, 1995).

Berg, Maxine, *A Woman in History: Eileen Power 1889-1940* (Cambridge, 1996).

Davis, Natalie Zemon, «Women and the World of the Annales», *History Workshop Journal* 33.1 (1992): 121-37.

Des Jardins, Julie, *Women and the Historical Enterprise in America: Gender, Race, and the Politics of Memory, 1880-1945* (Chapel Hill, NC, 2003).

Goggin, Jacqueline, «Challenging Sexual Discrimination in the Historical Profession: Women Historians and the American Historical Association, 1890-1940», *American Historical Review*, 97.3 (1992): 769-802.

Schottler, Peter, «Lucie Varga: A Central European Refugee in the Circle of the French «Annales», 1934–1941», *History Workshop Journal* 33 (1992): 100-20.

Smith, Bonnie G., *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Cambridge, MA, 1998).

Smith, Nadia Clare, *A «Manly Study»? Irish Women Historians, 1868-1949* (Basingstoke, 2006).

Spongberg, Mary, Barbara Caine and Ann Curthoys (eds), *Companion to Women's Historical Writing* (Basingstoke, 2005).

White, Deborah Gray (ed.), *Telling Histories: Black Women Historians in the Ivory Tower* (Chapel Hill, NC, 2008).

Tarixiylik inqirozi? XX asr boshlari

Bambach, Charles R., *Heidegger, Dilthey, and the Crisis of Historicism* (Ithaca, NY, 1995).

Costello, Paul, *World Historians and Their Goals: Twentieth-Century Answers to Modernism* (De Kalb, IL, 1994).

Dray, William H., *History as Re-enactment: R. G. Collingwood's Idea of History* (Oxford, 1995).

Farrenkopf, John, *Prophet of Decline: Spengler on World History and Politics* (Baton Rouge, LA, 2001).

Inglis, Fred, *History Man: The Life of R. G. Collingwood* (Princeton, NJ, 2009).

Jacobitti, Edmund *E.,Revolutionary Humanism and Historicism in Modem Italy* (New Haven, CT, 1981).

O'Sullivan, Luke, *Oakeshott on History* (Exeter, 2003).

Roberts, David D., *Benedetto Croce and the Uses of Historicism* (Berkeley, CA, 1987).

Stromberg, Roland N., *Arnold J. Toynbee: Historian for an Age of Crisis* (Carbondale, IL, 1972).

Muhim sanalar

1910–1914-yillar. Mixail Nikolayevich Pokrovskiy «Rossiya tarixi: eng qadimgi davrlardan savdo kapitalizmining yuksalishigacha» (yoki «Eng qadimgi davrlardan Rossiya tarixi») nomli besh jildlik asarini nashr etdi.

1929-yil. «Annales» («Anallar») jurnali ta'sis etildi.

1938-yil. S.L.R.Jeymsning «Qora yakobinchilar: Tussen-Luvertyur va Santo-Domingo inqilobi» kitobi nashr etildi. Bu asar bir necha o'n yillar o'tgach postkolonial tadqiqotlar sifatida shakllanadigan yo'nalishning dastlabki namunasi bo'ldi.

1939-yil. Jorj Lefevrning «Fransuz inqilobining voqe bo'lishi» asari ingliz tilida nashr etildi.

1939-yil. Mark Blokning «Feodal jamiyat» asari nashr etildi.

1940-yil. «Journal of the History of Ideas» («G'oyalar tarixi jurnali») jurnaliga asos solindi.

1941-yil. Fan Venlanning «Xitoyning umumiy tarixi» xitoy tilida nashr etildi.

1946-yil. Meri Ritter Berdning «Ayol tarixdagi kuch sifatida» kitobi nashr etildi.

1949-yil. Fernanda Brodelning «Filipp II davrida O'rtayer dengizi va dunyosi» kitobi nashr etildi.

1952-yil. «Past and Present» («O'tmish va bugun») jurnaliga asos solindi.

1956-yil. Vengriya inqilobi bostirildi; ko'plab marksist tarixchilar Buyuk Britaniya Kommunistik partiyasini tark etishdi.

1958-yil. Freydga tayanadigan zamonaviy psixotarix E.X.Eriksonning «Yosh Lyuter» asarida namoyon bo'ldi.

1963-yil. E.P.Tompsonning «Ingliz ishchilar sinfining shakllanishi» kitobi nashr etildi.

1964-yil. YUNESKO «Afrika umumiy tarixi»ni (1990-yillarda tuzilgan) ta'sis etdi.

1966-yil. Xitoyda madaniy inqilobning boshlanishi.

1973-yil. Xeyden Uaytning «Metatarix: XIX asr Yevropasida tarixiy tasavvur» asari AQSHda nashr etildi.

1974-yil. Robert Uilyam Fogel va Stenli Engermanning «Xochdagi muddat: Amerika negrlarining qullik iqtisodiyoti» kitobi nashr etildi.

1978-yil. Edvard Saidning «Oriyentalizm» kitobi nashr etildi.

1982-yil. «Subaltern Studies» («Subalter tadqiqotlar») ning birinchi jildi Ranajit Guxa rahbarligida nashr etildi.

1986–1989-yillar. Germaniyada «Historikerstreit» («Tarixiy munozara») jurnali ta'sis etildi.

1988-yil. Joan Uollak Skottning «Gender va tarix siyosati» kitobi nashr etildi; Avstraliyada «Tarix urushlari»ning boshlanishi.

1989-yil. Berlin devorining qulashi, Sovet Ittifoqi va Sharqiy blokning parchalanishining boshlanishi; G'arb va Sharq ilmiy hamjamiyatlari o'rtasidagi hamkorlikning faollashuvi.

1992-yil. AQSHda Kolumb sayohatining 500 yilligini nishonlash bo'yicha bahslar; darsliklar, maktab dasturlari va muzey ekspozitsiyalari bo'yicha kelishmovchiliklar.

1996–2000-yillar. Debora Lipshtadtning Xolokost haqidagi ishlarining noaniqligida Devid Irvingning ayblovi bilan bog'liq Irving va Lipshtadt o'rtasidagi tuhmat ishi bo'yicha sud jarayoni.

6. TRANSFORMATSIYALAR: URUSHLAR ORALIG'IDAN HOZIRGI KUNGACHA BO'LGAN TARIXIY ADABIYOTLAR

«Annallar» maktabi tarixchilari; Mikrotarix

XX asrning birinchi yarmidagi eng e'tiborli tarixshunoslik hodisasi, shubhasiz, keyinchalik (o'z uyg'unligini biroz bo'rttirib) Annallar «maktabi» nomi bilan tanilgan yo'nalish bo'ldi. Uning ta'siri 9-10 yillikdan so'ng ham kuchli bo'lib qolmoqda. Bu yo'nalish Fransiyada ikki jahon urushi oralig'ida paydo bo'lgan va 1929-yilda Mark Blok hamda Lyusyen Fevr rahbarligida Strasburg universitetida nashr etila boshlagan «Annallar» jurnali sharafiga nomlangan. Ularning ikkisiga ham sotsiolog Emil Dyurkgeym va faylasuf-geograf Anri Berr (1863–1954)ning ilk ishlari ta'sir ko'rsatgan. Berr «Revue de synthèse historique» jurnalining muharriri va o'tmishni o'rganishga yanada keng qamrovli yondashuv zarurligining ilk tarafdorlaridan edi. Blok va Fevr belgiyalik o'rta asrlar tadqiqotchisi Anri Pirenn bilan ham yaqin aloqada bo'lganlar. Jurnalning o'zi ham, u bilan bog'liq olimlarning faoliyati ham bir necha avlodlar davomida rivojlanib kelgan, biroq ular Fransiyada hamon ta'sirli kuch bo'lib qolmoqda va boshqa mamlakatlarda katta hurmatga sazovor. Annallar maktabi vakillari tor doiradagi siyosiy tarixni rad etib, «yaxlit tarix» (histoire totale) g'oyasini ilgari surdilar. Bu yondashuv geografiya, iqlim, iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi va savdo andozalari, shuningdek, urf-odatlarni o'rganishni o'z ichiga oldi. Bu esa Yevropa tarixshunosligida Gerodot va Fukididga borib taqaladigan ijtimoiy va siyosiy, umumiy va xususiy, keng qamrovli va tanloviy yondashuvlar o'rtasidagi takrorlanuvchi tebranishlardan biriga aylandi.

Blok (1886–1944) Qarshilik harakatidagi ishtiroki uchun natsistlar tomonidan qatl etilganidan keyin o'tgan o'n yilliklar davomida tarixshunoslikning xalq qahramoni timsoli sifatida tanildi. Uning deyarli barcha asarlari hozirgi kunda ham bir necha tillarda nashr etilmoqda, jumladan, «Tarixchi kasbi» nomli tarix haqidagi esse va mulohazalardan iborat vafotidan so'ng chop etilgan to'plam. Blok Birinchi jahon urushida a'lo darajada xizmat qilgan, so'ngra Strasburgda lavozimga ega bo'ldi, keyinroq esa Sorbonnada iqtisodiy tarix kafedrasini boshqargan. Uning birinchi yirik asari «Les rois thaumaturges» («Mo'jizakor qirollar») (1924) (inglizcha talqini «The Royal Touch») o'rta asrlarda «qizamiq kasali» yoki skrofulaga teginish amaliyoti haqida bo'lib, marosimlarning madaniy tarixida asosiy matnga aylandi. Blokning Fevr bilan birgalikda «Annallar» jurnalini ta'sis etganidan keyin yozilgan keyingi ishlari qatoriga «Les caractères originaux de l'histoire rurale française» (1931; inglizcha talqini – «French Rural History» («Fransuz qishloq tarixining o'ziga xos xususiyatlari») kiradi. Bu asar uzoq davr mobaynida qishloq hududlarining tasviriy tavsifi bilan mashhur bo'ldi. Shuningdek, «La société

féodale» (1939; inglizcha talqini – «Feudal Society» («Feodal jamiyat») asarida feodalizmga nisbatan antropologik va sotsiologik yondashuv qo'llanildi. Bu yondashuvda feodalizm nafaqat harbiy, balki, ijtimoiy va madaniy tizim sifatida, shuningdek, uning asosida yotgan mentalitetlar («ruhiy holatlar») nuqtayi nazaridan o'rganildi.

Fevrning (1878–1956) asarlari vaqt sinoviga Blokniki kabi bardosh bera olmagan bo'lsa-da, o'z davrida nihoyatda ahamiyatli edi. U o'zining eng mashhur «Le probleme de l'incroyance au XVIe siecle» (1942; inglizcha nashri «The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century» – «XVI asrda dinsizlik muammosi») kitobida Uyg'onish davri yozuvchisi Fransua Rable misolida ateizm tushunchasini o'rganib, XVI asr yevropalik tafakkur tarzida, yozuvchi qanchalik dinsiz yoki noortodoksal ko'rinmasin, haqiqiy ateizmga o'rin bo'lmaganligini ta'kidladi. Fevr, shuningdek, kitob chop etish madaniyatiga qiziqib, keyinchalik Roje Shartе (1945-yilda tug'ilgan) kabi fransuz «historiens du livre» («kitob tarixchilari») lari va Robert Darnton (1939-yilda tug'ilgan) singari shimoliy amerikalik olimlar rivojlantirgan mavzuga asos soldi. Fevr Parijdagi Oliy amaliy tadqiqotlar maktabining mashhur Oltinchi seksiyasini (bo'limini) tashkil etishga hissa qo'shdi. Bu Maktab (1868-yilda asos solingan) universitetlarning o'quv dasturlarini takrorlamasdan, balki to'ldirishga mo'ljallangan faqat magistratura va doktorantura ta'limi muassasasi edi. Yangi bo'lim ijtimoiy fanlar sohasidagi ilg'or tadqiqotlarga maxsus bag'ishlangan bo'lib, 1975-yilga kelib u mustaqil muassasa – Ijtimoiy fanlar oliy maktabi (Ecole des hautes etudes en sciences sociales – EHESS)ga aylandi.

«Annallar» ilmiy yondashuvining yo'nalishi so'nggi 8-10 yillikda bir necha bor o'zgargan va shu sababli u «maktab» emas, balki rivojlanuvchi an'ana sifatida qaraladi. Aslida, uning yangi tendensiyalarga javob berish qobiliyati, «Annallar» jurnali sarlavhasining bir necha bor o'zgarishlarida ramziy aks etgani, uning kuch-qudrati va davomiy ahamiyatiga asos bo'ldi. Birinchi yirik o'zgarish deyarli Ikkinchi jahon urushidan keyin, qisman ijtimoiy fanlar sohasidagi keng qamrovli tajribalar tufayli yuz berdi (quyiga qarang). Buni yilnomachilarning «ikkinchi avlodi», Fevrning shogirdi Fernan Brodel (1902–1985) boshchiligidagi ajoyib guruh amalga oshirdi. Brodel ham Blok, ham Fevrning qiziqishlari, ayniqsa, ularning geografiyaga bo'lgan e'tiborining mahsuli sifatida, yer va dengizni o'zgarishlar vositasi degan g'oyani faol targ'ib qildi. Brodel *histoire evenementielle* (qisqa muddatli inson harakatlari, masalan, siyosiy dunyoda)ni o'rta muddatli ijtimoiy, moddiy va iqtisodiy vaziyatlarni o'rganishga hamda asrlar davomida sodir bo'ladigan yanada sekinroq geografik va iqlim o'zgarishlariga bo'ysundirishga chaqirdi. So'nggisi tabiiy kuchlar hukmronlik qiladigan, o'zgarishlar va alohida voqealarning ikkinchi va uchinchi darajada sodir bo'lishi mumkin bo'lgan cheklovlar va tuzilmalarni ta'minlaydigan soha edi. Iqlimning inson hayotiga ta'siri tushunchasi uzoq tarixga ega bo'lsa-da, Brodel iqlim va

«milliy xarakter» o'rtasidagi eski bog'liqlikdan voz kechib, inson faoliyatiga imkon beradigan yanada murakkab, dinamik munosabatlar foydasiga yon bosdi. Ushbu ko'p qatlamli davrlashtirish Brodelning «La Mediterranee et le monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II» (1949; inglizcha talqini «Filipp II davrida O'rtayer dengizi va dunyosi» – «The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II») asarida o'z klassik ifodasini topdi. Bu yondashuvning turli mavzularga qay darajada qo'llanilishi hamon noaniq. «O'rtayer dengizi» va keyingi asarlar, jumladan, ko'p jildli «Civilisation materielle, economie et capitalisme, XVe-XVIIIe siecle» (1967–1979; inglizcha talqini «Capitalism and Material Life» – «Kapitalizm va moddiy hayot») tadqiqoti tanqidchilari Brodel vaqtning uch darajasini birlashtirishga erisholmaganini ta'kidlashdi. Shunday bo'lsa-da, u hali to'liq shakllanmagan ekologik tarix kabi kichik fanlar sohasida kelajak tadqiqotlar yo'nalishini belgilashga katta ta'sir ko'rsatdi.

Brodelning katta zamondoshi Ernest Labruss (1895–1988) asarlarida ham ko'zga tashlanadigan analitik tarixshunoslikning bu bosqichidagi miqdoriy tendensiyalarni Brodeldan o'n yoki yigirma yosh kichik bo'lgan, ammo odatda uning «avlodiga» mansub deb hisoblanadigan tarixchilar, masalan, Pyer Shonyu (1923–2009) rivojlantirgan. Biroq so'nggi o'n yilliklarda bu an'anada yana bir o'zgarish yuz berdi. «Annallar» maktabining ko'plab tarixchilari va xorijda o'zlarini ularning izdoshlari yoki hamfikrlari deb hisoblovchi boshqa tarixchilar miqdoriy yondashuvdan voz kechib, shaxsiy va jamoaviy e'tiqodlarga, shuningdek, mahalliy sharoitdagi hayotga ko'proq e'tibor qaratgan holda, Blok va Fevr ruhidagi mentalitetni o'rganishga qaytdilar. Dastlab tarixiy geograf sifatida ta'lim olgan o'rta asrlar bo'yicha mutaxassis Jorj Dyubi (1919–1996) 1970-yillarda ritsarlik dunyoqarashi va fransuzlarning o'tmish voqealarini idrok etishi kabi masalalarni tadqiq qilib, ushbu yo'nalishga murojaat qildi. Fransiyadan tashqarida boshqalar ataylab kichikroq miqyosda ish olib bordilar. Masalan, 1980-yillarda nemis «tarixiy ijtimoiy fan»ining mavhumligiga parallel ravishda qarshi chiqib, nemis tarafdorlari *Alltagsgeschichte* – ya'ni kundalik hayot tarixini o'rganishga kirishdilar.

1970-yillar oxiri, 1980 va 1990-yillarda «mikrotarix» dastlab Italiyada paydo bo'ldi. U yerda «microstoria» nomi bilan tanilgan bo'lib, ayniqsa, 1966-yilda asos solingan «Quaderni Storici» jurnali bilan bog'liq edi. Tez orada u Fransiya, Germaniya, Buyuk Britaniya va nihoyat Amerikaga tarqaldi. Dastlabki misollarga Emmanuel Le Rua Ladyuri (1929-yilda tug'ilgan) ning «Montayyu, 1294-yildan 1324-yilgacha bo'lgan Oksitan qishlog'i» (o'rta asrdagi Katarlar qishlog'ini tadqiq qilinishi) va Karlo Ginzburg (1939-yilda tug'ilgan)ning «Pishloq va qurtlar: XVI asrda yashagan bir tegirmonchining dunyo manzarasi» asarlari kiradi. Bu asarlar akademik va tijorat kitob bozorlarida juda mashhur bo'lib, butun dunyo bo'ylab ko'plab qo'shimcha namunalarni yuzaga keltirdi. *Alltagsgeschichte* va *histoire des mentalités*ga taxminan mos keladigan yapon seykatsushi va seysinshi amaliyotlari ham nemis, ham fransuz namunalaridan ilhom olgan.

Mikrotarix, aslida, umumiylikni xususiylik orqali o'rganishning turli usullarini tasvirlash uchun qulay umumlashma hisoblanadi: uning bir ko'rinishi muayyan jamoani o'nlab yillar yoki hatto asrlar davomida oilaviy, ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarni kuzatib boradi. Yanada mashhur ko'rinishi esa qisqaroq xronologiyaga ega bo'lib, ba'zan juda aniq voqea yoki epizodga e'tibor qaratadi. Masalan, Robert Dartonning fransuz bosmaxona ishchilari tomonidan mushuklarning «qirg'in qilinishi» haqidagi hikoyasi, bu marosimda baxtsiz mushuklar ishchilar uchun xo'jayin va bekaning o'rnini bosgan.

Mikrotarixning, ayniqsa, uning so'nggi shaklining katta afzalliklari shundaki, u oson o'qiladi (odatda voqealarni hikoya qilib beradi) va taniqli tarixiy shaxslarni o'z ichiga oladi. Bu shaxslarning insoniy qiyinchiliklari va o'ziga xos xususiyatlari kitobxonda hissiy hamdardlik uyg'otadi, shu orqali Brodel uslubidagi keng qamrovli tahliliy tarixda ba'zan yo'qolib ketadigan insoniylik tuyg'usini qayta tiklaydi. Ginzburgning Menokkio (Domeniko Skandello) taqdiri, uning gulxanga yo'l olishda jasorat bilan bid'atchi, ramziy dunyoqarash yaratganligiga yoki Le Rua Ladyurining o'rta asrdagi «katarlar»ga kim ham achinmagan bo'lardi? Shubhasiz, eng mashhur (keyinchalik ommalashgan filmga aylangan) voqea – XVI asr Fransiyasida «Martin Gerra» nomli soxta shaxs haqidagi g'aroyib tarix bo'lib, uni Natali Zemon Devis (1928-yilda tug'ilgan) tasvirlagan. U qiziqarli hikoyani so'zlab berish bilan birga, ham dehqonlar, ham sud hokimiyatining hayoti va e'tiqodlarining ishonchli manzarasini chizadi. Mikrotarixlar tarixning asosiy nuqtalari uchun unchalik muhim bo'lmagan mayda tafsilotlarni samarali taqdim etadi. Bu esa ularning hikoyalariga fransuz adabiyot nazariyotchisi Rolan Bart (1915–1980) bir paytlar mashhur qilib «reallik ta'siri» deb atagan hodisaning juda kuchli ko'rinishini beradi. Boshqa tomondan, tanqidchilar bu tadqiqotlarning ba'zilari haqida «Xo'sh, nima bo'pti?» degan savolni o'rtaga tashlaydilar. Ular ushbu «mikro» misollar asosida o'tmish jamiyatlari va ularning faoliyati haqida asosli xulosalar chiqarish mumkinligiga, hikoyalarning dalil bazasiga yoki ular talab qiladigan taxmin va xulosalarga shubha bildiradilar. Shuningdek, ular o'z subyektlarini bizga tanish qilib ko'rsatish orqali o'tmish va hozirgi kun o'rtasidagi farqlarni, shu bilan birga, uch asr davomida tarix haqidagi mulohazalarda muhim element hisoblangan masofa hissini yo'qotishi mumkinligi ta'kidlangan.

Tarix va ijtimoiy fanlar

Anallar va mikrotarix o'z-o'zidan tarixning ijtimoiy fanlar bilan murakkab munosabatlari mahsuli bo'lib, zamonaviylikdan oldingi ildizlarga ega hodisadir. Ma'rifatparvarlik davrining nazariy fikrlovchi ziyolilari o'tmish bilan tajribalar o'tkazdilar: matematik va fizik Jan D'Alamber (1717–1783) o'tmishni bilishdagi shubhalarni uni o'rganishdagi ilmiy yondashuv orqali bartaraf etish mumkin deb

hisoblardi. Shotlandiyalik stadializm tarafdorlari, biz hozir «qiyosiy tarix» deb ataydigan g'oyaning dastlabki yevropalik izdoshlari sifatida, o'tmishni o'rganishni jamiyat va iqtisodiy tizimlarning kelib chiqishi hamda rivojlanishi nazariyalari bilan uzviy bog'laganlar. Shuningdek, biz bir qator Yevropaga tegishli bo'lmagan namunalarni ham ko'rdik, ular orasida Ibn Xaldun eng mashhuri hisoblanadi. XIX asr tarixchilari, asosan, rankechilik va uning siyosiy tarixga urg'u berishi, shaxsga jamiyatdan ko'ra ko'proq e'tibor qaratuvchi umumiy tarixiylik, hamda o'quvchilar orasida qahramonona biografiya va tarixning ommaviyligi tufayli paydo bo'layotgan ijtimoiy fanlarga shubha bilan qarashgan. Biroq asr oxiriga kelib, bu o'zgara boshladi. Tarixning tabiiy fanlarga munosabati haqidagi munozaralar avjiga chiqqan paytda «gumanitar» fanlar murosani taklif qilayotgandek ko'rinardi. Asr oxiriga kelib, iqtisodiy tarix kuchli kichik soha sifatida ajralib chiqdi va Gustav fon Shmoller kabi nemis olimlari dunyoning ko'plab mamlakatlaridagi rivojlanishga yana ta'sir ko'rsatdilar. Marks, albatta, tarixning iqtisod bilan bog'liqligining ma'lum bir talqinini allaqachon chizib bergan edi, Kont kabi boshqalar esa uni yanada yangi fan – sotsiologiya bilan bog'lagandilar. So'ngi imperiya davri Rossiyasining markschi bo'lmagan tarixchisi V.O.Klyuchevskiy (1841–1911) siyosiy tarixning asosiy yo'nalishidan chetga chiqib, sinf va geografiyaning tarixga ta'sirini o'rgana boshladi. Nemischa «Methodenstreit» qisman tarixning ushbu va boshqa fanlar, ayniqsa, antropologiya, geografiya va psixologiya bilan aloqasi xususidagi munozara edi, Jeyms Xarvi Robinsonning «Yangi tarix» asari esa Atlantika okeanining narigi tomonida (va avval ko'rganimizdek, Sharqiy Osiyoda ham) o'z tarafdorlarini vujudga keltirdi.

Ijtimoiy fanlarga asoslangan zamonaviy tarix asoschilari orasida yana ikkita ilk sotsiolog alohida o'rin egallaydi: fransuz Dyurkgeym va nemis Maks Veber. Ikkovi ham o'tmishga juda katta qiziqish bildirgan. Dyurkgeymning fikricha, tarix o'z-o'zidan fan bo'lmasa-da, ijtimoiy fanlar uchun foydali material manbai sifatida xizmat qiladi. U alohida ko'rinishlaridan qat'i nazar mavjud bo'lgan jamoaviy hodisalarni tavsiflab, ularni o'rganishda xolis, deyarli klinik yondashuvni taklif etdi. Bu uning «Diniy hayotning elementar shakllari» (1912) nomli klassik asarida o'z aksini topdi, shuningdek, bu asar o'rganilayotgan guruhning global qamrovi bilan ham e'tiborga loyiqdir. Frederik Beyzer Gerderga borib taqaladigan ayni shu tarixiylik an'anasining eng so'nggi vakili sifatida ta'riflagan Veber bugungi kunda sotsiolog sifatida tanilgan bo'lsa-da, aslida u hayotining ko'p qismini ko'proq tarixchi sifatida o'tkazgan. XIX asr oxiridagi nemis tarix fanining asosiy yo'nalishiga ham, uning pozitivistik tanqidiga ham tanqidiy yondashgan holda, u *Methodenstreit* paytida Lamprextni qoralashga qo'shildi. Veberning sotsiologik fikriga Dilteyning tabiiy va gumanitar fanlar o'rtasidagi farqlarni tushuntirishi katta ta'sir ko'rsatdi. Veber ularning ratsionalligi va aniq tushunchalar hamda usullarga bo'lgan ehtiyojini ta'kidlagan bo'lsa-da, u tadqiqotning subyektiv jihati va real voqelik bilan uning «ideal tiplar» kabi tizimli tasavvurlari o'rtasidagi farqni ham

alohida ko'rsatib o'tdi. Veber, shuningdek, Sharq va G'arb madaniyatlari o'rtasidagi farqlarni tushuntirish, hamda iqtisodiy va mafkuraviy jihatlar o'rtasidagi aloqalarni o'rganishga qiziquvchi yorqin qiyosiy tadqiqotchi edi. Bunga misol qilib uning mashhur «Protestant etikasi va kapitalizm ruhi» (1904–1905) asarini keltirish mumkin. XX asrning birinchi yarmida britaniyalik va ayniqsa, amerikalik sotsiologlar tarixga murojaat qildilar (bu harakat har doim ham ikki taraflama bo'lmagan). Misol uchun, Jorj Xomans (1910–1989) Garvardda ham sotsiologiya, ham tarixdan dars bergan, uning dastlabki asarlaridan biri XIII asr ingliz dehqonlarini o'rganishga bag'ishlangan. Uning keyingi avlodning eng ko'zga ko'ringan shogirdlaridan biri Charlz Tilli (1929–2008) o'zining uzoq faoliyati davomida bu ikki fan chegarasida ishlagan, xuddi shunday Garvard sotsiologi Teda Skochpol (1947-yilda tug'ilgan) ham shu yo'nalishda faoliyat olib borgan.

Sotsiologiya va ayniqsa, iqtisodiyot yuqori darajada kvantifikatsiyalashtirilgan[23] fanlarga aylandi. Empirik o'lchovlar doimo ijtimoiy yo'naltirilgan tarixning, ba'zan esa siyosiy tarixning ham muhim tarkibiy qismi bo'lib kelgan. Buni britaniyalik ser Lyuis Nemir (1888–1960) singari tarixchilarning prosopografik yoki «jamoaviy-biografik» yondashuvi ko'rsatib bergan. Kvantifikatsiya (miqdoriy o'lchov) uzoq tarixga ega bo'lsa-da, Ikkinchi jahon urushidan so'ng u o'z kasbini «aniq» fanlarga yaqinlashtirishga intilgan tarixchilar uchun potensial «sehrli tayoqcha»ga aylandi. Yuqorida ko'rganimizdek, Brodel avlodining annalchilari (solnomachilari) kvantifikatsiyaga juda qiziqishgan. Brodelning eng mashhur shogirdlaridan biri Emmanuel Le Rua Ladyuri bir kuni dadillik bilan barcha tarixchilar tez orada dasturchi bo'lishi kerakligini bashorat qilgan edi. Keyinchalik zamonaviy tarixchilarning ish stollarida shaxsiy kompyuterlar keng tarqalganiga qaramay, bu bashorat hozircha amalga oshmadi. Biroq ko'plab tarixchilar o'z vositalariga kvantifikatsiyani kiritdilar. Tarixchi-solnomachi Pyer Shonyu «seriyali tarix»ni (uzoq vaqtli qatorlar uchun ma'lumotlar yig'ishni) joriy qildi. Lui Anri (1911–1991), Toni Rigli (1931-yilda tug'ilgan) va Piter Laslett (1915–2001) kabi tarixchi demograflar esa uni nafaqat o'tmishdagi aholi sonini aniqlashda, balki aholining harakatchanligi, oila tuzilishi, jinsiy munosabatlar va nikohlar, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlarining manzarasini yaratishda ham qo'llashgan. Jamoatchilik e'tibori ba'zan aldamchi tarzda kvantifikatorlarning nisbatan kichik guruhiga, asosan, ilg'or statistika va ekonometrik nazariyaga jalb qilingan va ko'pincha shu yo'nalishda ta'lim olgan mutaxassislarga qaratildi. «Yangi iqtisodiy tarix» yoki «kliometrika» birinchi marta 1960-yillarda paydo bo'ldi. U ko'pincha nafaqat katta ma'lumotlar to'plamini va tarixchi-kvantifikatorlar yoqtiradigan keng xulosalarni, balki qo'shimcha ravishda «kontrfaktual» (faktlarga qarshi) yoki «agar bunday bo'lsa-chi?» kabi savollardan foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Kontrafaktual tafakkurning sifatliroq va spekulyativ shakllaridan farqli o'laroq, kliometrika

[23] Sonli baholash.

o'tmishdagi tizimda turli elementlarning o'zaro ta'siri modelini yaratish, ulardan birini yoki bir nechtasini olib tashlash va natijada nimalar o'zgarishini kuzatishni o'z ichiga oladi. Masalan, Robert Uilyam Fogel (1926–2013) Amerikadagi temir yo'llarning ahamiyatini (1964) o'rganib, ularni o'z iqtisodiy modelidan chiqarib tashladi va boshqa transport turlari rivojlanishi yoki kengayishi mumkinligini, biroq bu uzoq muddatli istiqbolda farovonlikka juda kam ta'sir ko'rsatishini aniqladi. Uning keyingi kitobi «Xochda o'tgan vaqt» (1974; Stenli Engerman bilan hammualliflikda, 1936-yilda tug'ilgan) Amerika siyosiy hayotidagi eng nozik mavzular – irq va qullikka taalluqli bo'lgani uchun yanada bahsli bo'ldi. Unda plantatsiya xotiralaridan foydalanib, janubiy qulchilik, umumiy tasavvurlarga zid ravishda, qoloq va iqtisodiy jihatdan samarasiz tizim emas, balki nisbatan samarali ekanligi; post-emansipatsiya (ozod bo'lishdan keyingi) irqchiligi asrining dangasa, bema'ni personajlari tasviridan farqli o'laroq, erksiz qora tanlilar aslida mehnatsevar va mohir bo'lganliklarini ko'rsatib berildi. Tarixchi bo'lmagan kishilar qullikning «maxsus instituti»ni har qanday himoya qilishga e'tiroz bildirishlari mumkinligini hisobga olmaganda (mualliflar esa unga qarshi o'zlarining shaxsiy axloqiy e'tirozlarini batafsil bayon etganlar), kitob bir qator uslubiy xatolar va shubhali taxminlar uchun tanqid qilindi. Shunday bo'lsa-da, bir qator yetakchi tarixchilar miqdoriy usullardan foydalanishga qarshi chiqdilar va bu usullarni ko'pincha kliometriya bilan aynan bir narsa deb hisobladilar. 1962-yildayoq, Fogelning temir yo'llar haqidagi kitobi nashr etilishidan ikki yil avval, mustamlakachilik Amerikasi tarixchisi Karl Bridenbo (1903–1992) Amerika tarix uyushmasiga qilgan raislik murojaatida «janjalkash ma'buda, kvantifikatsiya»ga qarshi eng esda qolarli tanqidiy nutqni so'zlagan edi. Uzoq umr ko'rgan Kolumbiya universiteti tarixchisi Jak Barzen (1907–2012) 1974-yildagi «Klio va shifokorlar» kitobida kliometrikachilarga (psixotarixchilar bilan bir qatorda) hujum qilgan. Germaniyada tug'ilgan, Tyudorlar davri Angliyasining Kembrij tarixchisi, ijtimoiy fanlarga asoslanadigan kvantifikatsiyaga shubha bilan qaragan Jeffri Elton (1921–1994) esa Fogel bilan hamkorlikda yozgan kitobida uning afzalliklarini muhokama qilgan.

1950-yillarning oxiridan 1970-yillarning boshlarigacha bo'lgan davr sotsiologiya va tarix o'rtasidagi aloqaning eng yuqori cho'qqisini belgiladi. Bu «tarixiy sotsiologiya» bo'yicha ishlarda va «Comparative Studies in Society and History» (1958-yilda asos solingan) hamda «Past and Present» (1952-yilda asos solingan) kabi jurnallarda jamiyatlarni qiyoslashning dastlabki urinishlarida o'z aksini topdi. 1970-yillarning o'rtalariga kelib, tarixchilar orasida ham sotsiologiya, ham iqtisodiyotning obro'si pasaya boshladi. Ularning ba'zilari boshqa ijtimoiy fanlarga, xususan, antropologiyaga va birinchi navbatda, Klod Levi-Stross (1908–2009) vakil bo'lgan «strukturalistik» (strukturalizmga oid) yo'nalishga murojaat qildilar. Oksfordlik tarixchi Keyt Tomas (1933-yilda tug'ilgan) antropologiyadan olingan g'oyalardan foydalangan ilk olimlardan biri bo'ldi. U bu g'oyalarni dastlab 1963-yilda «Past and Present» jurnalida chop etilgan essesida, so'ngra esa ilk

zamonaviy sehrgarlik va ingliz xalq e'tiqodlarining boshqa jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan «Din va sehrning inqirozi» (1971) nomli fundamental tadqiqotida qo'lladi. Bu Yevropa tarixshunosligi yirik qonuniyatlar va tizimlarga e'tibor qaratishdan voz kechib, buning o'rniga aniq, mahalliy, ba'zan tipik va ba'zan mutlaqo g'ayrioddiy hodisalarni ko'rib chiqishga o'tgan paytda sodir bo'ldi (bu esa mikrotarixda o'z aksini topdi).

Bundan tashqari, antropologik tadqiqotlarning ko'pincha g'aroyib Osiyo, Lotin Amerikasi yoki Afrika konteksti yevropachi olimlar uchun o'z tajribalarini kengaytirish va umumlashtirish uchun ishonchli qiyosiy o'lchovni taqdim etdi. Margaret Mid (1901–1978), Klifford Girs (1926–2006), Marshall Salins (1930-yilda tug'ilgan) va Viktor Tyorner (1920–1983) kabi madaniy antropologlar keng ko'lamli va tuzilmaviy yondashuvdan mahalliy va xususiy hodisalarga o'tish uchun ishonchli asos taklif qildilar (va shu bilan yuqorida muhokama qilingan mikrotarixning nazariy asosini ta'minladilar). Xususan, Salins bevosita o'tmishga murojaat qilib, masalan, Sandvich orollarida (Gavayya) tadqiqotchi kapitan Kukning halokati – «mahalliy aholi qanday fikrlashi»ning aniq misoliga aylangan voqeani qayta ko'rib chiqdi. XX asr boshlarida Maks Veber ijtimoiy-ilmiy merosining vorisi bo'lgan Girs ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatdi: uning tez-tez ishlatiladigan « sermazmun tavsif» atamasi va Bali orolidagi xo'roz jangi kabi xalq tadbirlarining tahlili ko'plab madaniyat tarixchilari va hatto 1980-yillarning boshlarida adabiyotshunoslikda paydo bo'lgan «Yangi tarixiylik» yo'nalishi uchun majburiy havolalarga aylandi.

Tarix va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi davom etayotgan muloqot qisman Vindelband va Kroche aralashuvidan so'ng saqlanib qolgan tarix va tabiiy fanlar haqidagi XIX asr oxiridagi munozaraning davomidir. U yana uchta sohaga: tarix falsafasi, ijtimoiy fanlar falsafasi hamda fan tarixi va sotsiologiyasiga bo'lindi va u yerdan yana tarix fanining o'ziga qaytdi. Birinchi holatda, nemis muhojir faylasufi Karl Gempel (1905–1997) 1942-yilda o'z maqolasi bilan muhim hissa qo'shdi. Unda tarixiy tadqiqotning asosiy vazifasi «qamrab oluvchi» yoki «umumiy» qonunlar nuqtayi nazaridan tushuntirishlar (izohlar) taklif qilish ekanligi va bunday qonunlarni keltirib chiqarmaydigan yoki ishlab chiqmaydigan tushuntirishlar qoniqarsiz ekanligi ta'kidlangan. Maqola tarixning «tahliliy» falsafasi doirasida munozaralar avlodini yaratishga turtki bo'ldi. Tarixiy tushuntirishning mohiyati va to'g'ri shakli kabi masalalarga qaratilgan ushbu munozaralarda Gempelning qarashlari nafaqat ko'pchilik tarixchilar tomonidan, balki o'z sohasining ko'plab vakillari, jumladan, tahliliy tarix faylasuflari: amerikalik Artur Danto (1924–2013), britaniyalik Patrik Gardiner (1922–1997) va R.J.Kollingvud fikrlari bo'yicha mutaxassis bo'lgan kanadalik Uilyam X.Drey (1921–2009) tomonidan ham rad etildi.

Rivojlanishning yana bir yo'nalishi ham fan bilan, xususan, uning tarixi va sotsiologiyasi bilan bog'liq edi. 1962-yilda fizikadan tarixchilikka o'tgan Tomas Kun (1922–1996) «Ilmiy inqiloblar tuzilishi» nomli kichik kitobini nashr etdi.

Ilm-fanning barqaror va muqarrar taraqqiyotining o'ta pozitivistik va teleologik tushunchasini qo'llab-quvvatlash o'rniga (buni fanning «internalizmga oid» tarixlari ko'rsatib turardi), Kun fanning ikki xil usulda amalga oshirilishini taxmin qilgan: odatda «normal fan» sifatida, bunda umumiy farazlar va qoidalar doirasida ishlaydigan tadqiqotchilar ma'lumotlar va bilimlarni asta-sekin to'playdilar; hamda vaqti-vaqti bilan «inqiroz» rejimida, bunda eski farazlar, asosan, ularga zid keladigan ma'lumotlarning og'irligi ostida buziladi va yangi, avvalgilari bilan umuman qiyoslab bo'lmaydigan farazlar shakllantirilishi kerak bo'ladi. Kun aniqlovchi farazlar va amaliyotlar majmuini «paradigma» deb atadi va shu bilan bu so'zni ijtimoiy fanlarga abadiy in'om etdi. Uning talqinida paradigmalar tajriyutuqlar, masalan, o'rta asr dunyosidan Nyuton olamiga o'tish an'ana va barqaror, bosqichma-bosqich taraqqiyot natijasida emas, balki ularning aksi – paradigmalar o'rtasidagi keskin uzilishlar natijasida sodir bo'ladi.

Kunning ilmiy o'zgarishlarni tushuntirishi ilmiy hamjamiyat ichidan ko'ra tashqarisida ko'proq ta'sir ko'rsatdi. Umumiy tarixshunoslikka nisbatan «paradigmalar almashinuvi» va «normal fan» tushunchalari ikkita asosiy ta'sirga ega bo'ldi. Birinchidan, XX asr oxirida mustaqil fanga aylangan fan tarixining o'zida Kun modeli boshqacha tarix yozishga turtki berdi. Bu tarix o'tmishdagi ilmiy g'oyalarni batafsil tushuntirishga kamroq e'tibor qaratib, ko'proq ularning ijtimoiy va madaniy kontekstiga (va ular bilimlarni shakllantirishga qo'ygan cheklovlarga) yo'naltirildi, ularning meyoriy maqomi yoki ichki muvofiqligidan qat'i nazar. Keyingi fan tarixchilari, jumladan Stiven Shapin (1943-yilda tug'ilgan) va Lorreyn Daston (1951-yilda tug'ilgan), bu yondashuvni yanada kengaytirdilar. Kun g'oyalarining tarixshunoslikka ta'sirining ikkinchi usuli fan tarixidan tashqariga chiqib, boshqa sohalarga ham yoyildi. Masalan, agar uning modeli ilmiy o'zgarishlarni tushuntirishga yordam bersa, uni tarixshunoslikning o'zi qanday o'zgarayotganini anglashimizga ham qo'llash mumkinmi? Ushbu kitobning mavzusi bo'lgan tarix fanining tarixini paradigmalar almashinuvi sifatida bayon etish kerakmi? Bunday yondashuvda o'tmishdagi bir nechta asosiy mutafakkirlar ajratib ko'rsatiladi, qolgan tarixchilar esa oddiy «muammolarni hal qiluvchilar» sifatida e'tibordan chetda qoladi. Ular go'yo hukmron paradigmadagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun ishlab, shu bilan «normal» tarix ishini bajarganday ko'rsatiladi. Bunday yondashuv, shubhasiz, tarixchining e'tiborini bir paradigmani boshqasiga almashtiruvchi tashqi ijtimoiy va madaniy omillarga qaratgan bo'lardi, ammo u muqarrar ravishda paradigma maqomiga erisha olmaydigan tarixiy tadqiqot turlarini, shu jumladan, G'arbga xos bo'lmagan tadqiqotlarning ko'pchiligini e'tibordan chetda qoldirishi mumkin edi. Biroq Kunning «paradigma» tushunchasi muayyan voqealar yoki masalalarning (masalan, Fransiya inqilobi yoki Birinchi jahon urushi sabablarining) tarixiy talqinlari paydo bo'lishi va so'nishini tushuntirishda ancha muvaffaqiyatli qo'llanildi. Bu yetarlicha moslashuvchan atama bo'lib, qo'llanilishida

katta xilma-xillikka yo'l qo'yadi va, binobarin, «maktab» atamasiga qaraganda kamroq cheklangan ma'noga ega.

Tarix diktaturalar va avtoritar tuzumlar sharoitida

Faylasuf Karl Popper tarix va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi aloqalarga chuqur shubha bilan qaragan, ularni jamiyatni go'yoki «muqarrar» tarixiy qonuniyatlarga muvofiq qurishga qaratilgan zo'ravonlik va repressiv urinishlarga olib kelgan deb hisoblagan. Garchi Popper buni «tarixiylik» bilan noto'g'ri tenglashtirgani holda, u bir muhim nuqtada shubhasiz haq edi: XX asr (va XXI asr ham) Tarix va tarix fani o'ng va so'l siyosiy spektrdagi bir qator diktaturalar, xuntalar va totalitar rejimlarga xizmat qilganiga guvoh bo'ldi. Bundan tashqari, bu davrlar shunday nazorat va qatag'on darajasiga guvoh bo'ldiki, u oldingi asrlardagi davlat yoki saltanat aralashuvini deyarli havaskorona va zararsiz qilib ko'rsatardi. O'ng yo'nalishdagi bu rejimlarning eng qayg'ulilari «O'q» mamlakatlari: 1930–1940-yillardagi fashistlar Italiyasi, imperatorlik Yaponiyasi va natsistlar Germaniyasi edi. Mussolini davri Italiyasida tarixshunoslikda o'ng va so'l oqimlar o'rtasida bo'linish paydo bo'ldi, bu hech qachon to'liq yo'qolmadi. Antifashist tarixchi Gaetano Salvemini (1873–1957) 1920-yillarda mamlakatni tark etib, urushdan keyin Italiyaga qaytishdan oldin Amerika fuqaroligini oldi. Boshqalar, jumladan, klassik olim va tarixshunos Arnaldo Momilyano, 1938-yilda fashistlar tomonidan yahudiylarga qarshi qonunlar joriy etilgandan so'ng o'z lavozimini yo'qotib, abadiy ketishga majbur bo'ldi; u Oksford va Londonda, keyinchalik esa Chikagoda o'rnashdi. Biroq fashistlar ba'zi rejimlar singari faqat dushman deb hisoblangan shaxslarni yo'q qilish bilan cheklanib qolmadilar: ular mafkuraviy jihatdan maqbul tarix bayonlarini yozish uchun Joakkino Volpe (1876–1971) kabi tarixchilarni ham jalb qildilar. Yaponiya 1930-yillarda xuddi shunday yo'l tutdi, shonli imperiya o'tmishi va Rossiya kabi qo'shni davlatlarga qarshi yaqinda erishilgan harbiy g'alabalar bilan aloqalarni ta'kidladi. Dissident tarixchilar, masalan, politsiya hibsxonasida vafot etgan marksist tarixchi iqtisodchi va siyosiy faol Noro Eytaro (1900–1934) ta'qib ostiga olindi. Xuddi Italiyada bo'lgani kabi, harbiy hukumat ham imperiyaparast tarixchilar tomonidan bevosita qo'llab-quvvatlandi. Urushdan keyingi reaksiya ham o'tmishdagi militarizmdan voz kechishga, ham markscha bo'lmagan ijtimoiy va madaniy yoki «xalq» tarixi tomon burilishga olib keldi. Germaniyada tajovuzkor va nostalgik millatchilik natsistlar tarixshunosligining g'oyaviy asosiga aylandi hamda kasb egalari va keng ziyolilar qatlamlar orasidagi tozalashlarni oqladi. Yahudiy va so'l qarashdagi tarixchilar 1930-yillarda Germaniyadan qochib, asosan Buyuk Britaniya va Qo'shma Shtatlarga bordilar, u yerda ikkala mamlakatdagi urushdan keyingi professional hamjamiyatlarga katta ta'sir ko'rsatdilar. Natsistlar tomonidan bosib olingan Yevropaning turli burchaklaridan kelgan boshqalar

esa o'lim lagerlarida halok bo'ldilar. Natsistlar davri tarixini yozish kutilganidek bo'ldi: keskin antisemitik va antibolshevik, irqchilikka asoslangan (Yevropa tevton xalqlarining «oriy» kelib chiqishi haqidagi noto'g'ri tasavvurlarga tayanuvchi) va oxir-oqibat Xolokostga olib kelgan. Bu haqda uzoq to'xtalib o'tirishning hojati yo'q, ammo uning natijalaridan biri – *Volksgeschichte* o'tkinchi qiziqish uyg'otadi: u tarixshunoslikda Tatsitdan boshlangan, Reformatsiya davri gumanistlari tomonidan rivojlantirilgan va XIX asr boshlarida Fixte tomonidan qayta shakllantirilgan davomli «tevtonchilik» an'anasini dahshatli cho'qqisiga olib chiqdi.

1945-yildan keyingi natsistlar tarixshunosligining oqibatlari. Germaniya tarixini qayta ko'rib chiqish va uning o'ziga xos yaqin o'tmishini anglashning murakkab, ko'pincha og'riqli jarayoni eng katta ahamiyatga ega. Asosiy o'zgarish urush tugagandan so'ng, professional hamjamiyatning ijtimoiy fanlar usullariga bo'lgan an'anaviy qarshiligi bartaraf etilganidan keyin sodir bo'ldi. Gerxard Ritter (1888–1967) kabi eski maktab konservativ ruhdagi bir qancha tarixchilar va hatto «Volksgeschichte»ning ba'zi oqlangan sobiq amaliyotchilari ham natsizm ildizlarini demokratiyaning barbod bo'lishi va ommaviy jamiyatning zaifligidan izladilar. Biroq bilefeldlik ijtimoiy tarixchi Gans-Ulrix Veler (1931–2014) kabi boshqa so'l qarashdagi tarixchilar XIX asrda nemis siyosiy va ijtimoiy institutlarining modernizatsiyalashuvini o'rganishga kirishdilar. Veler Amerika va Britaniya ijtimoiy fanining jihatlari, Maks Veber, Marks va Frankfurt maktabi deb nomlanuvchi, Germaniyaga quvg'indan endigina qaytib kelgan boshqa guruhning «tanqidiy nazariya»sidan olingan g'oyalarni sintezlaydigan yangi «tarixiy ijtimoiy fan»ni yaratishga chaqirdi. Urushdan keyingi bir necha avlod tarixchilari shug'ullangan markaziy muammo natsizmning paydo bo'lishi edi, ularning eng muhim nashr organi esa «Geschichte und Gesellschaft» («Tarix va jamiyat», 1975-yilda asos solingan) jurnali bo'ldi.

So'nggi oltmish yil davomida Germaniyaning «o'ziga xos yo'li» yoki *Sonderweg* haqidagi munozaralar tarixshunoslikda ikkita yirik to'fonga sabab bo'ldi: 1960-yillarning boshida Fisherning bahslari va 1980-yillarning oxiridagi *Historikerstreif* («Tarixiy munozara»)ga. Bu voqealarning birinchisi Birinchi jahon urushining kelib chiqishi haqidagi o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqqan sobiq natsist Frits Fisher (1908–1999)ning ishlari tufayli yuzaga keldi. «Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914/18» (1961; inglizcha talqini «Germany's Aims in the First World War» – «Germaniyaning Birinchi jahon urushidagi maqsadlari») kitobida Fisher Germaniya nafaqat Ikkinchi jahon urushi uchun, balki undan avvalgi urush uchun ham javobgar ekanligini ta'kidladi. Uning fikricha, XIX asr oxiridagi nemis davlat arboblari siyosatidan Birinchi jahon urushi boshlanishigacha to'g'ri chiziq o'tkazish mumkin edi va nemis rahbarlari urush boshlanishidan ancha oldin Germaniyani jahonshumul davlatiga aylantirish uchun ochiqdan ochiq intilganlar. Darhol norozilik boshlandi: Fisherning

nashriyot idorasiga yondiruvchi bombalar tashlandi va Ritter kabi bir qator nufuzli tarixchilar Fisherning usullari va manbalariga hujum qilishdi.

Ikkinchi munozara taxminan yigirma besh yil o'tgach, alohida, ammo bog'liq mavzuda va oxir-oqibat kengroq jamoatchilik maydonida boshlandi. Fisherning ishi faqat bilvosita Ikkinchi jahon urushiga taalluqli bo'lsa-da, «Historikerstreit» bevosita unga va ayniqsa, uning axloqiy jihatdan eng muhim epizodi – Xolokostga e'tibor qaratdi. Savol shundan iborat edi: Xolokost kichik bir guruh jinoyatchilarning (natsistlar rahbariyatining) g'ayritabiiy harakati edimi yoki undan ham dahshatlirog'i – nemis jamiyatidagi chuqur tarkibiy muammolarning fojiali kulminatsiyasimi? XIX asrda modernizatsiya va davlatchilikning shakllanishidagi tezkor rivojlanish (yana G'arbiy Yevropa demokratiyalaridan farqli bo'lgan «o'ziga xos yo'l» bo'yicha) Birinchi jahon urushi va 1920-yillarda demokratiyaning qulashiga olib keldi, keyinchalik esa natsistlar hokimiyatga kelganda undan foydalanildi; shunday qilib, uzoq muddatli istiqbolda ushbu holat Ikkinchi jahon urushiga va oxir-oqibat «Yakuniy yechim»ga olib keldi. Shu nuqtayi nazardan, butun millat (faqat natsist yetakchilari va ularning kichik guruhi emas) chuqur aybdorlik yukini ko'tarishda davom etdi. Bahs konservativ tarixchi Ernst Nolte (1923–2016) Xolokost (Germaniyada) faqatgina mutaassib antisemitlarning kichik doirasining yagona harakati bo'lganini va masalan, Osvensim faqat sovet GULAGlariga javob va ularga taqlid bo'lganini ta'kidlaganida boshlandi. Bunga qarshi chiqish asosan so'l tomondan, faylasuf va ijtimoiy nazariyotchi Yurgen Xabermas (1929-yilda tug'ilgan) tomonidan boshlandi. U «Die Zeit» gazetasida Nolteni dafn etib bo'lmaydigan narsani ko'mish uchun «zararni yumshatishga urinishda» aybladi. Tarixchilar davrasida sekin-asta hal qilinishi mumkin bo'lgan masalaga Xabermasning aralashuvi uni ilmiy tortishuvdan kengroq ommaviy muhokamaga aylantirdi.

XX asrning ikkinchi yarmida butun dunyoda ko'plab neofashistik va avtoritar rejimlar (tartibotlar) paydo bo'ldi. Ular tarixni hikoya qilish ustidan nazorat o'rnatib, o'zgacha fikrlarni bostirdilar. Bu holat Italiya va Germaniya misollaridagi kabi faol va reaksion shakllarda namoyon bo'ldi. Faol shakl hukumatlarning ambitsiyali, ko'pincha ko'p jildli milliy tarixlarni qo'llab-quvvatlashida ko'rindi. Rasmiy tarixshunoslikning bu eski an'anasi demokratik Yevropa va Amerikada allaqachon ikkinchi o'ringa tushib qolgan bo'lsa-da, sharqiy va janubi-sharqiy Osiyoda hamon yashab, rivojlanishda davom etmoqda. O'tmish ustidan bunday nazoratning reaksion tomoni o'ng yoki so'l tartibotlarda kuzatiladi. Bunda ochiqdan ochiq bostirish va senzura amalga oshiriladi, nashr kanallari qat'iy nazorat qilinadi, fikr-mulohazalar sinchkovlik bilan kuzatib boriladi. Norozilar esa akademik lavozimidan mahrum qilinish, quvg'inga uchrash yoki qamoqqa tashlanish bilan jazolanadi. Suxarto tartiboti davrida (1966–1998) «Yangi tartib» Indoneziyasi har ikki yondashuvning birikmasiga misol bo'la oladi. U yerda tarixchi, harbiy va ta'lim vaziri Nugroxo Notosusanto (1931–1985) boshchiligida militaristik «rasmiy» tarix paydo bo'ldi. 1970-yillarda tayyorlangan

Indoneziyaning keskin antikommunistik va «vatanparvarona» ko'p jildli tarixi «Sejarah Nasional Indonesia» (1975; 1984-yilda qayta ko'rib chiqilgan) rasmiy tarix bilan universitet tarixchilari asarlarining murakkab birikib ketishini aks ettirdi. Suxarto iste'foga chiqqanidan so'ng, milliychilik tarixshunosligi turli mintaqalar va etnik ozchiliklar nuqtayi nazarini ifodalovchi o'tmish haqidagi bir qator raqobatlashuvchi qarashlar bilan ochiqchasiga to'qnashdi. Indoneziya tarixchilari davlat nazoratidan mustaqilligini e'lon qilganlariga qaramay, bugungi kunda «tarixni to'g'rilash» loyihasi (pelurusan sejarah) bir mafkuraviy aqidalar to'plamini boshqasi bilan almashtiradimi yoki yo'qmi, hamon noaniq. 2007-yilga kelib, Indoneziya Bosh prokurori buyrug'i bilan tarix darsliklarining musodara qilinishi Suxarto davri antikommunizmiga qaytilganini ko'rsatdi.

XX asrning ko'p qismi davomida tarixshunoslik uchun sharoitlar eng chekka so'l qanotda ajablanarli darajada o'xshash edi. Sovet markscha tarixshunosligining asoschilari asosan ikki kishi edi: biri professional tarixchi, ikkinchisi esa yo'q va ikkovi ham Oktyabr inqilobidan ancha oldin markscha tarixshunoslikni shakllantirish ustida ishlagan. Keyingisi, Georgiy Plexanov (1856–1918) inqilobdan keyin uzoq yashamadi. Nazariyotchi Plexanov 1891-yilda marksizmning asosiy matni «Tarixni materialistik tushunish»ni, 1895-yilda esa «Tarixga monistik qarashni rivojlantirish masalasi»ni yozgan. Akademik tarixshunoslikka bevosita ta'sir ko'rsatgan yana bir muhim shaxs V.O.Klyuchevskiyning sobiq shogirdi Mixail Nikolayevich Pokrovskiy (1868–1932) edi. Pokrovskiy 1905-yildagi muvaffaqiyatsiz inqilobdan so'ng, Rossiyaning birlashuvi haqidagi an'anaviy imperiya hikoyasini markscha talqin bilan almashtirgan holda, inqilobiy tarixshunoslikning birinchi muammosini boshqalardan oldin hal qilishga kirishganda muhojirlikka ketdi. Pokrovskiyning Rossiya tarixiga dastlabki qarashlari uning besh jildli «Rossiya tarixi: eng qadimgi davrlardan tijorat kapitalizmining yuksalishigacha» (1910–1914; inglizcha tarjimasi 1931) asarida aks etgan. Siyosiy jihatdan ziyrak bo'lgan Pokrovskiy 1920-yillarning boshlarida o'z taqdirini yuksalayotgan Iosif Stalin (1878–1953) bilan bog'ladi va 1928-yilga kelib sovet tarixshunosligida ustun ovozga aylandi. Keyingi yillarda Stalin o'z hokimiyatini mustahkamlagan sari fikrlar doirasi yanada torayib bordi. Pokrovskiyning ta'siri dastlab uning vafotidan keyin ham saqlanib qoldi va 1934-yil boshida mamlakatning eng mashhur ayol tarixchisi Anna Mixaylovna Pankratova (1897–1957) uning sha'nini himoya qildi. Ammo yil oxiriga kelib, Stalin uni milliychilik tuyg'ularining yetishmasligi va iqtisodiy kuchlarning voqealarga ta'sirini haddan tashqari deterministik tasvirlangani uchun vafotidan keyin qoraladi. Uning inqilobdan oldingi Rossiyani, Marksning fikri bo'yicha, qoloq mamlakat sifatida tasvirlashi, Stalinning rus g'ururini rag'batlantirishi va mamlakat G'arbiy Yevropa kabi aynan bir xil tarix yo'lidan bormagan degan e'tiqodiga mos kelmas edi. O'tmish haqidagi ko'plab munozaralarning harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan Markschi tarixchilar jamiyatining zaiflashuvi, so'ngra tarqatib yu-

borilishi (1936) va Kommunistik akademiya tarkibida Tarix institutining tashkil etilishi bilan 1920-yillardagi nisbatan bag'rikeng muhit qat'iy partiya nazoratiga o'z o'rnini bo'shatib berdi va bundan buyon davlat tarixshunoslikka hal qiluvchi ta'sir ko'rsata boshladi. Tarixchilar 1930-yillardagi qatag'onlar qurbonlari orasida bo'ldi. Lev Troskiy (1879–1940) kabi raqib partiya mafkurachilaridan tashqari, rus bo'lmagan milliychi tarixchilar ham nishonga olindi: yetakchi ukrainalik professional tarixchi Mixaylo Grushevskiy (1866–1934) Kavkazga surgun qilindi va u yerda g'alati sharoitlarda to'satdan vafot etdi.

Stalin hukmronligining so'nggi yillarida qattiq senzura o'z cho'qqisiga yetdi. Bu davrda kitoblar, filmlar yoki radio eshittirishlaridagi deyarli har qanday tarixiy hikoya 1938-yilda nashr etilgan Stalinning «Butunittifoq Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tarixi: Qisqa kurs» darsligidagi fikrlarni aks ettirishi shart edi. O'sha yili sovet arxivlari ustidan nazorat davlat xavfsizlik organi Ichki ishlar xalq komissarligi – IIXK (NKVD) qo'liga o'tgandi. Stalin vafotidan so'ng tarix partiya va davlat nazoratida qoldi, biroq o'rta asr madaniyati tarixchisi Aron Gurevich (1924–2006) hamda adabiyotshunos va nazariyotchi Mixail Baxtin (1895–1975) kabi marksistik ortodokslikdan chekingan bir nechta boshqacha fikrlovchilar paydo bo'ldi. Sovuq urush boshlanishi bilan partiya nazorati tez orada SSSRdan tashqarida Varshava shartnomasi bo'yicha uning ittifoqchilari – Ruminiya, Polsha, Bolgariya, Sharqiy Germaniya, Vengriya va Chexoslovakiyaga ham yoyildi. Bu mamlakatlarda tarixchilar faoliyati turli darajada cheklandi. Sovet hukmronligi davrida uning Yevropadagi satellitlari (yo'ldoshlari) tarixshunosligi ko'pincha, turli vaqt oraliqlarida, SSSRning tajribasini aks ettirardi. Turli kommunistik tartibotlar tarixchilar faoliyatini qattiq nazorat qildi, garchi bu bosim bir xil qo'llanilmasa ham: masalan, Vengriya 1956-yilgi qo'zg'olonni bostirishdan keyin nisbatan tez liberallashishni boshladi. Xuddi shu holat o'sha yili inqilobi bostirilgan Polshada ham sodir bo'ldi. Polshalik va fransuz tarixchilari o'rtasidagi urushdan oldingi aloqalar tiklandi, asarlar ikki tilda o'zaro tarjima qilindi. Brodel ta'sirida bo'lgan Vitold Kula (1916–1988) va nazariyotchi Yeji Topolskiy (1928–1998) kabi bir qator polshalik tarixchilar o'z asarlarini «Annallar» jurnalida chop etishdi. Sovet blokining boshqa qismlarida, xususan, Germaniya Demokratik Respublikasida (GDR) hukmron tartibotlar ko'proq repressiv va aralashuvchi bo'lib chiqdi. Masalan, Bolgariyada 1968-yilda mamlakatning yetakchi akademik tarixiy jurnalida Siyosiy Byuro mamlakat milliy tarixini yozishga buyurtma bergani, bu vazifani faqat Siyosiy Byuroning ishonchiga sazovor bo'lgan olimlarga topshirgani e'lon qilindi. Rejalashtirilgan o'n jildlik seriya qat'iy markscha-lenincha tamoyillar asosida yozilishi kerak edi. Ushbu «xalq tarixi»ning birinchi jildi 1979-yilda 50 000 nusxada nashr etildi. Hukumat bu asarni keng tarqatishni maqsad qilgani aniq edi.

Kommunizmning yana bir yirik qo'rg'oni bo'lgan Xitoyda (1949-yildan Xitoy Xalq Respublikasi) davlat marksizmining tarixshunoslikka majburan sing-

dirilishi shunday murakkablashdiki, maocha ta'limot hali ham ko'p jihatdan konfutsiylik tamoyillari asosida tashkil etilgan jamiyatga yuklanishi kerak edi. Bu g'arbcha tarixiy tafakkur shaklini butunlay boshqa qabul qiluvchi madaniyatning dumaloq teshigiga to'rtburchak qoziqday moslashtirish kerakligiga yana bir misol bo'ldi. Bu moslashuv oson kechmadi. Konfutsiylik dunyoni sulolalar yuksalishi va qulashi bilan uzilib turadigan barqaror davomiylik sifatida ko'rgan bo'lsa, marksizm uni muntazam taraqqiyot maydoni deb bildi; konfutsiylik tartib va uyg'unlikni ko'rgan joyda marksizm sinfiy kurash va qo'zg'olonga e'tibor qaratdi. Shunga qaramay, XX asrda Xitoy markscha tarixshunoslikning ikkinchi yirik vataniga aylandi va bugungi kunda so'nggi iqtisodiy erkinlashtirish jarayonlariga qaramay, marksizmni rasmiy mafkura sifatida saqlab qolgan yagona qudratli davlat bo'lib qolmoqda. Garchi qadimgi mumtoz asarlar 1911-yilgi dastlabki inqilobdan so'ng o'zlarining ulkan obro'sini tez yo'qotgan bo'lsalar-da, na liberal respublikachilar, na markschilar konfutsiylik tizimini butunlay rad eta oldilar. Aslida, uni rad etishdan ko'ra moslashtirish osonroq bo'ldi. Qadimgi konservativ donishmand Konfutsiy taraqqiyotning ilk nazariyotchisi sifatida qayta talqin qilindi, uning sinfiy jamiyat va feodalizm bilan bog'liqligi esa o'z davrining ijtimoiy tuzilishiga mos kelgani bilan oqlandi, chunki bu tuzilish endi o'tmishda qolib ketgan edi.

Xitoy o'tmishini «feodalizm» kabi Yevropa tarixiy kategoriyalari orqali qayta anglash 1890-yillarda boshlangan Xitoy tarixshunosligini g'arblashtirish jarayonini yakunladi. Ilk xitoylik markschi tarixchilar hatto Lyan Sichao yoki «To'rtinchi may» harakati respublikachi olimlaridan ham ko'proq darajada ikki yarim ming yil davomida tarixni yozishda hukmronlik qilgan didaktik va ma'naviy amaliyotlardan uzil-kesil ajralishga harakat qildilar. Marksizmning ilk muhim tarafdori Fan Venlan (1893–1969) bo'lib, uning «Xitoyning umumiy tarixi» (1941) asari Xitoy markscha tarixshunosligining muhim bosqichi hisoblanadi. Yaponiya istilosi va undan keyingi kommunistlar va milliychilar o'rtasidagi fuqarolar urushidan keyin Xitoy Xalq Respublikasi (XXR) tashkil topishi bilan, markscha tarixshunoslik davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan ortodokssiyaga aylandi. 1920-yillardan beri kommunist bo'lgan Fan Venlan oxir-oqibat Yangi tarix institutining rahbari etib tayinlandi.

Karyerasi respublika va kommunistik davrlarni o'z ichiga olgan ko'plab yetakchi tarixchilar Yevropa yoki Amerikada ta'lim olishgan va ularning ilmiy faoliyati mafkuraviy chegaralardan chiqib ketgan. Tan va Suy sulolalari bo'yicha taniqli mutaxassis Chen Inke (1890–1969) Garvard va Berlinda tahsil olgan. Kolumbiya universitetida ta'lim olgan tarixchi (keyinchalik o'z mamlakatining elchisi sifatida Qo'shma Shtatlarga qaytib kelgan) Xu Shi (1891–1962) Vindelband, Langlua va Senyobos kabi turli xil Yevropa manbalaridan foydalangan holda Xitoy falsafasi tarixini yozgan. Xuning shogirdi Gu Szegan (1893–1980), ehtimol, guruhning eng ko'zga ko'ringan aql egasi edi. Lorenso Valla va F.A.Volflar

mansub bo'lgan buyuk xalqaro filologik an'analardagi soxta qadimiy matnlarni tinimsiz fosh etuvchi Gu Xitoyni jahon tarixi kontekstiga joylashtiruvchi mashhur maktab darsligini nashr etdi. Miloddan avvalgi XI asrda Chjou sulolasidan oldingi Xitoyning ilk tarixiga shubha bilan qaraydigan bo'lsa-da, u XX asr boshlaridagi «Qadimgi shubhalar maktabi»ning markaziy qahramoniga aylandi (uning «shubhalari» keyinchalik Shan davridagi folbin suyaklaridagi yozuvlarning, ya'ni ilk sulolalarni tarixiy davrga qaytargan va Sima Syan kabi ilk tarixchilarning ishonchliligiga bo'lgan ishonchni sezilarli darajada mustahkamlagan yangi manbaning ochilishi bilan pasaytirildi).

1950-yillar boshidan 1970-yillargacha Xitoy tarixshunosligi asosan dehqonlar va kapitalizm tarixiga e'tibor qaratdi, bunda kommunizmning g'alabasi muqarrar deb tasvirlandi. «Partiya tarixi» (dangshi) XXRning dastlabki kunlaridanoq universitetlarning o'quv dasturlarida muhim o'rin egalladi, hatto ba'zi universitetlar bu fanga maxsus kafedralar ham tashkil etdi. Partiya tarixi bilan bog'liq matnlar yuqoridan qattiq nazorat qilinib, muvofiqlashtirilib kelinmoqda. Bu jihatdan ular Tan davri tarixchi-amaldorlariga nisbatan ancha cheklangan ko'rinadi. 1949-yildan beri tarixchilar vaqti-vaqti bilan noan'anaviy fikrlari uchun ta'qib qilindi. Kommunistik partiya ichidagi turli guruhlar esa o'z siyosiy nuqtayi nazarlarini oqlash uchun tarixiy asoslar izladi. «Buyuk sakrash» (1959–1961) katta va kichik avlod marksist olimlar o'rtasida uzilishga olib keldi hamda akademik tarixchilarni «feodal» yoki «burjua» sulola tarixini shafqatsizlarcha inkor etishga undadi. Natijada keyingi asarlarda avvalgi sulolalar, imperatorlar va voqealar tilga olinmay qo'yildi. Bu jarayon o'tmishni bugunga, tarixni nazariyaga bo'ysundirish haqidagi ko'rsatmalar bilan birga kechdi. Pekin universiteti prorektori, tarixchi Szyan Botszan (1898–1968) kabi mo'tadil olimlar bunday soddalashtirishga qarshi chiqdi. Ortodoksal marksistik tahlildan chetga chiqishi uni tuzumga qarshi qo'ydi.

Bir necha yil o'tib, Madaniy inqilob yanada dahshatliroq ta'sir ko'rsatdi. U mashhur Min davri tarixchisi U Xanga (1909–1969) hujum bilan boshlandi. U Xan bir necha yil avval «Xay Juyning ishdan olinishi» nomli pyesa yozgan edi. Unda xalqparvar qarashlari va korrupsiyaga qarshi kurashi bilan tanilgan, haqiqatan ham yashab o'tgan Min sulolasi amaldori haqida hikoya qilingan. Pyesa ilk bor 1961-yilda sahnalashtirildi va mavjud tuzum hamda «Buyuk sakrash»ning yashirin tanqidi tufayli Maoga yaqin bo'lgan qattiq yo'l tarafdorlarining shubhasini uyg'otdi. Bu esa o'n yillik shafqatsiz ta'qiblarga sabab bo'ldi. Bu davrda Xitoy ziyolilari va olimlarining ko'pchiligi qamoqqa olindi, qiynoqqa solindi yoki qishloqlarga majburiy ishlarga yuborildi. Maoning yaqin safdoshi Fan Venlan singari ayrim yetakchi shaxslar tozalashdan omon qolgan bo'lsa-da, ko'pchilik bunday omadli bo'lmadi. U Xanning o'zi va Szyan Botszan halok bo'ldi (garchi ikkalasi ham Mao vafotidan keyin oqlansa-da). 1970-yillarning oxirida liberallashtirish boshlanganidan so'ng butun boshli davrlarni o'rganish

imkoniyati paydo bo'ldi. Biroq 1981-yildagi partiya qarori birlik yo'lida Mao davri haqidagi davom etayotgan tarixiy bahslarni to'xtatishga urindi. XX asrning so'nggi choragida Xitoy tarixshunosligi G'arb bilan qayta aloqa o'rnatdi. Xitoylik olimlar G'arb universitetlarida tahsil oldi, ko'plab g'arb kitoblari xitoy tiliga tarjima qilindi (garchi xitoycha kitoblar kam miqdorda g'arb tillariga o'girilgan bo'lsa-da). Sovet «oshkoraligi»ga o'xshash bu jarayon 1989-yildagi Tyananmen maydoni voqealariga munosabat kabi qisqa muddatli to'siqlardan so'ng asosan davom etdi. Yaqinda Xitoyning «oliy» rahbari Si Szinpin yoki uning rossiyalik hamkasbi Vladimir Putin timsolida «kuchli shaxs»ning qayta paydo bo'lishi ushbu mamlakatlar tarixshunosligiga uzoq muddatli cheklovchi ta'sir qiladimi-yo'qmi, buni vaqt ko'rsatadi. 2009-yilda Rossiya «tarixni Rossiya manfaatlariga zid ravishda soxtalashtirish»ga qarshi kurashish va zaiflashgan sovet obro'sini tiklash bo'yicha prezident komissiyasini tuzdi.

Quyi tarix

Oldingi bo'limdan xulosa qilish mumkinki, tarixni tadqiq va talqin qilish erkinligi borasida demokratik va nodemokratik davlatlar o'rtasida keskin tafovut mavjud. Biroq siyosiy toqatsizlik (murosasizlik) faqat avtoritar tuzumlarning xususiyati emas. XX asrning 50–60-yillarda G'arbdagi ayrim markschi va sotsialist tarixchilar guvohi bo'lganidek, demokratik hukumatlar davrida ham tarixchilarning so'z va nashr erkinligi cheklanishi mumkin.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmagani sababli, akademik marksizm G'arbda hech qachon yakkahokimlikka erisha olmagan va 1980-yillardan boshlab, ayniqsa, Shimoliy Amerikada, uning ta'siri biroz susaydi. XX asr boshlarida markscha, sotsialistik yoki so'llarcha tarixshunoslik G'arb demokratiyalarida paydo bo'la boshladi. So'l yo'nalishning barqarorligi qat'iy ortodokslikdan emas, balki uning aksi – boshqa kun tartiblari bilan qo'shilish va tarixga boshqa yondashuvlar bilan o'zaro ta'sir qilish qobiliyatidan kelib chiqdi. Birinchi jahon urushi arafasida qatl etilgan fransuz sotsialist-siyosatchisi Jan Jores (1859–1914) nomarkscha «Fransuz inqilobining sotsialistik tarixi»ni yozdi. Shunga o'xshash asarlar XIX asrning so'nggi o'n yilliklarida tug'ilgan bir qator tarixchilar tomonidan yaratildi. Masalan, polyak iqtisodchisi va ta'lim islohotchisi Fransishek Buyak (1875–1953) hamda uning ingliz hamkasblari R.X.Tauni (1880–1962), Jon L.Xammond (1872–1949) va Barbara Xammond (1873–1961) shular jumlasidandir. Bu avlodning boshqa vakillari yanada radikal edi: masalan, yetakchi norvegiyalik tarixchi Xalvdan Kut (1873–1965) dastlabki markschilardan edi (garchi Marksning qat'iy materializmini tanqid qilganlardan biri bo'lsa-da); yunon tarixchisi Yanis Kordatos (1891–1961) esa o'z mamlakatidagi inqilobni XIX asr tarixchilarining ko'pchiligi kabi etnik ziddiyat emas, balki sinfiy kurash sifatida talqin qildi. Marksizmning jozibadorligi 1929-yildagi Uoll-strit inqirozidan so'ng yanada kuchaydi, chunki bu Marksning kapitalizmning muqarrar halokati haqidagi bashoratlarini tasdiqlayotgandek tuyuldi. Jorj Lefevr (1874–1959) fransuz inqilobini markscha tarixiy sxemaga joyladi va uni burjua davlatiga o'tishning zaruriy bosqichi sifatida talqin qildi. Uning eng mashhur kitobi «Fransuz inqilobining kelishi» 1939-yilda Ikkinchi jahon urushi arafasida qayta nashr etildi, ammo 1940-yilda Fransiya mag'lubiyatidan so'ng Vishi kollaborationist hukumati bu kitobning barcha ma'lum nusxalarini yoqib tashlashni buyurdi. Oxir-oqibat, bu kitob urushdan keyingi davrda Britaniya so'llari orasida eng sevimli asar bo'lib qoldi.

1945-yilgacha ko'plab ziyolilarning sotsializm va marksizmga qiziqishi keyinchalik keng tarixshunoslik yo'nalishiga asos soldi. Bu yo'nalish urushdan keyingi davrda ishchilar harakati tarixi, «radikal tarix» va ba'zan «quyi tarix» deb ataladigan yo'nalishlarga aylandi. XX asr ijtimoiy tarixining bir nechta muhim ingliz-amerika namunalari, jumladan E.P.Tompsonning «Ingliz ishchi sinfining shakllanishi» (1963) va Gerbert Gutmanning «Sanoatlashayotgan Amerikada mehnat, madaniyat va jamiyat» (1977) asarlari ochiq-oydin markscha, ammo insonparvarroq va kamroq qat'iy determinizmga asoslangan nuqtayi nazarning mahsuli edi. Bu asarlar tarixdagi ezilganlarning kundalik hayotini ta'kidlashdi va ularning faoliyatiga e'tibor qaratdi – bu jihat klassik marksizmda (va boshqacha tarzda, ijtimoiy tarixga katta ta'sir ko'rsatgan Brodel davridagi «Annallar» maktabi tarixchilari tomonidan) yetarlicha baholanmagan edi. Marksizmga bunday «yumshoq» yondashuv dunyoning boshqa qismlarida ham qabul qilindi. Masalan, gollandiyalik tarixchi-jurnalist Yan Romeyn (1893–1962) Xyoyzinga madaniy tarixi konsepsiyasidan Marksdan kam bo'lmagan darajada ta'sirlangan va o'zining noortodoksal qarashlari tufayli Gollandiya kommunistik partiyasi a'zoligidan chiqarilgan edi. Marksizmning keyingi o'zgarishi italiyalik sotsialist va fashizm qurboni Antonio Gramshining (1891–1937) merosida aks etgan. Uning vafotidan o'n yil o'tgach birinchi marta nashr etilgan 3000 sahifali «Qamoqxona daftarlari» so'llarning ulug' siyosiy matnlaridan biriga aylandi. Uning madaniy «gegemonlik» tushunchasi – ya'ni hukmron kuchlar yoki elitaning qo'l ostidagilarning ko'ngilli hamkorligi orqali hokimiyatni saqlab qolish jarayoni tufayli – Gramshi so'nggi o'n yilliklarda yanada mashhur bo'lib ketdi va uning g'oyalari ko'plab nomarksistik tarixiy tadqiqotlar hamda adabiyot tarixida paydo bo'lishda davom etmoqda.

Fransiya va Italiyadan tashqari, hech qaysi demokratik mamlakatda Buyuk Britaniyadagidek kuchli markscha tarixshunoslik shakllanmagan. Bu yerda o'rta asrlardan XX asr boshlarigacha bo'lgan deyarli har bir davr yaxshi o'rganilgan va sotsialistik hamda markscha tarixchilar o'zlarining nisbatan oz sonli bo'lishlariga qaramay, juda katta ijtimoiy ta'sirga ega bo'lishgan. XVII asrdagi Angliyaning radikal g'oyalari va e'tiqodlari tarixchisi Kristofer Xill (1912–2003) kabi ko'plab britaniyalik markschilar dastlab Kommunistik partiyaning faol a'zolari bo'lish-

gan, biroq 1956-yilda Sovet Ittifoqining Vengriyaga bostirib kirishi oqibatida bir nechta fransuz hamkasblari bilan birga partiyani tark etishgan. Erik Xobsbaum (1917–2012) kabi boshqalar esa o'zlarining partiya a'zoligini saqlab qolishgan, shu bilan birga sovet ekspaniyasining haddan oshishiga qarshi tanqidiy fikr bildirganlar. Ehtimol, 1950-yillarning boshida «Past and Present» jurnalining ta'sis etilishi ularning ko'pchiligining eng muhim jamoaviy hissasi bo'lgandir. Bu jurnal tez orada siyosiy tarix bo'yicha an'anaviy jurnallarga muqobil sifatida o'rnashib, keyinchalik Fransiyadagi «Annallar» singari xalqaro shuhrat qozondi. Ko'p o'tmay, o'zining dastlabki «Ilmiy tarix jurnali» sarlavhasidan (endilikdagi oddiy «Tarixiy tadqiqotlar jurnali») voz kechgan «Past and Present» 1970-yillarning o'rtalariga kelib shunchalik sentrizmga oid bo'lib qoldiki, oxir-oqibat so'l qanotdagi «History Workshop Journal» (1976-yilda asos solingan) kabi yangicha nashrlar paydo bo'lishiga yo'l ochdi.

Britaniyalik so'l tarixchilar, ba'zi e'tiborli istisnolarni hisobga olmaganda, boshqa mamlakatlardagi hamkasblari duch kelgan siyosiy ta'qiblar va kasb faoliyatidagi to'siqlardan asosan qutulib qolishga harakat qildilar. Bunday istisnolardan biri inqilobiy harakatlar tarixchisi Jorj Rude (1910–1993) bo'lib, u Britaniyada ish topa olmagan va o'z faoliyatini Avstraliya hamda Kanadada davom ettirgan. Boshqa mamlakatlarda esa ta'qib qilish yoki kasb faoliyatiga to'sqinlik qilishning bir qator mashhur misollari mavjud. 1956-yilda yosh avstraliyalik tarixchi Rassel Uordga (1914–1995) muassasa rahbariyati «buzg'unchilik» va kommunistik aloqalari tufayli ma'ruzachi lavozimiga tayinlanishiga veto qo'ydi. Bu esa, Uordning qarashlarini umuman qo'llamagan bo'lsa-da, aksincha, demik erkinlikning buzilishiga norozilik sifatida kafedra mudirining iste'fosiga sabab bo'ldi. 1953-yilda Yaponiyaning eng mashhur zamonaviy tarixchilaridan biri Ienaga Saburoga (1913–2002) tarix darsligi yozish topshirilganda, uning qo'lyozmasi hokimiyat tomonidan rad etildi. Bunga sabab, asar Tokugava xonadoni tizimiga qarshi chiqqandek tuyulgani, dehqonlar qo'zg'olonlarini qonuniy deb hisoblagani va Tinch okeani mintaqasining yaqin o'tmish tarixiga haddan tashqari ko'p sahifa ajratgani edi. Qo'lyozmani takroran, bir so'zini ham o'zgartirmasdan taqdim etganda, u qabul qilindi. Bu holat Ienagaga tizimning o'zboshimchaligini ko'rsatib berdi.

Amerika Qo'shma Shtatlari ham XX asr boshidagi taraqqiyparvar va yangi tarixchilardan boshlanuvchi davomli «so'l tarix» an'anasiga ega. Urushdan keyingi davrda Amerika istisnoligi (yagonaligi) va u asoslangan «konsensus» g'oyalariga sodiqlikning qayta tiklanishi – irqiy, sinfiy va (hali e'lon qilinmagan) gender farqlarini silliqlab – Sovuq urush boshlanishi bilan bir vaqtda har qanday radikal intilishlarning so'nishiga olib keldi. So'l qarashli kishilar 1940-yillar oxiri va 1950-yillarda o'z «sadoqati» haqida murakkab savollarga ko'pincha duch kelishardi. Ko'pchiligi Kanada, Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlarga ko'chib ketdi. Nyu-yorklik klassisist (antik davr tarixchisi) Mozes Finli (1912–1986) 1952-yilda Rutgers (yoki Ratgers) universitetidagi lavozimidan chetlashtirildi, so'ngra Kembrijga ko'chib o'tdi va u yerda uzoq va samarali ilmiy faoliyat olib bordi, bu faoliyat ritsarlik unvonini olish bilan yakunlandi. Natali Zemon Devis 1960-yillar boshida matematika fani mutaxassisi bo'lgan eri (siyosiy ta'qiblar qurboni) bilan Torontoga ko'chib ketdi, garchi keyinchalik u AQSHga qaytib, Berkli va Prinstonda dars bera boshlagan bo'lsa-da. 1960-yillarda Govard Zinn (1922–2010) va Stoton Lind (1929-yilda tug'ilgan) kabi faol tarixchilar akademik lavozimlaridan bo'shatildi. Lind esa Vyetnam urushiga qarshi norozilik bildirish maqsadida Xanoyga tashrif buyurgani uchun ishdan chetlashtirildi. 2017-yilda ham Arkanzas shtati qonun chiqaruvchilari maktablarda Zinnning asarlaridan, jumladan, uning mashhur «Amerika Qo'shma Shtatlarining xalq tarixi» kitobidan foydalanishni taqiqlashga urinishdi; 2013-yilda yana bir shunday urinish Indiana shtatining gubernatori tomonidan amalga oshirildi, u o'zi universitetning sobiq prezidenti edi. (Adolat yuzasidan ta'kidlash joizki, hamkasb olimlar, ularning hammasi ham konservator bo'lmasa-da, Zinnning asarlarini sof ilmiy asosda tanqid qilishgan.) Belgiyalik tarixchi Anton de Bats (1955-yilda tug'ilgan) o'z faoliyatining asosiy qismini tarixchilarning akademik erkinligiga (ba'zan esa haqiqiy jismoniy erkinligiga) siyosiy aralashuvning mashhur holatlarini qayd etish va tavsiflashga bag'ishladi; 2002-yilda u Ikkinchi jahon urushi tugaganidan beri bunday aralashuvlarning tashvishli ro'yxatini e'lon qildi; bu ro'yxat har yili ham demokratik, ham avtoritar tartibotlardan olingan misollar bilan to'ldirib borildi.

Ba'zida, albatta, senzura boshqa tomondan ham kelib chiqishi mumkin edi, liberallar yanada radikal pozitsiyalarni egallaganlar bilan to'qnash kelganida. 1960-yillarning o'rtalariga kelib, Vyetnam va fuqarolik huquqlari harakati jamoat muhokamalarida ustunlik qilganda, radikal tarix yangi kuch bilan, ba'zan esa qutblanishga olib keluvchi zo'ravonlik bilan qaytdi. Ikki yil avval xunveybinlar Xitoyning madaniy meros obyektlari va mamlakat ziyolilariga hujum qilganiga o'xshab, Fransiyaning liberal tarixchisi Orest Ranum (1933-yilda tug'ilgan) 1968-yilda Kolumbiya universitetida norozilik bildiruvchi talabalar tomonidan yo'q qilingan bir yillik yozuvlaridan mahrum bo'ldi va tez orada o'z bo'limidagi muhit shunchalik ezuvchi bo'lib qolganini anglab yetdiki, u Jons Xopkins universitetiga ko'chib o'tdi. 1960-yillar oxiridagi Amerika va G'arbiy Yevropadagi radikalizm bir necha yil ichida tarqab ketgan bo'lsa-da, u sezilarli pedagogik meros qoldirdi. Quyi tarix, qora tanlilar tarixi, ayollar tarixi va tub aholi tarixi bilan bir qatorda, 1970-yillarning boshlariga kelib universitetlarning tarix fakultetlarida mustahkam o'rin egalladi. O'sha o'n yillikning oxiriga kelib, bu yo'nalishlarning barchasi o'quv mavqeyini mustahkamladi – ayni vaqtda, 1980-yillarda AQSH va uning bir qator g'arbiy ittifoqchilarida qayta tiklanayotgan konservatizmga qarshi turish uchun. Ular so'nggi yillarda jamoat muhokamasini buzgan populistik antiintellektualizm, faktlarga dushmanlik va soddalashtirilgan fikrlashning tarqalishiga qarshi tura olish-olmasliklari noma'lum.

Intellektual tarix turlari

Tarixchilar g'oyalar va voqealarni asrlar davomida o'rganib kelganlar. Nemischa *Kulturgeschichte* (madaniyat tarixi) va *Geistesgeschichte* atamalari esa o'tmishdagi inson tafakkurining mazmuni va ta'sirini qamrab olgan. Zamonaviy tarix fani doirasida odatda intellektual tarix deb ataladigan yo'nalish XX asr o'rtalariga kelib turli nomlar va uslublarda mustaqil soha sifatida shakllandi: Meynekening *Ideengeschichte* (ruh tarixi, g'oyalar tarixi) nemis varianti edi; Fransiyada «mentalites» (mentalitetlar)ni o'rganish «Annallar» maktabi bilan birga paydo bo'ldi. Qo'shma Shtatlarda «g'oyalar tarixi» e'tirof etilgan tadqiqot sohasi sifatida Artur O.Lavjoy (1873–1962) ishlari bilan jiddiy rivojlana boshladi. Lavjoy o'zining «Buyuk mavjudlik zanjiri» (1936) kitobida o'z uslubini taqdim etdi: asosiy tushuncha yoki «g'oya-birlik»ni aniqlash va uning boshqa g'oya-birliklar bilan birlashib, qayta shakllanish jarayonidagi rivojlanishini kuzatish. Falsafaga tarixdan kam bo'lmagan darajada moyil bo'lgan intellektual tarixchilar, ya'ni mutafakkirning aniq dalillarini va ularning keyingi ta'sirini aniqlashga ustuvor ahamiyat bergan olimlar – bu davrda bir qator ajoyib asarlar yaratdilar. Biroq Lavjoyning yondashuvi 1960-yillarda tanqidga uchradi. Lavjoy asos solgan va tahrir qilgan «Journal of the History of Ideas» («G'oyalar tarixi jurnali», 1940-yilda ta'sis etilgan), garchi tarixshunoslik modasidagi o'zgarishlarga darhol moslashmagan bo'lsa-da, bu o'zgarishlarni aks ettiradi. Ta'sis etilganidan buyon o'tgan o'n yilliklar davomida jurnal nisbatan kam sonli muharrirlarni almashtirdi va so'nggi paytlarda o'zining an'anaviy, elita tafakkur egalariga bag'ishlangan «yuqori intellektual» tarix mavzularini keng qamrovli «madaniy tarix» mavzulari bilan boyitdi. Shuningdek, u dunyoning ko'p qismlarida intellektual tarixning ushbu uslubi jozibadorligini cheklab qo'ygan deyarli faqat g'arbiy e'tibor va «ichki» falsafiy yondashuvdan uzoqlasha boshladi. So'nggi yillarda «History of Humanities» («Gumanitar fanlar tarixi», 2015-yilda ta'sis etilgan) va «The Intellectual History Review» («Intellektual tarix sharhi», 2007-yilda ta'sis etilgan) kabi yangi jurnallar yaratildi. Bu jurnallar ilgariroq asos solingan «History of European Ideas» («Yevropa g'oyalari tarixi», 1980-yilda ta'sis etilgan) jurnali izidan bordi.

Yevropa va Shimoliy Amerika kontekstida intellektual tarix 1950-yillarda mashhurlikning cho'qqisiga erishdi, 1960 va 1970-yillarda esa urfdan chiqdi (ijtimoiy tarixning tez sur'atdagi muvaffaqiyati qurboniga aylandi). 1980-yillarda u «madaniy tarix» nomi ostida qayta tiklandi va uning qanoti ostida yana sezilarli ta'sirga ega bo'ldi. Lavjoyning eski «g'oyalar tarixi» kengaytirildi: bir tomondan, u kitob tarixi (histoire du livre), kutubxonalar va o'qish kabi yangi sohalarni o'z ichiga oldi, boshqa tomondan esa atamalar va matnlarning lingvistik va/yoki ijtimoiy kontekstlardagi ma'nosini chuqur o'rganishga kirishdi. So'nggi yo'nalish, o'z navbatida, Buyuk Britaniyada ko'pincha Kventin Skinner (1940-yilda

tug'ilgan) va AQSHda yangi zelandiyalik (Kembrijda ta'lim olgan) J.G.A.Pokok (1924-yilda tug'ilgan) bilan bog'liq bo'lgan siyosiy tafakkur tarixining Kembrij maktabi hamda nemis olimi Reynxart Kozellek (1923–2006) tomonidan taklif etilgan *Begriffsgeschichte* (siyosiy va ijtimoiy tushunchalar tarixi) yondashuviga bo'lindi. Kozellek metodi Lavjoy metodi bilan ba'zi o'xshashliklarga ega, uning e'tibori «g'oya-birlikka» erkin qalqib yuruvchi mohiyat sifatida emas, balki aniq so'zlarning semantik qo'llanilishi, ularning ma'nosi va zamonaviy siyosiy hamda ijtimoiy voqelik bilan bog'liqligiga qaratilgan. (Ushbu kitobga bevosita aloqador va 4-bobda eslab o'tilgan yaxshi misol – bu XVIII asr nemis tilida «Geschichte» so'zining paydo bo'lishi bo'lib, u eski «Historie» atamasini siqib chiqardi va biz katta «T» harfi bilan Tarix deb ataydigan tushunchaning rivojlanishiga olib keldi). Pokok g'oyalarni izchil siyosiy va intellektual kontekstlarda tarixiy jihatdan o'rgandi, asosiy mualliflarni kamroq tanilgan zamondoshlari va o'tmishdoshlari bilan solishtirib yoki ularning ta'siri nuqtayi nazaridan ko'rib chiqdi. Uning karyerasi o'rtalaridagi asosiy asari «Makiavelli lahzasi» (1975) ushbu usulni eng to'liq namoyish etadi. Unda «fuqarolik gumanizmi» va «respublikachilik» kabi asosiy siyosiy va tarixiy tushunchalarni antik va ilk o'rta asrlar tafakkuridan XVI asr Italiya konteksti orqali, XVII asr ingliz mutafakkirlari va nihoyat XVIII asrning transatlantik Britaniya–Amerika dunyosigacha kuzatib boradi. Pokokning so'nggi ishi, Gibbonning olti jildlik «Rim imperiyasining qulashi va inqirozi»ni tadqiq qilish bo'lib, bu kitobni antik davrdan turli Yevropa Ma'rifatlarigacha bo'lgan ko'plab tarixiy tafakkur va yozish oqimlari kontekstiga joylashtiradi (bu yerda ko'plik ataylab, XVIII asr tafakkurining bir nechta turli yo'nalishlarini ta'kidlash uchun ishlatilgan). Kventin Skinnerning yondashuvi umuman olganda shunga o'xshashki, u buyuk asarlarni nafaqat ichki muvofiq ma'nolarni aniqlash uchun, balki o'z davrining boshqa asarlari kontekstida ham o'rganishni talab qiladi. Biroq Skinner XVII asr faylasufi Tomas Gobbs kabi alohida yetakchi mutafakkirlarga ko'proq e'tibor qaratadi va o'z asarlarida lingvistik nazariyani yanada aniqroq qo'llaydi. (Richard Uotmor intellektual tarixning so'nggi sharhida ularning qarashlaridagi boshqa bir qator muhim farqlarni ko'rsatadi, ammo bu yerda ular bizni qiziqtirmaydi.) Markschi olim Raymond Uilyams (1921–1988) 1976-yilda «Kalit so'zlar» deb nomlangan alohida atamalarning o'zgaruvchan ma'nolarini o'rganish bo'yicha juda ta'sirchan tadqiqot e'lon qildi, bu madaniyatshunoslikning fanlararo sohasida ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etdi.

Zigmund Freydning (1856–1939) psixoanalitik nazariyalari aqlning tarixga ta'sirini o'rganishning butunlay yangi shaklini, xususan, irratsional va ongsiz jarayonlarni tadqiq etishni ilhomlantirdi. O'zining so'nggi asarlarida, ayniqsa «Muso va yakkaxudolik» (1939) kitobida, Freyd o'z nazariyalari va klinik tajribasini tarixni «tashxislash»ga qo'lladi. Freyd o'z faoliyatining ilk davrlarida ham tarixga murojaat qilgan bo'lib, 1910-yilda Leonardo da Vinchi haqidagi kitobida psixoanalizdan foydalangan va keyinchalik «Madaniyatdan norozilik» (1930) asarida

bu yondashuvni yanada tizimli qo'llagan. Ma'lumki, u ikkilamchi manbalarga tayanmay, bevosita arxivlardan foydalangan, masalan, XVII asrdagi jin haydash hodisasini nevrozning bir turi sifatida o'rganish kabi. Freyd sivilizatsiya jarayonini ibtidoiy padarkushlik natijasida kelib chiqqan va Muso kabi yetakchilar tomonidan o'zlari boshqarayotgan omma bilan ziddiyatda rivojlangan muhabbat va nafrat, jinsiy aloqa va o'limning tugalmas dinamik kurashi sifatida tasavvur qildi. Freyd g'oyalari va uning katta zamondoshi Nitshe tafakkurining ayrim jihatlari o'rtasidagi o'xshashlikni payqamaslik qiyin (Nitshe uchun «hokimiyatga intilish» inson harakatlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi edi).

Ehtimol, psixotarix o'zining eng ashaddiy tarafdorlari orasida o'tmishni o'rganishga qaratilgan deyarli boshqa har qanday nazariy yondashuvdan, hatto «lingvistik burilish»dan ham ko'ra ko'proq ehtiros, eng ochiq tanqidchilar tomonidan esa nafrat uyg'otgan. Uning gullab-yashnashi Freyd vafotidan keyingi avlodga, 1950-yillarning oxiri, 1960 va 1970-yillarning boshlariga to'g'ri keldi. 1957-yilda Amerika tarix assotsiatsiyasi prezidenti Uilyam L.Langer (1896–1977) tarixchilarni psixologiyani tarixiy tadqiqotlarga qo'llashdan iborat bo'lgan «keyingi vazifa»ga o'tishga chaqirish uchun minbardan foydalandi. Keyingi yili nemis psixoanalitigi va natsizmdan qochgan Erik X.Erikson (1902–1994) muayyan tarixiy shaxsni psixoanaliz qilishning birinchi keng ko'lamli urinishi bo'lgan «Yosh Lyuter» kitobini nashr etdi. Erikson singari, keyingi psixotarixchilarning aksariyati qat'iy freydchi emas edi va psixoanalizning o'z talqinini o'tmishga qo'lladilar: Vilgelm Rayx (1897–1957) butun aholini, ya'ni Veymar Germaniyasining quyi o'rta sinflarini tahlil qilish uchun Freyd nazariyalaridan Gitler va natsizmning o'sha paytdagi yuksalishini tushuntirish maqsadida foydalandi; amerikalik klassitsizmchi Norman O.Braun (1913–2002) tarixiy harakatlarni psixoanaliz nuqtayi nazaridan kengroq ma'noda tahlil qildi. Boshqa variantlar o'tmishdagi ijtimoiy hodisalarga, masalan, ilk zamonaviy jodugarlar oviga nisbatan qo'llanildi. Psixotarix hech qachon asosiy muxlislar guruhidan tashqarida keng e'tirof etilmagan bo'lsa-da, Freyd nazariyalari va ularning turli tarmoqlari zamonaviy psixologiyada neyrofan va ijtimoiy psixologiya kabi yangi sohalar tomonidan chetga surib qo'yilgan bo'lsa-da, freydcha yondashuv amerikalik intellektual tarixchi Bryus Mazlish (1923–2016) va nemis muhojiri Piter Gey (1923–2015) kabi ba'zi taniqli tarixchilar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Ular o'zlari psixoanalitik tayyorgarlikdan o'tgan va Freyd haqida ko'p yozgan edilar. Shuningdek, teolog va tarix nazariyotchisi Mishel de Serto kabi noan'anaviy shaxslar ham bu yondashuvni qo'llab-quvvatladilar. Bilvosita u madaniyat nazariyasining boshqa jihatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi – masalan, Mishel Fuko Freyd g'oyalariga javoban o'zining jinsiylik haqidagi fikrlarini shakllantirdi va hatto postmodernizmga ham ta'sir o'tkazdi. Garchi bu yondashuv ko'pincha fransuz nazariyotchisi Jak Lakan (1901–1981) bilan bog'liq bo'lsa-da, u psixikani tushunish imkoniyatini shubha ostiga qo'ydi, chunki o'zlik (yoki «subyektivlik») o'zi G'arb madaniyatining o'z-

garuvchan va «konstruktiv» xususiyati bo'lishi mumkin edi. Eng yaxshi holatda, Erikson kabi malakali tahlilchining ishida psixotarix individual harakatlar uchun ishonchli muqobil tushuntirishlar to'plamini taklif qiladi.

O'tmishni o'rganishda psixologiyaning boshqa shakllari ham qo'llanilgan. Shubhasiz, «Annallar» maktabi vakillari buni mentalitetlarga alohida e'tibor qaratgan holda amalga oshirdilar. Ammo so'nggi paytlarda tarixchi bo'lmagan ijtimoiy olimlar, shu jumlada, insonning kognitiv jarayonlari bo'yicha mutaxassislar, o'tmishdagi odamlarning xatti-harakatlarini, ayniqsa, jamoaviy harakatlarni (masalan, olomon xulq-atvorini) ongning voqelikni idrok etish va qurish usullarini tushunish orqali tushuntirish mumkinmi, degan savolni ko'tarib chiqdilar. Bu Dilteyning «Verstehen» tushunchasining yoki u bilan bog'liq bo'lgan Kollingvudning qayta tiklash konsepsiyasining moslashuvidir. Uni o'tmish guruhlarining psixologiyasiga tatbiq etishga harakat qilinmoqda, biroq zamonaviy kuzatuvlar va tajribalar ma'lumotlaridan foydalanilmoqda. Ma'lum ma'noda, bu madaniyatlar va qadriyatlar bir-biridan farq qilishi mumkin bo'lsa-da, inson tafakkurining asosiy jarayonlari vaqt o'tishi bilan yetarli darajada o'xshash ekanligini taxmin qiluvchi tarixiylik g'oyasining «ilmiy» analogini (o'xshashini) ta'minlaydi. Bu esa zamonaviy ma'lumotlar asosida o'tmishdagi xatti-harakatlar haqida xulosalar chiqarishga imkon beradi. Adolat yuzasidan aytganda, agar odamlarning o'xshash vaziyatlarga munosabatlarida ma'lum darajadagi o'xshashlik nazarda tutilmasa, umuman alohida shaxslar yoki guruhlarning tarixiy sabablarini qanday tushunish mumkinligini tasavvur qilish qiyin.

Ayollar tarixidan gender va jinsiylik tarixlariga

XX asr boshidagi bir nechta misollarni, jumladan, Eylin Pauer kabi istisno holatlarni hisobga olmaganda, Birinchi jahon urushidan keyin ayol tarixchilarning kasbdagi o'rni amalda kamayib bordi va bu tendensiya 1960-yillargacha davom etdi. Shimoliy Amerika va G'arbiy Yevropadan tashqarida fanda ayollarning ishtiroki yanada notekisroq edi va bu holat hozirgi kungacha saqlanib qolmoqda. Xitoyda tarixchilik kasbi bugun ham asosan erkaklarga xos bo'lib qolmoqda. Bolgariyada XIX asrning o'rtalaridan beri barcha tarixchilarning to'rtdan bir qismini ayollar tashkil etib kelgan va bu ulush 1989-yilda kommunizm qulashidan so'ng sezilarli darajada oshgan. Finlyandiyada esa, aksincha, 1950-yillarga qadar juda kam ayollar tarix bo'yicha doktorlik darajasini olgan, garchi ko'pchiligi magistrlik darajasiga ega bo'lsa ham. Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki o'n yilliklarda ko'plab biograf ayollar va havaskor tarixchilar faoliyatiga qaramay, Finlyandiyada bu kasb asosan erkaklar qo'lida qoldi. Chekka hududlarda tarix bilan shug'ullanish bir holat bo'lsa, akademik muhitda professional tarixchi bo'lish butunlay boshqa masala bo'lgan. Bu Meri Ritter Berd (1876–1958) tomonidan, garchi uning o'zi universitet aloqalariga ega

bo‘lsa-da, akademik muhit qoidalari to‘liq erkaklar tomonidan belgilanadi, deb qoralangan karyera maqsadi edi. Berd universitetdagi karyerani ayollar uchun maqsad sifatida ma’qullamadi, chunki u 1946-yilda yozgan «Ayol tarixdagi kuch sifatida» kitobida ta’kidlaganidek, professional tarixchilar, asosan erkaklar bo‘lganligi sababli, insoniyat yarmisining tarixga qo‘shgan hissasini e’tiborsiz qoldirishga qaror qilishgan.

1970-yillarda ayollar tarixining birinchi yirik bosqichining darakchisi bo‘lgan Berd kitobi urushdan keyingi dunyoning boshqa mamlakatlarida, ayniqsa, Yaponiyada o‘xshash asarlar paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. Bu yerda erkak markschi tarixchi Inoue Kiyosi (1913–2001) «Nihon joseishi» («Yaponiya ayollari tarixi», 1948)ni nashr etdi va keyingi yili feminist, jurnalist va keyinchalik siyosatchi Kamitika Itiko (1888–1981) Berddan kuchli ta’sirlangan «Josei shi-soshi» («Ayollar g‘oyalari tarixi») asarini yozdi. 1960-yillarning oxiriga kelib, muammo ayollar tarixiga qiziqish yoki bu mavzu bo‘yicha sezilarli ishlarning yo‘qligi emas, balki universitetlarning o‘quv dasturlari va tadqiqot rejalarida bu mavzuning o‘rin olmaganligi, shuningdek, milliy o‘rganish sohasidan qat’iy nazar, doimiy o‘qituvchilik lavozimlarida ayollarning yetishmasligi bilan bog‘liq edi. Mustamlakachilik davridagi Amerika bo‘yicha taniqli tarixchi Meri Bet Norton (1943-yilda tug‘ilgan), 2018-yilda Amerika tarix assotsiatsiyasi prezidenti etib saylangan, yaqinda 1971-yilda Kornellning tarix fakultetiga qanday qo‘shilganini va yig‘ilishlarni «janoblar» so‘zi bilan boshlagan kafedra mudiri boshchiligida besh yil davomida bo‘limdagi yagona ayol bo‘lganini esladi. Ozchilikka mansub bo‘lgan ayol tarixchilar (masalan, qora tanli va lotin amerikalik ayollar) uchun akademik muhitdagi hayot sinovlari yanada og‘irroq bo‘lishi mumkin edi, chunki ular ham gender, ham irqiy noto‘g‘ri munosabatlarga duch kelishgan.

O‘tmishda ayollarni o‘rganish harbiy, siyosiy va ijtimoiy tarixning asosiy yo‘nalishlarida tasodifiy mavzu bo‘lib qolgan va ko‘pincha universitetlardan tashqarida yozilgan. Dastlabki yechim ayollar tarixini umume’tirof etilgan va mustaqil fan bo‘limi sifatida shakllantirish edi. Bu jarayonni ayollar yarim asr davomida kurashib erishgan akademik mukofotlar va faxriy unvonlarga ega bo‘lgan asosiy kasbiy doiradan ajratmagan holda amalga oshirish kerak edi. 1970-yillarda ayollar tarixiga bo‘lgan qiziqish ayollar erkinligi harakatining (yoki feminizmning «ikkinchi to‘lqini») o‘sishi va falsafa hamda ijtimoiy fanlarda feministik qarashlarning rivojlanishi bilan bir vaqtda yuzaga keldi. Bu harakatga Simona de Bovuarning «Ikkinchi jins» (1949) va Virjiniya Vulfning «O‘z xonang» (1929) kabi asosiy ilk asarlari intellektual ilhom berdi. Amerika universitetlarida ayollar tarixi bo‘yicha davriy kurslar allaqachon mavjud edi. Venada tug‘ilgan Gerda Lerner (1920–2013) 1960-yillarning o‘rtalaridan boshlab Amerikaning turli muassasalarida ushbu fanni o‘qitgan. Boshqa bir qator taniqli tarixchilarning o‘z qiziqishlarini o‘zgartirish yoki tadqiqot va o‘qitish yo‘nalishlarini kengaytirish to‘g‘risidagi qarori bakalavriat dasturlarida ayollar tarixini joriy qilish va uni tadqiqot mavzusiga aylantirishning muhim omili bo‘ldi. Dastlabki tadqiqotlari fransuz matbaa xodimlariga bag‘ishlangan Natali Zemon Devis 1970-yillarda ilk zamonaviy Fransiyadagi ayollar va ommaviy madaniyat haqida innovatsion esse yozdi. (Devis 1987-yilda Amerika tarix assotsiatsiyasi prezidenti etib saylangan ikkinchi ayol bo‘ldi, o‘shandan 2018-yilgacha yana o‘nta ayol bu lavozimni egalladi). Taniqli nemis feminist tarixchisi Gizela Bok (1942-yilda tug‘ilgan) Uyg‘onish davri faylasufi Tomas Kampanella haqidagi birinchi kitobini, ayollar uchun ish haqi tengligini himoya qilish bo‘yicha siyosiy faoliyati uni ayollar tarixi yo‘nalishiga yo‘naltirishidan oldin yozgan. Asosan iqtisodchi-tarixchi sifatida tanilgan Eylin Pauer vafotidan oldin «O‘rta asr ayollari» kitobini boshlagan bo‘lib, u 1975-yilda nashr etildi. Fransuz afrikanisti Katrin Kokeri-Vidrovich (1935-yilda tug‘ilgan) 1987-yilda zamonaviy Afrika ayollari tarixini nashr etdi, u o‘n yildan so‘ng ingliz tiliga tarjima qilindi. So‘nggi yillarda ayollar tarixining turli jihatlari bo‘yicha yirik qo‘shma nashriyot loyihalari paydo bo‘ldi. Bularga fransuz tarixchilari Jorj Dubi va Mishel Perro (1928-yilda tug‘ilgan) muharrirligi ostida nashr etilgan ko‘p jildli «G‘arbda ayollar tarixi» asari misol bo‘la oladi.

Biroq 1970–1980-yillarda ayollar tarixi «asl tarix» yoki «asosiy oqim»ga qayerda va qanday kiritilishi haqidagi munozaralar davom etdi. Ba’zi erkak tarixchilarning fikricha, ayollar tarixi fanning «manfaat guruhlari»ga bo‘linishining eng yorqin ramzi edi. Markschi tarixchilar ko‘pincha ayollar tarixini sinfiy dinamika va ta’sirni tushunishdek asosiy vazifadan chalg‘ituvchi omil sifatida ko‘rishga moyil edilar; ayol tarixchilar esa marksizm ayollarning uy sohasidan tashqari har qanday sohaga qo‘shgan hissasini butunlay e’tibordan chetda qoldirganini ta’kidlab, bunga qarshi chiqdilar. Oilaviy va demografik tarix bilan aniq kesishishiga qaramay, ayollar tarixi hali ham ko‘pincha ikkinchi darajali deb hisoblanardi va «jiddiy» aspirantlar (ya’ni haqiqatan ham karyera qurishga intilayotgan erkaklar va ayollar) boshqa sohalarga yo‘naltirilardi. Bundan tashqari, tadqiqotchi ayollar o‘z fanining dasturi bo‘yicha bir-birlari bilan to‘liq kelisha olmasdilar. Ayollar tarixi tarixchilarning asosiy kun tartibiga shunchaki «qo‘shimcha»mi yoki ilgari adolatsiz ravishda e’tibordan chetda qolgan yutuqlar haqidagi bilimlar hajmini to‘ldiradimi? Ilgari erkaklarga tegishli bo‘lgan faol rolni ayollarga nisbat berish yoki 1973-yildagi mashhur Sheyla Roubotemning (1943-yilda tug‘ilgan) asari sarlavhasidagi kabi butun jins «tarixdan yashiringan»ligini ko‘rsatish yetarlimi? Yoki bu shunchaki erkaklar tomonidan o‘rnatilgan tarixshunoslik tahlili (va dasturlari) tuzog‘iga tushib qolishni anglatadimi? Qisqasi, «kompensatorlik tarixi yoki hissa tarixi»ni yozish – ayollarni qo‘shib, aralashtirishning o‘zi kifoya edimi?

1986-yildan keyin, Joan Uollak Skott (1941-yilda tug‘ilgan), fransuz tarixi sohasida ishlaydigan amerikalik olim «Gender: tarixiy tahlilning foydali kategoriyasi» nomli muhim maqolasini e’lon qildi. U e’tiborni biologik jihatdan belgilangan mavjudotlar sifatida ayollardan gender va uning ijtimoiy (va lingvistik) tuzilishini

o'rganishga qaratishga chaqirdi. Skott bu yo'nalishda fikr yuritadigan yagona tarixchi bo'lmasa-da, uning maqolasi muhim ta'sir ko'rsatdi. Keyingi yigirma yil ichida uning ta'siri dunyoning boshqa qismlarida notekis bo'lsa-da, sezilarli darajada bo'ldi. Bu esa 2008-yilda «American Historical Review» jurnalida ushbu mavzu bo'yicha ko'p muallifli forum orqali tasdiqlandi. Natijada, bu feminist va feminist bo'lmagan tarixchilar uchun potensial tadqiqot sohalarining sezilarli darajada kengayishiga olib keldi. Ayollarning ezilishi, bo'ysundirilishi yoki aksincha, ularning qahramonona yoki transgressiv o'tmishiga e'tibor qaratish o'rniga, endi gender o'tmishda inson faoliyatining barcha sohalariga, shu jumladan ayollar kamroq ishtirok etgan siyosiy hayot kabi sohalarga qanday ta'sir ko'rsatganiga e'tibor qaratish mumkin bo'ldi. Biroq Skottning o'zi genderning irq yoki sinf bilan bir toifa sifatida tengligi uchun chiqishdan ham ilgarilab ketdi. U ma'lum bir ma'noda «gender» nimani anglatishi va u boshqa hodisalarning belgisi sifatida qanday ta'sir qilishi haqida savol qo'ydi. Mishel Fuko (1926–1984) kabi fransuz madaniyatshunoslarining ta'siri ostida, ularning keyingi ishlari jinsiylik tarixiga bag'ishlangan, Skott jamiyat tomonidan yaratilgan yozma dskurslar o'z-o'zidan hokimiyat shakllari ekanligini va ular vaqt o'tishi bilan erkak va ayol, erkaklik va ayollik xususiyatlari haqidagi tasavvurlarni yaratganligini hamda cheklaganligini ta'kidladi. Skottning o'zini an'anaviy feminist dasturlarga zarar yetkazadigan darajada postmodernizmga (quyiga qarang) yaqinligi uchun tanqid qilishgan bo'lsa-da, uning maqolasi deyarli bir zumda katalizator vazifasini bajardi.

So'nggi o'ttiz yil davomida ayollar tarixi asta-sekin rivojlanib bordi (ba'zilar u gender tarixi bilan almashtirildi deb aytishlari mumkin). Bu jarayon erkaklik va muqobil jinsiylikni o'rganishni ham o'z ichiga oldi: masalan, Jon Bosuell (1947–1994) va Fukoning o'zi tomonidan gomoseksuallik butun tarix davomida tadqiq etildi; Mrinalini Sinxa (1960-yilda tug'ilgan) XIX asrda Bengaliyadagi Britaniya imperiyasi hukmronligi va gender stereotiplarining o'zaro ta'sirida rivojlangan «mustamlakachilik erkakligini» o'rganish uchun Edvard Said g'oyalaridan foydalandi. Xuddi shunday, Ketrin Xoll (1946-yilda tug'ilgan) sinf va irq bilan gender munosabatlarini, ularning imperiya «markazi» va mustamlaka chekkasi o'rtasidagi munosabatlar bilan tarixiy aloqalarini o'rgandi. Yudit R.Uolkovits (1945-yilda tug'ilgan) «jinsiy xavf» haqidagi hikoyalar orqali Viktoriya davridagi Londonning dahshatli va hayratlanarli tabiatini tadqiq etdi. Avstraliyalik Syuzen K.Foli (1949-yilda tug'ilgan) zamonaviy Fransiyada gender va jamiyat bo'yicha katta tadqiqotlarni e'lon qildi. Ilgari diniy, psixosotsial yoki antropologik nuqtayi nazardan o'rganilgan Yevropa va Amerikadagi sehrgarlik tarixi kabi mavzular jinsiylik va gender nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqildi. So'nggi o'n yilliklarda ayollarning o'tmish hayoti va tarixiy rollarini o'rganishga yondashuvdagi o'zgarishlarni urushlar oralig'ida yozilgan Eylin Pauerning o'rta asr ayollari haqidagi kitobini Kerolaynn Uoker Baynum (1941-yilda tug'ilgan) va Barbara A.Xanault (1941-yilda tug'ilgan) kabi tarixchilarning o'rta asr genderi bo'yicha keyingi ish-

lari bilan taqqoslash orqali baholash mumkin. Shuningdek, Elis Klarkning XVII asr ayollarining mehnat hayoti haqidagi klassik tadqiqotini Marjori K.Makintoshning (1940-yilda tug'ilgan) tadqiqoti va o'sha muallifning Afrikadagi yoruba ayollari haqidagi ishi bilan solishtirish mumkin. Asosiy e'tibor yo'qolgan hissa va hayotlarni tiklashdan o'rta asr hayotining jihatlarini tushunish uchun gender va jinsiylikdan foydalanish yo'llarini tadqiq etishga – ovqatlanishdan ma'naviyatgacha, inson tanasigacha – o'tdi. Ilk ayollar tarixining ba'zi an'anaviy qarashlari, xususan, zamonaviy davrning ayollar ahvoli va farovonligini yomonlashtirganini ta'kidlovchi tezis, Yudit M.Bennet (1951-yilda tug'ilgan) kabi olimlar tomonidan tanqid qilindi.

Yarim asr oldingi nisbiy chekkada bo'lishidan, ayollar tarixi va gender tarixi dunyoning ko'p qismlarida fanning asosiy kichik sohalariga aylandi (madaniyatshunoslik, irqiy va etnik tadqiqotlar hamda global rivojlanish kabi yangi fanlararo sohalar bilan kuchli aloqalar o'rnatildi). Lora Li Dauns o'zining so'nggi kitobida ta'kidlaganidek, ayollar yoki gender tarixini «to'liq rad etish» endi mumkin emas. Hech bo'lmaganda Shimoliy Amerikada tarix fakultetlarida ishlayotgan yoki ishlaydigan ayollar soni sezilarli darajada oshdi. 1970-yillarda Korneldagi tajribasi yuqorida tilga olingan Norton 2018-yilda bu vaqtga kelib jinslar taqsimoti tenglikka ancha yaqinlashganini va erkaklarga qaraganda ko'proq ayollar kreslolarni egallaganini ta'kidladi. Kanada universitetining tarix fakultetida (hozirgi muallif 1970-yillarda o'qigan) mening to'rt yilimdan uchtasida ayol o'qituvchi bo'lmagan (ilgariroq yoshi katta xodim vafot etgan edi); 40 yil o'tgach, men nisbat tenglikka yaqinlashgan o'sha fakultetda dars bermoqdaman.

Urushdan keyingi Afrika tarixshunosligi

Ingliz tarixchisi Xyu Trevor-Roper (1914–2003) tarixiy tafakkurning mavjudligi uchun yozma manbalar zarurligini va dunyoning varvarlikdan taraqqiyotga qarab rivojlanish bosqichlari nazariyasini aks ettirgan holda, o'ziga xos ziddiyatli fikrlari bilan kichik to'polonni keltirib chiqardi. U 1963-yildagi televizion ma'ruzalar turkumida va keyinchalik 1965-yilda nashr etilgan «Xristian Yevropasining yuksalishi» kitobida Afrikaning mustamlakadan oldingi tarixini o'rganish befoyda ekanligini ta'kidladi. Bunga sabab sifatida u tarixiy manbalarning yo'qligi va bu tarixning zamonaviy muammolarga aloqasi yo'qligini ko'rsatdi. Trevor-Roperning fikricha, tarixchilar uchun bu Tarixning (katta bosh harf bilan) «maqsadli harakati»dan chekinish bo'lardi. U buni dunyoning dolzarb bo'lmagan qismlariga e'tibor qaratish deb bilardi va bu qismlarni faqat hozirgi zamon, asosan Yevropa hukmronligi tufayli, uzoqlashgan o'tmishni ochib berish uchungina foydali deb hisoblardi.

Trevor-Roperning so'zlari ko'p o'tmay ko'plab olimlar tomonidan rad etildi. 1960-yillardan boshlab, urushdan keyingi mustamlakachilikdan ozod bo'lish jara-

yonidan so‘ng, Afrika tarixi asta-sekin Afrikada va undan tashqarida tarix bo‘yicha asosiy o‘quv dasturlariga kiritila boshlandi. Yevropa mustamlakachilarining ketishi va mustaqil davlatlarning tashkil topishi bilan Afrika xalqlari orasida o‘z o‘tmishini o‘rganishga chuqur qiziqish paydo bo‘ldi. Bu qiziqish o‘nlab yillar davomida begona imperiya tarixshunosligi doirasida olingan ta’limga javob tariqasida uyg‘ondi. Shu munosabat bilan tarixiy ma’lumotlarni qayta ko‘rib chiqish va ko‘plab unutilgan mustamlakachilikdan oldingi sivilizatsiyalar haqidagi dalillarni tiklash zarurati tug‘ildi. Afrikaning mustamlakachilikdan ozod bo‘lishining oqibatlaridan biri shunda ediki, dastlab taraqqiyot haqidagi hikoyalashning yevropacha namunasi shunchaki import qilinib, mahalliy maqsadlarga moslashtirildi. Yevropaning siyosiy jihatdan ketishi aynan yangi akademik muassasalar yaratilayotgan paytga to‘g‘ri keldi. Bu muassasalar asosan Yevropa modellarining dengiz ortidagi davomi sifatida tashkil etilgan va ko‘p jihatdan Yevropa akademik xodimlariga yoki xorijiy universitetlarga bog‘liq edi – xuddi ilgari Britaniya Hindistonida kuzatilganidek. Ushbu davom etayotgan intellektual ta’sirni hisobga olgan holda, 1960-yillargacha bo‘lgan yangi Afrika tarixiy adabiyotining katta qismini g‘olibona millatchilik hikoyalashi tashkil etardi. Bu hikoyalash saxovatli imperiyaning tarbiyaviy rahnamoligi ostida yetilgan u yoki bu sobiq mustamlakalar qanday qilib xalqaro hamjamiyatning erkin va teng huquqli a’zolariga aylanganini tasvirlab berardi. U urushdan oldingi «viglar» tarixshunosligining ko‘plab xususiyatlari: o‘tmishdagi siyosiy institutlarning barqaror rivojlanishi, hokimiyatning markazlashuvi va boshqaruvning takomillashuvi – zamonaviy G‘arb davlatining barcha belgilari bilan birga keldi.

Afrika tarixi bo‘yicha fundamental tadqiqotlar Londondagi Sharq va Afrika tadqiqotlari maktabida (SOAS) olib borilgan. 1960-yilda «Afrika tarixi jurnali» («Journal of African History»)ning hammuassisi Roland Oliver (1923–2014) va afrikalik og‘zaki an’analar sohasida obro‘ qozongan belgiyalik Yan Vansina (1929–2017) kabi olimlar bu ishga katta hissa qo‘shgan. Vansina mustamlakachilikdan oldingi o‘tmishni o‘rganishning muhim vositasiga aylangan og‘zaki an’analarni o‘rgangan. Og‘zaki an’analarni tarixiylik va aniq xronologik ma’lumotlar nuqtayi nazaridan o‘rganish ko‘pincha samarali emas (bu masala bo‘yicha keng qamrovli uslubiy adabiyotlar mavjud, ammo biz ularni bu yerda ko‘rib chiqmaymiz). Ularni zamonaviy qadriyatlar haqida nima aytishini tushunish nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Hatto eng xayrixoh ekspertlar ham uchta asosiy murakkablikka e’tibor qaratadi: «teleskoplash» (xronologik bo‘shliqlarni to‘ldirish uchun sulola qatorlarining qisqarishi yoki kengayishi), «orqa aloqa» (yozma manbalarning og‘zaki dalillarga ta’siri va xususan, an’ananing buzilishi hamda mustamlaka yoki tashqi adabiy manbalardan olingan faktlarni shunchaki takrorlash xavfi) va «tarkibiy amneziya» (hozirgi siyosiy vaziyatga mos kelmaydigan o‘tmish tafsilotlari va tarixiy shaxslarning jamoaviy unutilishi). Boshqa tomondan, bu buzuvchi ta’sirlarni filtrlash mumkinligi ham isbotlangan.

Og‘zaki an’analarni o‘rganish usullari Afrikadan tashqarida janubi-sharqiy Osiyo, Lotin Amerikasi va Karib havzasi, shuningdek, Shimoliy Amerika va Avstraliya mahalliy madaniyatlarini o‘rganishda qo‘llanilgan. Manba sifatida barcha potensial kamchiliklariga qaramay, og‘zaki an’analar, shubhasizm tarixshunoslikka xos bo‘lgan yozma manbalarga moyillik tufayli yopilgan o‘tmishga yo‘l ochdi. Bu moyillik ilk Yangi davrda Yangi Dunyo bilan birinchi aloqalardan keyin mustahkamlangan edi.

Zamonaviy Afrika tarixshunosligi, albatta, faqat xayrixoh yevropaliklarning ishi emas edi. Ko‘plab mamlakatlardagi siyosiy beqarorlik va fuqarolar urushlariga qaramay, Afrika universitetlari o‘z olimlarini tayyorladilar va ko‘plab boshqalarni chet elga doktoranturaga jo‘natdilar. Shuningdek, ular o‘z o‘qituvchilari safiga yevropalik olimlarni ham jalb qilishdi. Masalan, 1950-yillarda Nigeriyadagi Ibadan universitetida tashkil etilgan va 1970-yillargacha ta’sir ko‘rsatgan «Ibadan» tarixchilar maktabi mahalliy nigeriyaliklarni ham, ko‘chib kelgan britaniyaliklarni ham o‘z ichiga olgan. Nigeriya tarixshunosligining asoschisi Kennet Onvuka Dike (1917–1983) Durham (Darem), Aberdin va Londonda tahsil olgan. SOAS esa bir nechta yetakchi afrikalik olimlarni, jumladan, ganalik Albert Adu Boaenni (1932–2006) tayyorlagan. Boaeyen, o‘z navbatida, YUNESKOning mustamlakachilikdan keyingi tarixiy adabiyotning muhim dastlabki umumlashtiruvchi ishi – «Afrikaning umumiy tarixi» («General History of Africa») da ishtirok etgan. Bu loyiha 1964-yilda boshlangan va 1990-yillarda yakunlangan. Loyihani uchdan ikki qismi afrikaliklar tashkil etgan «ilmiy qo‘mita» boshqargan va u uch yuzdan ortiq mualliflar tomonidan yozilgan. Ular orasida keniyalik Ali Mazrui (1933–2014) va Betvell Allan Ogot (1929-yilda tug‘ilgan), burkina-fasolik (sobiq Yuqori Volta) Jozef Ki-Zerbo (1922–2006) va nigeriyalik J.F.Ade Ajayi (1929–2014) bor edi. So‘nggi yuz yil ichida Yevropa tarixshunosligining Afrikada rivojlanishi o‘sha davrdagi Hindiston tarixshunosligini eslatadi: mustamlakachi davlatlarning usullari va tushunchalari mustamlaka qilingan xalqlar tomonidan avval ushbu davlatlarga qo‘shilish, keyinchalik esa ularga milliychilik (va so‘nggi vaqtlarda markscha, sinfiy yo‘naltirilgan) maqsadlarni qo‘llab-quvvatlash uchun qarshi turish maqsadida qabul qilingan.

Lingvistik burilish: postmodernizm

1960-yillarning oxirida, ijtimoiy tarix yuksalish pallasida bo‘lgan bir paytda, juda oz sonli professional tarixchilar adabiyot olami bilan ko‘p asrlik munosabatlari haqida jiddiy o‘ylab ko‘rardi. Tarix o‘quvchilari va mualliflarining aksariyati badiiy asarlar bilan haqiqiy voqealarni bayon etuvchi tarix o‘rtasida asosiy farq mavjudligini tan olishardi. Keyingi o‘n yillikda bu holat o‘zgara boshladi. Shu bilan birga, qisman 1960-yillardagi g‘alayonlar va butun dunyoda jadal ke-

chgan mustamlakachilikdan ozod bo'lish jarayonlari tufayli, oldingi uch asrning ratsional, «ma'rifatparvarlik» yo'nalishini qayta ko'rib chiqish harakati boshlandi. Qisqasi, asr boshida paydo bo'lgan, ammo Ikkinchi jahon urushi davomida va undan keyingi yillarda ancha bostirilgan hikoyalash va Tarix (hamda ular o'rtasidagi aloqa) bo'yicha shubhalar endi yadro qurolidan keyingi davrda va ilgarigiga qaraganda ancha bo'linib ketgan fan doirasida qaytadan ko'tarila boshladi. Qat'iy tarixiy «empiritsizm»ga (bu «pozitivizm»ga qaraganda ancha to'g'riroq atama) dastlabki e'tiroz 1961-yilda sovet Rossiyasining britaniyalik tarixchisi E.X.Karr (1892–1982) tomonidan yozilgan «Tarix nima?» nomli munozarali, ammo keng tarqalgan kichik kitob shaklida paydo bo'ldi. Unda dalillarni tanlash va shakllantirish jarayonida tarixchining o'rni ko'rsatib berilgandi. Bu kitob talabalarni «faktlarni o'rganishga kirishishdan oldin tarixchini o'rganish»ga undagani bilan mashhur bo'ldi.

Bu kabi mo'tadil skeptitsizm va fanning fragmentatsiyasi (parchalanishi) tarixiy tadqiqotlar sohasida keyinchalik lingvistik burilish deb nom olgan hodisaga zamin yaratdi. Biroq u fan doirasidan tashqarida, falsafa va adabiyot nazariyasida paydo bo'lgan va ba'zan parallel ravishda kechgan, antropologik jihatdan asoslangan «madaniy burilish» bilan aralashib ketgan. Bu ikki yo'nalish ko'pincha gumanitar fanlardagi keng qamrovli nazariy oqim – postmodernizm yoki kamroq qo'llaniladigan «poststrukturalizm» bilan bog'lanadi (kechki davrga mansub tarixshunos Ernst Brayzax [1923–2016] poststrukturalizmni postmodernizmning kichik qismi deb hisoblagan, ammo soddalik uchun biz bu atamani qo'llamaymiz). Postmodernizmga, ayniqsa, fransuzlar Mishel Fuko, Jan-Fransua Liotar (1924–1998) va Jak Derrida (1930–2004), nemis Martin Xaydegger (1889–1976), uning sobiq shogirdi germenevtik olim Xans-Georg Gadamer (1900–2002), urushdan oldingi nemis ziyolisi Valter Benyamin (1892–1940) va undan avvalroq Fridrix Nitshe asarlari katta ta'sir ko'rsatgan. Faylasuf Maykl Oukshot 1933-yilda postmodernizmning bir jihatini oldindan aytib bergandi: tarix inson tajribasidan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, «voqealar ketma-ketligi o'z-o'zidan tarix emas, chunki u hech narsani anglatmaydi» va «tarixchining vazifasi kashf etish, qayta yaratish yoki hatto talqin qilish emas; balki yaratish va qurishdir» (garchi Oukshot, Karr singari, hech qachon tarixiy faktlar noreal ekanligini ta'kidlamagan bo'lsa-da). Agar uning «genealogiyasi»ni (Nitshedan olingan bu atamani Fuko o'zining keyingi asarlarida «sabablar» yoki o'zining ilk «arxeologiya» tushunchasi o'rniga qo'llashni afzal ko'rgan) chuqurroq kuzatsak, XVIII asr va Uyg'onish davrining badiiy adabiyot bilan taqqoslaganda tarixning afzalliklari haqidagi munozaralariga va pirovardida Aristotelning «Poetika»siga borib taqalishimiz mumkin. Lingvistik burilish faqat shu masala bilan bog'liq bo'lmasa-da, uning asosiy maqsadlaridan biri tarix va badiiy adabiyot o'rtasidagi an'anaviy chegaralarni jiddiy ravishda yo'qotish edi. Sara Maza ta'kidlaganidek, badiiy adabiyot dastlab noto'g'ri narsani emas, balki yaratilgan va shakllangan narsani anglatar-

di. Shunday qilib, u tarixchilarning ular xayoliy emas, real voqealarni tasvirlashi haqidagi da'volariga asoslanib, ikki asr davomida tarixning badiiy adabiyotdan ustunligiga qarshi chiqdi. Bu nuqtayi nazarning yetakchi vakillari amerikaliklar Xeyden Uayt (1928–2018), Xans Kellner (1945-yilda tug'ilgan) va Dominik La Kapra (1939-yilda tug'ilgan), gollandiyalik faylasuf F.R.Ankersmit (1945-yilda tug'ilgan), shuningdek, britaniyalik nazariyotchilar Kit Jenkins (1943-yilda tug'ilgan) va Alan Manslou (1947-yilda tug'ilgan)lardir. Garchi bu yo'nalishning kelib chiqishi G'arbga borib taqalsa-da, so'nggi yillarda u Osiyo tarixiy munozaralarida keng tarqaldi. Bunga 1980-yillarning oxiridan boshlab g'oyalar va odamlarning erkinroq almashinuvi yordam berdi. U yerda bu yo'nalish tarixni bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan tanqid qilish bilan emas, balki Osiyo o'tmishini G'arbga xos bo'lganidan farqli o'laroq, zamonaviylikning muqobil shakllariga olib boradigan yo'lga joylashtirishga urinishlar bilan bog'liq bo'lib qoldi.

Ko'pgina postmodernist tarixshunoslarning asosiy g'oyasi tarixni XIX asr va XX asr boshlaridagi alohida bilim usuli maqomidan hikoya shakliga qayta anglash edi. Bu borada Xayden Uaytning 1966-yildagi «Tarix yuki» nomli mashhur esseridan boshlab, uning ishlari alohida ta'sir ko'rsatdi. Uning 1973-yildagi «Metatarix: XIX asr Yevropasida tarixiy tasavvur» nomli fundamental asari (nomi boshqa maqsadlar uchun Kollingvud tomonidan Toynbi va Shpengler kabi mualliflarga nisbatan mensimasdan ishlatilgan atamani o'zlashtirgan) XIX asrning Ranke va Burkxardtdan tortib Nitshe va Krochegacha bo'lgan bir qator tarixchilari va faylasuflarini sinchkovlik bilan o'rganish orqali tarix yozish, tarix falsafasi va badiiy adabiyot o'rtasida prinsipial farq yo'qligini ko'rsatishga intiladi. U aslida «haqiqiy» o'tmishga bizning tasavvurimizdan tashqari yo'l yo'qligini ta'kidlaydi. Uayt o'tmish hech qachon bo'lmagan yoki butunlay xayoliy deb ta'kidlamaydi – u faqat til orqali vositachilik qilingan matnlardan boshqa bevosita mavjud emas; asl hujjatlar to'g'ridan to'g'ri kirish imkonini bermaydi, chunki ular ham o'tmish haqiqatidan tanlab olingan va mualliflari tomonidan vositachilik qilingan, shuningdek, tarixchining talqinisiz o'zlarining ichki ma'nolariga ega emas. Har bir hikoya yoki o'tmish tasviri tarixchini bir qator aqliy jarayonlarga jalb qiladi, bu esa poetik tasavvur aktini talab qiladi va o'z navbatida «kashf qilinadigan», so'ngra esa izchil hikoyaga aylanadigan tarixni oldindan belgilab beradi. Tilga urg'u berish yuqorida tilga olingan intellektual tarixchilar Pokok va Skinner bilan o'xshashlikni nazarda tutadi. Biroq har qanday aloqa yuzaki bo'ladi. Maykl S.Rotning ta'kidlashicha, Skinnerning aniq matnlarni yozishda yozuvchi niyatlarini izlashi va Pokokning matnlar yaratiladigan intellektual kontekstlarni o'rganishi, Uaytning matnlar mazmuni ularning adabiy shaklidan deyarli ikkilamchi ekanligi va mualliflarning yozishdagi qarorlari asosan ongsiz va maqsadsiz ekanligi haqidagi qarashidan tubdan farq qiladi.

Viko g'oyalaridan ilhomlangan holda, Uayt tarixiy hikoyalar to'rtta master-troplar (metafora, metonimiya, sinekdoxa va istehzo) yoki nutq figuralari

yordamida yaratilishini ta'kidlaydi. Bular ishlov berilmagan «tarixiy maydon»ni tashkil etuvchi xom materialdan ma'noli o'tmishni shakllantiradi. Ushbu troplar muallifning uch xil hikoya qilish strategiyasi o'rtasidagi tanlovini belgilashga yordam beradi. Bu strategiyalar oddiy xronologik voqealar ketma-ketligi yoki xronikani tarixga aylantiradi, jumladan, syujet tuzish usullari (hikoya turi), rasmiy dalillash usullari (tarixiy dunyodagi voqea va shaxslarning o'zaro ta'siri va xulosalari) va mafkuraviy tagma'no usullari (tarixdan chiqariladigan saboq) va boshqalar. Uaytning o'zi tanlagan matnlarni tahlil qilish uchun yaratgan murakkab tuzilmadan ham ko'ra, keyingi esselarida rivojlantirgan xulosasi ko'proq ta'sir qozongan va bahs-munozaralarga sabab bo'lgan edi. Uning fikricha, badiiy adabiyot va tarix yozish o'rtasida sezilarli farq yo'q, chunki ikkalasi ham hikoyalar aytadi – biri xayoliy voqealarni tasvirlasa, boshqasi o'tmishda haqiqatan sodir bo'lgan deb hisoblangan voqealarni bayon etadi. Biroq bu voqealar o'tib ketgani uchun endi ekzistensial ma'noda «real» emas. R.G.Kollingvud tarixga bunday «narrativistik» qarashga o'ttiz yil oldin ishora qilgandek ko'rinsa-da, Uayt bu g'oyani ancha ilgari surdi. Amerikalik faylasuf (va Kollingvud tanqidchisi) Lui O.Mink-kichik (1921–1983) hamda fransuz tanqidchilari (ayniqsa, Rolan Bart va uning «voqelik effekti» tushunchasi) ta'sirida Uayt tarix va badiiy adabiyot aynan bir narsa deb aytmaydi. U tarixchilarga yozuvchilar personajlarni o'ylab topganidek hujjatlar va tarixiy shaxslarni to'qib chiqarishni ham taklif qilmaydi. Biroq uning dalillari asrlar davomida tarix va badiiy adabiyot o'rtasidagi farqni ta'minlagan ba'zi asosiy taxminlarning yo'qolishiga olib keladi. Shu sababli, Uaytning ishi postmodern munozaralarda markaziy o'rin egalladi. U tarix sohasida ham ochiq himoyachilarni (ular ko'pincha Uaytning g'oyalarini undan ham ilgarilab rivojlantiradilar) ham qattiq tanqidchilarni, masalan, britaniyalik tarixchilar Artur Marvik (1936–2006) va Jeffri Eltonni jalb etdi. Elton bu bahsda, o'zining Robert Fogel bilan kliometrika bo'yicha oldingi munozaralaridan ko'ra keskinroq ohangda gapirdi.

Postmodernizm ko'pincha ochiqdan ochiq siyosiylashgan va ba'zan ortodoksiyalarga[26], metanarrativlarga[27] (Liotar ularga shubha bilan qarashni «postmodernistik holat»ning asosiy xususiyati deb e'lon qilgan) va hokimiyat tuzilmalariga qarshi antagonizmida deyarli fundamentalistik kayfiyatda bo'ladi. U bu ortodoksiyalarni va ular asoslangan bilim poydevorlarini buzishga, shuningdek, ilgari markaziy deb hisoblangan bilish obyektlarini «markazsizlashtirish»ga va ilgari chetda qolgan hamda periferik bo'lgan narsalarni, hech bo'lmaganda vaqtincha, qayta markazlashtirishga intiladi. Postmodernizm mohiyatlarni yo'q qilishga va intellektual tadqiqot obyektlari, tahliliy kategoriyalar (jins, irq, sinf) hatto alohida shaxslar ijtimoiy, psixologik va lingvistik «konstruksiyalash» mahsuloti sifatida ko'riladigan usullarni o'rganishga qaratilgan. Ko'pgina postmodernistlar ratsionalizmga, ayniqsa, «Ma'rifatchilik» davri ratsionalizmiga shubha bilan qaraydilar. Ma'rifatchilik (bu yerda aniq XVIII asr harakati sifatida emas, balki ko'proq liberal, progressiv g'oyalar majmui sifatida tushuniladi) postmodernizm qarshi chiqadigan ko'p narsalar uchun qulay nishondir, chunki u universalizmga va essensializmga moyil, transsendental, obyektiv mavjud bo'lgan qadriyatlar borligini taxmin qiladi va narsalar hamda ularni ifodalovchi so'zlar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri va tiklanadigan aloqa borligiga ishonadi. Postmodernistlar uchun «pozitivizm» yanada shubhali va «sodda» tuyuladi, uning ijtimoiy va ilmiy taraqqiyot (Kont va Boklniki kabi) hamda epistemologik rivojlanish haqidagi parallel g'oyalari ikki karra shubha ostiga olinadi, chunki ular ham muntazam progressiv harakatni ham uning asosida yotgan va uni qo'llab-quvvatlovchi naqlning ishonchliligini nazarda tutadi. Shunday qilib, 1960-yillarda Fuko (ham Viko, ham Gerderga tayanib va ko'p jihatdan Tomas Kun bilan parallel ravishda) Yevropa intellektual tarixini muntazam rivojlanish sifatida emas, balki ko'proq «arxeologik» tarzda, xususan, uzluksiz va ko'p jihatdan bir-biriga mos kelmaydigan «epistemalar» (keyinchalik u bu g'oyani «diskursiv shakllanishlar» deb qayta tushuntirgan) seriyasi sifatida qayta ko'rib chiqdi. Bu nafaqat buyuk mutafakkirlar tomonidan ilgari surilgan buyuk g'oyalar an'anasi, balki bilimning qanday tartibga solinishi va baholanishi, uning hokimiyatni amalga oshirish bilan qanday bog'liqligi shakllanganini ko'rsatdi.

Har qanday tarixshunoslik harakati singari, postmodernizmning ham o'z kamchiliklari va keskinliklari mavjud. Uning ko'plab tarafdorlari barcha muxoliflarini «pozitivistlar» (bu atamaning kengroq ma'nosida), ratsionalistlar yoki shunchaki sodda odamlar sifatida karikatura qilib tasvirlashga intilishlarida, qanchalik paradoksal bo'lmasin, o'zlarining qulay «boshqa»larini, bilim sohasidagi soxta yovuzlarni yaratdilar. Bu o'z-o'zidan mohiyatlashtirish va umumlashtirishning namunasidir. Ular, shuningdek, ba'zi istisnolarni hisobga olmaganda, «ma'rifatchilik» narrativlariga har narsaga qodir va qudratli sifat bag'ishladilar, XVIII va XIX asrlarning fikr oqimlarini gomogenlashtirdilar (bir xillashtirdilar). Aslida esa bu oqimlar ular tasavvur qilganidan ko'ra kamroq uyg'un va yakdil edi hamda o'zlarining qarshilik va qarshi dalil keltirish elementlarini o'z ichiga olgan edi. Shuni ta'kidlash joizki, postmodernizm va uning tildagi e'tiboriga qarshi chiquvchilar ham an'anaviy so'llar, ham o'nglar orasida paydo bo'ldi: ba'zi markschi tarixchilar va ishchilar harakati tarixchilari til va diskursga bo'lgan e'tiborni sinfiy tahlilning asosiy kun tartibidan g'oyalar va mavhumliklarning havoyi sohalariga qayg'uli chekinish, progressiv yoki radikal tarixga asos bo'lgan materializm va ijtimoiy-iqtisodiy tahlilga xiyonat deb baholadilar.

Biroq vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan keskinliklarga qaramay, tan olish kerakki, postmodernizm va u bilan bog'liq «madaniy burilish» barcha tarixchilarga hujjatlar va matnlar hech qachon «o'z-o'zidan gapirmasligi» haqida foydali eslat-

[26] Biror narsaga (ma'lum tamoyil va qoidalarga) qat'iy sodiqlik, qandaydir ta'limot yoki dunyoqarashga og'ishmay amal qilish.

[27] Metanarrativ (katta narrativ) – bu o'tmish, bugungi kun yoki kelajak haqidagi hukmron ijtimoiy tasavvurlar va rasmiy talqinlarni aks ettiruvchi ommaviy afsonadir.

ma berdi. Ular, albatta, tarixchilar tomonidan talqin qilinadi va hatto eng «betaraf» hujjat ham oxir-oqibatda inson tomonidan yaratilgan artefakt bo'lib, o'z davrining taxminlari, ijtimoiy bosimi va til sharoitlari ta'sirida shakllangan. Matn tarixchisi Gabriel Shpigel (1943-yilda tug'ilgan) bu tushunchani o'rta asr solnomalarini talqin qilishda samarali qo'llagan. Boshqacha aytganda, manbalarning o'zi tarixchi ular bilan birinchi marta to'qnash kelganida o'tmishni talqin qiladi va hozir kamdan kam tarixchilar Fyustel de Kulanjning XIX asrda bir guruh talabalarga bergan «men emas, balki tarix men orqali gapiradi» degan optimistik pand-nasihatini qo'llab-quvvatlaydilar. Shunga qaramay, postmodernizm adabiyot va til fakultetlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, u aksariyat tarix fakultetlarida eng yaxshi holatda norozi ovoz bo'lib qoldi. Biroq u gender tarixchilari va yangi madaniyat tarixchilari orasida sezgir tinglovchilarni topdi. Bu tarixchilar uchun postmodernizm bir vaqtlar Marksdan olingan toifalarning o'rnini bosuvchi yangi tushunchalar to'plamini taqdim etdi.

G'arbning markazsizlanishi: postkoloniallik

Postmodernistik loyiha zamonaviy intellektual harakat, postkolonial tadqiqotlar bilan kesishadi va qisman mos keladi. Bu ikki yo'nalish bir xil emas va turli kelib chiqish hamda vazifalarga ega, ammo ba'zi umumiy xususiyatlarga ega. Postmodernizm singari, postkoloniallik ham keng qamrovli atama bo'lib, hindcha «subaltern-tadqiqotlar» yondashuvini (dastlab E.P.Tompsonning «Quyi tarix»iga janubiy osiyocha javob sifatida paydo bo'lgan) va falastinlik olim Edvard Saidning (1935–2003) «oriyentalistik» tanqidini o'z ichiga oladi. Xitoyshunos Prasenjit Duaraning (1950-yilda tug'ilgan) kuzatishicha, postkoloniallik – bu nazariyadan ko'ra o'zining «boshqasi»ni tanqid qilishdir. Bu «boshqa» ko'pincha ratsionallik, taraqqiyot, G'arbning madaniy va iqtisodiy hukmronligining to'xtovsiz o'sishi va hatto milliy davlat barqarorligi haqidagi noto'g'ri tasavvur bilan tavsiflanadigan keng «postma'rifatchilik» kun tartibi sifatida aniqlanadi. Asr o'rtalarida Frans Fanon (1925–1961) va K.L.R.Jeyms (1901–1989) kabi Karib yozuvchilari tomonidan oldindan bashorat qilingan postkoloniallik endi ko'pincha Said (uning 1978-yildagi «Oriyentalizm» («Sharqshunoslik») kitobi asosiy matn hisoblanadi) va bir qator taniqli hind kelib chiqishiga ega mualliflar (ularning ko'pchiligi tarixdan tashqari boshqa fanlarni ifodalaydi) bilan bog'liq. Bular orasida adabiyot tanqidchilari Xomi K. Bxabxa (1949-yilda tug'ilgan) va Gayatri Chakravorti Spivak (1942-yilda tug'ilgan), siyosatshunos Parta Chatterji (1947-yilda tug'ilgan) va psixolog hamda ijtimoiy tanqidchi Ashis Nandilar (1937-yilda tug'ilgan) bor.

Postkoloniallik tanqidiy vosita sifatida hind yoki Yaqin Sharq tadqiqotlarida eng ko'p qo'llaniladi va postmodernizm bilan kesishadi. Ularning umumiy maqsadi mavjud asosiy narrativlarni (xususan, mustamlakachi davlatlar yoki ularning mahalliy elita ittifoqchilari tomonidan yaratilgan va majburlangan) mahalliy va

ilgari chetda qoldirilgan foydasiga beqarorlashtirish, buzish yoki markazsizlashtirishdir. Shuningdek, matnlar va hujjatlarni «teskaricha» o'qib, ular aytmayotgan narsalarni, ular aytayotgan narsalardan kam bo'lmagan darajada oshkor qilish uchun ham harakat qilishadi. Postkoloniallik Hindiston kabi sobiq mustamlakalar bilan bog'liq tadqiqotlarni imperiya hukmdorlari va ularning hind elita siyosiy vorislariga emas, balki bo'ysunuvchi ommaga qaratdi. Ranjit Guxa (1922-yilda tug'ilgan) tomonidan asos solingan subaltern[28]-tadqiqotlar guruhi, hind tarixshunosligining «maktabi», bu so'nggi tendensiyaning yorqin namunasidir. U nafaqat mustaqillikkacha bo'lgan tarixshunoslikka, balki 1947-yildan keyingi tarixni mahalliy siyosiy elitalarga qaratilgan va aholining o'ndan to'qqiz qismini e'tibordan chetda qoldiradigan rollarni o'zgartirgan oddiy kontr-tarixga qayta yozishga ham tanqidiy yondashadi. Subaltern kun tartibi milliy emas, balki bo'ysunuvchi va ovozsiz, mahalliy va mintaqaviy ustuvorlikni beradi – bu ma'noda «subaltern» atamasi Antonio Gramshidan olingan. Guruhga aloqador adabiy nazariyotchilardan biri bo'lgan Spivak (va Derridaning tarjimoni sifatida postmodernistlar bilan asosiy bog'lovchi) feministik mavzularga subaltern-yondashuvni kengaytirdi. So'nggi yillarda ijtimoiy munosabatlar tarixchisi Sumit Sarkar (1939-yilda tug'ilgan) kabi ba'zi dastlabki subalternchilar harakatning o'sib borayotgan radikalligi va uning postmodernizm bilan aloqalaridan voz kechdilar. Biroq boshqa ko'plab tadqiqotchilar markscha tahlil kategoriyalaridan chetlashib, mustamlakachilik tilini dekonstruksiya qilishning postmodernistik muammolari tomoniga o'tdilar. Ba'zi hollarda ular G'arb tarixiyligining o'zini Ma'rifatchilik davrining taraqqiyparvarlik kun tartibidan kelib chiqqan imperiya nazorati vositasi sifatida rad etadilar. Ularning fikricha, bu Hindistonning (va analogiya bo'yicha boshqa mustamlaka mamlakatlarning) o'tmishini haqiqiy his qilish ustidan «gegemoniyasiz hukmronlik»ni amalga oshirishga imkon beradi. Bu o'tmish milliy davlatchilikka qarab taraqqiyotning muqarrar ko'rinadigan gegelcha tarixidan ozod qilinishi kerak.

Hindistonning mustamlakachilikdan keyingi tanqidchilari tomonidan G'arb tarixiyligini bunday inkor etish mutlaqo yangi hodisa emas. Bu pozitsiya haqidagi kuchli dastlabki bayonot, hozirgi munozaralardan ancha oldin, nafaqat Britaniya hukmronligini, balki oxir-oqibat G'arb madaniyatining katta qismini, shu jumladan, tarixni ham rad etgan Moxandas K.Gandi (1869–1948) kabi ahamiyatli shaxsdan kelib chiqqan. Mahatma Yevropa modernizatsiyasini Hindiston muammosining yechimi emas, balki uning bir qismi deb hisoblar va hindlar uchun tarixsiz yashash yaxshiroq bo'lardi, deb ta'kidlardi. «Mening sevimli nazariyam shuki, – degan edi u, – bizning hind ajdodlarimiz bu masalani biz uchun hal qilganlar. Ular tarixni zamonaviy ma'noda e'tiborsiz qoldirib, o'zlarining falsafiy tizimlarini ahamiyatsiz hodisalarga asoslab qurganlar». «Maxabxarata» singari qadimiy dostonlar, ser Uilyam Jonsning fikriga zid o'laroq, tarixga o'xshamasdi:

[28] Subaltern – tanqidiy va postkolonial tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan atama hisoblanadi.

ular majoziy tarzda tasvirlangan abadiy haqiqatlarni o'z ichiga olgani uchun tarixdan afzalroq edi. Aslida, Gandi ta'kidlaganidek, nafaqat Hindiston, balki butun dunyoga tarixdan biroz kamroq foyda kelishi mumkin edi, chunki tarix eng yaxshi holatda ham juda yomon kechgan hodisalarning patologiyasidir. Tarix uyg'unlik, tinchlik va muhabbatni qayd eta olmaydi, chunki u muqarrar ravishda Gandi targ'ib qilgan zo'ravonliksizlikka emas, uzilishlar va to'xtalishlarga e'tibor qaratishi lozim. Shunday qilib, Gandining nuqtayi nazari uning yaqin safdoshi Neru, ilk milliychi-romannavis Bankim Chatterji va shoir Tagor, shuningdek, mustaqillikkacha bo'lgan mustamlaka tizimi tarixchilari, masalan, Jadunat Sarkarning qarashlaridan farq qiladi. Ularning barchasi uchun tarix (uni qanday yozish bo'yicha turli fikrlarga qaramay) milliy o'zlikni shakllantirishning muhim tarkibiy qismi edi. Bu esa Gayatri Spivak «epistemik zo'ravonlik» deb atagan narsani – bilimning asl shakllarini yo'q qilish va g'arblashtirish hamda «haqiqiy» tarixni yozish mumkin bo'lgan sharoitlarni cheklash bo'yicha imperialistik loyihani oldindan bashorat qiladi. Bu lotin amerikalik olimlar, jumladan, Dyuk universitetining argentinalik olimi Uolter D.Minyolo (1941-yilda tug'ilgan) tomonidan XVI asrda Yevropaning dengizorti imperializmining birinchi to'lqini – «zamonaviylik»ning g'arbiy shakli hukmron bo'lgan hal qiluvchi nuqta, u «mustamlakachilikdan ozod» muqobillarni istisno qilgan deb ta'kidlangan ayblovi bilan bir xil. Boshqa bir amerikalik lotin amerikashunos, venalik antropolog Erik R.Vulf (1923–1999) esa 1982-yilda yozgan «Yevropa va tarixsiz xalqlar» kitobida (uning nomi tom ma'noda qanotli iboraga aylandi) asosiy tarixshunoslik XV asrdan boshlab Yevropaning kengayish jarayonida bo'ysundirilgan xalqlarning faoliyatini e'tiborsiz qoldirganini va ularni tarixiy tavsifda hisobga olmaganini ta'kidladi.

Postkolonial kun tartibi dunyoning unga asos bo'lgan mintaqalaridan ancha uzoqqa tarqaldi, «qaramlik nazariyasi» kabi bir muncha eski, iqtisodiy jihatdan yo'naltirilgan mustamlakachilikka qarshi tanqidiy nazariyalar bilan kesishib o'tdi. Bu model 1960-yillarda rivojlangan mustamlakachi shimol va zaif rivojlangan mustamlakachi janub, ayniqsa, Lotin Amerikasi va Afrika o'rtasidagi tengsiz munosabatlarni tushuntirish uchun taklif qilingan edi. Masalan, XX asr oxiridagi Lotin Amerikasi tarixchilari G'arb tarix fanini XIX asrdagi o'tmishdoshlariga qaraganda ancha yaxlit va begona fan sifatida qabul qila boshladilar. Biroq imperiyani va g'arblashtirishni qattiq tanqid qilish ancha qadimgi, ko'pincha markscha ildizlarga ega edi, masalan, Afrika va Karib dengizi «diaspora» tarixshunosligida kabi. XX asr boshlarida Britaniya mustamlakachiligiga qarshi Yevropa tarixiy usullarini hindcha qayta ko'rib chiqish bilan o'xshashliklarni trinidadlik tarixchi-siyosatchi Erik Uilyams (1911–1981) va uning sobiq o'qituvchisi K.L.R.Jeyms asarlarida uchratish mumkin. Mishlega borib taqaladigan intellektual merosga tayanib (uning fransuz inqilobiga xayrixohlik munosabatini u yuqori baholagan), Jeyms «Qora yakobinchilar» (1938) asarida XVIII asr oxiridagi Gaiti qullari qo'zg'oloni va uning Fransiyadagi zamonaviy voqealar bilan aloqasini markscha tahlil qilishni

taklif etdi. 1960-yillarning boshlarida, Fidel Kastroning Kubadagi muvaffaqiyatli inqilobidan so'ng, o'z kitobini qayta ko'rib chiqib, ammo qolgan Vest-Indiyalarning ko'pchiligidan umidsizlikka tushib (hali ham boy oq tanli ozchiliklar, AQSH tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan diktatorlar va ular bilan hamkorlik qiluvchi qora tanli o'rta sinflar hukmronligi ostida), Jeyms deyarli yigirma yil oldin subalternchilarning tanqidini bashorat qilib, tarixni o'qitishda yevropaliklar ketganidan keyin deyarli hech narsa o'zgarmadi, chunki u hamon hukmron elitaning targ'ibot vositasi bo'lib qolaverdi, o'tmishni halol tushunish vositasi emas, deb ta'kidladi. Norvegiyalik afrikashunos Finn Fuglestad (1942-yilda tug'ilgan) Afrika tarixshunosligiga nisbatan o'xshash fikrni bildirgan. U hamkasblarining Xyu Trevor-Roperning mashhur va munozarali bayonotiga bo'lgan munosabati «tuzoq»qa tushib qolganini ta'kidlagan. Ularning reaksiyasi Trevor-Roperning tarixda faqat «maqsadli harakat» o'rganishga arziydi, degan fikriga qo'shilish bo'lgan. Buning natijasida, ular beixtiyor Trevor-Roperning yevropamarkazli qarashlarini tasdiqlagan va o'tmishga butunlay boshqacha munosabatda bo'lgan madaniyatlarga g'arb uslubidagi tarixshunoslikni singdirishga hissa qo'shgan.

Tarix urushlari, revizionizm va «xotira» bilan «tarix» o'rtasidagi muammoli munosabatlar

Postmodernizmning eng radikal ko'rinishlarida har qanday tarixiy ma'noning qat'iy belgilanishini, tildan tashqarida tashqi voqelikning mavjudligini va o'tmish haqida «haqiqiy» fikrlar bildirishni mutlaq rad etib, Renessans davri pirronizmiga[29] murojaat qiladi. Bu tarixchilar uzoq vaqt davomida «revizionizm» deb atagan hodisaning bir turi bo'lib, muhim farqqa ega: voqealarning aniq talqinlarini muhokama qiladigan, ammo umumiy lug'at va tayanch nuqtalar to'plamini (odatda asosiy voqealar, shaxslar yoki tuzilmalar) qabul qilishgan asosiy revizionist tarixchilardan farqli o'laroq, postmodernistlar mantiqiy munozara o'tkazilishi mumkin bo'lgan parametrlarning o'zini shubha ostiga qo'yadilar. Bundan kelib chiqadigan xulosa – tarixning har qanday talqini boshqalaridan ko'proq yoki kamroq asosli emas – liberal tuyulsa-da, Xolokostni inkor etish kabi axloqiy jihatdan jirkanch qarashlarni qonuniylashtirish uchun yo'l ochadi. Ko'pchilik postmodernistlar qo'llab-quvvatlamaydigan bu qarashlar va murosali javob (Xeyden Uayt tomonidan ishlab chiqilgan) shundan iboratki, Xolokost faktini shubha ostiga olish mumkin emas, ammo uning ahamiyati vaqt o'tishi bilan turli nuqtayi nazardan va Falastin–Isroil mojarosi kabi dolzarb muammolar nuqtayi nazaridan qaralganida o'zgarib boradi. So'nggi yillarda postmodernistik nazariya bilan deyarli aloqasi bo'lmagan bir qator shov-shuvli voqealar tufayli Xolokostning tarixiyligi – uning ahamiyatiga qarama-qarshi o'laroq sodir bo'lgan voqea sifatida – birinchi o'ringa chiqdi. Ehtimol, bularning eng mashhuri 1990-yillarda akademik doiralardan tashqarida

[29] Pirron tomonidan asos solingan antik skeptitsizmning birinchi maktabi.

samarali yozuvchi va Xolokost inkorchisi Devid Irving (1938-yilda tug'ilgan) tomonidan amerikalik tarixchi Debora Lipshtadtga (1947-yilda tug'ilgan) qarshi tuhmat da'vosi edi. Lipshtadt Irvingni o'z nazariyalarini qo'llab-quvvatlash uchun dalillarni ataylab tanlashda, noto'g'ri talqin qilishda va buzib ko'rsatishda ayblardi. Keyingi fuqarolik jarayonida tarixchi Richard Evans (1947-yilda tug'ilgan) va Irving tadqiqotlarini sinchkovlik bilan o'rgangan bir guruh aspirantlar ishtirok etdi, buning natijasida Irving dalillari butunlay yo'qqa chiqarildi va Lipshtadt hamda uning noshiri qat'iy oqlandi.

Xolokostni inkor etish to'g'ri va noto'g'ri haqidagi axloqiy tasavvurlar bilan to'lib-toshgan o'tmishni idrok etish tarixchilarning «haqiqatni qanday ko'rsa, shunday gapirish» huquqi bilan to'qnashganda nima sodir bo'lishining yorqin, o'tkir namunasidir – bu tarixchilar paydo bo'lganidan beri tarixshunoslikda zo'riqish manbai bo'lib kelgan. Irving va umuman, Xolokost inkorchilari o'z qarashlarini ifodalashda postmodernizm yoki relyativizmga kamdan kam murojaat qiladilar: bunday hollarda gap ularning qarashlari boshqa odamnikidek asosli bo'lishi mumkinligi haqida emas, balki ular ko'rayotgan «faktlar» umumqabul qilingan qarashni almashtirishi kerak bo'lgan muqobil «haqiqat»ni qo'llab-quvvatlashi haqida boradi. (AQSHning «muqobil faktlar» va «soxta yangiliklar» iboralari bilan to'ldirilgan so'nggi siyosati, afsuski, bunday qarashlar biz o'ylaganimizdan ko'ra kengroq tarqalganini ko'rsatadi). Irving-Lipshtadt ishida tarixiy tadqiqot Irvingning dalillarini rad etish, ularning faktik jihatdan asossizligi va uslubiy nuqsonlarini aniqlash hamda shu orqali uning tuhmat haqidagi da'vosini inkor etish uchun olib borildi. Irving haqiqatni gapirayotganini va tegishli, hujjatlarga asoslangan tarixiy usulni qo'llayotganini ta'kidladi; javobgarlar va ularning ekspertlari esa uni qasddan dalillarni buzib ko'rsatish, xato qilish va ular bilan manipulyatsiya qilishda aybladilar. Biroq muhim tarixshunoslik ziddiyatlarining boshqa holatlari ko'pincha bunday aniq emas. Bu savollarning o'zi noaniqroq va (ozgina) kamroq hissiy yuklanishi yoki dalillarning noaniqligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ular, shuningdek, tarixchilarning o'tmish haqidagi fikrlari va haqiqatda nima sodir bo'lganini jamoatchilik idroki o'rtasidagi ziddiyatlarni o'z ichiga oladi. Farq shundaki, bunday hollarda ko'pincha ko'p sonli tarixchilarning o'zlari dalillarga va ularni qanday talqin qilishga nisbatan o'ta bo'lingan bo'ladilar yoki hukumat, faxriylar guruhlari va milliychilik yoki diniy harakatlarga o'xshagan kuchli noprofessional manfaatlarga qarshi turadilar.

Avvalgi boblarda ta'kidlanganidek, tarix va ayniqsa, uning ta'limga ta'siri borasidagi ijtimoiy kelishmovchiliklar yangilik emas, chunki bu masala XIX asrda Yevropa va Lotin Amerikasida milliy qurilish haqidagi munozaralarda ko'tarilgan edi. Universitet va ayniqsa, maktab darsliklari bir asrdan ortiq vaqtdan beri mafkuraviy ziddiyatlar maydoni bo'lib kelmoqda, chunki hatto demokratik tuzumlarda ham davlat ustuvorliklari va jamiyat kayfiyati o'zgarib bormoqda. 1970 yillarning oxirida Hindistonda ayrim tarixchilar Hindistondagi islom tarixiga nisbatan «yumshoq» munosabatda bo'lgani va yetarlicha hinduparastlik pozitsiyasini egallamagani uchun hukumat tomonidan tanqidga uchradi. Islomiy tartibotlar Muhammad (s.a.v.) payg'ambar kabi muqaddas shaxslarni tanqid qiluvchi yoki kufr qiluvchi deb hisoblangan tarixchilarga nisbatan ham shafqatsiz edi. Rejep Tayyip Erdog'anning Turkiyadagi hukmron tartiboti 2016-yildagi muvaffaqiyatsiz davlat to'ntarishi urinishidan so'ng akademik tozalash o'tkazdi va 2017-yilning bahorida zamonaviy Turkiya asoschisi Otaturk xotirasini haqorat qilishda ayblangan ikki tarixchini ta'qib qildi (Erdog'anning Otaturkning dunyoviy islohotlarining ko'p qismini bekor qilish istagini hisobga olsak, bu biroz g'alati).

1980–1990-yillarda butun dunyoda shunga o'xshash hodisalarning ko'payishi kuzatildi. 1992-yilda Kanadada Ikkinchi jahon urushi haqidagi teleserial, unda ittifoqchilarning shiddatli bombardimon qilish kampaniyasi zarurligi shubha ostiga olingani, faxriylarning noroziligiga sabab bo'ldi va bu parlamentda dastur prodyuserlari va ssenariy mualliflarini qoralashga olib keldi. Yaqinda yangi Kanada harbiy muzeyidagi ko'rgazma yana ehtiroslarni qo'zg'atdi: faxriylar Ikkinchi jahon urushining turli jihatlari tasviridan, jumladan, bombardimon kampaniyasi tasviri yoki kanadalik askarlarning vahshiyliklarini ko'rsatadigan rasmlar ko'rgazmasidan shikoyat qilishdi. Ko'pchilik hech qachon tarixiy kitobni o'qimaydigan tomoshabinlar uchun keng imkoniyatlar mavjudligi tufayli muzeylar, ayniqsa, o'tmishni taqdim etish usullarining jamoatchilik tanqidiga zaif hisoblanadi. Ular juda ko'rgazmali, ammo ularning eksponatlarni tanlashi va muqarrar ravishda soddalashtirilgan, qisqa tavsiflari, agar muhokama qilinayotgan mavzu ziddiyatli tarixiy voqeaga qandaydir aloqador bo'lsa, osongina norozilikka sabab bo'lishi mumkin. Bu yaqinda sodir bo'lgan hodisa bo'lishi shart emas: dunyoning turli qismlarida Kolumbning 1492-yildagi sayohati besh yuz yilligini nishonlash rejalari kuchli qutblanishga sabab bo'ldi va tanqidchilar Amerikaning bosib olinishi va aholisining qirilib ketishida nishonlashga arzigulik hech narsa topmadilar. Biroq ko'pincha muammoli voqealar zamonaviy xarakterga ega bo'ladi va Kanada holatlarida bo'lgani kabi tirik guvohlar ayblovni boshqaradi. Bu ziddiyatlar xotira va tarix o'rtasidagi noaniq zonaga tushadi. Mashhur misol Qo'shma Shtatlarda 1994-yilda Xirosimaga atom bombasi tashlanganining ellik yilligiga bag'ishlangan Smitson institutining rejalashtirilgan ko'rgazmasi atrofida sodir bo'ldi. Ko'rgazmada bomba tashlash haqidagi qaror ma'naviy jihatdan murakkab va ehtimol, keraksiz ekanligi haqidagi taxmin AQSH harbiy havo kuchlari faxriylari va konservativ siyosatchilarning g'azabini keltirdi. Kuratorlar faxriylarni «o'zlarini yaxshi his qilishga» undaydigan ko'rgazma tashkil etish va atom qurolini yaratish hamda undan foydalanishning uzoq muddatli oqibatlarini muhokama qilish mumkin bo'lgan ko'rgazma o'rtasida behuda harakat qilishdi. Tarixiy ssenariyni qayta yozishga urinishlar muvaffaqiyatsiz tugadi va ish yakunlangach, maslahat qo'mi-

tasi a'zolari ilmiy standartlarning buzilishiga qarshi norozilik sifatida iste'foga chiqdi, Aviatsiya va kosmonavtika milliy muzeyi direktori esa lavozimini tark etdi. Oxir-oqibat, ko'rgazmaning o'zi 1995-yil boshida bekor qilindi.

Bunday bahslar faqat muzeylar doirasida cheklanib qolmaydi. Ba'zida, ko'pincha o'z hamkasblar muhitida xavfsiz bo'lgan akademik tarixshunoslik, jamoatchilik e'tibori ostida noqulay vaziyatga tushib qoladi. Yuqorida tilga olingan nemischa *Historikerstreit* (Tarixiy bahs) bunga misol bo'la oladi. Avstraliyaning «Tarix urushlari» esa yana bir namuna hisoblanadi. Bu urushlar 1988-yilda mamlakatning ikki yuz yilligi munosabati bilan boshlanib, 30 yil davom etdi. Avstraliya mojarolari muzey doirasidan tashqariga chiqib, keng ko'lamli masalalar va tarixiy ommaviy axborot vositalarini qamrab oldi. Bu «urushlar» liberal va so'l-markazchi tarixchilarni kasb doirasida ham, undan tashqarida ham mafkuraviy raqiblari bilan to'qnashtirib qo'ydi. Bunda bosh vazir Jon Govardning liberal-millatchi koalitsion hukumati faol ishtirokchiga aylandi. 1996-yilgi saylovdagi g'alabadan so'ng, Govardning o'zi millatchi tarixchi Jeffri Bleyni (1930-yilda tug'ilgan) aytgan «Qora bog'ich tarixi»ni qoraladi. U buni Avstraliya siyosiy hayotidagi «makkorona» rivojlanish, deb atadi va uning «Avstraliya tarixini partiyaviy siyosiy maqsadlar uchun qayta yozishga» intilayotganini ta'kidladi. Bir muddat davomida turli tarixchilar XIX asrda oq tanlilarning aborigenlarga munosabatini jiddiy tanqidiy nuqtayi nazardan yoritdilar. Bu esa Avstraliyani genosid tarixi bo'lgan boshqa mamlakatlar bilan bir qatorga qo'yish xavfi va Xolokost bilan taqqoslashlar keskin norozilikka sabab bo'ldi. Kit Vindsxattl (1942-yilda tug'ilgan, sobiq so'lchi, konservatorga aylangan, shuningdek, postmodernizm va feminizmning ochiq tanqidchisi) kabi tarixchilar aholi sonining kamayishiga kasalliklar va qabilalararo zo'ravonlik kabi muqobil izohlarni taqdim etdilar. Ular oq tanlilar qo'lida halok bo'lgan aborigenlar soni targ'ibot tomonidan bo'rttirib ko'rsatilganligini isbotlashga urindilar va raqiblarini aborigenlarning og'zaki an'analariga tayanishda ayblashdi. Avstraliyalik bir jurnalist maktab tarix dasturi so'l, siyosiy jihatdan to'g'ri mafkurachilar tomonidan egallab olinganini ta'kidladi. U bu dasturni o'zi tegishli bo'lgan «jamiyat»ga qaytarmoqchi bo'ldi, biroq jamiyatning o'zi bir xil tuzilmaga ega emasligini anglolmadi.

Avstraliya munozarasi demokratik yo'l bilan saylangan hukumat va konservativ matbuotning kasb sohasidagi taxmin qilingan liberal-so'l tarafkashlikni va alohida manfaatlar ta'sirini tuzatish maqsadida muhokamalarni cheklashga muntazam urinishini o'z ichiga olgan. Bu nuqtayi nazarga qo'shilish yoki qo'shilmaslik mumkin, biroq shu bilan birga, darsliklarni nazorat qilish ochiq tarixiy munozaralarga va talabalarning o'tmish haqida tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga global tahdid solishi mumkinligidan xavotirlanish o'rinlidir. Shunga qaramay, «o'tmish mulk sifatida» metaforasi o'z-o'zidan unchalik noo'rin bo'lmay, o'ylab ko'rishga arzigulik axloqiy masalalarni ko'taradi. Ushbu munozaralarning ko'pchiligi «O'tmish kimga tegishli?» yoki «Bu kimning tarixi?» kabi savollarning

turli ko'rinishlariga borib taqaladi. Turli guruhlar a'zolari o'zlarining umumiy o'tmishlarining haqiqiy tarixchilari bo'lish uchun salmoqliroq yoki hatto mutlaq huquqqa egami? Nega begonalarning muqobil qarashlari marhumlarning ovozini «o'g'irlashi»ga yo'l qo'yilishi kerak? Hatto xayrixoh begonalarga ham o'tmishdagi adolatsizlik va azob-uqubatlardan kitob sotish va martaba pillapoyasidan ko'tarilish uchun foydalanishga ruxsat berish to'g'rimi? Ba'zi voqealar, masalan, Holokost, shunchalik dahshatli va odatiy inson tajribasidan tashqaridaki, ularni tarixan tasvirlash mumkin emasmi? Ishtirokchilarning shaxsiy xotiralari bilan tarixchilar foydalanadigan dalillar o'rtasidagi ziddiyat haqida nima deyish mumkin: mayor Smitning. Folklend urushida xizmat ko'rsatgan faxriy sifatida, o'zining va tengdoshlarining urush haqidagi fikri professor Jonsning Smit fikriga zid bo'lgan talqinni yaratish uchun dalillardan foydalanishdagi akademik erkinligidan ustun keladimi?

Shunga o'xshash savollar ma'lum bir guruh nuqtayi nazaridan aniqlangan deyarli har qanday tarixga nisbatan qo'llaniladi: inson uning o'tmishini o'rganish va u haqida o'z fikrini bildirish huquqiga ega bo'lishi uchun qay darajada ushbu guruhga mansub bo'lishi kerak? Erkaklar ayollar tarixi bilan qonuniy ravishda shug'ullanishi, oq tanlilar esa tub aholi yoki afro-amerikaliklar tarixini o'rganishi mumkinmi? 1960 va 1970-yillarning boshlarida qulchilikning bir nechta oq tanli tarixchilari qora tanli olimlar tomonidan tanqidga uchradi: fojiali holatda hamdard yosh oq tanli tarixchi Robert Starobin (1971-yilda vafot etgan) konferensiyadagi qora tanli ma'ruzachilar tomonidan ommaviy ravishda kamsitilganidan so'ng o'z joniga qasd qildi. Gaitilik etnotarixchi Mishel-Rolf Truyo (1949–2012) bir kuni Amerikada qora tanlilar tajribasi haqida dars o'tkazayotganda, bir yosh ayol undan nega sinfdagilarni «bu oq tanli olimlarning barchasini» o'qishga majbur qilayotganini so'radi. «Ular qullik haqida nimani bilishlari mumkin? Biz kemalardan sakraganimizda ular qayerda edi?» Irqiy masalalarni o'rganuvchi olimlar bir xil fikrda emas: subaltern maktabi vakillari va Edvard Said zulmni o'rganish faqat mazlumlarning mulki degan g'oyaga qarshi chiqdilar. Boshqalar esa, Anna Grin va Ketlin Trup (Troup) o'zlarining so'nggi to'plamlarida ta'kidlaganidek, liberal tashqi kuzatuvchilarning o'zlari boshdan kechirmagan narsalarni tasvirlashga urinishlarini eng yaxshi holatda asossiz, eng yomon holatda esa madaniy o'zlashtirish orqali mustamlakachilikning yana bir shakli deb hisoblaydilar. Chekka hududlar va bosib olingan xalqlarning hikoya qilinmagan tarixlarini «asosiy oqim»ga «qo'shish» madaniy assimilyatsiyaning navbatdagi shakli – Spivakning «epistemik zo'ravonlik» varianti emasmikin?

Bu nuqtayi nazardan, «ko'chirilgan» mustamlakachi davlatlarning (asosan Shimoliy va Janubiy Amerika, Polineziya va Avstraliya) mahalliy xalqlari, shuningdek Sinti yoki Roma kabi Yevropa etnik guruhlari bizning tarixiy vijdonimizga alohida huquqqa ega. Ba'zi qullikka solingan xalqlar aborigenlar kabi demografik tanazzulga uchragan, ularning o'tmish haqidagi e'tiqodlari va an'a-

nalari yo'q qilingan yoki chetga surilgan, bu e'tiqodlarni umumiy tushunmaslik va noto'g'ri talqin qilish haqida aytmasa ham bo'ladi. Uchinchi bobda ko'rganimizdek, *precontact* (aloqadan oldingi davr) mahalliy xalqlar asosan, ba'zan to'liq ravishda, tasviriy va og'zaki manbalarga tayanishgan va ularning tarixiy hikoyalari matnlarga o'ch bo'lgan oq tanli kuzatuvchilarga aniq voqelikdan ko'ra ko'proq fantastik afsona bo'lib tuyulgan. Kortesdan keyingi to'rt asr bu qarashni deyarli o'zgartirmadi va 1915-yilda antropolog Robert Loui «[amerikalik] hindularning an'anasi tarixiy jihatdan foydasiz» deb ta'kidladi. O'shandan beri biz ancha yo'lni bosib o'tdik, ammo tashqi tomondan o'xshash, lekin mohiyatan farq qiladigan mahalliy xalqlar yozuvlariga Yevropa toifalarini yuklash va ularni biz odatda ko'zlagan maqsadlar bilan bir xil tarixga aylantirish kabi qarama-qarshi nuqtayi nazarda ham xavf mavjud. Keyingi xatoga misol qilib, oq tanli olima Xelen Blishning Amos Bed Xart Bullning (taxminan 1868–1913-yillar) Oglala Siu qabilasi haqidagi chizmalar albomi uning maqsadi aniq Gerodotning maqsadi bilan mos kelganini – u «xalq hayoti haqida yozuvni saqlab qolishga harakat qilgani» va «shu sababli, tarixchi unvoniga loyiq» ekani haqidagi ta'kidini keltirish mumkin. Bed Xart Bullda, ehtimol, bir nechta turli xil niyatlar bo'lgan, ularning ba'zilari Gerodotning niyatlarini uzoqdan eslatadi (va darhaqiqat, Sima Syan singari, u otasi qabila uchun bajargan vazifani davom ettirgan). Biroq u hatto o'zi bilmagan holda qadimgi yunon namunasidan nusxa olganmi yoki o'limidan so'ng «tarixchi unvoni» berilishini o'zi xohlagan sharafli unvon deb qabul qilganmi, bu shubhali. Aslida, Bed Xart Bull o'zining chizmalar albomini singlisiga qoldirgan va u vafot etganida Oglala odatiga ko'ra u bilan birga dafn etilgan, bu muallif o'ylagan so'nggi narsa doimiy yozuv yaratish bo'lganini ko'rsatadi. Mahalliy xalqlar tarixi va tarixiyligi, ayniqsa, so'nggi avlod etnotarixchilari (ko'pincha tarix bo'limlarida emas, balki antropologiya bo'limlarida ishlaydigan) tomonidan sezilarli e'tiborga sazovor bo'ldi. Ular ijtimoiy vazifalarni ko'proq tushunib yetishdi, bu vazifalar ko'pincha qat'iy esdalik yoki tushuntirish xarakteriga ega bo'lishdan ko'ra diniy yoki marosim xususiyatiga ega.

Shunday bo'lsa-da, mustamlakachi va mustamlaka qilinganlar yoki bosqinchi va bosib olinganlar o'rtasida sezilarli ishonchsizlik saqlanib qolmoqda. Bu «haqiqatni o'rnatish va yarashish» bo'yicha so'nggi urinishlarda namoyon bo'lmoqda. Yaqin o'tmish haqida gap ketganda, bu masalalar yanada murakkablashadi, xususan, yaponlar tomonidan koreys «tasalli ayollari»ni ekspluatatsiya qilish; Janubiy Afrikadagi aparteid davri ta'qiblari; 1994-yildagi Ruanda genosidi; va Kanadadagi tub aholiga mo'ljallangan internat maktablari kabi mavzularda. Deyarli barcha qit'alardagi tarixiy bahslar tarix va xotira o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik haqidagi xabardorlikni oshirdi. Bu so'nggi yillarda alohida tadqiqot mavzusiga aylandi. U turli shakllarga kirdi, ulardan eng mashhuri, ehtimol, mil-
liy «xotira madaniyatlari» tahlilidir. Buxenvaldda halok bo'lgan sotsiolog Moris Xalbvaks (1877–1945)ning ishlari «jamoaviy xotira», «ijtimoiy xotira», «umu-

miy xotira» kabi tushunchalarning rivojlanishiga asos bo'ldi. Hozirda bu mavzuda ko'plab asarlar, shuningdek, unga bag'ishlangan jurnal (Tarix va xotira, asos. 1989) mavjud. Xotira esa tarixning falsafa, antropologiya, psixologiya va sotsiologiya bilan kesishgan yangi nuqtasiga aylandi. Xotirani o'rganish tobora ko'proq postmodernizm bilan kesishmoqda, ayniqsa, Xolokost kabi o'tmishning «shikastli» voqealari bilan bog'liq holda. Bu XVIII asrdan beri sevimli bo'lgan Tarixning uzluksizligini emas, balki uning uzilishlari, yoriqlar va keskin burilishlarini ko'rsatadi. Bu Fukoning bilim «arxeologiyalari»da ham, tarixiy tajribaning «ulug'vor» tomonini tiklashga bo'lgan zamonaviy qiziqishda ham ta'kidlanadi. Bu o'tmish bilan to'g'ridan to'g'ri, kuchli, hissiy va hatto hayratlanarli aloqani anglatadi. Bu ko'pchilik tarixchilar Romantizm davrining oxiridan beri saqlab kelgan ehtiyotkor, «xolis» masofadan farq qiladi.

Arxiv materiallarini yo'q qilish yoki ommaviy ravishda olib qo'yishning «jamoa» xotirasi uchun ahamiyati haqida foydali tadqiqotlar o'tkazilgan. Har bir zamonaviy millatda so'nggi o'n yilliklarda va hatto uzoqroq davrda sodir bo'lgan voqealar va ularning ahamiyati haqida umumiy tasavvur ma'nosida kuchli milliy xotira mavjud deb o'ylash mumkin. Ammo, bu, chamasi, unday emas. Fransiyada Pyer Nora (1931-yilda tug'ilgan) *lieux de memoire*, ya'ni «xotira joylari»ning o'tmishni barqaror his qilishdagi ahamiyatini ta'kidladi. Bular qishloq joylarda yoki shaharlarda joylashgan, muayyan voqealarni eslatuvchi joylardir. Ular harbiy yodgorlik, cherkov yoki haykal kabi mahalliy, yoki Vaterloo yoki Gettisberg kabi mashhur jang maydonlari singari milliy yoki hatto global ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Ular inson tomonidan yaratilgan yoki tabiiy obyektlar bo'lishi mumkin. Bu joylarning asosiy umumiy xususiyati ularning o'tmishdagi voqea yoki voqealar zanjiri bilan bog'liqligidir. Bundan tashqari, vaqt o'tishi bilan esda qolgan o'tmishning ko'p qismi millatga emas, balki mahalliylik yoki jamoaga asoslangan bo'lib, u og'zaki an'ana bilan qo'shilib ketgan. Buni ilk Yangi davrning sayyor qadimiyotshunoslar va missionerlari yaxshi bilishgan.

Xotira va tarix o'rtasidagi aniq aloqa bir ma'noli bo'lmasdan, uni o'rganish ko'pincha boshqa va qadimiyroq metodologik masalalarga qaytadi. Masalan, yozma va og'zaki manbalarning nisbiy qiymati yoki og'zaki tarixning o'tmishni boshdan kechirganlarning xotiralarini ular hayotdan ko'z yummasidan oldin saqlash vositasi sifatidagi samaradorligi kabi masalalarga. Tarixchining hozirgi davridan oldingi so'nggi besh-olti o'n yillik turli davrlarda katta qiziqish uyg'otdi va bu yerda «og'zaki tarix» alohida ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, o'z tajribasini hech qachon qog'ozga tushirmaydigan, aksariyat hollarda ishchi sinfidan chiqqan ko'pchilik odamlarga nisbatan shunday bo'ldi. Zamonaviy og'zaki tarix ba'zi umumiy jihatlarga ega bo'lsa-da, uni ushbu va oldingi boblarda ko'rib chiqqanimiz og'zaki an'analarni o'rganishdan farqlash lozim (garchi ba'zan bu ikki soha «og'zaki tarixshunoslik» nomi ostida birlashtirilsa ham). Og'zaki an'analar hozir yashayotgan odamlarning xotirasidan tashqaridagi uzoq davrlar-

ga taalluqli bo‘lib, shu tariqa bir necha avlodlarni qamrab oladi. Og‘zaki tarix esa, aksincha, asosan 1960 va 1970-yillarda ishlab chiqilgan usullar to‘plami bo‘lib, odamlar bilan suhbatlashish va ulardan o‘zlari boshdan kechirgan muayyan tarixiy voqealar haqidagi shaxsiy xotiralarini olish yoki shunchaki ularning o‘tmish hayoti va tajribasi haqidagi hikoyalarini yozib olishga qaratilgan. Og‘zaki tarix og‘zaki an’analarga o‘xshash ba’zi e’tirozlarga duchor bo‘lishiga qaramay, xususan, insonning o‘z o‘tmishiga keyingi davrlar nuqtayi nazaridan qarash yoki shunchaki unutishga bo‘lgan tabiiy moyilligiga qaramay, hozirgi kunda og‘zaki tarix tirik odamlardan aniq va axloqiy dalillarni olish uchun yaxshi belgilangan standartlar yoki «eng yaxshi amaliyotlar» to‘plamiga ega. Butun dunyoda alohida guruhlarning guvohliklarini saqlash uchun bir qator muhim og‘zaki intervyular arxivlari yaratilgan. Masalan, Klod Lansmann (1925–2018) tomonidan 1985-yilda suratga olingan «Shoa» filmi uchun o‘tkazilgan yuzlab soatlik intervyularda aks ettirilgan Xolokost qurbonlarining ovozlari butunlay yo‘qolib ketishidan oldin yozib olingan. Hatto aytish mumkinki, bu Xolokost kabi dahshatli hodisani tasvirlashning yagona haqiqiy usulidir. Isroil–Amerika tarixchisi Saul Fridlender (1932-yilda tug‘ilgan) psixotarix yo‘nalishining dastlabki vakili sifatida, natsistlarning «so‘nggi yechimi» ham g‘oyaviy, ham amalga oshirish jihatidan shunchalik noyob va sui generis (misli ko‘rilmagan) ediki, uni na hikoya qilish, na «tarixiylashtirish»ga urinish mumkin emas, deb taxmin qilgan. Ammo bu fikr, ehtimol, voqea jonli xotiradan butunlay yo‘qolgandan keyin saqlanib qolmaydi. Bu esa keyingi bir-ikki o‘n yil ichida sodir bo‘lishi mumkin.

Xulosa

Intellektual tarixchi Allan Megill (1947-yilda tug‘ilgan) 1979-yilda Mishel Fukoning asarlarini sharhlar ekan, fransuz yozuvchisini «tarixchi sifatida» (o‘tmishni wie es eigentlich gewesen (aslida qanday bo‘lganini) tasvirlashga intiluvchi shaxs ma’nosida) jiddiy qabul qilmaslik kerak bo‘lsa-da, uni «tarix hozir qayerda ekanligining ko‘rsatkichi» sifatida jiddiy qabul qilish lozimligini ta’kidladi. Megill yana shunday deb davom etdi: «An’anaviy tarixshunoslik o‘z tadqiqot predmetlari doirasini kengaytirib, metodologiyasini tobora texnik va murakkablashtirar ekan, ikki qarama-qarshi jarayon yuz beradi: tarixning oliy intellektual asoslari yemiriladi va uning dolzarbligi hamda ahamiyati pasayadi». Bir avlod o‘tgach, bu tendensiyalar Sovuq urushdan keyingi va raqamli texnologiyalar davrida yanada tezlashdi. Bir avlod o‘tgach, bu tendensiyalar faqat Sovuq urush va raqamli texnologiyalardan keyingi davrda tezlashdi.

Bu bob keng qamrovli materiallarni o‘z ichiga olgan. Biroq hajmiga qaramay, u ushbu kitobda ko‘rib chiqiladigan butun davrning faqat kichik bir qismiga to‘xtalgan. Bu zamonaviylikning aksidir – u Ranke, Gibbon yoki Motoori Norinaga madaniyatidan farqli o‘laroq, bizga juda yaqin bo‘lgan tarixshunoslik olamini tasvirlaydi. Ibn Xaldun haqida gapirmasa ham bo‘ladi. Antik davrning qiyosiy tarixiy madaniyati bu mezonlar bo‘yicha juda uzoq tuyuladi, garchi aslida ushbu kitobning ko‘plab o‘quvchilari Gerodot va Tatsit haqida keyingi ko‘plab nomlar, ayniqsa, Yevropa tarixshunoslik an’analariga tegishli bo‘lmagan nomlardan ko‘ra ko‘proq bilishadi. Qisman buning sababi shundaki, biz ancha uzoq davrning oxirida turibmiz. Bu davr mobaynida tarixchilar nisbatan kam bo‘lgan, eng qadimgi davrlardan saqlanib qolgan ismlar esa uzoq vaqt davomida tanilish va murojaat qilinishning afzalligiga ega bo‘lgan. Savol tug‘iladi: ushbu bobda tilga olingan nomlarning qanchasi (asoslanishi mumkin bo‘lgan mashhurlarning ozgina qismi) xuddi shunday uzoq umr ko‘radi? Bu yana ikkita muhimroq savolni keltirib chiqaradi: birinchidan, agar umuman mavjud bo‘lsa, tarixning ushbu xilma-xil soha va kichik sohalarining kelajagi qanday; ikkinchidan, taxminan yigirma besh asr davomida o‘sib borayotgan tarixiylikdan so‘ng (va so‘nggi paytlarda tobora parchalanib borayotgan tarixiylik) biz shunchaki o‘tmishni ham, uni tushunish yoki hatto unga qiziqish qobiliyatimizni ham yo‘qotish xavfi bormi? Boshqacha aytganda, biz «tarixning oxiri»ga yaqinlashmoqdamizmi? Oxirgi bobda biz bu savollarga javob berishga harakat qilamiz.

Muhokama uchun savollar

1. Ba’zi tarixiy mavzular boshqalariga nisbatan ko‘proq bahs-munozaralarga sabab bo‘ladimi? So‘nggi olti-yetti o‘n yillikda qanday omillar tarixchilarga qiyinchiliklar uyg‘otdi?

2. Ayrim postmodernistlarning quyidagi fikrlariga qo‘shilasizmi: a) o‘tmish haqida aniqlanadigan obyektiv haqiqat mavjud emas; b) tarix mohiyatan adabiyotdan farq qilmaydi va tarixiy voqealarni hikoya qilishning o‘zi o‘tmish haqiqatini buzib ko‘rsatadi.

3. Tarix Ikkinchi jahon urushidan keyin dunyoni «dekolonizatsiya» qilishda qanday rol o‘ynadi? Akademik tarix imperiyalarni o‘rnatishda ham, ularni yo‘q qilishda ham muhim vosita bo‘lganiga qo‘shilasizmi?

4. Tarix ilgari nizolashgan millatlar yoki hokimiyat va tarixan marginallashtirilgan aholi guruhlari o‘rtasida «yarashish»da rol o‘ynashi mumkinmi?

5. Tarix «jamoaviy xotira» bilan qanday aloqada bo‘ladi? «Aslida nima bo‘lgani» haqidagi akademik tushunchaning qaysi jihatlari umumqabul qilingan yoki rasmiy qarashlar bilan ziddiyatga kiradi?

6. Hozirgi kunda tarix o‘tmishdagiga qaraganda ko‘proq ixtisosliklarga bo‘linganmi? O‘tmishni o‘rganish hozirgidan ko‘ra yaxlitroq bo‘lgan yoki tadqiqot mavzulari bo‘yicha ko‘proq kelishuv mavjud bo‘lgan davr bo‘lganmi?

7. Mikrotarixning milliy tarixga nisbatan afzalliklarini qanday baholaysiz? Har bir yondashuvning zaif tomonlari nimalardan iborat?

8. Nima uchun ba'zi mamlakatlarda markscha tarixshunoslik deyarli yo'qolib ketgan, boshqalarida esa gullab-yashnamoqda?

9. So'nggi o'n yilliklarda boshqa fanlar tarix bilan qanday o'zaro aloqada bo'ldi va buning afzalliklari nimalardan iborat edi? «Fanlararo» tarix oldida qanday muammolar turibdi?

10. Tarixchilarning o'zlari o'rganayotgan jamoa yoki guruhlarning a'zosi bo'lishi qanchalik muhim? Oq tanli olim qora tanlilar tarixi haqida yozishi mumkinmi yoki kerakmi? Erkak kishi ayollar tarixini yoza oladimi?

Qo'shimcha adabiyotlar

Umumiy

Ferro, Marc, *The Use and Abuse of History, or, How the Past is Taught to Children*, trans. N. Stone and A. Brown, rev. edn (New York and London, 2003).

Green, Anna and Kathleen Troup (eds), *The Houses of History: A Critical Reader in Twentieth-Century History and Theory* (New York and Manchester, 1999).

Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Middletown, CT, 1997).

Lambert, Peter and Phillipp Schofield (eds), *Making History: An Introduction to the History and Practices of a Discipline* (London and New York, 2004).

Maza, Sarah, *Thinking about History* (Chicago, IL, 2017).

Schneider, Axel and Daniel Woolf (eds), *The Oxford History of Historical Writing*, Vol. 5: Historical Writing Since 1945 (Oxford, 2011).

«Annallar» maktabi tarixchilari; Mikrotarix

Brooks, James F., Christopher R. N. DeCorse and John Walton (eds), *Small Worlds: Method, Meaning, and Narrative in Microhistory* (Santa Fe, NM, 2008).

Burguiere, Andre, *The Annales School: An Intellectual History* (Ithaca, NY, 2009).

Burke, Peter, *The French Historical Revolution: The Annales School*, 1929-2014, 2nd edn (Stanford, CA, 2015).

Clark, Stuart (ed.), *The Annales School* (London, 1999).

Fink, Carole, *Marc Bloch: A Life in History* (Cambridge, 1989) Magnusson, *Sigurdur Gylfi and Istvan M. Szijarto, What is Microhistory?*

Theory and Practice (Abingdon, 2013).

Tendler, Joseph, *Opponents of the Annales School* (Basingstoke and New York, 2013).

Tarix va ijtimoiy fanlar

Barzun, Jacques, *Clio and the Doctors: Psychohistory, Quanto-history, and History* (Chicago, IL, 1974).

Burke, Peter, *History and Social Theory*, 2nd edn (Ithaca, NY, 2005).

Fogel, R. W. and G. R. Elton, *Which Road to the Past? Two Views of History* (New Haven, CT, 1983).

Hempel, Carl G., «The Function of General Laws in History», Journal of Philosophy 39.2 (1942): 35-48.

Mahoney, James and Dietrich Rueschemeyer (eds), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* (Cambridge and New York, 2003).

Monkkonen, Eric H. (ed.), *Engaging the Past: The Uses of History across the Social Sciences* (Durham, NC and London, 1994).

Roseberry, William R., *Anthropologies and Histories: Essays in Culture, History, and Political Economy* (Rutgers, NJ, 1989).

Thomas, Keith, *«History and Anthropology», Past and Present* 24.1 (1963): 3-24.

Tarix diktaturalar va avtoritar tuzumlar sharoitida

Baets, Antoon de, *Censorship of Historical Thought: A World Guide*, 1945-2000 (Westport, CT, 2002).

Barber, John, *Soviet Historians in Crisis, 1928-1932* (Basingstoke, 1981).

Berger, Stefan, *The Search for Normality: National Historical Consciousness in Germany since 1800* (London, 1997).

Brunnbauer, Ulf (ed.), (Re) *Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Munster, 2004).

Dirlik, Arif, *Revolution and History: The Origins of Marxist Historiography in China, 1919-1937* (Berkeley, CA, 1978).

Enteen, George M., *The Soviet Scholar-Bureaucrat: M. N. Pokrovskii and the Society of Marxist Historians* (University Park, PA, 1978).

Feuerwerker, Albert (ed.), *History in Communist China* (Cambridge, MA, 1968).

Knowlton, James and Truett Cates (trans.), *Forever in the Shadow of Hitler?* Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy.

Concerning the Singularity of the Holocaust (Atlantic Highlands, NJ, 1993).

Low, A. D., *The Third Reich and the Holocaust in German Historiography: Toward the Historikerstreit of the mid-1980s* (Boulder, CO, 1994).

Maier, Charles S., *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity* (Cambridge, MA, 1988).

Markwick, Roger D., *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography*, 1956-1974 (Basingstoke and New York, 2001).

McGregor, Katharine E., *History in Uniform: Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past* (Honolulu, 2007).

Nozaki, Yoshiko, *War Memory, Nationalism, and Education in Postwar Japan, 1945-2007: The Japanese History Textbook Controversy and Ienaga Saburo's Court Challenges* (London, 2008).

Plokhy, Serhii, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005).

Saaler, Sven, *Politics, Memory and Public Opinion: The History Textbook Controversy and Japanese Society* (Munich, 2005).

Schneider, Laurence A., *Ku Chieh-kang and China's New History: Nationalism and the Quest for Alternative Traditions* (Berkeley, CA, 1971).

Schonwalder, Karen, «*The Fascination of Power: Historical Scholarship in Nazi Germany*», History Workshop Journal 43 (1997): 133-53.

Wang, Q. Edward and Georg G. Iggers (eds), *Marxist Historiographies: A Global Perspective* (Abingdon and New York, 2016).

Quyi tarix

Eley, Geoff, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society* (Ann Arbor, MI, 2005).

Hill, Christopher, R. H. Hilton and E. J. Hobsbawm, «*Past and Present: Origins and Early Years*», Past and Present 100 (1983): 3-14.

Hobsbawm, Eric, *On History* (London, 1997).

Kaye, Harvey J., *The British Marxist Historians: An Introductory Analysis* (Cambridge and Oxford, 1984).

The Education of Desire: *Marxists and the Writing of History* (New York, 1992).

Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class* (London, 1963).

Intellektual tarix turlari

Burke, Peter, *What is Cultural History?* (Cambridge, 2004).

Friedlander, Saul, *History and Psychoanalysis: An Inquiry into the Possibilities and Limits of Psychohistory* (New York, 1978).

Gay, Peter, *Freud for Historians* (New York, 1985).

Grafton, Anthony, «*The History of Ideas: Precept and Practice, 1950-2000 and Beyond*», Journal of the History of Ideas 67.1 (2006): 1-32.

Hunt, Lynn, «*Psychology, Psychoanalysis and Historical Thought*», in Lloyd Kramer and Sarah Maza (eds), *A Companion to Western Historical Thought* (Oxford, 2002), 337-56.

Kelley, Donald R., *The Descent of Ideas: The History of Intellectual History* (Burlington, VT, 2002).

Kren, George M. and Leon H. Rappoport (eds), *Varieties of Psychohistory* (Englewood Cliffs, NJ, 1976).

Loewenberg, Peter, *Decoding the Past: The Psychohistorical Approach*, 2nd edn (New Brunswick, NJ, 1996).

McMahon, Darrin M. and Samuel Moyn (eds), *Rethinking Modern European Intellectual History* (Oxford, 2014).

Megill, Allan, «*Intellectual History and History*», Rethinking History 8.4 (2004): 549-57.

Moyn, Samuel and Andrew Sartori (eds), *Global Intellectual History* (New York, 2013).

Nakamura, Hajime, *Parallel Developments: A Comparative History of Ideas* (Tokyo and New York, 1975; rev. edn 1986).

Panikkar, K. N., «*The Intellectual History of Colonial India: Some Historiographical and Conceptual Questions*», in Sabyasachi Bhattachaya and Romila Thapar (eds), *Situating Indian History* (Delhi, 1986), 403-33.

Pemau, Margrit and Dominic Sachsenmaier (eds), *Global Conceptual History: A Reader* (London and New York, 2016).

Stannard, David E., *Shrinking History: On Freud and the Failure of Psychohistory* (New York, 1973).

Whatmore, Richard, *What is Intellectual History?* (Malden, MA and Cambridge, 2016).

Ayollar tarixidan gender va jinsiylik tarixlariga

Alberti, Johanna, *Gender and the Historian* (Harlow, UK and New York, 2002).

Beard, Mary Ritter, *Woman as Force in History: A Study in Traditions and Realities* (New York, 1946).

Bennett, Judith M., *History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism* (Philadelphia, PA, 2006).

Bynum, Caroline Walker, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion* (New York and Cambridge, MA, 1991).

Carroll, Berenice (ed.), *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays* (Urbana and Chicago, IL and London, 1976).

Downs, Laura Lee, *Writing Gender History*, 2nd edn (London and New York, 2010).

Duby, Georges and Michelle Perrot (gen. eds), *A History of Women in the West*, 5 vols (Cambridge, MA, 1992-4).

Foley, Susan K., *Women in France since 1789: The Meanings of Difference* (Basingstoke, 2004).

Germer, Andrea, «*Feminist History in Japan: National and International Perspectives*», Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Context 9 (2003) http://intersections.anu.edu.au/issue9/germer.html (accessed 18 April 2018).

Lerner, Gerda, *The Creation of Patriarchy* (Oxford and New York, 1986).

The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to 1870 (Oxford, 1993).

McIntosh, Marjorie K., *Working Women in English Society, 1300-1620* (Cambridge and New York, 2005).

Meriwether, Margaret Lee, *A Social History of Women and Gender in the Modern Middle East* (Boulder, CO, 1999).

Morgan, Sue (ed.), *The Feminist History Reader* (London, 2005).

Nadell, Pamela S. and Kate Haulman (eds), *Making Women's Histories: Beyond National Perspectives* (New York, 2013).

Norton, Mary Beth, *«Numbers Matter», in «The Awakening: Women and Power in the Academy»*, Chronicle of Higher Education 64.28 (23 March 2018). https://www.chronicle.com/interactives/the-awakening?cid=wcontentgrid_hp_6 (accessed 6 April 2018).

Rowbotham, Sheila, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It* (London, 1973).

Scott, Joan Wallach, *Gender and the Politics of History*, 30th anniversary edn (1988; New York, 2018).

Smith, Bonnie G. (ed.), *Women's History in Global Perspective*, 3 vols (Urbana, IL, 2004-5).

Sonbol, Amira El-Azhary, *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (Syracuse, NY, 2005).

White, Deborah Gray (ed.), *Telling Histories: Black Women Historians in the Ivory Tower* (Chapel Hill, NC, 2008).

Zinsser, Judith, *History and Feminism: A Glass Half Full* (New York, 1993).

Urushdan keyingi Afrika tarixshunosligi

Boahen, Adu, *Africa in the Twentieth Century: The Adu Boahen Reader*, ed. Toyin Falola (Trenton, NJ, 2004).

Fage, J. D. (ed.), *Africa Discovers her Past* (London, 1970).

Falola, Toyin (ed.), *African Historiography: Essays in Honour of Jacob Ade Ajayi* (Harlow, UK, 1993).

Falola, *Toyin and Saheed Aderinto, Nigeria, Nationalism, and Writing History* (Rochester, NY and Woodbridge, UK, 2010).

Harneit-Sievers, Axel (ed.), *A Place in the World: New Local Historiographies from Africa and South Asia* (Leiden, 2002).

Temu, *Arnold and Bonaventure Swai, Historians and Africanist History – A Critique: Post-Colonial Historiography Examined* (London, 1981).

Vansina, Jan, *Oral Tradition as History* (Madison, WI, 1985).

Lingvistik burilish: postmodernizm

Ankersmit, F. R., *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation* (Leuven, 2012).

Appleby, Joyce, *Lynn Hunt and Margaret Jacob, Telling the Truth about History* (New York, 1994).

Breisach, Ernst, *On the Future of History: The Postmodernist Challenge and its Aftermath* (Chicago, IL, 2003).

Clark, Elizabeth A., *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn* (Cambridge, MA, 2004).

Elton, G. R., *Return to Essentials: Some Reflections on the Present State of Historical Study* (Cambridge, 1991).

Ermarth, Elizabeth D., *History in the Discursive Condition: Reconsidering the Tools of Thought* (Abingdon and New York, 2011).

Evans, Richard J., *In Defence of History* (London, 1997).

Gunn, Simon, *History and Cultural Theory* (London, 2006).

Jenkins, Keith, *The Postmodern History Reader* (London, 1997).

Jobs, Sebastian and Alf Lüdtke (eds), *Unsettling History: Archiving and Narrating in Historiography* (Frankfurt and New York, 2010).

Klein, Kerwin Lee, *From History to Theory* (Berkeley, CA, Los Angeles and London, 2012).

LaCapra, Dominick, *History, Literature, Critical Theory* (Ithaca, NY, 2013).

Marwick, Arthur, *«Two Approaches to Historical Study: The Metaphysical* (Including «Postmodernism») and the Historical», Journal of Contemporary History 30 (1995): 5-35.

McCullagh, C. Behan, *The Logic of History: Putting Postmodernism in Perspective* (New York, 2004).

Megill, Allan, *«Foucault, Structuralism, and the Ends of History»*, Journal of Modern History 51.3 (1979): 451-503.

Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida (Berkeley, CA, 1985).

Palmer, Bryan D., *Descent into Discourse: The Reification of Language and the Writing of Social History* (Philadelphia, PA, 1990).

Paul, Herman, *Hayden White: The Historical Imagination* (Cambridge, 2011).

Poster, Mark, *Cultural History and Postmodernity: Disciplinary Readings and Challenges* (New York, 1997).

Roth, Michael S., *«Cultural Criticism and Political Theory: Hayden White's Rhetorics of History»*, in Roth (ed.), *The Ironist's Cage: Memory, Trauma, and the Construction of History* (New York, 1995), 137-47.

Spiegel, Gabrielle M. (ed.), *Practicing History: New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn* (New York, 2005).

White, Hayden, *«The Burden of History»*, *History and Theory* 5 (1966): 111-34.

Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe (Baltimore, MD, 1973).

The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation (Baltimore, MD, 1987).

«Response to Arthur Marwick», Journal of Contemporary History 30 (1995): 233-46.

Windschuttle, Keith, *The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists are Murdering our Past* (New York, 1997).

Zagorin, Perez, «Historiography and Postmodernism: Reconsiderations», History and Theory 26.3 (1987): 263-74.

G'arbning markazsizlanishi: postkoloniallik

Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton, NJ, 2000).

Chatterjee, Partha, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ, 1993).

Dirlik, Arif, Vinay Bahl and Peter Gran (eds), *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies* (Oxford, 2000).

Duara, Prasenjit, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modem China* (Chicago, IL, 1995).

Fuglestad, Finn, «The Trevor-Roper Trap or the Imperialism of History: An Essay», History in Africa 19 (1992): 309-26.

Guha, Ranajit, *An Indian Historiography of India: A Nineteenth-Century Agenda and its Implications* (Calcutta and New Delhi, 1988).

Lal, Vinay, *The History of History: Politics and Scholarship in Modem India* (Oxford and New Delhi, 2003).

Nandy, Ashis, «History's Forgotten Doubles», History and Theory 34.2 (1995): 44-66.

Said, Edward, *Orientalism* (London, 1978).

Trouillot, Michel-Rolph, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston, MA, 1995).

Young, Robert, *White Mythologies: Writing History and the West* (London, 1990).

Tarix urushlari, revizionizm va «xotira» bilan «tarix» o'rtasidagi muammoli munosabatlar

Barkan, Elazar, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices* (Baltimore, MD, 2000).

Carey, David Jr. Our Elders Teach Us: Maya-Kaqchikel Historical Perspectives (Tuscaloosa, AL, 2001).

Confino, Alon, *Germany as a Culture of Remembrance: Promises and Limits of Writing History* (Chapel Hill, NC, 2006).

Friedlander, Saul, *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe* (Bloomington, IN, 1993).

Hein, Laura and Mark Selden (eds), *Censoring History: Citizenship and Memory in Japan, Germany, and the United States* (Armonk, NY and London, 2000).

Henige, David, *Oral Historiography* (London and New York, 1982).

Hill, Jonathan D. (ed.), *Rethinking History and Myth: Indigenous South American Perspectives on the Past* (Urbana and Chicago, IL, 1988).

Hutton, Patrick, *History as an Art of Memory* (Burlington, VT, 1993).

LaCapra, Dominick, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma* (Ithaca, NY, 1994).

Writing History, Writing Trauma (Baltimore, MD, 2001).

Lepore, Jill, *The Whites of their Eyes: The Tea Party's Revolution and the Battle over American History* (Princeton, NJ and Oxford, 2010).

Linenthal, Edward T. and Tom Engelhardt (eds), *History Wars: The Enola Gay and Other Battles for the American Past* (New York, 1996).

Madntyre, Stuart and Anna Clark, *The History Wars* (Carlton, Australia, 2003).

Morris-Suzuki, Tessa et al., *East Asia Beyond the History Wars: Confronting the Ghosts of Violence* (Abingdon and New York, 2013).

Nabokov, Peter, *A Forest of Time: American Indian Ways of History* (Cambridge, 2002).

Nash, Gary B., *Charlotte Crabtree and Ross E. Dunn, History on Trial: Culture Wars and the Teaching of the Past* (New York, 1997).

Nora, Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Memo ire», Representations 26 (1989): 7-25.

Novick, Peter, *That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge, 1988).

Olick, Jeffrey K. (ed.), *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection* (Durham, NC, 2003).

Rappaport, Joanne, *The Politics of Memory: Native Historical Interpretation in the Colombian Andes*, rev. edn (Durham, NC, 1998).

Thompson, Paul, *The Voice of the Past: Oral History*, 3rd edn (Oxford, 2000).

Vickers, Edward and Alisa Jones (eds), *History Education and National Identity in East Asia* (New York and London, 2005).

Whitehead, Neil L. (ed.), *Histories and Historicities in Amazonia* (Lincoln, NE and London, 2003).

Wiener, Jon, *Historians in Trouble: Plagiarism, Fraud, and Politics in the Ivory Tower* (New York, 2005).

Windschuttle, Keith, *The Fabrication of Aboriginal History*, Vol. 1: *Van Diemen's Land*, 1803–1847 (Sydney, 2002).

7. BIZ QAYERGA KETMOQDAMIZ? MULOHAZALAR, YANGI YO‘NALISHLAR VA BASHORATLAR

Insoniyat tarixining noxush xususiyati shundaki, uning ba’zi qismlari yuksak mahorat bilan o‘rganilgan bo‘lsa-da, deyarli hech kim ularni yaxlit bir butun qilib birlashtirish va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlashga urinmagan... Tarixchilar umuman o‘z mavzularini barcha tabiiy aloqalari bilan to‘liq qamrab olishga imkon beradigan keng qamrovli va dastlabki tadqiqotlar zarurligini anglashga muvaffaq bo‘lmaganlar. Natijada ajablanarli manzara yuzaga keladi: bir tarixchi siyosiy iqtisoddan bexabar; boshqasi huquq haqida hech narsa bilmaydi; uchinchisi cherkov ishlari va jamoatchilik fikrining o‘zgarishlaridan bexabar; to‘rtinchisi statistika falsafasiga e’tibor bermaydi; beshinchisi esa tabiiy fanlardan uzoq. Vaholanki, aynan shu mavzular eng muhim hisoblanadi, chunki ular insoniyatning temperamenti va xarakteriga ta’sir ko‘rsatgan va ularda namoyon bo‘lgan asosiy omillarni o‘z ichiga oladi.

(T.Bakl. «Angliyadagi sivilizatsiya tarixi» London, 1857, 3–4-betlar).

So‘nggi bir necha o‘n yillik tarixshunosligini tavsiflovchi turli so‘zlar orasida «parchalanish» yoki Jeremi D.Popkin G‘arb tarixnavislik an’anasining yaqin o‘tmishi haqida aytganidek, «ulug‘vor tartibsizlik» bo‘lishi kerak. Bunga nisbatan ijobiyroq ta’rif xilma-xillik yoki betarafroq qilib aytganda, ixtisoslashuv bo‘lishi mumkin. Bu yangi muammo emas. Biz ushbu kitobda ko‘rib chiqqan barcha jahon an’analarida doimo tarixning turli bo‘laklarini yagona ma’noli butunlikka birlashtirish tarafdorlari bo‘lgan. Hatto Ranke ham, garchi tarixning tegishli dorasi haqida bugungi qarashlardan torroq fikrga ega bo‘lsa-da, ixtisoslashuvdan tashvishda edi va umrining so‘nggi yillarini Weltgeschichte (jahon tarixini) yaratishga bag‘ishladi; uning yosh zamondoshi, ba’zan tanqidchisi bo‘lgan antik tarixchi Teodor Mommzen (1817–1903) ham xuddi shunday yo‘l tutdi. Ushbu bobning epigrafida keltirilgan Genri Tomas Bakl esa, ehtimol, XIX asrda insoniyat tarixini tabiiy fanlar va statistikadan tortib huquq, siyosat va iqtisodiyotgacha bo‘lgan sohalarni qamrab oluvchi fanlararo fahmlash deb atashimiz mumkin bo‘lgan narsaga eng aniq da’vat bilan chiqqan edi.

Mafkuraviy qarashlardan qat’iy nazar, tarixchilar endi o‘zlarini ko‘pincha siyosiy, harbiy, oilaviy, gender, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, intellektual yoki madaniy tarix bo‘yicha mutaxassislar deb hisoblaydilar. Dunyo bo‘ylab universitetlarning tarix fakultetlari kengayishi, ayniqsa, 1960 va 1970-yillarda hamda 1980-yillardan boshlab olimlarga ilk va tez-tez nashr etish borasida kuchaygan bosim, yuqori darajadagi tor ixtisoslashuvga, shuningdek, jurnallar va kitob turkumlarining ko‘payishiga olib keldi (internetning yaqinda paydo bo‘lishi, an’anaviy nashrga arzon muqobil taklif qilish imkoniyati tufayli, bu jarayonning sekinlashish alomatlarini ko‘rsatmayapti). Marksizm Shimoliy Amerikaning aksariyat tarix fakultetlarida kamroq uchrasa-da, u Yevropa, Janubiy Amerika va Osiyoda rivojlanishda davom etmoqda. Ijtimoiy tarix ham saqlanib qoldi, garchi hozir u ko‘pincha turli kichik yo‘nalishlarga bo‘lingan bo‘lsa ham. Vaqti-vaqti bilan tarixni birlashtirish harakatlari amalga oshirilmoqda. Masalan, 1990-yillarning oxirida AQSHda sobiq so‘lchi, keyinchalik konservatorga aylangan Yudjin Jenoveze (1930–2012) va boshqalar tarixning tarqoqligini va uning identiklik (o‘xshashlik, aynanlik) siyosati bilan bog‘liqligini tuzatish maqsadida yangi Tarix jamiyatini tashkil etishdi. Kanadalik tarixchi J.L.Grenatsteyn (1939-yilda tug‘ilgan) shunga o‘xshash chaqiriqlar bilan chiqdi. Biroq «qayta birlashtirish» ko‘pincha kun tartibini yana toraytirib, siyosiy va harbiy tarix kabi «an’anaviy mavzularga» qaratish kerakligini aytishning xushmuomala usulidir. Bu qisman shu bilan asoslanadiki, bu mavzular ixtisoslashgan asarlarga qaraganda oddiy o‘quvchilar orasida ancha mashhurroqdir. Tushunarsiz atamalar ham tanqid ostiga olindi (bu akademik tarix boshqa fanlarga, ayniqsa, o‘z texnik atamasiga ega bo‘lgan tabiiy fanlarga qaraganda tushunarli bo‘lishi kerakligini nazarda tutadi). Bu universitet tarixchilari o‘z fikrlarini aniq bayon qilish va o‘rtacha ma’lumotli kishi uchun tushunarli jumlalar yozish qobiliyatini yo‘qotgan, deb hisoblovchilarning fikri hisoblanadi. Tarixchilarga nisbatan uslubiy e’tirozlar ham yangilik emas. Tan sulolasi tarix Byurosi qo‘mitasi tomonidan tayyorlangan asarlar haqida Lyu Chjitszining shikoyatlarini, Uyg‘onish davri gumanistlarining o‘rta asr yilnomalarining murakkabligi haqidagi yoki ma’rifatparvar faylasuflarning faktlarga to‘la eruditlar jildlari haqidagi noroziliklarini eslash mumkin. Tomas Karleyl ham, ser Valter Skott ham faktlarni hissiz taqdim etuvchi «Quruq» deb nomlangan xayoliy qahramonni o‘ylab topdilar. Ispan faylasufi Xose Ortega-i-Gasset (1883–1955) esa bu his-tuyg‘ularni XX asrning birinchi yarmida tarixchilarning auditoriyani jalb qila olmasligidan afsuslanib ifodalagan. «Xudo tarixchilarni kechirmasligiga qat’iy ishonaman», deb yozgan edi Ortega. «Hatto geologlar ham o‘lik toshlarga bo‘lgan qiziqishimizni uyg‘ota oldilar; ammo tarixchilar qo‘llaridagi eng qiziqarli mavzuni ishlatib, erishgan yagona natija – Yevropada tarixni avvalgidan kamroq o‘qilishidir» (K.Vayntrob, «Madaniyat qarashlari», 1966, 285-bet). Keyinchalik, 1990-yillarning oxirida amerikalik intellektual tarixchi Devid Xarlan «yangi tarixiy mavzular, yangi nuqtayi nazarlar, yangi talqinlar, yangi nazariyalar va bayon uslublarining boshqarib bo‘lmas tarqalishi» haqida fikr bildirgan.

Biroq fragmentatsiya albatta salbiy hodisa hisoblanadimi? Mavzu va kichik mavzularga bo‘linishning uzluksiz jarayoni (va ular bilan birga yangi ilmiy jurnallar hamda tadqiqot sohalarining paydo bo‘lishi) fanning hayotiyligi va dolzarbligini saqlab qolishga xizmat qildi. So‘nggi ellik-oltmish yil mobaynida bu o‘tmishga nisbatan yangi qarashlarning vujudga kelishiga imkon yaratdi. Garchi bu qarashlar o‘zlari qarama-qarshi turgan g‘oyalardan kam bahsli bo‘l-

masa-da, umuman olganda bizning o'tmish va bugungi kun haqidagi tushunchamizni kambag'allashtirishdan ko'ra ko'proq boyitdi. O'zini postmodernist deb e'lon qilgan Robert Rozenstoun (1936-yilda tug'ilgan) kabi olimlarning asarlarida ular kino singari muqobil manbalar orqali o'tmishni o'rganishni kashf etdilar. Tarixiy hikoya qilishning tajribaviy va nomuntazam shakllarini yoqlovchi Rozenstoun «film bizga tarixning yangi shaklini beradi, uni tarixni ko'rish deb atashimiz mumkin» deb taxmin qildi va uni hikoya qilishning eng qadimgi og'zaki shakllari bilan bog'ladi. Boshqa olimlar esa to'qimachilik kabi moddiy madaniyatning oddiy shakllari bizga hujjatlar bera olmaydigan o'tmish haqidagi tasavvurni berishi mumkinligini ko'rsatdilar (arxeologlar, albatta, asosan yozma manbalar emas, moddiy ashyolar bilan ishlashga o'rganib qolishgan). Ehtimol, tarix bizdan yagona yondashuvni talab qilmaydi va balki hech qachon talab qilmagan ham bo'lsa kerak. Darhaqiqat, ushbu kitobning asosiy g'oyalaridan biri shundaki, «tarixni qanday yozish kerak/tarix nimadan iborat bo'lishi kerak» haqidagi o'tmishdagi xayoliy konsensus g'oyasi, ya'ni ba'zan nostalgik tarzda qayg'u bilan eslanadigan konsensus ideali, o'z-o'zidan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi G'arb modernizmining mahsulidir. Ranke g'oyat nufuzli shaxs edi, biroq hatto uning davridagi Germaniyada ham uning qarashlari shubhasiz qabul qilinmagan.

Fragmentatsiya va torlik masalasiga kelsak, norelevantlikda ayblash haqida nima deyish mumkin? 2014-yilda amerikalik tarixchilar Jo Guldi va Devid Armitij «Tarixiy manifest» nomli kichik kitob nashr etishdi. Bu kitob tarixiy tadqiqotlar ko'lamining torayishidan ko'ra, xronologik jihatga ko'proq e'tibor qaratdi. U «qisqa muddatlilik»ka (juda qisqa vaqt davrlarini o'rganishga) qarshi chiqib, «Annallar» maktabining dastlabki tarixchilari qo'llagan *longue durée* uslubiga qaytishni taklif etdi. Guldi va Armitijning fikricha, tarixchilar «hokimiyatga haqiqatni aytish» qobiliyatidan voz kechishgan, shuningdek, o'tmish tendensiyalari asosida kelajakni bashorat qilishdan ham qochishgan. Bu ikkala vazifa dunyoning hozirgi holati bizning fil suyagidan yasalgan minoramizdan talab qilayotgandek tuyuladi. (Tarixchilarning ijtimoiy faoliyatga qay darajada jalb qilinishi masalasi uzoq tarixga ega: XVI asr fransuz filologi Jak Kyujani eslaylik, u Rim huquqini o'rganish va zamonaviy siyosat o'rtasida hech qanday aloqani ko'rmagan. Keyingi avlod vakillari Jan Boden va Fransua Otman esa, aksincha, o'tmish haqidagi bilimlarini joriy ishlarga aralashuvga aylantirganlar). Biroq ko'plab muassasalarda «jamoatchilik tarixi» dasturlarining rivojlanishi bu xavotirni ma'lum darajada yumshatmoqda. Bunga aspirantlar va ularning ilmiy rahbarlari (ko'pincha istamay bo'lsa-da) tarix bo'yicha doktorlik darajasining «real dunyoda» jumladan, notijorat sektorida va nohukumat tashkilotlarida ishlash uchun juda munosib qo'llanilishi mumkinligini tan olayotgani ham yordam bermoqda. Hatto biznes sektori ham tarixchilarga va aytish mumkinki, o'tmishdagi iqtisodiy falokatli qarorlar haqidagi xabardorlikka muhtoj.

Qaysidir ma'noda biz XIX asr sharoitiga ehtiyotkorlik bilan qaytishimiz mumkin. O'sha davrda tarixchilar ko'pincha ijtimoiy zakovatlilar bo'lib, o'z vazifalarini avval fuqarolarni tayyorlashda, keyin esa (muhimi) ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishda ko'rishgan. Bu, ayniqsa, ko'plab tarixiy tadqiqotlar va o'qitish davlat xazinasidan moliyalashtirilayotgan sharoitda ma'qullanadigan rivojlanishdir. Dolzarblikka chaqiriq tarixning magistra vitae (hayot o'qituvchisi) sifatidagi roli haqidagi qadimiy Sitseron tushunchasini aks ettiradi. Bu tarixchilardan ko'proq ma'naviy mas'uliyat, Krochening «tiriklarning o'liklar oldidagi burchi» g'oyasini va o'tmishni aralashuv hamda manipulyatsiyalardan himoya qilish majburiyatini talab etadi. Bu, shuningdek, tarixni jahon yovuzliklarini tuzatish xizmatiga qayta qo'yishga chaqiriqdir. Genotsidlar, terrorchilik harakatlari va to'xtatib bo'lmaydigan tijorat ochko'zligi dunyosida bu ota-bobolarimiz uchun bo'lgani kabi ishonchli sabab bo'lishi kerak. Boshqalar esa tarixni «bunday jiddiy qabul qilmaslik» va yengilroq bo'lishini taklif qilishgan. Beverli Kingston Avstraliya tarixiy janglari avjiga chiqqan paytda sharhlab, yomon tarixning xavf darajasi uning potensial suiiste'mol qilinishi atrofidagi ba'zi hayajonli siyosiy ritorikani oqlash uchun yetarli darajada yuqori emasligini ta'kidlagan. Xeyden Uayt tarixchi Dirk Mozes bilan suhbatda ta'kidlaganidek, professional tarixchilar Xolokost kabi munozarali voqealar haqida axloqiy hukm chiqara olmaydilar (yoki Falastin-Isroil mojarosi kabi u bilan bog'liq zamonaviy masalalarni hal qilishga yordam bera olmaydilar). Chunki o'nlab yillar davomida «ilmiylik» ta'limi ularni shunchaki «faktiklik» emas, balki «ma'no»ni aniqlash qobiliyatidan mahrum qilgan. Qisqasi, tarix (hech bo'lmaganda, u akademik muhitda qo'llaniladigan shaklda) hozirgi davrda farovonlik uchun tarbiyachi va potensial kuch bo'lishi mumkinmi, degan yagona fikr yo'q – garchi uning ba'zi tarafdorlari shunday bo'lishini istasalar ham.

Oldingi bobda ta'kidlanganidek, so'nggi qirq yil mobaynida Klioning turli xil taxmin qilingan dushmanlari – manfaatdor guruhlar tarixi, revizionizm, ijtimoiy nazariya, feminizm, postkoloniallik va ayniqsa, postmodernizmga qarshi bir qator munosabatlar paydo bo'ldi. Bu holat universitet kampuslarida «siyosiy to'g'rilik» tanqidchilari va cheksiz so'z erkinligi tarafdorlari bir tomondan va «ijtimoiy adolat kurashchilari», talabalar hamda ularning professor-o'qituvchilar orasidagi ittifoqchilari (ko'pincha gumanitar va ijtimoiy fanlarda uchraydi) o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishi bilan yanada murakkablashdi. Keyingilari xilma-xillik, antikoloniallik va «zulmga qarshi kurash» kun tartibini himoya qilishmoqda. O'ng qanot siyosiy kuchlarning taxmin qilinayotgan tahdidlarga javobi xuddi so'l kuchlarning o'z manfaatlarini himoya qilishi kabi keskin bo'ldi. 1994-yilda AQSHda «Milliy tarix standartlari»ni yaratish va talabalarda tarixiy bilimlarning ehtimoliy pasayishi muammosini hal qilishga bo'lgan muvaffaqiyatsiz urinish yetakchi konservativ tok-shou yulduzlari, Milliy gumanitar fanlar jamg'armasining sobiq raisi Linn Cheyni va oxir-oqibat AQSH Senatining jamoaviy noroziligini keltirib chiqardi. Ko'plab fikr almashinuvlarda munozara darajasi ba'zan bema'ni dara-

jada soddalashtirilgan va tarixning o'zini hech qachon qayta ko'rib chiqilmasligi yoki hatto shubha ostiga olinmasligi kerak bo'lgan alohida «faktlar»ga (ular o'z-o'zidan shubhasiz deb hisoblanadi) keltirish mumkin degan taxminga asoslangan. Shunga o'xshash tarzda, 2013-yilda Buyuk Britaniya ta'lim vaziri Maykl Gouvning maktablardagi tarix o'quv dasturini isloh qilish yana sana va xronologiyaga urg'u berish, shuningdek, milliy o'tmishga e'tibor qaratish bo'yicha urinishi ham o'qituvchilar, ham olimlarning keng ko'lamli qarshiligiga duch keldi.

Bunday reduktivlik ham so'l, ham o'ng kuchlarga ta'sir ko'rsatdi va so'nggi o'n yillikda internet, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarning qudrati tufayli kuchaydi. 2015-yildan boshlab Amerika va Kanadaning bir qator universitet kampuslarida «fikr nazorati» va munozarali notiqlarga qarshi chiqishlar yoki ularning nutqlarini to'xtatish kabi masalalarda janjallar yuzaga keldi. Kampuslar hududida va tashqarisida ziddiyatli o'tmishga ega bo'lgan tarixiy shaxslarga qo'yilgan jamoat yodgorliklari bo'yicha nizolar kelib chiqdi. Ayniqsa, shafqatsiz voqea 2017-yil avgust oyida Virjiniya shtatining Sharlotsvill shahrida Konfederatsiya generali Robert E.Li haykali atrofida sodir bo'ldi. Bahslar tarixiy ahamiyatdan ham yuqori edi, chunki mojaro Vashingtondagi siyosiy ritorikadan ilhom olgan o'ta o'ng oq irqchi millatchilar tomonidan keltirib chiqarilgan edi. Bu hodisa bir necha oy oldin Oksford va Prinston universitetlarida talaba yetakchilari tomonidan irqchilar sifatida qabul qilingan yana ikki shaxs – Sesil Rods va Vudro Vilsonning xotirasini abadiylashtirish bo'yicha bo'lib o'tgan «siyosiy jihatdan to'g'ri revizionizm» haqidagi munozaralar doirasidan ancha chetga chiqdi.

Biroq Sharlotsvilldagi muqobil o'ng namoyishchilarga turtki bo'lgan jirkanch sabablarni bir chetga qo'yib tursak, qachon xotirani abadiylashtirish yoki bu abadiylashtirishni bekor qilish kerakligi haqidagi savollar *ipso facto* (o'z-o'zidan) noqonuniy emas. Ular Nitshe o'tmishning yuki deb atagan narsani anglash va undan foydalanish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'tmishimizning salbiy jihatlarini «tan olish» foydasiga ham, ularni unutishga urinish foydasiga ham dalillar keltirish mumkin. Neofashistlar guruhidan tashqari hech kim hozir Gitlerga haykal o'rnatishga yoki biron binoga uning nomini berishga rozi bo'lmaydi. Biroq yaqinlarda Rossiyada uning zamondoshi – diktator Iosif Stalinga nisbatan xayrixohlik va xalq hurmatining qaytganini, shuningdek, Xitoyda rais Maoni ommaviy ulug'lash davom etayotganini hisobga olsak, bu holat qancha vaqt davom etishi mumkinligi haqida o'ylanib qolish mumkin. Ba'zan komediyani «fojea plyus vaqt» deb ta'riflaganlaridek, uzoq muddatli istiqbolda tarix hatto eng kata jinoyatlarni ham kechirib yuboradi yoki ahamiyatsiz qilib ko'rsatadi. Gavriel Rozenfeld o'zining yaqinda nashr etilgan kitobida zamonaviy madaniyatda natsistlar o'tmishi «odatiy holga keltirilishi»ga e'tibor qaratdi. 1949-yildayoq gollandiyalik tarixchi Piter Geyl XIX asr tarixchilarining Napoleonga bo'lgan qarashlaridagi o'zgarishlarni yorituvchi kitobida voqealarning bunday rivojlanishini oldindan ko'ra bilgan edi. Geylning nazarida, Napoleon o'xshash shaxs edi, fay-

lasuf Isayya Berlin (1909–1997) esa kelajak tarixchilari tarix yovuzlarini qoralay olmasligidan xavotirda edi. Ammo tarixiy shaxslarning aksariyati Gitler yoki Stalin yoki hatto Napoleonga qaraganda ancha murakkab vaziyatda qoladi. Ularning umuman olganda munosib hayotlari zamonaviy qarashlar nuqtayi nazaridan haqoratli, ammo o'z davrlarining meyorlaridan chetga chiqmagan qarashlar va xatti-harakatlar bilan qoralangan. Biz chegarani qayerdan o'tkazishimiz kerak?

O'tmish haqidagi ko'plab munozaralarda kuzatiladigan primitivlik va haddan tashqari soddalashtirish sabablaridan biri shuki, tarix fani ba'zan biron-bir tarafni qo'llab-quvvatlashga yoki maslahat berishga istaksizlik bildiradi.

Tarixchilar, boshqa mutaxassislar singari, ko'pincha ikki yo'l o'rtasida qiyin tanlov qilishga majbur bo'ladilar: dunyoga (o'tmish va hozirgi) juda nozik va aniq qarashlarni taqdim etish, bu esa keng auditoriyani chalkashtirib, hafsalasini pir qilishi mumkin, yoki murakkab masalalarni oddiylashtirish («soddalashtirish»), ularni o'quvchilar uchun tushunarli va 15 soniyalik audio parchalar yoki 140 belgili tvitlarga mos keladigan bayonotlarga aylantirish kabi. Ijtimoiy tarmoqlar ayrim juda keskin tarixiy munozaralar maydoniga aylandi. Bunday munozaralardan biri 2017-yilda «Twitter»da Rim Britaniyasi aholisi «xilma-xil» bo'lganmi, degan savol atrofida qizg'in tus oldi. «Munozara»larda muqarrar ravishda mavjud bo'lgan noma'lum «trollar»dan tashqari, kembrijlik mashhur klassik olima Meri Bird (1955-yilda tug'ilgan; Meri Ritter Birdning qarindoshi emas) ishtirok etdi. U Rim Britaniyasida haqiqatan ham oq tanli bo'lmagan aholi mavjudligi haqida dalillar borligini ta'kidladi, bu fikrni (noto'g'ri ravishda) bema'ni, siyosiy to'g'ri revizionizm deb hisoblagan muxoliflar esa unga qarshi chiqdi. Tarixiy bilimning tabiati va tabiiy fanlar empirizmi o'rtasidagi eski bahs hatto bir genetik olim «tarixiy satabozlik» emas, balki fan o'tmishni bilishning yagona qonuniy yo'lini taklif qiladi, deb aytganda ham qo'zg'aldi (ta'kidlash joizki, bu fikrni deyarli darhol yana bir genetik olim rad etdi). Mavzuning o'zi «munozaralar» olib borish uslubidan ko'ra kamroq ahamiyatga ega edi. «Twitter»dagi xabarlar almashuvida (taajjublanarli vazminlikni namoyon etgan Birdning o'zi bundan chetda qolgan) va internetning boshqa joylaridagi sharhlardagi haqoratlar va madaniyatli muloqotning yo'qligi hatto akademik jurnaldagi eng zaharxanda taqrizchini ham uyaltirardi. Agar munozaralar oqilona va hurmat bilan olib borilmasa, na pand-nasihat ohangi, na murakkablikni bema'nilikka aylantirish istagi internetda tarixni «demokratlashtirish» uchun ijobiy natija bermaydi.

Shu bilan birga, internet boshqa jihatlardan ham katta foyda keltirdi. Yirik xalqaro hamkorlik loyihalari chegaralar va okeanlar osha hayratlanarli tezlikda amalga oshirilmoqda. Bu ham yangi kosmopolitizm, ham keng ko'lamli tashabbuslarga xalqaro sodiqlikdan dalolat beradi. Aniq qo'llanishlardan tashqari (ilgari xalqaro pochtaning sekinligi va ishonchsizligiga tayanilgan bo'lsa, endi dunyoning narigi chekkasidagi hamkasb olimlar bilan elektron pochta orqali deyarli zudlik bilan muloqot qilish imkoni), butunjahon o'rgimchak to'ri ilgari faqat uzoq arxivlar-

ga sayohat qilish orqali foydalanish mumkin bo'lgan manbalarni ham o'qitish, ham tadqiqot uchun ancha qulay qildi. Shubhasiz, manbalarning jismoniy joylashuviga «murojaat qilmaganda» nimadir yo'qoladi – eng avvalo, Mishle tarixchini o'tmish bilan bog'lovchi eng muhim element deb hisoblagan asl hujjatlar bilan ishlashning hissiy tajribasi yoki xarobalar va vayron bo'lgan yodgorliklarni ziyorat qilganda paydo bo'ladigan «yuksak» his-tuyg'u. Devid Louental (1923–2018) raqamli inqilobdan oldin yozilgan mashhur «O'tmish – begona mamlakat» (1985) kitobida asl hujjatlarga teginish yoki aniq tasvirlangan joylarga tashrif buyurishning «bevositalik ta'siri» va bu, o'z navbatida, tarixchining voqealar haqidagi o'z hikoyasini qanday boyitishi mumkinligini ta'kidlaydi (garchi u ko'plab maqsadlar uchun, shu jumladan, kolleksiyalash uchun obyekt yoki hujjatning nusxasi asl nusxadek yaxshi ekanligini qo'shib o'tadi). Fransuz tarixchisi Arlett Farj (1941-yilda tug'ilgan) xuddi shunday fikrni keyinroq yozgan kitobida bayon etgan, uning asl nomi so'zma-so'z arxivning «ta'mi» deb tarjima qilinadi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, barcha hujjatlardan osonlikcha foydalanib bo'lmaydi (ayniqsa, juda eski va mo'rt bo'lganlari) va internetda topilgan narsalarga keyinchalik shaxsan tashrif buyurish ham ko'z yugurtirish, ham qidirish mumkin. Qidiruv tizimlarining takomillashuvi ham manbalarni topishda yoki mavjud ma'lumotlar to'plamlariga kirishda sezilarli darajada yordam berdi. Hozirgi muallif 1980-yillarning boshlarida yosh doktorant sifatida Oksfordning Bodli kutubxonasidagi kartochka kataloglari ustiga engashib, tegishli hujjatlar va kitoblar nomlarini izlash uchun uch oy og'ir mehnat qilgan bo'lsa, eng yangi smartfon bilan qurollangan zamonaviy yuqori sinf o'quvchisi bir necha daqiqa ichida dunyoning deyarli istalgan nuqtasida uyali aloqa minorasi yonida xuddi shunday natijaga erishishi mumkin.

Ehtimol, bu ham tarixiy tadqiqotlar, ham boshqa fanlardan usullarni qo'llashda raqamli texnologiyalar imkoniyatlarining chegarasi emas. Hozirda xususiy va davlat sektorlarida keng tarqalgan «Katta ma'lumotlar» tushunchasi, o'tgan asrning tahlilchilari va kliometrikachilari ko'rsatganidek, tarixshunoslikda yangi emas. Biroq zamonaviy hisoblash quvvatlari oldinga siljish va dalillarning turli-tuman shakllarida ilgari sezilmagan qonuniyatlarni aniqlash imkonini berishi kerak. Agar biz fanlararo to'siqlarni yengib o'ta olsak, bu tarixiy tadqiqotlarni genetiklar (Rim Britaniyasi haqidagi «Twitter»dagi munozaraga qaramay), mikrobiologlar, ekologlar va paleontologlar tomonidan ishlab chiqilgan eng yangi usullar, shuningdek, arxeologiya kabi an'anaviy yondosh fanlar bilan boyitishi mumkin.

Keyingi o'n yillikda tarixshunoslik integratsiyasining oliy shaklida yangi bosqich – butun sayyora o'tmishini Gegelning metafizik xayollari yoki Toynbi va Shpenglerning taxminlaridan xoli holda qayta yaratishga urinish paydo bo'ldi. Vaqti kam, ammo qiziquvchanligi kuchli bo'lgan tasodifiy o'quvchi «umumiy manzara»ga tabiiy ravishda moyil bo'ladi. 1960 va 1970-yillarda «jahon tarixi»ning birinchi zamonaviy to'lqini ommalashib, universitet dasturlarida «G'arb sivilizatsiyasi» yoki «Platondan NATOgacha» kabi eski, yevromarkazli kurslar

o'rniga yangilangan kirish kurslari paydo bo'lishiga olib keldi. Jerri X.Bentli (1949–2012), Uilyam X.Maknil (1917–2016) va uning o'g'li, atrof-muhit tarixchisi J.R.Maknil (1954-yilda tug'ilgan) kabi tadqiqotchilar bu sohadagi mashhur asarlar yaratilishiga katta hissa qo'shdilar. 1960 va 1970-yillarda paydo bo'lgan bu ishlarning eng dastlabkilari tarixiy sotsiologiyaning rivojlanishi, Fernan Brodel ta'limini olgan amerikalik tarixiy sotsiolog Immanuil Vallerstayn (1930-yilda tug'ilgan) tomonidan ishlab chiqilgan «jahon tizimlari nazariyasi»ning shakllanishi hamda uning hamkasb sotsiologlar kichik Barrington Mur (1913–2005) va Teda Skokpolning qiyosiy ishlari bilan bir vaqtga to'g'ri keldi. Xuddi shu davrda zamonaviy tibbiyot tarixi va biologik hamda ekologik almashinuvga qiziqish paydo bo'ldi (masalan, Alfred U.Krosbining «Kolumb almashinuvi» klassik asarida yoki katta Maknilning «Epidemiyalar va xalqlar» kitobida), shuningdek, talabalar orasida Lotin Amerikasi va Afrika tarixi ommalashdi (ba'zan xalqaro rivojlanish tadqiqotlari yoki ekologiya tadqiqotlari kabi fanlararo dasturlar doirasida). Har besh yilda turli joylarda o'tkaziladigan Xalqaro tarix fanlari kongressi o'z dasturlariga jahon tarixi mavzularini muntazam kiritib, butun dunyodan tarixchilarni jalb etadi. Akademik jurnallarda transmilliy mavzularga bag'ishlangan maqolalar tobora ko'paymoqda, «Journal of World History» (1990) va «Journal of Global History» (2006) kabi yangi jurnallar tashkil etildi. Hatto g'arb subfanlari orasida eng yopiq hisoblangan intellektual tarix ham hozir global nuqtayi nazardan qayta ko'rib chiqilmoqda. Ayrim skeptiklar tashabbuskor qiyoslovchilar tomonidan keltirilayotgan yuzaki o'xshashliklarni ko'rsatib, muhim farqlar e'tibordan chetda qolayotganini ta'kidlashgan. Ishonchli yevromarkazchi R.J.Kollingvud qiyosiy usulni yuqori baholamasdan, u bizning muayyan hodisa haqidagi tushunchamizga hech narsa qo'shmaydi, deb hisoblagan.

So'nggi yigirma yil davomida qayta shakllantirilgan «global tarix» tushunchasining tiklanishi, unda sayyoramizning katta qismi sovuq urush davridagiga qaraganda boshqacharoq taqsimlanganligi, avvalgi sa'y-harakatlarga yangi dolzarblik baxsh etdi. Bu borada bir qator o'zgarishlarni qayd etish lozim. Birinchidan, global tarix yaratishga bo'lgan so'nggi urinishlar Dipesh Chakrabarti (1948-yilda tug'ilgan) kabi postkolonial olimlarning ishlaridan foydalandi. Ular Yevropani tarixiy tafakkurda «provinsiyalashtirish» (ya'ni markazdan uzoqlashtirish)ga yoki zamonaviylikka olib boruvchi ko'plab yo'llarni belgilashga va hatto hukmron G'arbnikidan farq qiladigan zamonaviylikning turli variantlarini taqdim etishga intildilar. Bu variantlarning aksariyati XVI–XIX asrlarda Yevropa imperializmining muvaffaqiyati tufayli yopilgan edi va endi Yevropa–Amerika iqtisodiy va siyosiy hukmronligi zaiflashishi bilan yana ochilishi mumkin. (Jahon miqyosidagi tarixchi va yevromarkazchilikning dastlabki tanqidchilaridan biri bo'lgan amerikalik islomshunos Marshall Xojson (1922–1968) bu nuqtayi nazarni oldindan ko'ra bilgan edi. U G'arb hukmronligi oldindan belgilanmagan, chunki Xitoy Sun davrida sanoat inqilobiga yaqin edi, bu esa butunlay boshqacha zamonaviylikka olib kelishi mumkin edi, deb taxmin qilgan).

Ikkinchidan, global tarix amaliyotining o'zi nemis qiyosiy tarixchilari Sebastyan Konrad va Dominik Zaksenmayyer, shuningdek, amerikalik olimlar Patrik Menning (global tarix tahlilida «Katta Ma'lumotlar»dan foydalanish tarafdori) va Pamela Kayl Krossli kabi xayrihoh tanqidchilar tomonidan taklif etilgan foydali tuzatishlar tufayli yanada mustahkam nazariy asosga ega bo'ldi. Menning va Krossli ta'kidlaganidek, haqiqiy «global» tarix asosan Yevropa tarixshunosligiga asoslangan an'anaviy davrlashtirishdan tashqariga chiqishi kerak. Bu davrlashtirish insoniyat tarixini «pastoral» va «agrar» yoki «feodal» va «sanoat» kabi davrlarga bo'ladi va ularning ko'pchiligi o'n sakkizinchi asrning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasiga borib taqaladi. Fransuz o'rta asrlar tadqiqotchisi Jak Le Goff (1924–2014) o'zining so'nggi kitobida davrlashtirishning uzoq vaqtdan beri ko'rsatib kelayotgan buzg'unchi ta'siriga e'tibor qaratdi. Masalan, o'rta asrlardan yangi davrga o'tishni muhokama qilishda o'zgarishlarga urg'u berib, vorisiylikni kamaytirib ko'rsatishga harakat qilgan. Jahon tarixida marhum Jerri Bentli ishining asosini tashkil etgan «aloqalar»ning sodir bo'lish darajasining ortishi esa o'z-o'zidan o'zgarishlarning qoniqarli izohi sifatida shubhalidir. Konrad yaqinda o'tmishda aksariyat aholining harakatsizligini hisobga olgan holda, qadimgi sivilizatsiyalar haqiqatan ham bir-biri bilan qay darajada muhim aloqada bo'lganini va qanday sharoitlarda ekanligini shubha ostiga qo'ydi.

Uchinchidan, jahon tarixi bilvosita ikkita yanada shuhratparast yo'nalishni yuzaga keltirdi. Ularning qamrovi tarixchilar uchun an'anaviy «majburiy» hisoblangan yozma manbalar doirasidan ancha tashqariga chiqadi. Ulardan birinchisi, Deniel Lord Smayl ilgari surgan «Chuqur tarix» bo'lib, u tarixni arxeologiya, paleontologiya va neyrobiologiya bilan uyg'unlashtirishga intiladi va bizning o'tmish haqidagi bilimlarimizni insoniyat ildizlarigacha kuzatib boradi. Ikkinchisi, «Katta tarix» bundan ham uzoqroqqa cho'ziladi. Uning vakillari, jumladan, bu atamani yaratgan deb hisoblangan, asli amerikalik bo'lgan avstraliyalik tarixchi Devid Kristian, insoniyat tarixining qisqa lahzasini koinotning ancha uzoq tarixi kontekstiga joylashtiradi. Ular Katta Portlashdan boshlab, astrofizika kabi tarixdan uzoq bo'lgan fanlarning so'nggi yutuqlaridan foydalanadilar. Ma'lum ma'noda, bu Brodel aytgan *longue durée* («uzoq vaqt davomiyligi») ning asrlardan eonlargacha cho'zilishidir. Shu bilan birga, u insoniyat asrlarini yangicha tashkil etdi. An'anaviy qadimgi, o'rta va yangi tarixga bo'linishdan farqli o'laroq, «Antropotsen» davri tushunchasini yaratdi. Bu davr XVIII asr oxiri va undan keyingi davrni o'z ichiga olib, insonlar sayyora atrof-muhitiga doimiy va asosan zararli ta'sir ko'rsatish uchun yetarli miqdorda hamda tegishli texnologiyalarga ega bo'lgan davr sifatida belgilangan. Chakrabarti ta'kidlaganidek, bu bizni oddiy «biologik» omillardan «geologik» omillarga aylantirdi va hatto tarixshunoslik nuqtayi nazaridan «insoniy» va «tabiiy» tarix o'rtasidagi uzoq yillik farqni yo'q qildi. Katta tarix va Chuqur tarix tarafdorlari yozuvning paydo bo'lishi tarixiy davrning «boshlanishi»ni va o'zgarmas «tarixdan oldingi» davrdan ajralishni anglatadi, degan g'oyani rad etadilar. Ular, bu «tarixdan

oldingi» davr qayd etilgan o'tmishdan ancha uzoqroq davom etgan, deb hisoblaydilar.

«Umumiy tarix» tushunchasi va toifasi, qachonlardir qadimgi va o'rta asr tarixchilari tomonidan qo'llanilgan va Ma'rifatchilik davrida «insoniyat tarixi»ga aylantirilgan bo'lsa-da, Katta Tarix bilan nihoyat haqiqatan ham butunlay universal bo'lib qolganini o'ylash qiziq! Albatta, Koinotning o'lchamlari haqidagi tasavvurimizning o'zi zamonaviy yutuqdir. XVIII asrning *Weltgeschichte* va fors tarixchisi Rashid ad-Din (yoki Rashididdin) (1247–1318) kabi o'rta asr mualliflaridan to Polibiyga qadar rivojlanib kelgan «umumiy tarix» an'anasi doirasida bizning davrimiz ham o'z hissasini qo'shdi. Oddiy «qiyosiy» yondashuvdan bir qadam oldinga siljish deb hisoblanadigan «transmilliy» va «kesishgan» (histoire croisée) tarixlarning zamonaviy tilida qadimgi tarixchining *symploke* tushunchasining zamonaviy aks sadosini ko'rish mumkin. Bugungi kunda global tarix Klio-ning barcha adashgan va bahslashayotgan farzandlarini bir tomga qaytarishga qodir uy emas, balki o'tmishga yana bir kengroq darcha bo'lib tuyulsa-da, ehtimol, u yanada muhimroq vazifani bajarishi mumkin – insoniyatni katta siyosiy beqarorlik va ehtimoliy ekologik halokat oldida, juda kech bo'lmasdan, bizda mavjud bo'lgan umumiylikni anglashga undash kabi. 1895-yilda G.J.Uellsning «Vaqt mashinasi» nashr etilganidan beri vaqt bo'ylab sayohat ilmiy-fantastik filmlarning va ba'zan tarixiy romannavislarning sevimli usullariga aylandi. Agar Polibiy yoki uning Xan sulolasidan bo'lgan zamondoshi Sima Syan (yoki ehtimol ikkalasi ham) to'satdan bizning davrimizda paydo bo'lib, zamonaviy (yoki postmodern) tarix fakultetida bo'lganida nima bo'lardi, degan savol tug'iladi. Ular eshitishi mumkin bo'lgan munozaralarning ko'pchiligi, zamonaviy kontekst singari, ularni chalg'itgan bo'lardi. Shuningdek, ular (til muammolari haqida gapirmasa ham) bir-birlarining o'tmishga bo'lgan qarashlarini tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishardi. Ammo ular bir-biri va biz bilan baham ko'radigan faoliyatning asosi ham bor: tarix o'tmish haqida haqqoniy hikoyalarni aytishi yoki aytishga intilishi kerakligini tushunish; tarixchi qanday axloqiy mulohazalarni bildirmasin, u haqiqatni buzmasdan yoki to'qib chiqarmasdan dalillarni taqdim etishi shartligini anglash va eng yaxshi yozilgan tarixiy asarlarning ba'zilari shunchaki o'tmish haqidagi ma'lumotlarni to'plash emas, balki (Fukidid niyat qilganidek) kelajak avlodlar uchun meros, keyingi asrlarda o'qiladigan adabiy asarlar bo'lishi mumkinligiga ishonchdir.

Bu jurnal maqolalari va ilmiy anjumanlarda tez-tez ko'tariladigan savolni yuzaga keltiradi: tarixning kelajagi qanday bo'ladi? Ushbu kitobda uch ming yillik jarayon tasvirlangan bo'lib, bu davomida tarix o'tmishni qayta tiklash va tasvirlashning tashkillashgan yondashuvi sifatida asta-sekin zamonaviy jahon ta'lim va madaniy hayotining eng muhim jihatlaridan biriga aylandi. Keyinchalik, ma'rifatdan keyingi Yevropa va uning bevosita tarmoqlari tarixchiligining o'ziga xos usuli asta-sekin Sharqiy Osiyoda, islom dunyosida va ushbu kitobda umuman tilga olinmagan boshqa ko'plab madaniyatlarda rivojlangan yaxshi o'rnashgan muqo-

billarni siqib chiqargani tasvirlangan. Ushbu tarix Yevropaning dunyoning boshqa madaniy institutlarini bir vaqtning o'zida «zabt etishi» bilan bevosita bog'liq bo'lib, ko'p hollarda mustamlakachilik shaklida siyosiy bo'ysundirish bilan, boshqa hollarda esa mahalliy ijtimoiy islohotchilar va liberal siyosatchilarning isloh qilingan tarixshunoslikni G'arbdan orqada qolayotgan mahalliy sivilizatsiyani «zamonaviylashtirish» vositasi sifatida qabul qilishga intilishi bilan kechdi. «Zamonaviy» (yoki uni XIX asrda ishonch bilan «ilmiy» deb atashgan) tarix hukmronligining ikkita asosiy nuqtasi imperiyaning keng ko'lamli kengayishi davrlariga to'g'ri kelishi bejiz emas: avval XVI va XVII asrlarda, keyin yana XIX va XX asr boshlarida yuz berdi. Shuningdek, G'arb tarixi o'zining tarixshunoslikdagi «boshqalar» bilan o'zaro ta'siridan chuqur ta'sirlanganligi tasodifiy emas – bu nafaqat u bu muqobillarni qabul qilgani uchun (deyarli barcha hollarda bu sodir bo'lmadi), balki bu muqobillarni tushunish va tanqid qilish G'arbning o'tmishga yondashuvini o'ziga xos qiladigan narsalarga nisbatan ma'lum darajadagi o'z-o'zini anglashni talab qilgani uchun va nima uchun – hech bo'lmaganda, yevropaliklar va ularning osiyolik va mustamlakachi muxlislari ongida – u ustunlikka da'vo qildi. Va nihoyat, XIX asrda G'arb tarixchiligining yaqqol global g'alabasi davri ushbu tarixning uzoq muddatli jarayonida qisqa bo'lganligi va tarixning o'tmish haqidagi bilimlar ustidan hukmronlikka da'volari XX asrda xuddi asl imperiyalar kabi ichki kelishmovchiliklarga, qo'zg'olonlarga, bo'linishlarga va demokratlashtirishga duchor bo'lganligi tasodifiy emas. Ular dastlab uning gegemonligini ta'minladilar va Klio izdoshlari tomonidan yaratilgan asosiy hikoyalar tomonidan qo'llab-quvvatlandilar va ilgari surildilar. So'nggi oltmish yil butun dunyoda tom ma'noda dekolonizatsiya jarayonining guvohi bo'lgan bo'lsa-da, ular ham parallel ravishda tarixshunoslik dekolonizatsiyasi jarayoniga, G'arbning zamonaviy yondashuvlari, usullari va modellaridan xalos bo'lishga asos soldi. Shu bilan birga, akademik tarixchilar Liotarning postmodernistik holatida mustahkam o'rnashib qolishadi, o'tmish va yangi asosiy narrativlarga shubha bilan munosabatda bo'lishadi. Ko'pincha kichikroq farqlar, aniqliklar va qarshi misollar orqali umumlashtirishlarga qarshi turishni ta'kidlaydilar. Bu aksariyat o'quvchilarning doimiy e'tirozlarga va noaniqlikka toqat qilmaydigan moyilligiga ziddir. Hatto boshqalarning umumlashmalariga qat'iy ravishda e'tiroz bildiradigan tarixchi ham muqarrar ravishda o'zi umumlashtiradi, ayniqsa, uning mutaxassisligidan uzoq bo'lgan sohalarni sharhlashda ham. Ushbu kitobning o'zi boshlang'ich o'quvchiga yordam beradigan tarzda o'z mavzusini soddalashtirishga, bog'lashga va umumlashtirishga harakat qildi, lekin shu bilan birga, muqarrar ravishda nozik jihatlarni minimallashtirdi, nozik farqlarni tekisladi va sezilarli murakkablikni chetga surdi.

Tarixning kelajagi haqida optimist bo'lishga kamida ikkita sabab bor. Birinchisi, yuqorida aytib o'tilganidek, sovuq urush tugaganidan keyingi so'nggi o'ttiz yil ichida tarix fanining ancha chuqur xalqarolashuvi yoki «globallashuvi» sodir bo'lganidir. Hozirgi paytda ko'pchilik tarixchilar Leopold fon Rankening yevromarkazchiligini, konservatizmini yoki davlat va siyosatning

ustuvorligi borasidagi qat'iyatini qo'llab-quvvatlamasalar-da, shuni ta'kidlash qiziqki, yangi global tarixning ba'zi qadriyatlari, xususan, uning boshqa sivilizatsiyalarga o'z qadriyatlari bo'yicha va teng deb qarashga intilishi, hech bo'lmaganda, buyuk nemis olimining tarix haqidagi qarashlarining ruhini, garchi uning amaliy faoliyatining ko'p qismini emas, eslatadi. Ikkinchidan, yuqorida keltirilgan Ortega-i-Gassetning fikriga ko'ra, uni bu ikki xususiyatdan mahrum qilish uchun qilgan eng yaxshi akademik sa'y-harakatlarimizga qaramay, tarix o'zining ijtimoiy ahamiyatini va keng ommabopligini saqlab qolmoqda. Akademik tarix XIX asrda (u hali ham adabiyot bilan loaqal rudimentar aloqani saqlab qolgan paytda) qisqa vaqt davomida egallagan «asosiy fan» maqomini yo'qotgan bo'lsa-da, o'tmishga bo'lgan ijtimoiy qiziqish hech qachon bunchalik yaqqol bo'lmagan: televideniye (hujjatli va badiiy) va filmlardan tortib adabiy (Xilari Mantel) va ommabop (Diana Gebaldon, Jin Pleydi) romanlargacha hamda dam olish kunlaridagi tarixiy rekonstruksiyalargacha ham ko'rinadi. Jared Daymond kabi «umumlashtiruvchi» mualliflarning jiddiy kitoblarining yuqori darajada sotilishi yaqin kelajakda o'tmish unutilishi xavfi yo'qligini ko'rsatadi. Boshqa masala esa – bu to'g'ri tushunilayaptimi va u haqiqatan ham kelajagimizni shakllantirishga aloqadormi?

Agar tarixiy tafakkur hech qachon o'tmish madaniyatlarining haqiqiy universal xususiyati bo'lmagan bo'lsa, zamonaviy dunyoda o'tmishga, xoh avtobiografik, xoh genealogik, xoh arxeologik bo'lsin, deyarli instinktiv qiziqish mavjud. O'rta asrlardagi xalqlarning kelib chiqishi va sulola shajaralariga bo'lgan qiziqish bizning davrimizda zamonaviy dunyoning kelib chiqishi, uning xavf-xatarlari va muammolarini tushunishga bo'lgan to'ymas ishtiyoq bilan almashdi (bu ishtiyoq har qanday yirik kitob do'konining tarixiy bo'limlarida yaqqol ko'rinadi, chunki bunday kitoblar o'tmishdagi urushlar va vahshiyliklar haqidagi hamon mashhur asarlar bilan yonma-yon turadi). Qurol-yarog' ustidan nazoratdan tortib inson huquqlarigacha, texnologiyalardan tortib biologik halokat xavfigacha va deyarli hal qilib bo'lmaydigan har qanday global muammogacha, biz dolzarb masalalarni, bu yordam beradimi yoki yo'qmi, tarixiylashtirmoqdamiz. Kroche o'tmish doimo biz bilan birga va hozirgi tajribamiz bir vaqtlar bo'lib o'tgan narsalardan meros qolgan belgilar, meros va an'analarga boy, deb to'g'ri ta'kidlagan edi. Nitshe ham, bularning barchasi birgalikda zamonaviy odamlar uchun og'ir yuk bo'lishi mumkin, deb taxmin qilganida haq edi. Ba'zida kamroq eslash va ko'proq unutish foydali bo'lishi mumkin, ammo bizni hozirgi boshi berk ko'chaga olib kelgan voqealar zanjirini tushunish uchun chiqishning amaliy yo'lini ko'rish bilan bir xil emas.

Tarix hamma joyda – oilaviy suratlardan tortib qadimiy narsalargacha, uy videolaridan tortib havaskorlarning shajaraviy izlanishlarigacha uchraydi. Bu ham sevimli mashg'ulot, ham kasb hisoblanadi. Tarix bakalavriat kurslarida, butun dunyoda ham shunchalik mashhurki, keng ommaga mo'ljallangan asarlarning nashr etilishi, garchi so'nggi voqealar yoki harbiy mojarolarga biroz ko'proq e'ti-

bor qaratilsa-da, susayish alomatlarini ko‘rsatmayapti. Tarix hozirgi zamonning u yoki bu jihatining kelib chiqishi haqidagi bahslar uchun hamon tayyor manba bo‘lib qolmoqda. Bu o‘nglar uchun (hozirgi vaqtda ulug‘lanishi kerak bo‘lgan narsalarning munosib o‘tmishdoshlari bo‘lishi kerak deb hisoblovchilar uchun) ham, chaplar uchun (xavotirli, buzuq va tub o‘zgarishlarga muhtoj bo‘lgan narsalarning o‘zi tarixiy ildizlarga ega deb hisoblovchilar uchun) ham shunday. Bu dalillar faqatgina o‘quvchilar tarixiy savodxonlikka ega bo‘lsa yoki hech bo‘lmaganda uni egallash istagi bo‘lsagina jozibali bo‘ladi.

Haqiqatan ham, tarix sodir bo‘lgan voqealarni keng ommaga shunchalik muvaffaqiyatli yetkazib berdiki, ommaviy ongda ajralib turadigan muhim voqea va bosqichlarni belgilab berdi hatto jamoatchilikni zamonaviylikning paydo bo‘lishini tarixiy nuqtayi nazardan tushunishga ishontirdi. Shu bois so‘nggi yillarda «nima bo‘lishi mumkin edi» degan savolni o‘rganishga bag‘ishlangan esse va romanlar to‘plamlarining barqaror oqimi kuzatilmoqda. Bu «kontrfaktik» mashqlar bir necha asrlik tarixga ega – XVII asrda fransuz matematigi va ilohiyotshunosi Blez Paskal (1623–1662) Kleopatra burnining shakli va uning Rim tarixiga ta’siri haqida fikr yuritgan, Nitshe singari mutafakkirlar esa ularni sabab-oqibat aloqalarini baholashda muhim vosita deb hisoblagan. Qanday bo‘lmasin, so‘nggi yillarda bu mashqlar tarixchilar uchun deyarli ijtimoiy o‘yinga aylandi. Kontrfaktik tuzilmalar, chamasi, tarixchilarga turli farazlar haqida, jumladan, agar prezident Kennediga suiqasd uyushtirilmaganida, agar Karl Martell 732-yildagi Puatye jangida musulmonlarga mag‘lub bo‘lganida, agar Iso Masih xochga mixlanmaganida yoki – ayniqsa, ba’zi yozuvchilar va ularning o‘quvchilari sevadigan variant – agar natsistlar Ikkinchi jahon urushida g‘alaba qozonganida nima bo‘lishi mumkinligi haqida mulohaza yuritish imkonini beradi. Richard Evansning ta’kidlashicha, bunday mulohazalar qiziqarli va oddiy o‘quvchi uchun jozibali bo‘lsa-da, ularning o‘tmishni tushunishimiz va muayyan voqealarning ahamiyatini isbotlash yoki inkor etish uchun qimmati sabab-oqibat aloqalarining yanada uzun zanjirlarida shubhali bo‘lib qolmoqda.

Ehtimol, shundaydir. Xullas, keling, kamtarona kontrfaktik mashqimizni bajaraylik. Men shuni ko‘rsatishga umid qilamanki, agar haqiqatda insonning qandaydir o‘tmishni – evolyutsion biolog Richard Dokinz aytganidek, tarixiy «memani» qayta tiklashga tabiiy yoki irsiy moyilligi mavjud bo‘lsa, unda bunday qayta tiklash uchun yagona maqsad yo‘q, uni amalga oshirishning zarur usuli yo‘q, dastlab «to‘g‘ri» usullar to‘plami, nazariyalar yoki yondashuvlar yo‘q va uni tasavvur qilish uchun inson ovozidan boshqa «tabiiy» muhit mavjud emas. Shuni hisobga olgan holda, (ba’zi global tarixchilar kabi) insoniyat tarixining G‘arb o‘z gegemonligiga erisha olmagan muqobil talqinini tasavvur qilish mumkin va shu tariqa, Sima Syan va uning vorislari shug‘ullangan tarix turlari biz ko‘p avlodlar davomida bilgan o‘tmish haqidagi fikrlash va yozish usullarini asta-sekin siqib chiqargan natijani tasavvur qilish mumkin. Tarixning siyosiy hukmronlik yoki Fukoning

ta’biri bilan aytganda, hokimiyat bilan aloqasi ana shunday edi. Bunday sharoitda «zamonaviy» tarix fakulteti qanday bo‘lar edi? Tarix umuman universitet fani bo‘larmidi? U hukumat elitasi tomonidan nazorat qilinadigan faoliyat bo‘larmidi? Uning hikoya qilish shakli bizga tanish bo‘lgan an’anaviy, yagona xronologik hikoyaga biror jihatdan o‘xsharmidi? Savollar va mumkin bo‘lgan javoblar, albatta, cheksiz va har qanday kontrfaktik qurilmalar kabi mutlaqo mavhumdir.

Biz bilamizki, bunday tajribada hech qanday zarurat bo‘lmasa-da, zamonaviy tarixshunoslikning paydo bo‘lishi (zamonaviylik esa, Penelopa J.Korfildning estalishicha, vaqtning o‘qida harakat qiladi – bugungi tarixiy amaliyotlar yuz yildan keyin unchalik «zamonaviy» bo‘lib ko‘rinmasligi mumkin) o‘z-o‘zidan murakkab tarix bo‘lib, o‘z tarixiga ega bo‘lib, ko‘plab burilishlarni, madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘plab o‘zaro ta’sirlarni, ko‘plab bir xil masalalarga (masalan, xususiylikning universal yoki, endi, globallikka munosabati; tarix va badiiy to‘qima o‘rtasidagi chegaralar yoki tarixning hayot o‘qituvchisi sifatidagi foydasi) takroriy qaytishlarni va ko‘plab tillarda bir xil janr va shakl bilan takrorlanadigan tajribalarni o‘z ichiga oladi. Xullas, tarixning o‘z tarixi insoniyatning kengroq o‘tmishi bilan chambarchas bog‘liq. Uning muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari eng buyuk amaliyotchilarining aql-zakovati yoki adabiy porloqligidan kam bo‘lmagan darajada mahalliy va geosiyosiy sharoitlarga bog‘liq edi.

Muhokama uchun savollar

1. Tarix haddan tashqari ixtisoslashgan bo‘lib qoldimi? Yoki ixtisoslashuv shunchaki fanning yetuklik belgisimi?
2. Tarixchilar ijtimoiy rol o‘ynashi va dolzarb siyosiy masalalar bilan shug‘ullanishi kerakmi?
3. Asrlar davomida aksariyat tarixchilar va kitobxonlar o‘tmishdan saboq olish mumkin deb hisoblaganlar. Gegel va Ranke davridan boshlab bu masalada inoqlik kamayib ketdi. Bu haqda qanday fikrdasiz?
4. Kontrfaktik mashqlar jiddiy tarixiy tafakkur uchun foydali bo‘la oladimi?
5. Global tarixning kuchli va zaif tomonlari nimalardan iborat? «Katta tarix»ga nima deysiz?
6. Bahsli tarixiy shaxslarning yodgorliklari va boshqa haykallarini buzib tashlash yoki ularning nomlari bilan atalgan binolarni qayta nomlash harakatlari mavjud. Bu, ba’zilarning ta’kidlashicha, «tarixni qayta yozish»mi yoki hozirda nomaqbul deb hisoblangan qadriyatlarga amal qilganlar, hatto ular amal qilgan qadriyatlar o‘z davrida umumiy qabul qilingan bo‘lsa ham, hurmat qilinmasligi kerak, degan haqli e’tirofmi? Chegarani qayerdan o‘tkazamiz? Masalan, Amerikadagi fuqarolar urushi davridagi Konfederatsiya generali haykali bilan Gitler haykali o‘rtasida farq bormi?
7. Tarixiy tadqiqotlarda asrimiz boshidan buyon erishilgan eng muhim yutuqlar nimalardan iborat? Tarix fanining keyingi o‘n yillikdagi rivojlanishini qanday tasavvur qilasiz?

8. Tarixiy materiallarning «demokratlashuvi» (masalan, ulardan internet orqali foydalanish) fanning kelajagi va an'anaviy arxivlar saqlanadigan joylarning ahamiyati uchun qanday oqibatlarga olib keladi?

Qo'shimcha adabiyotlar

Baets, Antoon de, *Responsible History* (New York and Oxford, 2009).

Bentley, Jerry H., *«The New World History»*, in Lloyd Kramer and Sarah Maza (eds), *A Companion to Western Historical Thought* (Oxford, 2002), 393-416.

Black, Jeremy, *Clio's Battles: Historiography in Practice* (Bloomington, IN, 2015).

Blouin, Francis X. Jr and William G. Rosenberg, *Processing the Past: Contesting Authority in History and the Archives* (Oxford, 2011).

Burton, Antoinette (ed.), *Archive Stories: Facts, Fictions, and the Writing of History* (Durham, NC, 2005).

Carr, David, Thomas R. Flynn and Rudolf A. Makkreel (eds), *The Ethics of History* (Evanston, IL, 2004).

Chakrabarty, Dipesh, *«The Climate of History: Four Theses»*, Critical Inquiry 35.2 (2009): 197-222.

Christian, David, *Maps of Time: An Introduction to Big History* (Berkeley, CA and Los Angeles, 2004).

Conrad, Sebastian, *What is Global History?* (Princeton, NJ, 2016).

Corfield, Penelope J., *Time and the Shape of History* (New Haven, CT, 2007)

Crossley, Pamela Kyle, *What is Global History?* (Cambridge, 2008).

Dougherty, Jack and Kristen Nawrotzki (eds), *Writing History in the Digital Age* (Ann Arbor, MI, 2013).

Evans, Richard W., *Altered Pasts: Counter/actuals in History* (Waltham, MA, 2014).

Farge, Arlette, *The Allure of the Archives*, trans. T. Scott-Railton (New Haven, CT, 2013).

Ferguson, Niall (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (London, 1997).

Guldi, Jo and David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, 2014)

Harlan, David, *The Degradation of American History* (Chicago, IL, 1997)

Hill, Christopher L., *National History and the World of Nations: Capital, State, and the Rhetoric of History in Japan, France, and the United States* (Durham, NC and London, 2009).

Hodgson, Marshall G. S., *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History*, ed. E. Burke, III (Cambridge and New York, 1993).

Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, rev. edn (Middletown, CT, 2005).

Kaye, Simon T., *«Challenging Certainty: The Utility and History of Counterfactualism»*, *History and Theory* 49.1 (2010): 38-57.

Kingston, Beverley, «A Plea from the Peripheries for Modesty», in Stuart Macintyre (ed.), *The Historian's Conscience: Australian Historians on the Ethics of History* (Carlton, Victoria, Australia, 2004), 75-83.

Le Goff, Jacques, *Must We Divide History into Periods?*, trans. M. B. DeBevoise (New York, 2015).

Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country – Revisited* (1985; Cambridge, 2013).

Manning, Patrick, *Navigating World History: Historians Create a Global Past* (Houndmills, Basingstoke, 2003).

Manning, Patrick (ed.), *Global Practice in World History: Advances Worldwide* (Princeton, NJ, 2008).

Mazlish, Bruce and Akira Iriye (eds), *The Global History Reader* (New York, 2005).

Megill, Allan, «Fragmentation and the Future of Historiography», *American Historical Review* 96.3 (1991): 693-98.

Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice (Chicago, IL, 2007).

Morris-Suzuki, Tessa, *The Past Within Us: Media, Memory, History* (London and New York, 2005).

Moses, A. Dirk, «The Public Relevance of Historical Studies: A Rejoinder to Hayden White», *History and Theory* 44.3 (October 2005): 339-47.

Moyn, Samuel, *Human Rights and the Uses of History*, 2nd edn (London and New York, 2017).

Munslow, Alun and Robert A. Rosenstone, *Experiments in Rethinking History* (New York and London, 2004).

Olstein, Diego, *Thinking History Globally* (Basingstoke and New York, 2015).

Popkin, Jeremy D., *From Herodotus to H-Net: The Story of Historiography* (Oxford, 2016).

Rosenfeld, Gavriel D., *Hi Hitler! How the Nazi Past is Being Normalized in Contemporary Culture* (Cambridge, 2015).

Rosenstone, Robert A., *Visions of the Past: The Challenge of Film to Our Idea of History* (Cambridge, MA, 1995).

History on Film/Film on History (Harlow, UK, 2006).

Shryock, Andrew and Daniel Lord Smail, *Deep History: The Architecture of Past and Present* (Berkeley, CA, 2011).

Smail, Daniel Lord, *On Deep History and the Brain* (Berkeley, CA and Los Angeles, 2008).

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System*, 3 vols (New York, 1974-89).

White, Hayden, «The Public Relevance of Historical Studies: A Reply to Dirk Moses», *History and Theory* 44.3 (October 2005): 333-38.

Woolf, Daniel, «Concerning *Altered Parts:* Reflections of an Early Modern Historian», *Journal of the Philosophy of History*10 (2016): 415-34.

Atamalar glossariysi

Agar qavs ichida til, masalan, arab, nemis tili, yoki madaniyat, masalan, hind madaniyati tilga olinmagan bo'lsa, u holda atama yo inglizcha so'z, yoki umumiste'mol ingliz tiliga kirgan o'zlashtirma hisoblanadi. Shuningdek, bu kitobda aniq tilga olinmagan, lekin o'quvchi boshqa manbalarda duch kelishi mumkin bo'lgan ba'zi atamalar ham kiritilgan.

Adab (arab.) Til va adabiyotni o'rganish; hadisdan farq qiladi.

Altertumswissenschaft (nem.) So'zma-so'z qadimgi zamonlar haqidagi «fan». Muayyan fan bilan bog'lanmagan holda bizning qadimgi davr haqidagi bilimlarimizni tavsiflash uchun keng atama. «Ilmiy» metod sifatida (*scientia* ma'nosida) u F.A.Volfning Gomer haqidagi asarlari bilan, so'ngra, ayniqsa, B.G.Nibur va undan keyingi klassik antik davr tadqiqotchilari bilan bog'lanadi. An'anaga ko'ra, bu juda yevromarkazchi atama, chunki u qadimgi Yaqin Sharq va ayniqsa, Uzoq Sharqni istisno qilgan holda, zamonaviy G'arb taraqqiyotining asosiy madaniyatlari sifatida Gretsiya va Rim bilan cheklangan. Shuningdek, qarang: *Wissenschaft, Hilfswissenschaft* va *Geschichtswissenschaft.*

Amdtl (nautil) **Biblos** (yunon.) va papirus yoki *scriptum codex* (lot.) yoki *vuh* (mayya, odatda daraxt po'stlog'i)ga teng bo'lgan grafik belgilar chizilgan yuzani belgilash uchun ishlatiladigan so'z.

Antiquitates (lot.) urf-odatlar va qadimiylik tarixi janri; oddiy antikvarianizmdan ko'ra ko'proq; ayniqsa, ilk Yangi davrda gullab-yashnagan, u narratio yoki siyosiy tarix an'anasiga muqobil bo'lgan.

Bunmeishi (yap.) «Sivilizatsiya tarixi» uchun qo'llaniladigan Fukudzava Yukiti atamasi. *Dichtung und Wahrheit* (nem.) So'zma-so'z «she'riyat [yoki to'qima] va haqiqat»; Gyote tomonidan kiritilgan, ammo tarixning ijodiy va haqiqiy tomonlari o'rtasidagi keskinlikni tasvirlash uchun foydali.

Diplomatic (lot.) Diplomatika. Xartiya kabi rasmiy hujjatlarni o'rganish va tasniflashga bag'ishlangan yordamchi fan, ularning jismoniy shakliga va tashuvchisiga, shuningdek, hujjat matnining o'zida aniq dalillar bo'lmagan (yoki soxta hujjatdagi kabi shubhali dalillar mavjud) kelib chiqishi va davriga ishora qilishi mumkin bo'lgan shartlar, formulalar yoki tabriklarga alohida e'tibor qaratadi.

Epigraphy (ingl.) Epigrafika. Odatda devorlar, stellalar va haykallar kabi «qattiq» manbalardagi yozuvlarni o'rganish.

Erklärung (nem.) Tushuntirish. Tarix falsafasida Y.G.Droyzen va Vilgelm Diltey davridan boshlab *Verstehen*, tushunishdan farq qiladi.

Fangzhi (xit.) ko'pincha mahalliy tarixiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan geografik jihatdan tashkil etilgan «ma'lumotnomalar».

Geschichtlichkeit (nem.) Tarixiylik, tarixiy bo'lish xislati. Ko'pincha nemis tilida aynan Martin Xaydeggerning fikri bilan bog'lanadi.

Geschichtsbewusstsein (nem.) Tarixiy ong.

Geschichtswissenschaft (nem.) So'zma-so'z, tarix fani; bu atama birinchi marta XVIII asrning o'rtalarida kiritilgan, ammo Leopold fon Ranke tomonidan qo'llanilganidan keyin tez-tez ishlatila boshlandi. Shuningdek, qarang: *Wissenschaft* va *Hilfswissenschaften.*

Guoshi (xit.) Milliy tarix. Kuksa (kor.) va kokushi (yap.)ni taqqoslang; har uchala so'z ham umumiy kelib chiqishini namoyon qilib, bir xil xitoy iyeroglifladan foydalanadi.

Hadith (arab.) nufuzli diniy inson, odatda payg'ambarning xabari. Ilk islom tarixi va diniy fanining eng muhim elementi. Shuningdek, qarang: *isnad* va *matn.*

Hikayat (malay.) o'tmishdan yetkaziladigan afsona, hikoya, tarjimayi hol yoki rivoyat.

Hilfswissenschaften (nem.) so'zma-so'z «yordamchi fanlar» ya'ni bilish uchun yordamchi fanlar.

Histoire croisée (fran.) «Chatishib ketgan tarixlar», ya'ni turli xalqlar yoki mintaqalarning o'tmishi o'rtasidagi o'zaro aloqalar, o'zaro ta'sirlar va uchrashuvlarga qaratilgan ko'p millatli tarixlar.

Historia (lot.) va ιστορία (yunon.) Tarix. Dastlabki yunoncha atama tom ma'noda o'tmishda sodir bo'lgan voqealar bilan majburiy bog'liq bo'lmagan tadqiqot, kashfiyot yoki ro'yxatga olishni anglatadi.

Historikerstreit (nem.) Umuman olganda, tarixchilar o'rtasidagi ziddiyat; 1980-yillarning oxiri va 1990-yillarning boshlarida Xolokostga oid munozaralarni belgilash uchun ishlatiladi. Ilk *Methodenstreit* bilan adashtirmaslik kerak.

Historische Hilfswissenschaften (nem.) Paleografiya (*Schriftkunde* yoki *Paläografie*), diplomatika *(Urkundenlehre)* va tarixiy xronologiya *(chronologische historische Zeitrechnungslehre)* kabi fanlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, qarang: *Wissenschaft* va *Geschichtswissenschaft.*

Historismus (nem.) Tarixiylik yoki tarixchilik. Bu atama dastlab tarixiy o'rganishga, ayniqsa, germancha yondashuvni tavsiflash uchun ishlatilgan, bu alohida davrlar yoki sivilizatsiyalarning o'ziga xosligini va tarixchining ularning barchasiga qimmatli deb qarash majburiyatini ta'kidlaydi. XX asrda bu atamaning qo'llanilishi Yevropa tarixiy tafakkuri va fanining kengroq hukmron an'anasini ifodalash uchun kengaydi. U ba'zan tarix qonunlar tomonidan boshqariladi va ku-

mulyativ jarayon yoki ma'lum bir natijaga olib keladigan jarayonlardan iborat degan qarashni ifodalash uchun noto'g'ri ishlatilgan (masalan, faylasuf Karl Popper tomonidan).

Huehuenonotzaliztli (nauatl.) Qadimgi yoki keksa odam (huehue) tomonidan hikoya qilingan o'tmish yoki uzoq voqealar haqida og'zaki hikoya qilish uchun ishlatiladigan ibora. Shuningdek, qarang: *huehuetlatolli*, yoshlarga ta'lim berish uchun ishlatiladigan donolikni o'z ichiga olgan, oqsoqollar tomonidan yetkaziladigan qadimiy diskurs (so'zbozlik).

Isnad (arab.) Odatda hadisda mavjud bo'lgan ikki bo'limdan biri; matn uchun manba/vakolatli nashrlar va uzatish zanjiriga tegishli bo'lib, keyin matnda mavjud bo'ladi.

Istoria (ital.) Tarix (Flavio Biondodan foydalanganidek). Ko'pincha shunchaki *storia*. «History» va «story» o'rtasidagi yaqin etimologik aloqani qayd etamiz.

Itihasa (hind.) So'zma-so'z «shunday bo'lgan»; afsona, og'zaki an'ana va epik she'riyat kabi narsalarni o'z ichiga olgan va tarixga eng yaqin bo'lgan sanskrit an'anasidan olingan atama. Shuningdek, qarang: *purana*.

Jahrhundertrechnung (nem.) Vaqtni asrlar bilan hisoblash amaliyoti; ikkinchidan, asrning ma'noli vaqt birligi sifatidagi tarixshunoslik g'oyasi. Magdeburg senturiyalari, XVI asrdagi protestant tarixi buni ko'rsatadigan eng qadimgi G'arb misollaridan biri edi.

Kagami (yap.) Ko'zgu.

Kaozheng xue (xit.) Daliliy (evidensial) o'qitish.

Khabar (arab.) So'zma-so'z «xabar» yoki o'tmish haqidagi «hikoya» lekin ko'pincha «tarix» ma'nosida qo'llaniladi, garchand tarix ko'pincha bir nechta *akhbar*lar to'plami bo'lsa ham. Ularni yozadigan, to'playdigan yoki yetkazadigan kishi akhbari deyiladi. Shuningdek, qarang: *ta'rikh*.

Ki (yap.) Xronika, yilnoma.

Kitab (arab.) Ayniqsa, XIV asrda Ibn Xaldun tomonidan «Muqaddima»da qo'llangan hikoya.

Kokugaku (yap.) «Milliy ta'limot», Milliy ta'limot maktabida bo'lgani kabi.

Kokushi (yap.) Milliy tarix, dunyoning boshqa qismlaridan farqli o'laroq. Shuningdek qarang: toyoshi.

Maghazi (arab.) Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning amallari va yurishlari; shuningdek, bu haqdagi alohida asarlarning nomi.

Matn (arab.) *Isnad*'dan keyin keladigan *hadith*'ning asosiy matni.

Methodenstreit (nem.) XIX asr oxiridagi nemis tarixshunosligida usul haqidagi bahs bo'lib, uning markazida Karl Lamprextning madaniy tarixi va uning ijtimoiy fanlar usullarini tarixga tatbiq etish urinishlari turgan. Lamprext an'anaviy siyosiy tarixga sodiq qolgan Germaniyada keng miqyosda obro'sizlantirilgan bo'lsa-da, u mamlakat tashqarisida, masalan, Fransiya va Qo'shma Shtatlarda ancha ta'sirga ega bo'ldi.

Nachleben (nem.) Vafotdan keyingi hayot, ayniqsa, matn, shuningdek, an'ana yoki urf-odatning davom etishi.

Nihonshi (yap.) Yaponiya tarixi.

Numismatics. Numizmatika. Qadimgi tangalar va medallarni tarixiy dalillar sifatida foydalanish maqsadida o'rganishga bag'ishlangan yordamchi fan.

Origines gentium (lot.) «Xalqlarning kelib chiqishi»: tarixshunoslik mavzusi bo'lib, odatda antik davrdan XIX asrgacha bo'lgan G'arb tarixshunosligi bilan, xususan, G'arbiy Rim imperiyasi xarobalari ustida yoki Sharqda paydo bo'lgan ko'plab «varvar» qirolliklarining kelib chiqishini tushuntirishga intilgan so'nggi antik va ilk o'rta asr yozuvchilari bilan bog'liq.

Palaeography. Paleografiya. Yozuvlarni o'qish va tasniflash bilan shug'ullanadigan yordamchi fan (qarang: *Hilfswissenschaften*); u zamonaviy davrgacha bo'lgan hujjatlarni o'qishda zarur bo'lishidan tashqari, yozuvlarning xronologik tasniflarini ishlab chiqish uchun ham qo'llaniladi (masalan, ilk o'rta asrlardagi «Karolinglar minuskuli» yoki XVI asrdagi «Kotiblik dastxati»). Ko'pincha diplomatika bilan bog'liq.

Purana (hind.) Purana. Asosan sanskrit tilida yozilgan hind adabiyotida so'zma-so'z «qadimgi zamonlarga oid» yoki «qadimiy» ma'nosini anglatadi. Milodan avvalgi IV asr va milodiy I ming yillikning oxiri oralig'ida yaratilgan. Shuningdek, qarang: *itihasa*.

Quellenforschung (nem.) «Manbalarni tadqiq qilish»; tanqidning bir turi bo'lib, u xususan bir tarixiy manbani (odatda, oldingi tarixchining asarini) tahlil qilish va uning manbalarini aniqlashga qaratilgan, masalan, Liviy yoki Tatsit foydalanishi mumkin bo'lgan tarixlar yoki boshqa manbalarni aniqlashga urinish.

Quellenkritik (nem.) so'zma-so'z «manba tanqidi». «Zamonaviy» G'arbda ko'pincha filolog B.G.Niburning hatto antik tarixchilarning ma'lumotlarini ham ishonch bilan qabul qilib bo'lmaydi, degan tamoyili bilan bog'liq. Biroq bu usullar G'arbda ilgari ham qo'llanilgan (o'rta asr va ko'plab ilk yangi davrga oid misollar mavjud). Masalan, Xitoy konfutsiychilik fanida g'arbiy bo'lmagan o'xshash usullar mavjud.

Quipu (kechua) mustamlakagacha bo'lgan Andda hisob tizimi sifatida ishlatilgan tugunli arqon, odatda esda qoladigan va og'zaki an'analar bilan birgalikda qo'llanilgan.

Rekishi monogatari (yap.) XI–XIV asrlar oralig'ida yaratilgan monogatari (doston) shaklidagi «tarixiy hikoya» janri. Eiga monogatari, shuningdek, Okagami kabi «ko'zgu» an'anasidagi keyingi asarlarni o'z ichiga oladi.

Rikkokushi (yap.) Oltita milliy tarix.

Sattelzeit (nem.) So'zma-so'z «egar vaqti» yoki «o'tish davri» Intellektual tarixda 1750-yildan 1850-yilgacha bo'lgan davrni ifodalash uchun Raynhart Kozellek tomonidan qo'llaniladigan atama; ba'zan, aniqrog'i, nemis adabiyotida 1790-yildan 1830-yilgacha bo'lgan davr, ilk romantizm.

Sejarah (malay.) Tarix; solnomalar; o'tmish voqealarini bilish.

Shi (xit.) Dastlab tarixchi yoki aniqrog'i, «mirza» ma'nosini anglatgan bo'lsa, keyinchalik bu so'z tarixchi ishining mahsuli, ya'ni tarixni anglatadigan bo'ldi.

Shilu (xit.) Imperator hukmronligi haqida uning saltanati oxirida yozilgan haqiqiy yozuvlar; sulola tugaganidan keyin ushbu sulola tarixini tuzish uchun ishlatiladigan o'tish hujjati; Tan sulolasi davrida paydo bo'lgan.

Sira (arab.) Nufuzli shaxs, xususan, Muhammad s.a.v. payg'ambarning «namunali xulq-atvori»; keng ma'noda, bunday shaxsning tarjimayi holi; shuningdek, ushbu janrdagi muayyan asarlarning nomi.

Subaltern – dastlab italiyalik marksist Antonio Gramshidan olingan va hozirda asosan Ranjit Guxa va boshqa hind olimlari tomonidan asos solingan Hindistonning mustamlakachilikdan keyingi tarixini o'rganuvchi «Subaltern tadqiqotlar» maktabi hamda shu nom ostida chop etilgan nashrlar bilan bog'liq bo'lgan atama. Subaltern ilgari e'tiborsiz qoldirilgan ommani yoki Hindiston dehqonlarini anglatadi; ba'zan esa qarshilik ko'rsatayotgan yoki isyon ko'targan kishilarni bildiradi. Postkolonial tafakkurning asosiy tushunchasi bo'lgan subaltern tadqiqotlar harakati ham hind milliychiligining elitar tarixchilariga, ham G.V.F.Gegel va Jeyms Mill timsolida namoyon bo'lgan G'arbiy imperiya kuchlarining mustamlakachilik tarixshunosligiga qarshi javob sifatida paydo bo'lgan.

Symploke (Συμπλοκή) (yunon.) Voqealarning o'zaro bog'liqligi; Polibiy tomonidan birinchi «universal» tarixni yaratishda qo'llanilgan tushuncha. Polibiy miloddan avvalgi 217-yil va Navpaktdagi konferensiyani universal *symploke* jarayonining boshlanishi deb hisoblagan. Shuningdek qarang: *Zusammenhang*.

Tabaqa (arab.) Odamlarning sinfi yoki toifasi; tabaqat ko'plik shakli bunday odamlarning tarjimayi hollar to'plamini anglatadi.

Ta'rikh (arab.) Umuman tarixni ifodalovchi so'z, ko'pincha xususan yillar bo'yicha, ya'ni yilnoma tarzida tuzilgan tarixni anglatadi. Shuningdek, u o'z mavzusining tug'ilgan va vafot etgan sanalarini taqdim etuvchi tarjimayi hol ma'nosida ham qo'llaniladi. Shuningdek, qarang: *khabar*.

Toyoshi (yapon.) «Sharq tarixi» ya'ni asosan Xitoy, shuningdek Koreya, Mo'g'uliston, Tibet va Markaziy Osiyo tarixi, Yaponiya yoki G'arb tarixiga qarama-qarshi o'laroq.

Tung shi (xit.) Uzluksiz hikoya qiluvchi tarixlar, ko'pincha XIX asrdan boshlab aniqroq milliy tarixlar. XI asrdagi Sima Guanning «Boshqaruvga yordam beradigan keng qamrovli ko'zgu» (Zizhi Tongjian) asarini, shuningdek, Sima Syanning «Tarixiy yozuvlar»ini dastlabki misol sifatida ko'rish mumkin, chunki ular sulola chegaralaridan tashqariga chiqadi.

Tyche (Τύχη) (yunon.) Taqdir yoki tasodif; Polibiyda tarixda birinchi marta yirik «qahramon» yoki harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. Bu shunchaki tasodifiy hodisa emas, balki Rimni jahon hukmronligiga olib keluvchi taqdirga yaqinroq tushuncha. Lotincha fortuna so'ziga taxminan teng keladi.

Umma (arab.) *Al-umma al-arabiyya* (arab millati)dan farqli o'laroq, milliy yoki etnik chegaralardan tashqariga chiqadigan musulmon dindorlari jamoasi.

Vamsas (pali) IV–XIX asrlarga oid Shri-Lanka buddaviylik tarixiy an'analari.

Verstehen (nem.) So'zma-so'z, tushunish; ko'pincha tarixshunoslik tarixida I.G.Droyzen va Vilgelm Diltey fikrlari bilan bog'liq holda o'zining nemischa shaklida qo'llaniladi; R.J.Kollingvudning «qayta tiklash» nazariyasining manbayi. Shuningdek, qarang: *Erklärung*.

Volksgeist (nem.) Xalq yoki «millat»ning ma'naviy yoki intellektual birligi. Shuningdek, qo'shimcha qarang: *Zeitgeist*.

Volksgeschichte (nem.) Tarixning irqchilik shakli. Germaniyada asosan ikki jahon urushi oralig'ida ommalashgan.

Wissenschaft (nem.) Fan, ammo bugungi kunda ingliz tilida qo'llaniladigan tor ma'noda emas; lotincha *scientia* yoki fransuzcha *science* so'zlariga yaqinroq; *Geisteswissenschaften* (Vilgelm Diltey kabi tarixchilar bilan bog'liq atama) endi «gumanitar» yoki «axloqiy» fanlarni, masalan, falsafa, huquqshunoslik va ilohiyotshunoslikni o'z ichiga oladi. *Wissenschaft* ildizini fan, o'rganish yoki ta'lim deb ham tarjima qilish mumkin (shuningdek, qarang: *Verstehen*, tushunish). Ko'pincha tarix bilan bog'liq holda ishlatiladi: masalan, *Geschichtswissenschaft*, tarix fani yoki ta'limi. Shuningdek, qarang: *Hilfswissenschaften* va *Altertumswissenschaft*.

Xiuh-amdtl (yoki *xiuhamtl; xiuhlapohualamoxtli*) (nauatl) Istilodan keyingi ilk Yevropa olimlari tomonidan yilnomalarning muqobili sifatida talqin qilinadi.

Zeitgeist (nem.) Vaqt yoki davrning «ruhi» yoki, aniqrog'i, «tafakkuri». Shuningdek, qarang: *Volksgeist.*

Zeitgeschichte (nem.) O'z davrining tarixi; qadimgi davrda keng tarqalgan. Oldingi tarix bunday asarda o'z aksini topganligi sababli. u odatda (XVIII asrgacha) o'z davrining avvalgi tarix mualliflariga asoslanadi.

Zusammenhang (nem.) «Muvofiqlashganlik» yoki «bog'liqlik» Polibiyning symploke (o'zaro bog'liqlik) tushunchasiga o'xshash: XIX asrda Ranke asarlarida tez-tez uchraydigan mavzu.

MUNDARIJA

Tarixning qisqacha tarixi 3
So'zboshi va shartli belgilar 4
Tashakkurnomalar 9
Kirish 11
Qo'shimcha adabiyotlar 18

1. TARIXIY BITIKLARNING ENG QADIMGI SHAKLLARI 22
Qadimgi Yaqin Sharq 22
Yahudiylarning tarixiy tafakkuri Tanaxdan Iosifgacha 25
Ilk yunon tarixshunosligi 26
Gerodot va Fukidid 28
IV-II asrlarda yunon tarixshunosligi 31
Respublikadan imperiyaga bo'lgan Rim tarixnavisligi 33
Xitoy tarixshunosligi eng qadimgi davrdan Xan sulolasigacha 39
Xulosa 46
Qo'shimcha adabiyotlar 47

2. XV ASR O'RTALARIGACHA BO'LGAN YEVROSIYO TARIXI 51
Xristian va varvar Yevropasida tarixiy yozuv 51
Islom tarixshunosligi Muhammad (s.a.v.)dan Ibn Xaldungacha 57
Janubiy Osiyoda tarix shakllari 61
Sharqiy Osiyoda Tandan Yuangacha bo'lgan tarixshunoslik 64
Xronikalar davri: so'nggi o'rta asrlar xristian olamidagi tarixiy yozuvlar 70
Xulosa 81
Qo'shimcha adabiyolar 83

3. O'TMISHNI HIS QILISH (1450–1700-YILLAR) 87
Uyg'onish davri va XVII asrdagi Yevropa 87
Min va ilk Sin sulolalari davridagi Xitoy tarixiy yozuvi 95
Islomiy Osiyo va Afrikada ilk zamonaviy tarixshunoslik 97
Yangi dunyo to'qnashuvlari 1: yevropaliklar Osiyo va Amerikada 102

Yangi dunyo to'qnashuvlari 2: Amerika tubjoy xalqlarining tarixi 108
Yangi dunyo to'qnashuvlari 3: Shimoliy Amerikaning dastlabki mustamlaka davri tarixi 115
Xulosa 116
Qo'shimcha adabiyotlar 117

4. MA'RIFAT, INQILOB VA REAKSIYA (1700–1830-YILLAR) 121
XVIII asr Yevropa tarix madaniyati 121
Falsafiy tarix, gipoteza va stadializm 126
Fransuz ma'rifatchiligi davrida tarixiy tafakkur: Volter, Kondorse va Russo 132
Nemischa ma'rifatparvarlik (Aufklärung) 135
Sharqiy Osiyo ma'rifati 139
Inqilob, romantizm va tarixiylik 145
Tarix millatlar xizmatida 147
Xulosa 152
Qo'shimcha adabiyotlar 153

5. O'TMISHNI TIZIMLASHTIRISH: PROFESSIONALLASHUV, IMPERIALIZM VA FAN (1830–1945-YILLAR) 158
Kirish sharhi 158
Buyuk islohotchi: Ranke va uning ta'siri 160
Yevropa va Shimoliy Amerikada tarix institutlari va «kasb»ning paydo bo'lishi 163
Tarix, fan va determinizm 166
Rankega madaniy va ijtimoiy muqobillar 173
Tarixshunoslik imperializmimi? Yevrosferadan tashqaridagi G'arb usullari va modellarining ta'siri 178
Ayollar va Tarixiy tashabbuskorlik (1800–1945-yillar) 192
Tarixiylik inqirozi? XX asr boshlari 195
Xulosa 197
Qo'shimcha adabiyotlar 199

6. TRANSFORMATSIYALAR: URUSHLAR ORALIG'IDAN HOZIRGI KUNGACHA BO'LGAN TARIXIY ADABIYOTLAR 206
«Annallar» maktabi tarixchilari; Mikrotarix 206
Tarix va ijtimoiy fanlar 209
Tarix diktaturalar va avtoritar tuzumlar sharoitida 215
Quyi tarix 222
Intellektual tarix turlari 226
Ayollar tarixidan gender va jinsiylik tarixlariga 229
Urushdan keyingi Afrika tarixshunosligi 233
Lingvistik burilish: postmodernizm 235
G'arbning markazsizlanishi: postkoloniallik 240
Tarix urushlari, revizionizm va «xotira» bilan «tarix» o'rtasidagi muammoli munosabatlar 243
Xulosa 250
Qo'shimcha adabiyotlar 252

7. BIZ QAYERGA KETMOQDAMIZ? MULOHAZALAR, YANGI YO'NALISHLAR VA BASHORATLAR 260
Qo'shimcha adabiyotlar 274
Atamalar glossariysi 276

Deniel Vulf

TARIXNING QISQACHA TARIXI

Qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan global tarixshunoslik

Muharrir *J. Matyoqubov*
Badiiy muharrir *Sh. Xo'jayev*
Texnik muharrir *R. Ahmedov*
Sahifalovchi *G. Ahmedova*

Noshirlik faoliyati to'g'risidagi xabarnoma
6.11.2023-yilda qabul qilingan, tasdiqnoma № 156149.
Bosishga 2025-yil 19-sentyabrda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 1/16. Bosma tabog'i 18.
Adadi 50. Buyurtma № 055/O-25.

«Donishmand ziyosi» MChJ nashriyotida nashrga tayyorlandi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«Kamalak-PRESS» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Ushbu xorijiy o‘quv adabiyoti o‘zbek tiliga ilk marotaba tarjima qilinganligi munosabati bilan nashriyot va tarjimonlar tomonidan ayrim kamchilik va xatoliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi mumkin. Kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida fikr-mulohazalaringizni quyidagi manzil va telefon raqamlari orqali qabul qilamiz.

Manzil: Toshkent shahar, Navoiy ko‘chasi, 30-uy.
Telefon raqami: 71-244-15-53.

«DONISHMAND ZIYOSI»

ISBN 978-9910-582-22-6